

KRONIKA

73 ♦ 2025

I

KRONIKA

73 ♦ 2025

I

ZVEZA ZGODOVINSKIH
DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Odgovorni urednik / *Managing editor* ♦ dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica / *Technical editor* ♦ mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor / *Editorial board* ♦ dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkler (Celovec),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb),
dr. Vlasta Stavbar (Maribor), dr. Imre Szilágy (Budimpešta), dr. Nadja Terčon (Piran)
in dr. Barbara Žabota (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© 2025, avtorji / *Authors*

CC BY-SA 4.0

Redakcija te številke je bila zaključena 3. februarja 2025.

Prevodi povzetkov / *Translations of Summaries* ♦ Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje / *Language Editor* ♦ Rok Janežič

Uredništvo / *Address of the editorial board* ♦ Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU /
Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Spletni naslov / *Website* ♦ <https://kronika-zzds.si/kronika>

Letna naročnina / *Annual subscription* ♦ za posameznike / *Individuals* 25,00 €, za študente in upokojene /
Students and Pensioners 18,00 €, za ustanove / *Institutions* 30,00 €

Cena te številke v prosti prodaji / *Single issue* ♦ 12 €

Izdajatelj / *Publisher* ♦ Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana

Sofinancirajo / *Financially supported by* ♦ Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije /
Slovenian Research Agency ZRC SAZU; Zgodovinski inštitut Milka Kosa / *ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute*,
Narodni muzej Slovenije / *National museum of Slovenia*

Oblikovanje / *Design* ♦ Matej Nemec

Prelom / *Typesetting* ♦ Medit d.o.o.

Tisk / *Printed by* ♦ Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ *Print run* ♦ 300 izvodov / *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovne baze / *Kronika is indexed in Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus; Bibliography of the History of Art.*

Na naslovni strani / *Front cover* ♦ Pozlačena aplika z upodobitvijo leva z gradu Stari Jeterbenk / Gilded Mount with the Depiction of a Lion from Stari Jeterbenk (Alt Hertenberg) Castle (foto / Photo: Andrej Gaspari).

Na zadnji strani / *Back cover* ♦ Izmišljeni grb trga Svibno po Valvasorju / The Fictional Coat of Arms of Svibno Market Town by Valvasor (Valvasor, *Opus insignium armorumque*, fol. 25).

RAZPRAVE

Tinkara Starček	Dobrenje in gospodje Dobrenjski v srednjem veku ♦	5
Andrej Gaspari	Pozlačena aplika z upodobitvijo leva z gradu Stari Jeterbenk (Alt Hertenberg) na hribu Kašča pri Medvodah ♦	21
Boris Golec	Svibno – fenomen propadlega trga ♦	33
Urška Bratož	Med kugo in kolero: karantenski ukrepi v severnem Jadranu ♦	61
Simona Kermavnar	Nagrobni spomeniki in pokopališki korpusi v Sloveniji, uliti v Salmovi livarni ♦	79
Nike Duh	Centralna komisija in dokumentiranje srednjeveških gradov na območju Slovenije ♦	93
Blaž Otrin	Društvo Dom slepih (1923–1945) ♦	123
Renata Komić Marn	Oprema gradu Hmeljnik pred letom 1926. Zbirke baronov Ruessenstein, Zierheimb in Wambolt ♦	135
Damjan Hančič	Meja med Tretjim rajhom in Italijo v južnem delu okrožja Kamnik ♦	155
Bor Zavrl	Ženski katoliški redovi, kongregacije in družbe v slovenskem zdravstvu v prvi polovici 20. stoletja ♦	173

ODZIVI

<i>Transferred to Reich Ownership. Documenting, identifying and restituting Nazi-looted cultural property.</i> Mednarodna konferenca v organizaciji Centra za dokumentacijo prenosov lastništva kulturnih dobrin žrtev druge svetovne vojne (CMDP) (Renata Komić Marn) ♦	189
--	-----

OCENE IN POROČILA

Boris Golec: Adam Bohorič, Jurij Dalmatin in mesto Krško v 16. stoletju (<i>Vanja Kočever</i>) ♦	197
Jure Volčjak: Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonotov goriške nadškofije 1752–1757, 1761–1771 (<i>Branko Šuštar</i>) ♦	198
Blaž Otrin: Socialna dejavnost katoliške Cerkve v ljubljanski (nad)škofiji od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne (<i>Boštjan Guček</i>) ♦	201
Jasmina Jerant: Primer: Anhovo. Med azbestom, odpadki, razvojem in zdravstveno krizo (<i>Robert Devetak</i>) ♦	202
Potenciali in upravljanje vodá: med preteklostjo in sedanjostjo (ur. Marta Rendla) (<i>Oliver Pejić</i>) ♦	204

TINKARA STARČEK^{*}

Dobrenje in gospodje Dobrenjski v srednjem veku

IZVLEČEK

Zgodovini kraja Dobrenje, ki leži na slovenskem Štajerskem v neposredni bližini današnje meje z Avstrijo, lahko začnemo slediti v začetku 12. stoletja. Njegov pomen se bistveno poveča v 13. stoletju, ko je tam zgrajen grad Dobrenj, po njem imenovani Ekehard Dobrenjski pa postane eden najvidnejših plemičev z območja današnje slovenske Štajerske v drugi polovici 13. stoletja. Uspe mu izkoristiti boje za oblast na Štajerskem in se na ta način povzpeti v ožji krog tako salzburškega nadškofa kot štajerskega vojvode Otokarja II. Přemysla. Kljub temu o Ekehardovem zasebnem življenju vemo zelo malo. Poleg rekonstrukcije njegovega (političnega) življenja skuša članek nakazati nekatere možnosti izvora njegove rodbine ter v zaključku predstavi, kaj se je z rodbino dogajalo po Ekehardovi smrti konec 13. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Dobrenje, gospodje Dobrenjski, srednji vek, Štajerska, plemstvo

ABSTRACT

DOBRENJE AND THE LORDS OF DOBRENJE IN THE MIDDLE AGES

The history of the settlement of Dobrenje, located in Slovenian Styria in the direct vicinity of the present-day border with Austria, can be traced back to the beginning of the twelfth century. Its importance increased significantly in the thirteenth century, when Dobrenje Castle was built there and Eckhart of Dobrenje, named after it, became one of the most prominent noblemen on the territory of modern Slovenian Styria in the second half of the thirteenth century. Eckhart successfully turned the struggles for control over Styria to his advantage, thus bringing himself into the close circle surrounding the archbishop of Salzburg and the Styrian duke Ottokar II Přemysl, respectively. Nonetheless, very little is known about his personal life. In addition to reconstructing his (political) life, the article aims to suggest some possible origins of his family and concludes with an account of what happened to the family after Eckhart's death at the end of the thirteenth century.

KEY WORDS

Dobrenje, Lords of Dobrenje, Middle Ages, Styria, nobility

^{*} mag. prof. primerjalne književnosti in zgodovine, Žalec, tinkara.starcek@gmail.com

Namen pričujočega prispevka je osvetliti zgodovino naselja Dobrenje pri Spodnji Kungoti v bližini Maribora v času visokega srednjega veka, predvsem pa vsaj delno odstreti tančico skrivnosti, ki obdaja viteza s tamkajšnjega gradu Ekeharda Dobrenjskega. Ta je bil v 13. stoletju eden najpomembnejših zaupnikov tako salzburškega nadškofa kot kralja Otokarja II. Přemysla, a skupaj s svojo rodbino iz virov skrivnostno izgine še pred koncem stoletja, prav kakor se je v začetku stoletja v njih pojavil.

DOBRENJE PRED 13. STOLETJEM

Zgodovini Dobrenja¹ lahko začnemo slediti z menjalno listino med opatom samostana sv. Pavla v Labotski dolini Wecelinom in istrskim mejnim grofom Engelbertom iz let 1106–1124.² V listini se omenja 15 naselij, med njimi Dobrenje (*Dobren-ga*), ki so spadala pod dvor in cerkev v Razvanju, samostanu pa jih je ponudil istrski mejni grof Engelbert Spanheim v zameno za vas Glodnica na Koroškem. Toda v listini je v nadaljevanju navedeno, da samostanski bratje s to menjavo niso bili zadovoljni, saj je bilo ponujeno območje opustošeno, pa tudi ljudje so se očitno odselili, saj naj bi manjkalo več kot 50 podložnikov, zato je moral po dolgih pogajanjih Engelbert Spanheim primakniti še štiri kmetije v Labotski dolini in vinograd pri Ojstrici. Glede na to, da je bila menjava izvršena v začetku 12. stoletja,³ lahko predpostavimo, da je bilo opustošenje posledica ogrskih vpadov, prav tako pa je znano, da se je prav v 12. stoletju kot protiukrep začela kolonizacija opustelih območij spodnje Štajerske.⁴ Ime Dobrenja kaže na prevladujoč slovanski vpliv na tem območju, saj se je kraj najbrž imenoval po tamkajšnjem potoku, ime pa izvira iz slovanskega antroponima Dobren.⁵ Da je ta vpliv ostal močan, kaže tudi dejstvo, da se je ime obdržalo in so tako poimenovali tudi tam stoječi grad. Iz listine še izvemo, da je Radvanje spadalo v Ptujsko marko, kar je drugo ime za Dravsko marko,⁶ to pa nas pripelje

do prvih listin, ki omenjata Rahvinovo grofijo, iz let 980⁷ in 985. Še posebej je za nas zanimiva listina z datumom 17. oktober 985, v kateri kralj Oton III. grofu Rahvinu podeljuje 15 kraljevih kmetij v Razvanju v zameno za 12 kmetij na Dravskem polju,⁸ med njimi pa zelo verjetno najdemo tudi tistih 15 kmetij iz šentpavelske listine. Kateri rodbini je pripadal grof Rahvin, ni znano, vemo pa, da je Podravska marka, skupaj z drugimi mejnimi grofijami v današnjem slovenskem prostoru, med letoma 976 in 1002 pripadla oblasti koroškega vojvode. V 11. stoletju so na koroškem prestolu sedeli Eppensteinci, nasledili pa so jih Spanheimi, ki so imeli tudi lastne posesti v Podravju.⁹ Na to kaže tudi sama menjalna listina.

IZVOR DOBRENJSKIH

Izvor Dobrenjskih je bolj kot ne zavrt v temo, kljub temu pa lahko nakažemo nekaj možnosti. Dušan Kos je njihov izvor na podlagi grba s pomočjo *Steirischer Wappenschlüssel* Josefa Kraßlerja iskal na Koroškem (Himmelberg, Vivšnik) ali Štajerskem (Ehrenfels).¹⁰ Vendar grb Ekeharda, prvega znanega člana rodbine Dobrenjskih, sredi ščita nima izrazitega kola kot heraldičnega znaka, pač pa se zdi bolj verjetno, da gre za predelek med dvema vzporednima poljema. Tak grb ni velika posebnost, zato iz njega težko izhajamo predvsem zato, ker ne poznamo barv v njem. Zanimiva pa se zdi možnost povezave z Meljskimi. Že Pirchegger in za njim Mlinarič sta gospode Meljske povezala z gospodi iz Tanna na podlagi tako imenovanega hriba, ki se je vzpenjal nad Meljem.¹¹ Meljski so imeli v okolici Maribora v fevdu več posesti šentpavelskega samostana, sicer pa so bili salzburški ministeriali.¹² Poleg dvora v Melju ali na bližnjem hribu so imeli še posesti pri Pekrski gorci, ki so se jim odrekli v prid šentpavelskega samostana, sedem dvorov na Kozjaku in kmetijo pod marenberškim gradom.¹³ Mlinarič z Meljskimi povezuje tudi Ekeharda iz Tanna, ki se je v listinah v letih 1189 in 1227 pojavljal v spremstvu

1 Obstaja več različic imena. Za grad Stopar uporablja ime Dobrenj (Stopar, *Grajske stavbe*, str. 37), medtem ko se je ime naselja spreminjalo; prvotno se je verjetno imenovalo po potoku Dobrenja, danes pa je uveljavljeno ime Dobrenje (glej Torkar, *Slovenska vodna imena*, str. 192).

2 Schroll, *Urkundenbuch*, št. 15; UBSt I, št. 132; Gradivo IV, št. 22.

3 Natančen datum nastanka listine ni znan, sklepamo pa lahko, da je nastala med letoma 1106 in 1124, ko je Engelbert Spanheim postal koroški vojvoda.

4 Štih in Simoniti, *Na stičišču*, str. 79; Kos, *Vitez in grad*, str. 18.

5 Torkar, *Slovenska vodna imena*, str. 192.

6 Ta mejna krajina ni imela enotnega imena, kar po mnenju P. Štiha kaže, da se ji do 12. stoletja ni uspelo preoblikovati v pravo mejno krajino državnopravnega pomena,

kar pripisuje rednim ogrskim vpadom (Štih in Simoniti, *Na stičišču*, str. 77).

7 V listini, datirani s 24. oktobrom 980, kralj Oton III. grofu Wilhelmu podarja 20 kraljevih hub v grofiji grofa Rahvina med hribom Dobrič (v bližini Polzele) in Stenico ter Breznom pri Vitanju (UBSt I, št. 29; Gradivo III, št. 470).

8 HHStA, 985, X. 17., Ettenstadt (MOM); UBSt I, št. 487; UBSt I, št. 32.

9 Štih in Simoniti, *Na stičišču*, str. 78–81.

10 Kos, *Vitez in grad*, str. 265–266; Kraßler, *Steirischer Wappenschlüssel*, str. 22.

11 Mlinarič, *Melje*, str. 218; Mlinarič, *Historično-topografski oris*, str. 521; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 23.

12 Mlinarič, *Melje*, str. 218.

13 Mlinarič, *Melje*, str. 218–220.

salzburškega nadškofa, sicer pa omenja še Henrika, Otona, Leopolda in Vernerja.¹⁴ Slednji je, skupaj s Henrikom, po Mlinaričevih domnevah v začetku 13. stoletja v Melju tudi živel, medtem ko naj bi šlo pri drugih za stranske veje, ki niso živele v Melju.¹⁵ Pri Ekehardu gre skoraj zagotovo za pripadnika pomembne rodbine salzburških ministerialov iz Altentanna, katerih rodbinsko ime je bilo Ekehard. Po Mlinaričevem mnenju je rodbina Meljskih izumrla leta 1227, hkrati pa vemo, da je rodbina Tanne iz Altentanna izumrla šele konec 14. stoletja z Ekehardom XIV.¹⁶ Če sta bili ti rodbini zares povezani, je torej možno, da je leta 1227 izumrla zgolj meljska linija. Ponuja pa se tudi možnost, da se je ta linija preselila v Dobrenje, kar bi časovno sovpadalo, pa tudi posestno bi bilo možno, čeprav ni listine, ki bi to tezo podpirala, vendar pa so imeli Meljski, kakor že zapisano, več posesti na Kozjaku, ki je v neposredni bližini Dobrenja, kar velja tudi za šentpavelsko posest. Vsekakor sta Ekehard VI. iz Tanna, ki se v listinah pojavlja med letoma 1245 in 1290,¹⁷ in Ekehard Dobrenjski živela v istem obdobju, oba sta bila izredno pomembna moža, ki sta si bila osebno blizu s salzburškim nadškofom, gibala sta se v podobnih krogih visokih štajerskih plemičev,

Pečat Ekeharda Dobrenjskega na listini iz 30. septembra 1284
(org. HHStA AUR 1284 IX 30, fotografija: MOM).

a vendar se niti v eni listini ne pojavita skupaj. Se pa oba pogosto pojavljata v družbi in sta tudi navedena neposredno skupaj s Konradom iz Wertenfelsa, ki bi lahko bil sin Ekeharda VI. in brat Ekeharda VII. iz Tanna.¹⁸ Ena od možnosti bi torej bila, da je Ekehard pripadal kateri izmed vej gospodov iz Tanna. Naj še omenimo, da sta v času, ko se v listini prvič pojavita Henrik in Ekehard Dobrenjski, živela tudi Henrik in Ekehard Lipniški, kar morda ni naključje, tudi glede na kasnejše sorodstvene vezi med rodbinama, o čemer bo še govora v nadaljevanju. Dodajmo še, da tako Ekeharda iz Tanna kot Ekeharda Dobrenjskega pogosto srečamo v družbi Lipniških, hkrati pa Ekehard iz Tanna spremljevalca Ekeharda Dobrenjskega, Kuna iz Gutrata, šteje za svojega prijatelja.¹⁹ Vse to so seveda lahko zgolj naključja, ki pa morda le kažejo, da gre izvor Dobrenjskih iskati v teh krogih.

EKEHARD DOBRENJSKI

Po omenjeni menjalni listini iz let 1106–1124 viri o Dobrenju za nekaj časa zamrejo, dokler se v listinah ne pojavi Ekehard Dobrenjski s prvo omembo v listini iz leta 1239, kjer nastopa v Gradcu kot priča Henrika Grabštajnskega in Ulrika Trušenjskega v zvezi z darom nemškemu viteškemu redu skupaj s Henrikom Dobrenjskim.²⁰ Precej verjetno je, da sta v tem času postavila grad v Dobrenju, saj se prva imenujeta po njem. V listini Henrik Grabštajnski in Ulrik Trušenjski, sicer brata in oba potomca Gotfrida II. Trušenjskega, ustanovitelja grabštajnske linije, potrjuje ta daritev desetih funtov dohodkov svojih bratov Kolona in Gotfrida nemškemu viteškemu redu v Gradcu.²¹ Med pričami Henrika in Ekeharda Dobrenjskega najdemo za redovnimi brati ter pomembnimi salzburškimi ministeriali Otokarjem Liechtensteinskim in Vulfingom ter Hartnidom Lipniškim. Za njima pričata še Majnhard iz Enzelsdorfa²² in Henrik iz Parneka.²³ Listina ni pomembna le zaradi prve omembe Dobrenjskih, temveč tudi zato, ker gre za eno redkih, v kateri se Ekehard Dobrenjski ne pojavi v spremstvu ali službi salzburškega nadškofa oziroma kralja Otokarja. Očitno je, da so priče plemiči, ki so bili Tru-

¹⁸ Zillner, *Salzburgische Geschlechterstudien*, str. 127.

¹⁹ HHStA, 1278, I. 16., Salzburg (MOM).

²⁰ DOZA 1239, VII. 13., Gradec (MOM).

²¹ DOZA, 1239, VII. 13., Gradec (MOM); Gradio V, št. 716; Bele, *Rodbina Trušenjskih*, str. 8. Bele opozarja na možnost, da je bil tudi sam Gotfrid pripadnik nemškega viteškega reda, saj ga listina omenja kot brata.

²² Enzelsdorf pri Wildonu v bližini Gradca (UBSt IV, str. 453).

²³ Verjetno Pernegg na Muri (UBSt IV, str. 378).

¹⁴ Mlinarič, *Melje*, str. 218.

¹⁵ Mlinarič, *Melje*, str. 218.

¹⁶ Zillner, *Salzburgische Geschlechterstudien*, str. 162.

¹⁷ Zillner, *Salzburgische Geschlechterstudien*, str. 127.

šenjskim blizu. Majnhard iz Enzelsdorfa je bil zet Otona II. Dravograjskega iz rodbine Trušenjskih, saj je bil poročen z njegovo hčerjo Gertrudo Dravograjsko in je po njegovi smrti po njem dedoval.²⁴ Tudi tesne vezi z Lipniškimi so verjetno obstajale že v tem času, čeprav šele v listini iz leta 1278 izvemo za zakonsko zvezo med, po mnenju Josipa Mravljaka, Berto, hčerjo Kolona III. Vuzeniškega, ki je po ženski liniji pripadal rodbini Trušenjskih, in Hartnidom Lipniškim.²⁵ Možno je torej, da sta bila tudi Henrik in Ekehard v tesnih, če ne celo družinskih zvezah s Trušenjskimi, kar nakazuje na njun koroško-štajerski izvor.

Grad Dobrenj²⁶ je bil torej verjetno pozidan v prvi polovici 13. stoletja na šentpavelski posesti, ki so jo pripadniki rodbine ali veje rodbine, ki so prevzeli slovansko ime kraja, kjer so postavili grad, dobili v fevd od šentpavelskega samostana. Pri Trušenjskih lahko vidimo, kako so si protipravno prisvojili šentpavelsko dravograjsko posest in tam postavili grad, zaradi česar so se znašli v dolgotrajnih sporih s samostanom.²⁷ Ker se v nobeni listini ne omenja kak spor Dobrenjskih s šentpavelskim samostanom, tudi to potrjuje domnevo, da so posest v Dobrenju od samostana dobili v fevd.

Ekeharda ponovno srečamo 10. oktobra 1256 v Gradcu, kjer se je udeležil deželnega zbora.²⁸ Skupaj z Vulfingom Treunsteinskim je bil obsojen zaradi povzročanja škode ženskemu samostanu Göss. Sodnik je bil štajerski deželni sodnik in vodja deželnega zbora Gotfrid Mariborski, ki je za škodo, ocenjeno na 130 srebrnikov, plemičema naložil zaplembo posestev, Treunsteinskemu posesti Liesing²⁹ in Lonsach,³⁰ Ekehardu, ki ga listina že naziva *dominus*, pa *ubicunque fuerint*, kar bodisi kaže, da jih ni imel toliko, da bi jih bilo treba poimensko naštet, saj so bile v zaplembo vštete vse posesti, ki jih je imel, bodisi niso določili, katere posesti naj mu zaplenijo oziroma zanje niti niso vedeli. Iz tega zapisa bi lahko sklepali, da jih je imel manj kot Treunsteinski, zato ni presenetljivo, da se je želel okoristiti na račun

samostana. Vendar pa to ni v skladu z nazivom *dominus*, za katerega bi pričakovali, da je gospod podložnikom več posesti.³¹ Naj še omenimo, da je Treunsteinski v približno tem času povzročal tudi škodo nemškemu viteškemu redu v Gradcu, zaradi česar so mu prav tako zasegli posesti.³² Ekehard po drugi strani tovrstnih težav očitno ni več imel in je spor s samostanom poravnal, saj se v nobeni drugi listini ne omenja, da bi povzročal kakršno koli škodo.

Obdobje med letoma 1263 in 1284 je čas največjega vzpona in ugleda rodbine Dobrenjskih, na čelu z njenim najprepoznavnejšim predstavnikom Ekehardom, ki je verjetno istoveten z Ekehardom iz obeh prej navedenih listin. Zato morda ne bi bilo odveč predstaviti družbeno-političnih razmer tega obdobja, ki so zelo verjetno botrovali Ekehardovemu visokemu položaju. Po izumrtju Otokarjev leta 1192 so oblast na Štajerskem za več kot pol stoletja prevzeli Babenberžani, dokler ni leta 1246 umrl zadnji pripadnik te rodbine, avstrijsko-štajerski vojvoda Friderik II. Njegova smrt in tudi smrt koroškega vojvode Ulrika III. iz rodbine Spanheimov je sprožila dolgotrajen boj za njuno dediščino, ki je trajal vse do konsolidacije rodbine Habsburžanov na omenjenih območjih v začetku 14. stoletja. Druga polovica 13. stoletja je bil torej čas, v katerem so bila politična zavezništva ključna; osebne zasluge so lahko vitezom omogočile nagel vzpon, kar dokazujejo zgodbe številnih štajerskih in koroških rodbin, ki so prav v tem obdobju pridobile na veljavi,³³ osebne zamere pa prav tako nagel propad. Tu ne moremo mimo žalostne usode Sigfrida Marenberskega, ki ga je dal Otokar II. Přemysl usmrtili.³⁴ V petdesetih letih 13. stoletja sta glavna pretendenta za prevzem oblasti v Avstriji in na Štajerskem postala ogrski kralj Bela IV. in češki kralj Otokar II. Přemysl. Po miru iz leta 1254 je Avstrija pripadla Otokarju, Štajerska pa Beli IV. Vendar se je v tem času razvnel tudi spor o položaju salzburškega nadškofa, za katerega sta se potegovala Filip Spanheimski, sorodnik in podpornik Otokarja II. Přemysla, ter Ulrik, nekdanji sekavski škof, ki je bil na strani Bele IV. V skladu s tem so se razdelili tudi štajerski plemiči, med katerimi je naraščalo nezadovoljstvo nad ukrepi od ogrskega kralja nastavljenega štajerskega glavarja Štefana, ki si je prizadeval preprečiti in odpraviti škodo, ki so

24 Ravnikar, *V primežu*, str. 213; Bele, Rodbina Trušenjskih, str. 17.

25 Bele, Rodbina Trušenjskih, str. 27.

26 Grad je dandanes že popolnoma izginil, na njegov obstoj pa namigujeta le konfiguracija terena in ime hriba Gradišče nad cerkvijo sv. Kunigunde v Spodnji Kungoti (Stopar, *Grajske stavbe*, str. 37; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 31–32). Prav tako ni znano, ali je morda šlo le za manjšo utrdbo oziroma stolp (Stopar, *Grajske stavbe*, str. 37; Kos, *Vitez in grad*, str. 265).

27 Bele, Rodbina Trušenjskih, str. 58–59.

28 Bele, *Pogumni vojaki*, str. 75.

29 Liesing v bližini Leobna (UBSt III, str. 446).

30 Lanschach pri Knittelfeldu v bližini Gradca (UBSt III, str. 444, 447).

31 Freed, *Noble Bondsmen*, str. 600.

32 GZM I/88.

33 Mednje lahko z današnjih slovenskega ozemlja štejemo Ptujске, pa tudi Mariborske in Vuzeniške (gl. Bele, *Pogumni vojaki*, str. 39–44).

34 Bele, Rodbina Trušenjskih, str. 24; Ottokars Österreichische Reimchronik, str. 157–158, vrstice 11887–11992.

jo plemiči samostanom in cerkvenim ustanovam povzročili v času brezvladja.³⁵ V ta kontekst lahko najbrž umestimo tudi sojenje Ekehardu iz leta 1256. Že naslednje leto se je namreč začel upor proti ogrski nadoblasti, katerega pobudnik je bil že prej omenjeni Sigfrid Marenberški.³⁶ Upor je bil sicer zadušjen, a je štajersko plemstvo v veliki večini prestopilo na stran češkega kralja, ki je leta 1260 porazil ogrskega kralja. V teh bojih Ekehard morda ni sodeloval, saj ga Otokarjeva rimana kronika ne omenja, čeprav omenja vse pomembnejše plemiče, v katerih družbi se je Ekehard kasneje gibal. Še bolj verjetno pa je, da takrat še ni bil dovolj pomemben za poimensko omembo, saj si je bil, kakor omenjeno, blizu s sorodniki pobudnika upora Sigfrida Marenberškega in se je torej gibal v krogih plemičev, ki so stopili na Otokarjevo stran, med katerimi Kronika omenja Ulrika in Otona Liechtensteinskega, Hartnida Ptujkega, Vulfinga Stubenberškega, Heranda iz Wildona, Gundakarja in Dietmarja Offenberškega, Hartnida z Orta, Alberta s Horneka, Gebharda iz Felbna, gospoda z Goldeka ter gospode iz Lipnice in Dresnika.³⁷ Otokar je bil do domačega plemstva kljub temu nezaupljiv in je funkcijo deželnega glavarja raje zaupal svojim češkim ljudem,³⁸ zato je čast, ki jo je pri njem užival Ekehard in bo razvidna iz v nadaljevanju predstavljenih listin, toliko bolj pomenljiva. Leta 1273 je bil za novega kralja izvoljen Rudolf Habsburški, kar je med domačim plemstvom sprožilo odobravanje in nasprotovanje Otokarju. Leta 1276 se je moral Otokar v prid Rudolfu odreči Avstriji, Štajerski, Kranjski in Koroški. Leta 1278 je bil dokončno poražen in ubit, kar je naznanilo začetek dolge dobe Habsburžanov.³⁹

Že v času, ko je bil štajerski vojvoda Otokar II. Přemysl, srečamo Ekeharda v službi salzburskega nadškofa, prvič 1. decembra 1263 v Gradcu v pomembni vlogi enega od razsodnikov v sporu med Kunigundo (vdovo) Lonsberško⁴⁰ in salzburskim

nadškofom Ulrikom.⁴¹ Proces je vodil deželni sodnik Bernard Pfannberški, med razsodniki pa poleg Ekeharda najdemo najpomembnejše deželne plemiče Ulrika Liechtensteinskega, Alberta s Horneka, Heranda iz Wildona ter Otona Liechtensteinskega, kar pri tako pomembnem procesu ni presenetljivo; poleg tega bi lahko sklepali, da gre za sosedne posesti, o kateri so razsojali. Ekehardov položaj med navedenimi plemiči kaže po eni strani na njegov ugled, možno pa je, da je tudi njegova posest mejila na lonsberško. Ekehard 29. marca 1264 v Salzburgu, kjer je bil kot ministerial v nadškofovem spremstvu,⁴² priča takoj za Gebhardom iz Felbna in vicedomom Gotšalkom v zahvalni podelitvi salzburskega nadškofa Ulrika njegovemu ministerialu Otonu iz Walchna.⁴³ Prav tako v nadškofovi službi v Salzburgu junija 1266 Ekehard priča v listini, s katero Friderik Ptujski samostanu sv. Petra v Salzburgu daje patronat nad cerkvijo v Kirchbergu, ki jo je prejel od svojega strica Friderika.⁴⁴ Pred Ekehardom pričajo še Bernard Pfannberški, Leopold Žovneški, Herand iz Wildona, Oton Liechtensteinski in Ditmar iz Offenberga, zanimivo pa zdaj precej za Ekehardom najdemo Ortolf Trauensteinskega. Ponovno se torej uvršča med najpomembnejše štajerske plemiče. 13. julija 1268 pa je že v spremstvu novega salzburskega nadškofa Vladislava⁴⁵ pri sv. Radegundi pri Slovenj Gradcu in priča v listini, v kateri se koroški vojvoda Ulrik III. spravi z Vladislavom in se zaveže popraviti škodo, ki jo je povzročil njegov brat Filip.⁴⁶ Med pričami srečamo same pomembne koroške in štajerske plemiče: Ditmarja iz Vivšnika, Ulrika Liechtensteinskega, Sigfrida Marenberškega, Gebharda iz Felbna, Vulfinga Stubenberškega, za njim Ekeharda, nato pa še Otona iz Vivšnika, Ditmarjevega sina, in Henrika iz Svibnega.

9. aprila 1269 je Ekehard pri Sv. Rupertu na Rabi, kjer priča v listini sekavskega škofa Vernerja, s katero slednji daje v zakup desetino *circa Ieringen sitam* mariborskemu meščanu Eberhardu ter njegovima sinovoma Valterju in Eberhardu.⁴⁷ *Ieringen* je bržkone Jarenina v Slovenskih goricah, ki

³⁵ Bele, *Pogumni vojaki*, str. 28.

³⁶ *Ottokars Österreichische Reimchronik*, str. 74, vrstice 5581–5605.

³⁷ *Ottokars Österreichische Reimchronik*, str. 79–80, vrstice 5940–6099.

³⁸ Pod Otokarjem II. Přemyslom so bili deželni glavarji češki maršal Vok Rosenberški, olomuški škof Bruno Schauenburški, češki maršal Burkhard Klingenberški in Miloša z Dedic iz Moravske, vmes pa za krajši čas še Oton II. iz Haslausa in Konrad, meščan iz Tullna (Bele, *Pogumni vojaki*, str. 80).

³⁹ Pirchegger, *Geschichte*, str. 26–30.

⁴⁰ Danes Deutschlandsberg oziroma Lonč na avstrijskem Štajerskem. V listini se Kunigunda v dobro salzburskega nadškofa in v zameno za povračilo odreče svoji pravici do gradu Lonsberg.

⁴¹ UBSt IV, št. 119.

⁴² Da je bil Ekehard Dobrenjski salzburski ministerial, izvedemo iz listine, ki jo je 3. junija 1276 izdal kralj Otokar II. (UBSt IV, št. 591).

⁴³ UBSt IV, št. 131.

⁴⁴ UBSt IV, št. 223.

⁴⁵ Leta 1268 Ulrika Sekavskega na mestu salzburskega nadškofa nadomesti Vladislav Šlezijski, kralju Otokarju naklonjen človek in vnuk Otokarja I. Přemysla, ki je služboval tudi kot kancler Otokarja II. (Dopsch, *Wlodizlaus*, str. 1451–1455).

⁴⁶ UBSt IV, št. 289.

⁴⁷ UBSt IV, št. 328; GZM II/18.

je kot župnija sicer spadala pod admontski samostan, a je imel tam svoje posesti tudi Salzburg in od njega sekavska cerkev.⁴⁸ Ekehard priča za lipniškim župnikom Gebhardom in je označen kot *dominus*, za njim pa pričata še Verner Hompoški ter Verner Lipniški, ki sta označena kot *militēs*; sledijo še Gotsalk iz Horneka ter brata Friderik in Konrad iz Lipnice. Ker je moral Eberhard plačilo dostaviti v Lipnico, ni presenetljivo, da v listini najdemo cerkvene uradnike iz Lipnice. Gre za lokalno, morda celo družinsko zadevo, zato kot priče nastopajo sami lokalni plemiči, med katerimi je po rangi najvišji Ekehard.

V nadaljevanju Ekehard očitno za nekaj časa prestopi v spremstvo in službo kralja Otokarja II. Přemysla ter njegovih uradnikov, čeprav salzburškemu nadškofu še naprej ostaja zvest, a vendar mu služenje Otokarju prinese še večje časti in vidnejšo politično vlogo. 28. junija 1269 ga tako srečamo v Radgoni kot pričo v listini štajerskega deželnega glavarja, olomuškega škofa Bruna, ki je poravnal spor glede vasi Rassnitz⁴⁹ med sekavskim škofom Vernerjem in Ortolfom iz Strettwege.⁵⁰ Ekehard priča na drugem mestu, takoj za Otonom Liechtensteinskim, za njim pa zasledimo še plemiče iz okolice Gradca in Radgone, s katerimi se Ekehard, z izjemo Vernerja Lipniškega, sicer ne pojavlja, kar namiguje na to, da je spremljal Bruna, ki je 18. avgusta tega leta vodil deželni zbor v Gradcu.⁵¹ Zanimivo je, da se oktobra 1270 Ekehard ne udeleži deželnega zbora v Mariboru,⁵² pač pa je 12. decembra v Judenburgu, kjer priča v pogodbi med kraljem Otokarjem in salzburškim nadškofom Friderikom, s katero Friderik Otokarju proti plačilu podeli fevde prejšnjih štajerskih in koroških vojvod.⁵³ Nastopajo priče oziroma poverjeniki (*arbitros, fideles*) obeh vpletenih strani. Ekeharda najdemo na nadškofovi strani, skupaj s kanonikom Konradom iz Kapfingena, bratoma Andrejem in Gebhardom iz Felbna ter sekavskim škofom Vernerjem. Gre za prvo zares vidno omembo Ekeharda, ki nastopa kot eden glavnih zaupnikov salzburškega nadškofa pred Otokarjem. Poleg njega torej priča še Gebhard iz Felbna, ki je bil pomemben salzburški ministerial in reden Ekehardov spremljevalec; skupaj sta pričala v petih listinah, večinoma v zadevah

salzburškega nadškofa, a je bil skupaj z Ekehardom, kakor bomo še videli, tudi v Otokarjevem spremstvu. Lahko bi torej rekli, da je šlo za moža, ki sta bila blizu tako salzburškemu nadškofu, čigar ministeriala sta bila, kot štajerskemu vojvodi. Pred Friderikom je Otokar na položaj salzburškega nadškofa, najpomembnejšega cerkvenega dostojanstvenika in lastnika veliko posesti na Štajerskem, nastavil sebi naklonjene ljudi (Filip Spanheimski in Vladislav Šlezijski), medtem ko Friderik ni spadal med njegove najzvestejše podpornike, na kar kaže tudi pogodba, ki sta jo sklenila v Judenburgu, in nadaljnji potek dogodkov, saj je Friderik podprl Rudolfa Habsburškega.⁵⁴ V teh okoliščinah je Otokarju prišlo prav, da je imel na svoji strani nadškofu najbližje plemiče, ki so ustvarjali most med mogočnima možema, ki sta merila moči na Štajerskem. Te okoliščine je Ekehard očitno znal obrniti sebi v prid in pogosto odigral vlogo posrednika, kar je pozitivno vplivalo na njegov ugled. Še posebej zanimivo v kontekstu naše raziskave pa je, da leto kasneje v Lipnici srečamo Starhanda Dobrenjskega.⁵⁵ V tej listini nadškof Friderik zabeleži obljubljeno poroko hčere svojega ministeriala Vulfinga Stubenberškega z Otonom z Goldeka. Listino pečata obe udeleženi strani ter sekavski škof Verner in Herand iz Wildona, Starhanda med pričami najdemo na tretjem mestu za Kapfingerjem in bratom Andrejem, sledijo pa mu še štirje lokalni plemiči. Starhand ima med lokalnimi plemiči očitno še vedno najvišji položaj, čeprav ne pečati. Kljub temu bi težko rekli, v kakšnem odnosu sta bila Ekehard in Starhand. Morda je šlo za brata, morda je bil Starhand Ekehardov sin, kakršen koli sklep bi bil golo ugibanje, saj Starhanda ne srečamo v nobeni listini več, bi pa lahko rekli, da je v tem primeru vskočil v času Ekehardove odsotnosti.

Ekehard zatem priča in pečati v več zadevah pomembnih salzburških ali deželnih uradnikov. 20. avgusta 1271 pečati podelitveno listino salzburškega vicedoma Hermana samostanu Stainz. Poleg Ekeharda in vpletenih strani pečatijo še sekavski škof in prošt Ortolf, Liutold iz Kuenringa ter Herand iz Wildona.⁵⁶ 29. junija 1272 je predsedoval sodišču, ki je odločalo v sporu med šentpavelskim samostanom in Kolonom Vuzeniškim ter njegovima sinovoma Kolonom in Konradom. Kot predsedujoči je listino šentpavelskega opata Gerharda v tej zadevi tudi pečatil. Poleg Ekeharda sta

48 DAGS, 1357, VII. 30., Lipnica (MOM); HHStA, 1223, IV. 30., Salzburg (MOM); HHStA, 1246, X. 5., Lipnica (MOM).

49 Pri Kobenzu med Leobnom in Judenburgom (UBSt IV, str. 431).

50 UBSt IV, št. 346.

51 Bele, *Pogumni vojaki*, str. 71; Bele et al., *Štajerski deželni zbori*, str. 32.

52 UBSt IV, št. 390; Bele, *Pogumni vojaki*, str. 71.

53 UBSt IV, 400.

54 Krones, *Friedrich II*, str. 10–12.

55 HHStA, 1270, XII. 11., Lipnica (MOM).

56 UBSt IV, št. 424. Muchar namesto Ekeharda navaja Liutolda Dobrenjskega, pri čemer gre verjetno za napačno (Muchar, *Geschichte*, str. 345).

bila na strani Vuzeniških še Oton Liechtensteinski in Hugo iz Donnersteina, na strani samostana pa sekavski škof in kraljevi protonotar Ulrik.⁵⁷ Vuzeniški so bili s šentpavelskim samostanom dolga leta zapleteni v ostre in precej odmevne spore,⁵⁸ zato je bila poravnava med stranema uspeh, zlasti za Vuzeniške, ki se jim zdi razsodba naklonjena, saj je šentpavelski opat pristal celo na to, da bi Vuzeniški pozidali nov grad v namen obrambe in zaščite. Ekeharda smo v družbi Trušenjskih že srečali, njegova vloga v tem sporu in ugodna razsodba za Vuzeniške pa dodatno kažeta, da si je bil s pripadniki rodbine Trušenjskih blizu. Istega leta Ekeharda najdemo v Brucku v spremstvu štajerskega deželnega pisarja Konrada, ki je v tem času opravljal tudi naloge deželnega glavarja.⁵⁹ Priča v listini, v kateri Konrad zabeleži, da je od Liutolda iz Übelsteina prejel določene posesti, in sicer na prvem mestu.⁶⁰ Konrad je bil sicer meščan iz Tullna, a se je kot privrženec Otokarja II. Přemysla povzpел do velikih časti, saj je verjetno opravljal naloge deželnega pisarja, glavarja in sodnika.⁶¹ Ekehard se je torej v tem primeru gibal v Otokarjevih krogih.

20. julija 1274 je v Gössu potekal deželni zbor,⁶² ki se ga je Ekehard očitno udeležil, saj ga najdemo med številnimi pričami v listini deželnega pisarja Konrada z dne 27. julija glede menjave posesti samostana v Gössu. Med 67 pričami je Ekehard na sedemnajstem mestu za najpomembnejšimi deželnoknežjimi ministeriali.⁶³ V tem času so se za Otokarja II. Přemysla že začenjale težave, saj je prestol zasedel ambiciozni Rudolf Habsburški, prav tako pa je svoj vpliv močno okrepil salzburški nadškof Friderik.⁶⁴ Prav tedaj pa je očitno odločno na Otokarjevo stran stopil Ekehard, kar glede na kasnejši potek dogodkov verjetno ni bila najboljša poteza, mu je pa vsaj začasno prinesla velikanski ugled ter politično moč na Štajerskem in tudi širše. 19. avgusta 1275 je Ekehard vodil sodni zbor v Gradcu skupaj z notarjem Iringom in maršalom Brevikom v imenu deželnega glavarja Milote iz Dedic, kar izvemo iz listine o Ekehardovi razsodbi v sporu med Massenberškimi in sekavskim stolnim kapitljem.⁶⁵ Ekehard je listino pečatil s pečatnikom, ki mu ga je zaupal Milota. Gre za edino (ohranjeno) listino, ki jo je Ekehard

izstavil v svojem imenu, kar je glede na njegov položaj sila nenavadno. Hkrati je Ekehard edini štajerski plemič, ki je v času, ko je bil štajerski vojvoda Otokar II. Přemysl, vodil sodni zbor. Kakor smo že omenili, je bil Otokar do domačega plemstva precej nezaupljiv in se je raje zanašal na ljudi iz Češke ali na meščane, kakor smo opazili v Konradovem primeru. Otokar je torej Ekeharda moral osebno poznati in mu zaupati, Ekehard pa je bil domač tudi med drugimi Otokarjevimi zaupniki, saj se je pojavljal v njihovem spremstvu. Težko je odgovoriti na vprašanje, s čim se je Ekehard Otokarju tako izredno priljubil, zlasti če se spomnimo, da ga Avstrijska rimana kronika ne omenja med prvimi Otokarjevimi podporniki na Štajerskem. Nedvomno ni bilo brez pomena, da je očitno užival tudi zaupanje salzburškega nadškofa, v katerem je Otokar že moral ugledati pomembnega nasprotnika, vendar pa kot tak nikakor ni bil edini. Kljub temu izredno bližnjemu odnosu z Otokarjem je Ekehard svoje možnosti vseskozi ohranjal odprte in vzdrževal dobre odnose s salzburškim nadškofom. Že 30. novembra 1275 se mudi v Lipnici, kjer je pričal prisegi Engelšalka Rajhenburškega, da Salzburgu ne bo več povzročal škode in da se bo zgledil pred sodiščem. Med pričami so še škof Janez iz Chiemseeja, prošt Konrad iz Berchtesgadna, arhidiakon Liutold, Konrad iz Wartenfelsa, Friderik iz Wolfsaua in Rudolf iz Fohnsdorfa.⁶⁶

Medtem je bila podpora Otokarju med štajerskimi plemiči praktično izničena, že februarja 1275 je salzburški nadškof Friderik na pomoč klical Rudolfa Habsburškega.⁶⁷ V teh negotovih razmerah, ko je Rudolf Otokarja vojaško ogrožal tudi na Češkem,⁶⁸ se je Ekehard odpravil k Otokarju v Znojmo, še prej pa je 3. maja 1276 Otokar deželnemu glavarju Miloti v listini naročil, naj dosledno spoštuje Ekehardovo razsodbo v zadevi Massenberških in sekavskega stolnega kapitlja.⁶⁹ Mesec dni kasneje, 3. junija 1276, Otokar v Znojmu izda listino, s katero tri Ekehardove hčere Wendelburgo, Petrisso in Alhardis, skupaj z njihovim potomstvom obeh spolov, na Ekehardovo prošnjo predaja salzburškemu nadškofu. Ekehard je bil poročen z Otokarjevo ministerialko, tako da so njuni otroci posledično pripadali Otokarju.⁷⁰ Priče te listine so škof iz Chiemseeja in Salzburgu zvesti plemiči, ki so se takrat verjetno že opredelili za Rudolfovo stran,⁷¹ Gebhard iz

57 UBSt IV, št. 456.

58 Bele, *Rodbina Trušenjskih*, str. 59.

59 Bele, *Pogumni vojaki*, str. 86.

60 UBSt IV, št. 469.

61 Bele, *Pogumni vojaki*, str. 88.

62 Bele, *Pogumni vojaki*, str. 71; Bele et al., *Štajerski deželni zbori*, str. 32.

63 UBSt IV, št. 518.

64 Krones, *Friedrich II.*, str. 10–12.

65 UBSt IV, št. 569.

66 HHStA, 1275, XI. 30., Lipnica (MOM); UBSt IV, št. 575.

67 Wagner, *Vom Interregnum*, str. 447–448.

68 Kustering, *Probleme*, str. 235.

69 UBSt IV, št. 589.

70 UBSt IV, št. 591.

71 UBSt IV, št. 600.

Felbna, Konrad iz Wartenfelsa ter Oton in Konrad z Goldeka, zato se zdi, da je šlo za salzbursko odposlanstvo in morda niti ne Ekehardovo osebno izbiro, čeprav mu dejstvo, da je bil v teh časih poročen z Otokarjevo ministerialko, gotovo ni koristilo. Zakaj bi se Ekehard na Otokarja obrnil s tovrstno prošnjo, je razumljivo, saj je bila poroka očitno sklenjena brez privolitve nadškofa, ki ga je bilo treba v času, ko je Rudolfu tlakoval pot na Štajersko, pomiriti in obdržati na svoji strani. Bolj zanimivo je, zakaj je Otokar v to privolil. Odgovor se verjetno skriva v tem, da je tudi sam od tega imel določeno korist; Ekehard je bil torej tako pomemben, da bi takšna pogodba lahko podkupila salzburskega nadškofa. Vsekakor ta daritev kaže na obojestransko zanimanje za Ekeharda in njegovo družino, kar pomeni, da je bil v samem vrhu tedanjih političnih mahinacij.⁷² Istega dne je Otokar izvedel še eno podobno daritev. Salzburski ministerial Nikolaj iz Stadaua, ki se je proti nadškofovi volji poročil s hčerjo Konrada iz Sauraua in celo prestopil v Otokarjevo službo, Otokarja prosi, naj Frideriku podeli prvega otroka iz zakona, ostale pa naj si pošteno razdelita, da bi si Nikolaj lahko povrnil nadškofovo milost, ki jo je izgubil.⁷³ Glede na vsebinsko podobnost obeh listin se je vredno nekoliko posvetiti tudi razlikam, ki jih lahko opazimo. Prva razlika je že v nazivu, ki ga Otokar uporablja za oba plemiča – Ekeharda naziva s *fidelis noster*, medtem ko za Nikolaja zapiše le *ad potestatem nostri culminis divertit*. Iz tega zapisa lahko sklepamo, da je tudi Ekehard služil Otokarju, vendar listina, za razliko od Nikolajeve, nikjer ne omenja, da bi Ekehard zaradi tega izgubil nadškofovo milost, kar ponovno kaže na njegovo obojestransko pomembnost. Poleg tega je nadškof v Nikolajevi darovnici pridobil bistveno več, saj mu je bil namenjen prvorojenec ter nato še vsak drugi otrok. Od Ekeharda so mu bile namenjene le tri hčere, ki skoraj zagotovo niso bile edini otroci, saj bi sicer v listini pisalo, da dobi vse otroke in jih ne bi poimensko naštevati. Prav tako je mogoče, da je Ekehard imel sina, ki ni bil namenjen salzburski cerkvi. Poleg tega je ta zakon najbrž trajal že dlje od Nikolajevega, če so se v njem že rodile tri hčere, pa ne Ekehard ne Otokar do tega nevarnega trenutka nista čutila potrebe po tem, da bi se odkupila salzburskemu nadškofu, kar priča o ključni vlogi, ki jo je v tem času igral nadškof Friderik. Iz listine lahko še razberemo, da se je Ekehard poročil v deželno plemstvo, kar mu je brez dvoma prineslo določene posesti, o katerih pa iz listin ne izvemo ničesar

in prav tako ne o izvoru njegove žene. Samo ugi bamo lahko, da je kateri izmed njenih sorodnikov naveden med pričami.

O Ekehardovi pomembni posredniški vlogi med salzburskim nadškofom in kraljem Otokarjem govori tudi njegova omemba v epu *Alexander* Ulrika von Etzenbacha. Ulrik je izviral iz Češke in je kot pesnik deloval na Otokarjevem praškem dvoru, kjer je verjetno okoli leta 1270 začel pisati svoj ep po vzoru istoimenskega epa Walterja iz Châtillona, ki se je opiral na zgodbo Aleksandra Velikega.⁷⁴ Ep je bil dokončan že po Otokarjevi smrti in ga je Ulrik posvetil njegovemu sinu Venčeslavu II. V delu je Otokar poistoveten z Aleksandrom Velikim, Venčeslavu pa naj bi služil kot vzor dobrega vladarja.⁷⁵ Ravno na mestu, ko Ulrik razlaga, kako je prišel do navdiha za ep, stopi na prizorišče Ekehard, ki naj bi skupaj s Kunom iz Gutrata na dvor češkega kralja v Pragi prinesel delo Walterja iz Châtillona kot darilo salzburskega nadškofa.⁷⁶ Ko se je ep znašel v Pragi, je prišel tudi v Ulrikove roke. V epu sta Ekehard in Kuno označena z *ritter*,⁷⁷ s čimer je Ulrik verjetno želel poudariti njun ugled.⁷⁸ Ulrik s to omembo Ekeharda predstavi tudi kot kulturnega posrednika, pri čemer lahko s precejšnjo gotovostjo trdimo, da si, čeprav seveda ne gre za historiografsko ali historično zanesljivo delo, tega podatka ni izmislil. Če pa si ga je, ker se bodisi ni mogel spomniti, kdo je ep prinesel na dvor, bodisi si je celoten dogodek izmislil, je v to vlogo gotovo postavil dva na praškem dvoru močno čislana štajerska plemiča. V vsakem primeru nam omemba Ekeharda pove, da je bil na dvoru v Pragi dobro poznan in cenjen, kar je lahko le posledica njegovih zaslug, ki jih je izkazal Otokarju. Seveda pa je šlo pri vsakršnem darilu, ki sta si ga izmenjala Otokar in nadškof Friderik, tudi za politično potezo, zato je bilo nujno, da kralju darilo preda oseba, ki je te časti vredna, kar priča o velikem ugledu, ki ga je Ekehard užival pri Frideriku. Čas napetih, a še spravljivih odnosov med Otokarjem in Friderikom je Ekehard torej znal izvrstno obrniti sebi v prid. Zanimiv je podatek, da se Ekehard Dobrenjski in Kuno iz Gutrata v listinah skupaj pojavita zgolj enkrat, tudi v tem primeru v službi salzburskega nadškofa.⁷⁹ Morda pa ni naključje, da je bil Kuno v sorodu z Ekehardom iz Tanna, oba pa sta bila

⁷⁴ Ott, *Ulrich von Etzenbach*, str. 602–603.

⁷⁵ Vollmann, *Ulrich von Etzenbach*, str. 61–62.

⁷⁶ Ulrik von Etzenbach, *Alexander*, str. 733–734, verz 27605–27628.

⁷⁷ Ulrik von Etzenbach, *Alexander*, str. 734, verz 27619.

⁷⁸ Freed, *Noble Bondsmen*, str. 221.

⁷⁹ HHStA, 1284, VII. 15., Gradec (MOM).

⁷² Freed, *Noble Bondsmen*, str. 77.

⁷³ UBSt IV, št. 592.

sorodstveno povezana tudi z rodbino Goldek.⁸⁰ O možnosti povezave rodbine Tann z Dobrenjskimi smo že pisali, to pa je dodaten namig, ki bi lahko govoril v prid tej hipotezi.

19. septembra 1276 so se najpomembnejši štajerski in koroški plemiči zbrali v Brežicah in izrazili podporo Rudolfu Habsburškemu.⁸¹ Ekeharda, ki bi bil skoraj zagotovo poimensko naveden, če bi bil tam, med omenjenimi ne najdemo. Če ga niso zadržale druge okoliščine, je torej še zmeraj vztrajal na Otokarjevi strani. Kljub temu ga že 22. oktobra 1277 srečamo na Dunaju, kjer priča v razsodbi grofa Henrika Pfannberškega v sporu med Gozzom iz Kremisa in freisinškim škofom. Med pričami je na četrtem mestu, in sicer na položaju uglednega plemiča.⁸² Glede na to, da je bil Pfannberški v Brežicah in da ga je na mesto razsodnika postavil Rudolf Habsburški, gre verjetno za prvo (znano) nalogo, ki jo je Ekehard opravil v Rudolfovi službi. 17. junija 1280 nekega dobrenjskega viteza zasledimo v Salzburgu kot pričo v listini škofa iz Chiemseeja, s katero potrjuje, da so bile Frideriku Ptujskemu zasežene posesti. Ker gre za pomemben dogodek, ni presenetljivo, da je bilo prisotno najpomembnejše štajersko plemstvo, je pa nenavadno, da neimenovanega Dobrenjskega med pričami najdemo šele na zadnjem mestu.⁸³ Iz tega sklepamo, da verjetno ni šlo za Ekeharda, pač pa za nekega drugega, manj znanega člana rodbine, Ekehard namreč zaradi menjave oblasti nikakor ni prišel ob ves ugled, saj ga v prihodnjih letih še srečujemo v vidni vlogi. Se je pa verjetno umaknil iz štajerske deželne zveze oziroma je bil v njej vsaj manj aktiven, saj ga na deželnih zborih ne zasledimo več,⁸⁴ pač pa se je vrnil pod okrilje salzburskega nadškofa. 9. novembra 1282 tako priča v podelitveni listini salzburskega nadškofa Friderika Albrehtu Habsburškemu. Priče so sami vidni štajerski plemiči.⁸⁵ 15. julija 1284 v Gradcu priča v listini, s katero se Herman in Ulrik Pfannberška v korist Rudolfa Habsburškega in salzburske cerkve odpovedujeta določenim posestim. Ekeharda najdemo visoko med uglednimi pričami.⁸⁶ Konec septembra istega leta je v Brežicah prisoten pri dveh razsodbah glede Konrada Pišeškega. Najprej 28. septembra priča pri razsodbi, v skladu s katero mora Konrad določene posesti predati Rudolfu Habsburške-

mu,⁸⁷ 30. septembra pa pečati poravnavo med Konradom Pišeškim in Henrikom Planinskim.⁸⁸ Istega leta ga srečamo še 14. decembra v Gradcu v listini, s katero Ulrik iz Wildona salzburskemu nadškofu vrača vse posesti, ki jih je odtujil njegov tast Vulfig Treunsteinski.⁸⁹ Ekehard je med pričami med Otonom in Konradom z Goldeka ter Friderikom Stubenberškim, ki so bili med seboj v sorodu ter zvesti privrženci nadškofa Friderika in Rudolfa Habsburškega. Sklepamo torej lahko, da se Ekehardu tudi pod Rudolfom ni zgodilo nič hudega. Pravzaprav je to obdobje, ki sta ga nadškof Friderik in Rudolf izkoristila za povračilo izgubljenih posesti in ko je prišla na vrsto večina štajerskega plemstva. Kot je razvidno že iz navedenih listin, v katerih srečamo Ekeharda, je ta preživel sorazmerno mirno, saj ga ni doletela nobena sodba; bil je le v skupini razsodnikov, ki so skrbeli za vračilo posesti, torej je moral še zmeraj uživati nadškofovo in Rudolfovo zaupanje. Po letu 1284 je Ekehard omenjen le še v eni listini, vendar tokrat v zasebni zadevi. Če je vse navedeno obdobje res šlo za istega človeka, kar bi lahko sklepali glede na njegove politične poteze in držo, je bil v tem času že precej v letih in verjetno ni več dolgo živel. Nobenega znamenja namreč ni, da bi padel v politično nemilost. Zato je, preden nadaljujemo z rodbino Dobrenjskih, smiselno potegniti črto pod življenje in kariero tega skrivnostnega viteza.

Kot je ugotavljal že Martin Bele, lahko Ekeharda Dobrenjskega brez dvoma umestimo med najpomembnejše salzburske ministeriale današnje slovenske Štajerske, ki se lahko ob bok postavi tudi Ptujskim in jih verjetno celo presega.⁹⁰ Toda kot tak je bil Ekehard zgolj posameznik, njegova rodbina si tega ugleda ni pridobila. Kljub Ekehardovim prizadevanjem se verjetno ni izvila izpod salzburske oblasti, saj je Ekehard oporo za svoj vzpon našel v Otokarju II. Přemyslu, kar se je izkazalo za slabo politično potezo, zaradi česar se je bil še pred dokončnim Otokarjevim padcem prisiljen vrniti pod nadškofovo okrilje in tam tudi ostati. Kaj se je zgodilo z njegovim potomstvom z Otokarjevo ministerialko, če je, razen treh hčera, ki so bile namenjene Salzburgu, sploh obstajalo, ne vemo. Pravzaprav o njegovih zasebnih zadevah vemo nenavadno malo. Razen treh hčera in dejstva, da je imel ženo, o njegovem sorodstvu ne vemo nič, sklepali smo le, da si je bil blizu s Trušenskimi ter da lahko med deželnim plemstvom

80 HHStA, 1280, V. 21., Salzburg (MOM).

81 UBSt IV, št. 600.

82 FRA II/31, št. 349.

83 HHStA, 1280, VI. 17., Salzburg (MOM).

84 Bele, *Pogumni vojaki*, str. 71, 75.

85 HHStA, 1282, XI. 9., Dunaj (MOM).

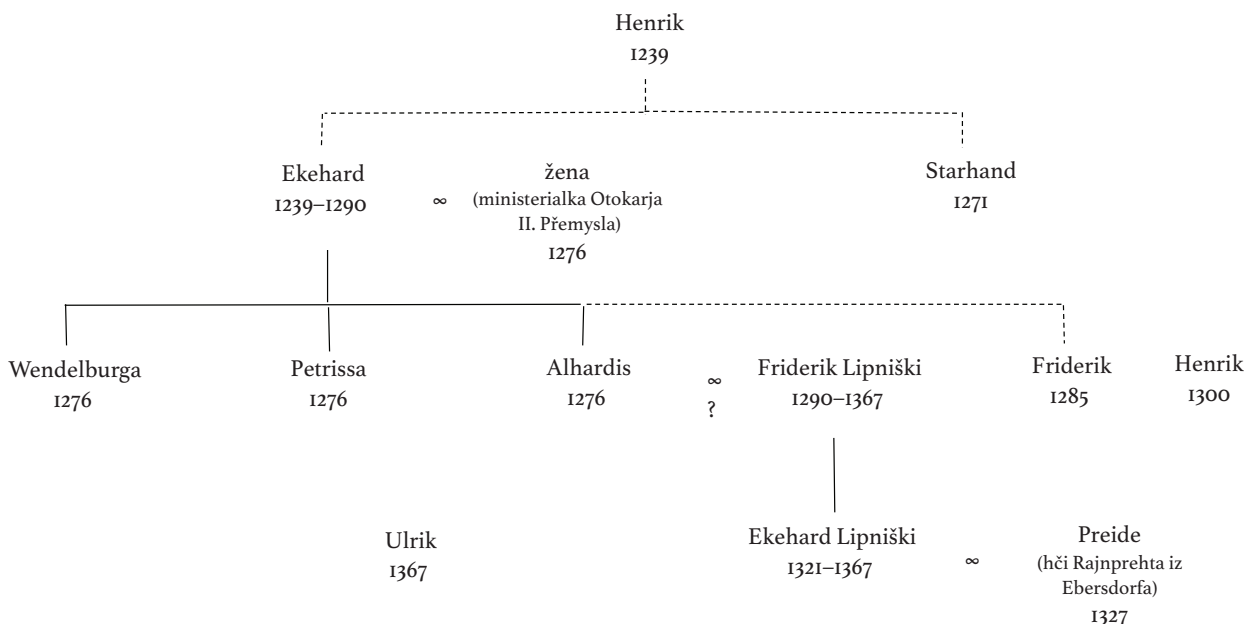
86 HHStA, 1284, VII. 15., Gradec (MOM).

87 HHStA, 1284, IX. 28., Brežice (MOM).

88 HHStA, 1284, IX. 30., Brežice (MOM).

89 HHStA, 1284, XII. 14., Gradec (MOM).

90 Bele, *Pogumni vojaki*, str. 62.

Rodovnik gospodov Dobrenjskih

iščemo sorodstvo njegove žene. Prav tako ne vemo nič o njegovih posestih, razen tega, da se je imenoval po Dobrenju. Težko si je predstavljati, da tako pomemben ministerial ne bi imel drugih posesti, saj so morale obstajati vsaj določene posesti njegove žene. To vzbuja pomislek, da je v zasebnih zadevah morda uporabljal še kako drugo ime.

Kar se tiče njegove kariere, bi ga lahko s sodobnim izrazom označili za oportunisto. Kot tak nikakor ni bil edini, pač pa je negotove razmere, nestabilno oblast in pomanjkanje nadzora poskušala izkoristiti večina štajerskega plemstva, kar je nekaterim bolj, drugim manj dolgoročno uspelo. Na današnjem slovenskem Štajerskem so bili glede tega nedvomno najuspešnejši Ptujski, čeprav je Salzburg napenjal vse sile, da bi jih ponovno spravil pod svoje okrilje.⁹¹ V primerjavi z njimi Ekehard kot posameznik te moči ni imel, kar kaže na to, da najbrž tudi njegove družinske vezi niso bile dovolj močne in pomembne, da bi lahko našel zaslombo v njih. Morda je bil razlog za to tudi njegov nenaden vzpon, ki ga je še zmeraj težko pojasniti. V obdobju tridesetih let se je Ekehard povzpел od manj pomembnega ministeriala, ki se je, kakor mnogi, v času brezvladja želel okoristiti na račun cerkvene ustanove, do namestnika deželnega glavarja in rabsodnika v nekaterih najodmevnejših sporih v 13. stoletju, na čelu s pogoditvijo med Otokarjem in salzburskim nadškofom leta 1270. Gibal se je v krogu najvidnejših štajerskih in koroških plemičev, bil član štajerske deželne zveze ter si bil osebno blizu tako z Otokar-

jem kot z nadškofom Friderikom, kar je bil v času njunih razprtij še poseben uspeh. Tudi Ekehard je, kakor večina štajerskega plemstva, leta 1276 ugotovil, da se časi spreminjajo, a se za razliko od mnogih ni povsem odrekel Otokarju, morda tudi zaradi tega, ker mu je veliko dolgoval. Najbrž ga je prav to in pa dejstvo, da je bil preveč pomemben, da bi ušel Friderikovemu budnemu očesu, znova trdno zasidrlo pod salzbursko oblast. Ne moremo se strinjati z Dušanom Kosom, ki meni, da je po letu 1278 padel v nemilost.⁹² Viri kažejo, da je ostal med najuglednejšimi salzburskimi ministeriali in še naprej opravljal pomembne naloge, toda poskusov, da bi se izvil izpod salzburske nadoblasti, je bilo konec.

O Ekehardovem položaju lahko nekaj razberemo tudi iz skupine plemičev, v kateri se je gibal. Ta se po letu 1278 precej drastično spremeni. V času, ko je bil vojvoda na Štajerskem Otokar II. Přemysl, Ekeharta najpogosteje srečamo v družbi gospodov Liechtensteinskih, Wildonskih, Lipniških in Gebharda iz Felbna.⁹³ V času, ko je oblast na Štajerskem prevzel Rudolf Habsburški, pa se Ekehard giblje v družbi gospodov iz Drašinga,⁹⁴ Wolfsaua⁹⁵ in Lipnice.⁹⁶ Enako pogosto se v obeh obdobjih pojavlja le v družbi gospo-

⁹² Kos, *Vitez in grad*, str. 266.

⁹³ UBSt IV, št. 328; UBSt IV, št. 346; UBSt IV, št. 400; UBSt IV, št. 424; UBSt IV, št. 456; UBSt IV, št. 591.

⁹⁴ Lahko bi sicer šlo za Draženj na Koroškem, vendar ni smiselno, da bi se Henrik v tem primeru tolikokrat pojavljal v službi salzburskega nadškofa.

⁹⁵ Auenhof pri Wildonu (UBSt IV, str. 452).

⁹⁶ HHStA, 1284, VII. 15., Gradec (MOM); HHStA 1284, IX. 28., Brežice (MOM); HHStA, 1284, IX. 30., Brežice (MOM); HHStA, 1285, II. 3., Ptuj (MOM).

⁹¹ Bele, *Friderik V. Ptujski*, str. 136, 142.

dov z Goldeka in Stubenberških.⁹⁷ Čeprav samo iz ohranjenih listin ne moremo potegniti gotovih zaključkov, lahko vendarle opazimo, da se je Ekehard po letu 1278 iz družbe deželnokežnjega plemstva (ki je odločno podprlo Rudolfa) ponovno trdno premaknil med salzburske ministeriale, kar je morda tudi razlog, da ga ne srečujemo več v štajerski deželni zvezi. To sicer nujno ne pomeni izgube ugleda, pač pa je verjetno le odraz tega, da se je pod Rudolfovo trdno oblastjo znova vse postavilo »na svoje mesto«.

KONEC DOBRENJSKIH

2. marca 1290 se Ekehard edinkrat pojavi v listini, v kateri gre za njegovo zasebno zadevo, ki ponudi nekoliko boljšo predstavo o njegovi družini in posestih. Iz listine izvemo, da je salzburski nadškof Rudolf na prošnjo Ekeharda Dobrenjskega Ekehardovemu zetu⁹⁸ Frideriku Lipniškemu podelil polovico dohodkov sodišča trga Lipnica (*mediam parte iudicii in foro [...] Leibnitz*), ki ga je imel Ekehard pred tem v fevdu od salzburske cerkve. Listino sta med drugimi pečatila Konrad iz Wartenfelsa in Friderik iz Wolfsaua, med pričami pa najdemo tudi Henrika Hompoškega, Henrika iz Drasinga in Friderikovega brata Otona Lipniškega.⁹⁹ Za vse navedene, ki jih pogosto srečujemo skupaj kot priče, bi lahko sklepali na sorodstvene vezi. Ekehardova hči (ne vemo, ali je morda šlo za katero iz Otokarjeve listine iz leta 1276) se torej ni slabo poročila, saj so bili Lipniški med najvplivnejšimi salzburskimi ministeriali in so imeli v začetku 14. stoletja v družini celo salzburskega nadškofa. Ekehard je imel tudi istoimenskega vnuka, sina Friderika Lipniškega.¹⁰⁰ Ekehard Lipniški je imel za ženo Preide, hčer Rajnprehta iz Ebersdorfa,¹⁰¹ in je bil pomemben mož, saj je bil nekaj časa salzburski vicedom.¹⁰² Še pred tem, 3. februarja 1285, na Ptuj srečamo Ekehardovega zeta Friderika Lipniškega kot pričo skupaj s Friderikom Dobrenjskim v listini glede sklepa, da mora Friderik Ptujski Salzburgu vrniti posesti na Ptuj ter v Lipnici in grad Vurberk. Friderik Dobrenjski je na seznamu prič tik za bra-

toma Otonom in Friderikom Lipniškim v zadnji polovici seznama.¹⁰³ Glede na listino iz leta 1290 je Ekehard Dobrenjski v tem času še živel, vendar pa je bil morda drugače zadržan. Položaj Friderika Dobrenjskega takoj za Lipniškimi bi lahko nakazoval, da so bili že takrat sorodstveno povezani. Kdo je Friderik Dobrenjski, je težko trditi, morda je šlo za Ekehardovega sina, morda zeta, v vsakem primeru gre za ugibanje. Glede na to, da gre za njegovo edino omembo, verjetno ni živel na gradu Dobrenj in se je kasneje imenoval bodisi po svojem izvornem gradu bodisi gradu družine, v katero se je priženil. Možno pa je seveda tudi, da je umrl. Ne moremo torej trditi, da je Ekehardova družina konec 13. stoletja klavarno propadla. Res je sicer, da z gotovostjo ne vemo ničesar o njegovih sinovih, kar je verjetno razlog, da ime Dobrenjskih postopno izgine iz listin, vendar mu je uspelo vsaj eno hčer izredno dobro poročiti, kar bi lahko kazalo na to, da ni bil v finančnih zagatah. Mnogo plemičev se je namreč konec 13. stoletja zaradi obubožanosti poročalo v meščanski stan,¹⁰⁴ kar pa, kakor se zdi, ni bila Ekehardova težava. Njegovi potomci so nadaljevali rod v družini, ki je v 14. stoletju prosperirala, kar bi najbrž zadovoljilo tudi Ekehardove apetite. Čeprav se mu v njegovem času ni uspelo izviti izpod salzburske oblasti, mu je uspelo svojo rodbrino preplesti z rodbino salzburskega nadškofa.

Čeprav je bil grad Dobrenj v 14. stoletju verjetno opuščen, to ne pomeni, da so vitezi z Dobrenja izumrli. Glede na konfiguracijo terena Dobrenj ni mogel biti grad, primeren za udobno bivanje, niti ni bilo na grajskem hribu dovolj prostora za obsežnejše predelave. Šlo je torej predvsem za obrambno zgradbo, značilno za čas od sredine 12. do sredine 13. stoletja, ko je bilo pri nas zgrajenih največ gradov.¹⁰⁵ Dobrenj je bil torej najverjetneje zgrajen konec 12. ali v začetku 13. stoletja v okviru salzburske vojaško-obrambne in kolonizacijske politike,¹⁰⁶ opuščen pa, ko ni več služil svojemu namenu in zadoščal potrebam.

Kje je stal dvor, ki je nadomestil grad Dobrenj, ni povsem jasno. Pirchegger domneva, da bi lahko šlo za Pesniški dvor, vendar tega ni mogoče z gotovostjo trditi.¹⁰⁷ Leta 1432 se omenja dobrenjski dvor, ki ni identičen z gradom.¹⁰⁸ Posesti v Dobrenju se v 15. in 16. stoletju še nekajkrat omenjajo. Leta 1426 Anton iz Velikovca kupi dve hubi v

97 HHStA, 1268, VII. 13., St. Radegund (MOM); HHStA, 1270, XII. II., Lipnica (MOM); UBSt IV, št. 591; HHStA, 1280, VI. 17., Salzburg (MOM); HHStA, 1284, VII. 15., Gradec (MOM); HHStA, 1284, XII. 14., Gradec (org. HHStA) (MOM).

98 V listini Friderik Lipniški za Ekeharda uporabi precej nedvoumen izraz *socer*, zato je ni razloga, da bi o tej sorodstveni zvezi dvomili (gl. tudi Preinfalk, *Rodbina*, str. 353).

99 HHStA, 1290, III. 2., Gradec (MOM).

100 HHStA, 1321, I. 14., Lipnica (MOM).

101 NOeLA, 1327, V. 1., Lipnica (MOM).

102 HHStA, 1307, VI. 19., Salzburg (MOM).

103 HHStA, 1285, II. 3., Ptuj (MOM).

104 Freed, *Noble Bondsmen*, str. 59.

105 Kos, *Vitez in grad*, str. 19.

106 Kos, *Vitez in grad*, str. 21.

107 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 32.

108 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 32; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 37.

Od gradu Dobrenj ni ostalo skoraj nič, opazna je le nekoliko spremenjena konfiguracija terena (fotografija: Tinkara Starček).

Dobrenju.¹⁰⁹ Med letoma 1462 in 1465 je imel posesti v Dobrenju in tamkajšnje gorsko pravo v zakupu Nikolaj (Niklas) Griebinger,¹¹⁰ leta 1471 pa je po njem dedoval Bernard Griebinger.¹¹¹ Griebingerji so bili v 15. stoletju precej ugledna štajerska rodbina, ki je spadala med celjsko plemstvo, sam Bernard je bil v letih 1449–1450 dvorni maršal grofov Celjskih¹¹² ter oskrbnik več njihovih in kasneje deželno knežjih gradov v Podravju, med drugim Limbuša, po katerem se je tudi imenoval,¹¹³ in dvora v Miklavžu na Dravskem polju,¹¹⁴ v zakup je dobil tudi Borl.¹¹⁵ Leta 1528 ima Erazem iz Sauraua v fevdu 19 in pol hube v Dobrenju in tamkajšnje gorsko pravo.¹¹⁶ Leta 1529 dobi David Gall, ki je dedoval po Griebingerjih,¹¹⁷ posesti in gorsko pravo v Dobrenju.¹¹⁸ V Dobrenju so torej tudi v 15. in 16. stoletju imeli fevde pomembni plemiči. Tudi Dobrenjski se leta 1290 ne omenjajo zadnjič. 21. maja 1300 v Mariboru srečamo Henrika Dobrenjskega kot pričo v listini, s katero je Veitel Bresterniški mariborskemu meščanu in oskrbniku reinskega samostana Henriku prodal svoj vinograd. Henrik je na zadnjem mestu, za samimi precej nepomembnimi plemiči.¹¹⁹ Njegov položaj nam da slutiti, da ni bil v neposrednem sorodstvu z Ekehardom Dobrenjskim in njegovimi potomci ter je morda celo že živel v Mariboru. Leta 1367 je

Ulrik Dobrenjski Diterju iz Teufenbacha prodal dve hubi, ki ju je imel v zakupu od Friderika Lipniškega. Listino sta pečatila Friderik Lipniški in njegov bratranec (*Vetter*)¹²⁰ Weykchart.¹²¹ V Weykchartu bi lahko iskali Ekeharda Lipniškega, vnuka Ekeharda Dobrenjskega, povezava z Lipniškimi pa nam da misliti, da je bil morda vsaj Ulrik v sorodstvu z Dobrenjskimi in posledično Lipniškimi. Hkrati moramo ugotoviti, da za mogočnega plemiča ni šlo, saj v listini zapiše, da nima svojega pečata. Med letoma 1365 in 1396 srečamo še Vulfinga Dobrengerja.¹²² Leta 1400 listino pečati Hans Dobrenger, mestni sodnik v Brežah na Koroškem.¹²³ Med letoma 1432 in 1466 pa se omenja Gašper Dobrenger.¹²⁴ Glede na priimek lahko za Vulfinga in Gašperja že trdimo, da nista več živela na gradu Dobrenj. Z gotovostjo pa lahko to rečemo za Hansa Dobrengerja, ki je bil ugleden in premožen mož ter sodnik v Brežah na Koroškem. Kot tak se pojavlja v številnih listinah s konca 14. in začetka 15. stoletja, ki jih tudi pečati.¹²⁵ Leta 1398 naletimo še na Andreja Dobrengerja, ki pečati listino županove žene Preyd v zvezi z vinogradom admontskega samostana.¹²⁶ Niti Hansov niti Andrejev pečat ne spominjata na Ekehardovega, niti si nista podobna med seboj. V kakšnih sorodstvenih vezeh so bili navedeni možje in zakaj so se

109 Starzer, *Landesfürstlichen Lehen*, listina št. 81/1.

110 Starzer, *Landesfürstlichen Lehen*, listina št. 119/2.

111 Starzer, *Landesfürstlichen Lehen*, listina št. 119/3.

112 Kosi, *Socialna in prostorska mobilnost*, str. 30, 54.

113 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 67.

114 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 85.

115 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 23.

116 Starzer, *Landesfürstlichen Lehen*, listina 267/21.

117 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 85.

118 Starzer, *Landesfürstlichen Lehen*, listina št. 92/4.

119 GZM II/92.

120 *Vetter* je precej nedoločna oznaka za bratranca v kateremkoli kolenu (Preinfalk, *Rodbina*, str. 357).

121 Mell, *Regesten*, str. 47, listina št. 171; Brandl, *Urkunden-Buch*, listina št. 78.

122 Kos, *Vitez in grad*, str. 266.

123 GZL II/40.

124 Lang, *Salzburger Lehen*, str. 124, št. 100/2, 3.

125 ADG, 1387, VI. 15., Breže (MOM); ADG, 1399, X. 17., Breže (MOM); HHStA, 1405, VI. II., Breže (MOM); ADG, 1407, IX. 29, Breže (MOM); ADG, 1410, I. 18., Breže (MOM).

126 StiAAdm, 1398, XI. 20. (MOM).

imenovali po Dobrenju, ne moremo zagotovo reči. Najverjetneje niso bili direktni pripadniki rodbine Dobrenjskih, ki se kmalu po Ekehardu najbrž niso več imenovali po Dobrenju. Po vsej verjetnosti je šlo za kastelane dobrenjskega gradu in njihove potomce, na kar kaže predvsem listina Ulrika Dobrenjskega. Vsekakor moramo ugotoviti, da so bili vitezi Dobrenjski, zlasti Ekehard, precej mogočnejši od svojega gradu, ki Ekeharda najbrž ni za dolgo preživel. Zato je navsezadnje zanimivo, da so se po Dobrenju sploh imenovali; tako lahko sklepamo, da gre za njihov izvorni grad oziroma vsaj izvorni grad veje rodbine, iz katere so Dobrenjski izhajali.

SKLEP

13. stoletje je bilo v zgodovini Dobrenja izredno pomembno obdobje, saj je v tem času dobilo svoj grad in ga verjetno tudi izgubilo. Iz precej nepomembnega in po ogrskih vojnah opustošenega kraja je eden izmed najdejavnih štajerskih plemičev Ekehard Dobrenjski ime Dobrenja ponesel celo na praški kraljevi dvor, vendar pa je po njem Dobrenje spet izgubilo pomen. Ekehard Dobrenjski kot najpomembnejši dobrenjski plemič tudi sam s svojo izstopajočo politično vlogo predstavlja uganko, saj ni povsem jasno niti, od kod njegova rodbina izvira, niti njena usoda po Ekehardovi smrti. Kljub temu smo poskušali osvetliti Ekehardovo življenje in delovanje ter ponuditi nov pogled na Dobrenjske pred in po njem, saj gre za doslej dokaj neraziskano rodbino.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI¹²⁷

ADG – Archiv der Diözese Gurk, Klagenfurt (Arhiv škofije Krka, Celovec).

Regesten – Regesti listin arhiva škofije Krka.

StiAAdm – Stiftsarchiv, Admont.
Urkunden.

DAGS – Graz-Seckau, Diözesenarchiv.
Pfarrurkunden.

DOZA – Deutschordenszentralarchiv, Dunaj.
Urkunden.

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Salzburg.
Urkunden.

KLA – Kärntner Landesarchiv, Celovec.
Allgemeine Urkundenreihe.

NOeLA – Niederösterreichisches Landesarchiv.
Urkunden.

OBJAVLJENI VIRI

Brandl, Vincenc: *Urkunden-Buch der Familie Teufenbach: im Auftrage des Mähr. Brünns: Im Verlage des Mähr. Landes-Ausschusses, in Comission bei A. Nitsch, 1867.*

Eschenbach, Ulrich von: *Alexander*. Ur. Wendelin Tisch. Tübingen: Litterarischen Verein in Stuttgart, 1888.

FRA II/31 – *Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis* (ur. Joseph von Zahn). Fontes rerum Austriacarum II/31. Wien: Gerold, 1870.

Gradivo IV – *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV.* (ur. Franc Kos). Ljubljana: Leonova družba, 1915.

GZL – *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, II.* Ljubljana: Mestni arhiv, 1957.

GZM – *Gradivo za zgodovino Maribora I, II.* (ur. Jože Mlinarič). Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1975, 1976.

Lang, Alois: *Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520 II.* BKStGQ 44/ BEStGQ 19 = VHLSt 31. Graz: Verlag der Historischen Landes-Kommission, 1939.

Mell, Anton: *Regesten zur Geschichte der Familien von Teufenbach in Steiermark. I. 1074–1547.* Graz: Selbstverlag der Historischen Landes-Kommission, 1905.

Muchar, Albert von: *Geschichte des Herzogtums Steiermark VII.: Geschichte der Steiermark unter vom Landes-Oesterreich getrennter Beherrschung von H. Leopold dem Frommen (Probus) 1373 bis zur Wiedervereinigung mit Oesterreich 1457 – unter K. Friedrich IV.* Graz: Leuschner & Lubensky, 1864.

Ottokars Österreichische Reimchronik (ur. Joseph Seemüller). Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt. Tomi V. Pars I. Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1890.

Schroll, Beda: *Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten.* Fontes rerum Austriacarum II/39. Wien: In Comission bei Karl Gerold's Sohn, 1876.

Starzer, Albert: *Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1421–1546.* BKStGQ 32 = VHLSt 17. Graz: Selbstverlag der Historischen Landes-Kommission, 1902.

UBSt I – *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Band I: 798–1192* (ur. Joseph von Zahn). Graz: Verlag des Historischen Vereins für Steiermark, 1875.

UBSt 3 – *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Band III: 1248–1260* (ur. Joseph von Zahn). Graz: Verlag des Historischen Vereins für Steiermark, 1903.

¹²⁷ Vse listine, označene z MOM, so dostopne na monasterium.net.

UBSt 4 – *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Viertes Band: 1260–1276* (ur. Heinrich Appelt in Gerhard Pferschy). Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1975.

LITERATURA

- Bele, Martin in Ravnikar, Tone in Hozjan, Andrej: Štajerski deželni zbori med letoma 1246 in 1311. *Acta Histriae* 26, 2018, št. 1, str. 27–54. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2018.02>
- Bele, Martin: Friderik V. Ptujski. *Kronika* 64, 2016, št. 2, str. 135–146.
- Bele, Martin: *Pogumni vojaki in zviti politiki: boji in spletke spodnještajerskih plemičev v 13. stoletju*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Frana Kovačiča, 2018.
- Bele, Martin: Rodbina Trušenjskih. *Kronika* 59, 2011, št. 1, str. 5–34.
- Dopsch, Heinz: Wlodizlaus Erzbischof von Salzburg. *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, 13. zvezek (ur. Friedrich Wilhelm Bautz). Herzberg: Traugott Bautz, 1998.
- Freed, John Beckman: *Noble Bondsmen. Ministerial Marriages in the Archdiocese of Salzburg, 1100–1343*. Ithaca, New York, London: Cornell University Press, 1995.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. DOI: <https://doi.org/10.3986/9616500821>
- Kosi, Miha: Celjska klientela: socialna in prostorska mobilnost nižjega plemstva v službi grofov Celjskih. *Družbena identiteta in mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610502043>
- Kraßler, Josef: *Steirischer Wappenschlüssel*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 1968.
- Krones, Franz von: Friedrich II. *Allgemeine Deutsche Biographie*, 8, 1878, str. 10–12.
- Kustering, Andreas: Probleme um die Kämpfe zwischen Rudolf und Ottokar und die Schlacht bei Dürnkrut und Jedenspeigen am 26. August 1278. *Ottokar – Forschungen* (ur. Max Weltin in Andreas Kustering). Wien: Verein für Landeskunde für Niederösterreich, 1979, str. 226–311.
- Mlinarič, Jože: Historično-topografski oris neposredne okolice srednjeveškega Maribora II. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 71, 2000, št. 4, str. 513–545.
- Mlinarič, Jože: Melje in njegova malteška komenda od XII. stoletja do leta 1803. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 51, 1980, št. 2, str. 217–238.
- Ott, Norbert H.: Ulrich von Etzenbach. *Neue Deutsche Biographie*, 26, 2016, str. 602–603.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München: R. Oldenbourg, 1962.

Pirchegger, Hans: *Geschichte der Steiermark: mit besonderer Rücksicht auf das Kulturleben*. Graz: Leykam, 1996.

Preinfalk, Miha: Rodbina v luči srednjeveških listin. *Zgodovinski časopis* 55, 2001, št. 3–4, str. 341–374.

Ravnikar, Tone: *V primežu medplemiških prerivanj*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2010.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Knj. 1, Območje Maribora in Ptuja*. Ljubljana: Partizanska knjiga: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.

Štih, Peter in Simoniti, Vasko: *Na stičišču svetov: slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2010.

Torkar, Silvo: Slovenska vodna imena, tvorjena iz slovanskih antroponimov. *Slavistična revija* 66, 2018, št. 2, str. 191–211.

Vollmann, Benedikt K.: Ulrich von Etzenbach, »Alexander«. *Positionen des Romans im späten Mittelalter* (ur. Walter Haug in Burghart Wachinger). Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1991, str. 54–66.

Wagner, Hans: Vom Interregnum bis Pilgrim von Puchheim (Salzburg im Spätmittelalter). *Geschichte Salzburgs: Stadt und Land, 1. knjiga* (ur. Heinz Dopsch). Salzburg: Universitätsverlag Anton Pustet, 1983, str. 437–486.

Zillner, F. V.: Salzburgische Geschlechterstudien. IV. Die Tann. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 22, 1882, str. 106–168.

SUMMARY

Dobrenje and the Lords of Dobrenje in the Middle Ages

The settlement of Dobrenje was first mentioned in the early twelfth century in a deed of exchange between Count Engelbert von Spanheim and the abbot of the monastery of St. Paul. Because the settlement was apparently devastated and almost depopulated during the Hungarian wars, the monastery was not satisfied with what it was offered. Dobrenje then disappeared from the sources for a while and reappeared in 1239, when a castle apparently already stood on the hill overlooking the settlement, giving the name to Heinrich and Eckhart of Dobrenje. Eckhart being a Salzburg ministerial, the castle was probably built as part of the colonization policy of the Salzburg Archdiocese. It is much more difficult to determine where the two knights of Dobrenje had come from. There are several hypotheses, the most probable being their connection with the family of Melje or the Lords of Tann, as they were still referred to in some sources, whose family name was also Eckhart

(if they can indeed be linked to the distinguished family from Altentann Castle). What is known is that they also held a fief of the St. Paul monastery near Dobrenje. There are also possible family relations with the Lords of Trixen and, not least the Lords of Leibnitz, with whom the family undoubtedly established a connection at the end of the thirteenth century.

In the second half of the thirteenth century, Eckhart of Dobrenje became one of the most important noblemen in the territory of modern Slovenian Styria, on par with—and in some regards even surpassing—the Lords of Ptuj, Maribor, and Vuzenica. Even though he was a member of the circle surrounding the Archbishop of Salzburg, Eckhart, along with many other Styrian noblemen, sided with the Bohemian king Ottokar II Přemysl in the struggle for control over Styria. His loyal service to the king earned him distinctions, including the presidency of the Styrian territorial estates in 1275 and the use of the seal of the Styrian territorial governor Milota of Dědic. His name became so famous that even the poet Ulrich von Etzenbach mentioned it in his epic *Alexander*. Eckhart attempted to break free from the Salzburg archbishop's control by marrying

Ottokar's noble lady ministerial and thus entering his service. However, his plan failed with Ottokar's decline and the establishment of iron-fist policy by the new archbishop of Salzburg, Friedrich II von Walchen, who firmly sided with Rudolf of Habsburg. Eckhart had to return to the archbishop and leave his glory days behind; however, unlike many other Ottokar's adherents, he did not fall out of grace completely. After Eckhart's death at the end of the thirteenth century, the Dobrenje family began to lose its place in history. Whereas it is impossible to maintain with certainty that he had a son, he undoubtedly had at least three known daughters, whom King Ottokar handed over to the Church of Salzburg in 1276 to appease the archbishop after Eckhart's marriage to his noble lady ministerial, and a daughter (perhaps one of the three mentioned above) who married into the House of Leibnitz. Individual members of the Dobrenje family continued to appear in the sources well into the sixteenth century; however, they held much less sway than Eckhart, nor did they remain at Dobrenje Castle for long. The castle soon began to deteriorate, and the only trace of its existence is the slightly altered terrain configuration.

ANDREJ GASPARI*

Pozlačena aplika z upodobitvijo leva z gradu Stari Jeterbenk (Alt Hertenberg) na hribu Kašča pri Medvodah

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja umetnostnozgodovinsko in arheološko pomembno visokosrednjeveško najdbo z vzhodnega pobočja hriba Kašča v Žlebeh nad Medvodami (osrednja Slovenija), na katerem je domnevno stal Stari Jeterbenk (*Alt Hertenberg*), grad spannheimskih ministerialov Hertenberških. Gre za pozlačeno kvadratno apliko iz bakrene pločevine, ki nosi odtisnjeno upodobitev leva ter je glede na odsotnost lukenj ali zakovic in interpretacijo funkcije sorodnih najdb iz osrednjeevropskega prostora verjetno del okrasa pasu ali drugega dela noše oziroma osebne opreme, morda torbice ali lesene skrinjice za dragocenosti. Na podlagi slogovnih primerjav in analognih najdb iz zaključenih celot lahko izdelavo serije enakih aplik, ki ji domnevno pripada obravnavana najdba, časovno okvirno umestimo med iztek 12. stoletja in začetek 14. stoletja. Predmet, ki je na mesto odkritja v zelo strmem pobočju najverjetneje spolzel z vršne kope z ostanki gradu, pritrjuje razumevanju stavbnega in kronološkega razvoja grajskega kompleksa Jeterbenk ter dopolnjuje arheološko dokumentirano podobo materialne kulture plemstva na Kranjskem.

KLJUČNE BESEDE

srednji vek, gradovi, Jeterbenk, vitezi Jeterbenški, arheološke najdbe, pozlačen okrasni okov, simbolizem leva, heraldika

ABSTRACT

GILDED MOUNT WITH THE DEPICTION OF A LION FROM STARI JETERBENK CASTLE ON KAŠČA HILL NEAR MEDVODE

The article presents the art historically and archaeologically significant high medieval find from the eastern slope of Kašča Hill above the village of Žlebe near Medvode (central Slovenia), on which supposedly stood Stari Jeterbenk Castle (Germ. *Alt Hertenberg*), belonging to the Spanheim ministerials, the Lords of Hertenberg. The aforementioned find is a square-shaped mount made of gilded copper plate, featuring an embossed depiction of a lion. Considering the absence of holes or rivets and given the interpretation of the function of similar finds in the central European area, it was probably part of the decoration of a belt or other item of clothing or personal equipment, perhaps a bag or a wooden chest for holding valuables. Based on stylistic comparisons and analogue finds from closed contexts, the series of identical mounts, which the find under discussion supposedly formed part of, may roughly be dated between the end of the twelfth century and the early fourteenth century. The artefact, having most likely drifted to the site of discovery down the steep slope from the domed summit of the hill where the castle remains are located, confirms the understanding of the architectural and chronological development of the Jeterbenk Castle complex and adds to the archaeologically documented material culture of the nobility in Carniola.

KEY WORDS

Middle Ages, castles, Jeterbenk, *Alt Hertenberg*, knights of Hertenberg, archaeological finds, gilded decorative mount, lion symbolism, heraldry

* izr. prof. dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana, andrej.gaspari@ff.uni-lj.si, <https://orcid.org/0000-0002-8252-0258>

Slika 1: Kašča v Žlebeh nad Medvodami. Poskus rekonstrukcije gradu Stari Jeterbenk (Alt Hertenberg), izdelan na podlagi terenskega dokumentiranja in zaščitnih arheoloških raziskav Oddelka za arheologijo FF UL leta 2021. Verzija prikazuje grajski kompleks z bergfridom in palacijem v izteku 12. stoletja in v 13. stoletju. Pogled proti jugovzhodu (izdelava 3D modela: Luka Slak in Alen Iršič, Digital Studio Slak; svetovanje: Andrej Gaspari in Igor Sapač).

UVOD

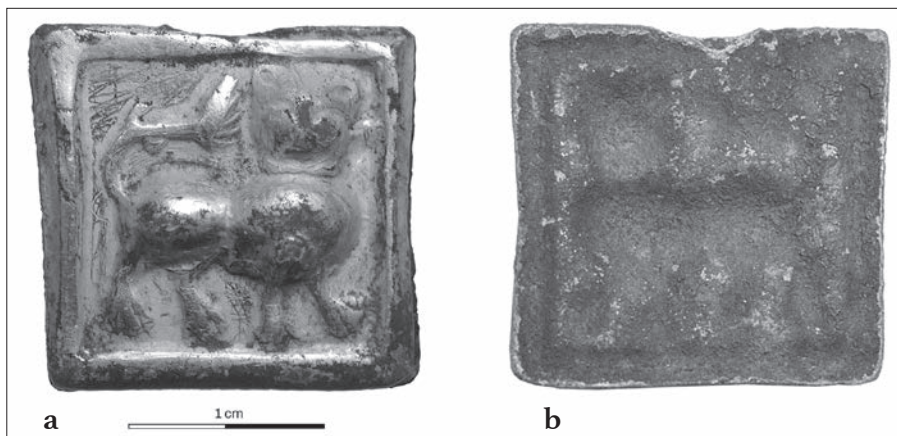
Javne zbirke Muzeja in galerij mesta Ljubljane so od decembra 2023 bogatejše za majhno, a pričevalno in materialno dragoceno arheološko najdbo s konca visokega srednjega veka ali začetka poznega srednjega veka. Gre za pozlačeno apliko iz kvadratne pločevine, ki jo je okoli leta 2005 nepooblaščen odkril iskalec z detektorjem kovin na vzhodnem pobočju hriba Kašča v Žlebeh nad Medvodami, in sicer kakih 30 do 70 metrov pod vršnim platojem z ruševinami jedra obodnega gradu. Rezultati zaščitnih arheoloških raziskav leta 2018 ter analize numizmatičnih in drugih najdb s te lokacije, ki jih pretežno hrani Narodni muzej Slovenije, nakazujejo, da je bila utrdba zgrajena po sredini 12. stoletja. Študija zgodovinskih in arheoloških virov je pokazala, da gre najverjetneje za Stari Jeterbenk (*Alt Hertenberg*), tj. izvorni grad vitezov Hertenberških, ki ga je v funkciji nadzora nad severno mejo ljubljanskega gospostva dopolnjeval stolp na vrhu razglednega hriba Jeterbenk (morda poznejši *Newoisse* oziroma *Nebojse*), njunega vojaškega uničenja v prvi četrtini 14. stoletja pa ni dolgo preživel niti Novi Jeterbenk, prepoznan v ruševinah na hribu Gradšče nad cerkvijo Sv. Marjete v Žlebeh, vis-à-vis

Kašče. Trogradje se namreč že leta 1344 navaja kot zapuščeno.¹

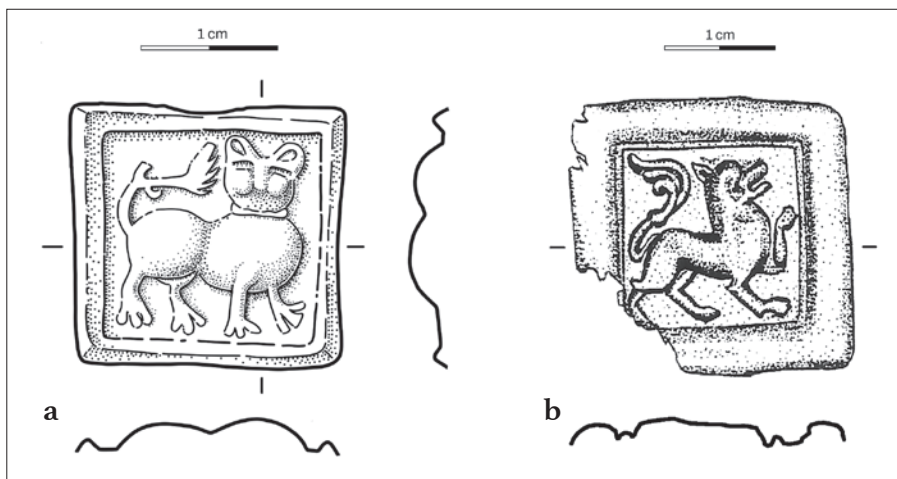
Po podatkih najditelja je aplika ležala v razmeroma tanki plasti gozdnega humusa, ki v veliki strmini prehaja v plast pobočnega grušča in ruševinskih ostankov. Na tem območju je bila v preložen legi odkrita še množica drugih kovinskih predmetov, zlasti železnih pušičnih osti, kosov konjske opreme in ostalega, ki morda enako kot aplika izvirajo z vršne kope posulih depozitov, ni pa izključeno, da so kateri od njih povezani z napadom na utrdbo. Aplika je bila odkrita izolirano, brez prepoznavne zveze z drugimi predmeti, ki so večinoma ležali vsaksebi na nekaj deset kvadratnih metrih pregledane površine vzhodnega pobočja. Zaradi spleta okoliščin v postopku izvedbe predaje najdb po 135. členu Zakona o varstvu kulturne dediščine (Ur. l. RS 16/08), v skladu s katerim je najditelj prijavil najdbe, je večina najdb s Kašče, razen obravnavane aple in novcev, še vedno v zasebni hrambi in ni strokovno ovrednotena.²

¹ K vitezom Jeterbenškim v zgodovinskih virih in arheologiji grajskega kompleksa pregledno Gaspari in Vičar (ur.), »... alle drew Purchstal«.

² Podatke o najditelju in okoliščinah predaje predmeta v javne zbirke hranita MGML in Ministrstvo za kulturo RS.

Slika 2: Kašča v Žlebeh nad Medvodami. Aplika. Baker s pozlato: a – sprednja stran; b – zadnja stran (foto: A. Gaspari).

Slika 3: a – Kašča (risba: I. Murgelj); b – Höxter (po Krabath, Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde, t. 33: 8)

NAJDBA

Podatki o hrambi: Muzej in galerije mesta Ljubljane; inv. št. 510:LJU;0068021.

Opis: enostransko obdelana kvadratna pločevinasta aplika z okrašenim osrednjim poljem, ki ga obrobja privzdignjen okvir trapezastega preseka (Sl. 2, 3: a).

Dimenzije: v. 2,05 cm; š. 2,07 cm; v. reliefa 0,3 cm; debelina pločevine 0,20–0,40 mm.

Teža: 3 g.

Analiza kovine: meritve z XRF napravo Niton XL5 so pokazale, da je tanka kvadratna pločevina izdelana iz skoraj čistega bakra (povprečje treh meritev v odstotkih: Cu: 97,05 / Cu - sigma 0,06; Fe 0,30 / Fe - sigma 0,01; Ni 0,70 / Ni - sigma 0,00; Pb 0,77 / Pb - sigma 0,02; Sb 0,58 / Sb - sigma 0,01), površina zgornje strani pa prekrita s tanko plastjo pozlate (Au).

Okrasni motiv: osrednje polje krasi izstopajoča podoba velike mačke, ki stoji z vsemi štirimi šapami na tleh, obrnjene v desno (heraldično v levo). Glavo ima glede na telo obrnjeno v desno, torej proti gledalcu. Podoba živali označujejo glava s polkrožnima ušesoma, okroglima očesoma z nadočesnimi oboki, samo nakazana smrček in usta, profiliran prehod v nizek vrat ter telo z velikimi

šapami s kremplji in visoko nad hrbet usločenim repom z dvema izrastkoma in košatim koncem. Držo živali, v kateri lahko zanesljivo prepoznamo leva, lahko opišemo kot *statant guardant*, pri čemer del starejše heraldične tradicije leve z glavo, obrnjeno proti gledalcu, označuje kot leopardizirane leve oziroma leoparde.³ Površina osrednjega polja ob osrednjem motivu je gladka.

Tehnika izdelave: vdolbine negativna podobe na zadnji strani označujejo večje in manjše poglobitve zaobljenih obrisov in profilacije ter ne prinašajo podrobnosti motiva in obrobe s prednje strani. Izrazita razlika v obdelavi obeh strani aplike kaže, da je bila verjetno izdelana z odtiskovanjem predhodno pripravljenega kosa tanke bakrene pločevine, morda v tehniki, podobni kovanju brakteatov, ki ima veliko skupnega z zlatarstvom.⁴ Po prvem

3 Fox-Davies, *A Complete Guide to Heraldry*, str. 172–191, sl. 280, 302. Razmerje med angleško in francosko heraldično tradicijo, pri čemer slednja pri specifičnih drzih in usmeritvah glave loči med levi in leopardi, pojasnjuje naslednji zapis iz citiranega dela: »The French lion is our lion rampant, the French leopard is our lion passant guardant, whilst they term our lion passant a léopard-lionné, and our lion rampant guardant is their lion-léopardé.« K sodobni distinkciji gl. Oswald, *Lexikon der Heraldik*, str. 253–254.

4 Kühn, *Zur mittelalterliche Prägungstechnik*, str. 1–12; Svensson, *Renovatio Monetae*, str. 123–133.

od dveh mogočih postopkov je bila pločevina vtisnjena v matrico z zrcalno podobo motiva, vdolbljenega oziroma vrezanega v železno ali bronasto ploščo oziroma spodnji pečat, in sicer z uporabo svinčene plošče ali usnja kot vmesne plasti med obdelovano pločevino in golim pestičem, po katerem so udarili s kladivom.⁵ Po drugem postopku so med obdelovano pločevino in trdno podlago namestili mehko vmesno plast, motiv pa vtisnili s pečatom.⁶ Od sredine 13. stoletja je bil zgornji pestič navadno oblikovan kot pokrov z votlim osrednjim delom v obliki pokrovčka ali škatle, zapolnjenim s svinčcem ali usnjem. Obdelovano pločevino so položili na spodnji pečat z vdolbljenim motivom, nato pa udarili po pestiču, ki je s koničnim (pokrov) ali navpičnim (škatla) notranjim ostanjem fiksiral ploščico v legi in tako zagotovil višjo kakovost odtisa na vsej površini. Domnevno so podrobnosti motiva na odtisnjeni ploščici dodelali s cizeliranjem (na primer dletci in puncami), katerega sledovi se – kot omenjeno – na hrbtni strani ploščice ne poznajo. Alternativno so za izdelavo aplikacije uporabili tehnološko enostavnejši postopek preprostega cizeliranja, v okviru katerega so pločevino položili na svinčeno ali drugo razmeroma mehko podlago (na primer smolo) in nato z notranje strani ročno, s puncami, oblikovali negativ motiva.⁷ V obravnavanem primeru je sledila še pozlata celotne zgornje površine, ki so jo najprej kemično očistili s kislino in premazali z raztopino za izboljšanje reaktivnosti oziroma živim srebrom, nato pa nanjo s čopičem nanесли amalgam iz enega dela zlata in 8 delov živega srebra. Slednje je po segrevanju izhlapelo, med površinsko plastjo zlata in podlago pa se je ustvarila kemična vez.⁸

Ohranjenost: predmet je ohranjen v celoti, poškodb pa obsegajo plitvo vdrtino zgornjega roba, neznatne poškodbe pozlate na glavi živali ter s tankimi črtami zdrsani polji nad repom ter med sprednjimi in zadnjimi šapami. Zadnja stran pločevine je zelenkasto patinirana in hrapava, pred čiščenjem v konservatorski delavnici MGML pa so bili na njej ostanki zemljine, vrte v korozijske produkte.

FUNKCIJA PREDMETA IN ANALOGIJE

Iz visoko- in poznosrednjeveških upodobitev, omemb v literaturi in stvarnih predmetov materi-

alne kulture je razvidno, da so bili z okovi in aplikami iz ročno obdelane ali prešane pločevine v visokem in poznem srednjem veku okrašeni elementi plemiške noše in liturgičnih oblačil, zlasti razkošnejših pasov, opasja ter nožnic mečev, obrob oblačil, diademov in naglavnih pokrival, skrinjic v profanem in sakralnem okolju, platnic knjižic z voščenimi tablicami ter usnjenih torbic in mošnjičkov. V srednjeveški noši na evropskem Zahodu se pozlata pojavlja zlasti na predmetih iz čistejšega bakra, na katerega je živosrebrov amalgam razmeroma enostavno aplicirati, značilna pa je za obdobje med sredino 12. in sredino 13. stoletja.⁹ Uporaba čistejšega bakra ustreza navodilom v tehnični razpravi Teofila (*Theophilus Presbyter*) iz prve četrtine 12. stoletja, ki je za lažje nanašanje zlate prevleke priporočal bakrove zlitine brez dodanega svinca (*aurichalcum*).¹⁰

Ena najustreznejših objavljenih primerjav za najdbo s Kašče je skoraj kvadratna aplika iz prešane pločevine iz bakrene zlitine z upodobitvijo leva iz nemškega mesta Hörter (sl. 3: b),¹¹ ki je sicer nekoliko večja (vel. 28 × 28 mm; v. 2 mm) od obravnavanega primerka in prikazuje žival v drugačni drži, vendar sta si obe apliki zelo blizu tako po profilaciji okvira in obliki kot splošnih slogovnih potezah upodobitve. Aplika s prikazom proti desni obrnjenega leva z visoko dvignjeno levo šapo in plapolajočim repom, ki je v heraldični terminologiji označen s pojmom *passant*, je bila odkrita v žganinskem zasutju kleti, ki je vsebovalo gradivo iz obdobja med prvo polovico 12. in sredino 13. stoletja. Glede na odsotnost predrtin za žebličke ali zakovice je bila obravnavana aplika morda prilepljena ali vpeta v nekakšen okvir. Stefan Krabath se nagiba k mnenju, da gre za okov lesene skrinjice, okrašene s podobnimi, tesno skupaj nanimanimi aplikami, pri čemer se opira na ostanke lesenega ohišja iz istega depozita. Avtor opozori na tovrsten, iz nizov kvadratnih srebrnih aplik velikosti približno 2 × 2 cm sestavljen platiran okras relikviarja v obliki hiše iz zaklada iz baselske katedrale (Münster) (d. 39,8 cm; š. 32,2 cm; v. 35 cm), katerega izdelavo datirajo v čas 1330/1340. Šele v prvi polovici 15. stoletja nameščene ploščice, ki jih krasijo reliefno odtisnjene upodobitve glave Marije, Božjega Jagnjeta, lilij in listov, obrobljenih s privzdignjenim kvadratnim okvirjem, so na leseno podlago pritrjene z žeblički z ovratniki v obliki rozet, ki utrjujejo vogale sosednjih ploščic v legi.¹²

5 Krabath, *Schmuck im Mittelalter*, str. 285, 332–333, sl. 60; Geoff in Pritchard, *Dress Accessories*, str. 29, sl. 14: C.

6 Geoff in Pritchard, *Dress Accessories*, str. 29; Thuaduet, *Les accessoires métalliques*, sl. 330.

7 Glej Brepohl, *Theorie und Praxis des Goldschmiedens*, str. 236.

8 Krabath, *Schmuck im Mittelalter*, str. 285, 334; Geoff in Pritchard, *Dress Accessories*, str. 29–31.

9 Geoff in Pritchard, *Dress Accessories*, str. 27.

10 Geoff in Pritchard, *Dress Accessories*, str. 27.

11 Krabath, *Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde*, str. 537, kat. št. XXXVIII.1, t. 33: 8, tab. 126.

12 Gl. <https://www.muensterschatz.ch> (dostopano 14. 12. 2024).

Med predmeti, ki naj bi podpirali omenjeno razlago najdbe iz Höxtra, Krabath navede podolgovat trakast okov z Montségurja v departmaju Ariège na jugu Francije. Ohranjen del okova, izdelanega iz enega kosa 1,7 cm široke pločevine iz bakrene zlitine, označuje pet izmenjujočih se zvišanih in nižjih polj, vseh okrašenih s pozlačenimi in okvirjenimi kvadratnimi polji, znotraj katerih so vtisnjene podobe levov, ki hodijo v desno in imajo frontalno upodobljeno glavo (*passant guardant*). Na robovih zvišanih delov okova, pripisanega zapiralnemu mehanizmu, so pari predrtin za žeblje. Okov je bil najden v depozitih prigrajskega zaselka na terasah neposredno pod severovzhodnim delom obzidja gradu, postavljenega na mestu znane katarske utrdbe, in okvirno datiran v 13./14. stoletje.¹³

Po drugi strani Krabath ne izključuje možnosti, da je aplika iz Höxtra pločevinast okras pasne garniture. Kot pasne obloge oziroma aplikacije razlagajo tudi štiri med 1,9 in 2,4 cm široke kvadratne in pravokotne aplikacije iz bakrene zlitine s prešanimi upodobitvami levov in drugih živali iz najdišč v zgornji Avstriji, od katerih so tri pripisane visokemu srednjemu veku, ena pa 13. stoletju. Predrtine na primerkih z ohranjenimi vogali kažejo, da so bile na pasove pritrjene z zakovicami.¹⁴ Oliver Thuaduet, avtor obsežne študije o kovinskih delih visoko- in poznosrednjeveške noše iz Provanse, enako domneva za kvadratne in pravokotne aplikacije, pripisane tipu D4. Trije od štirih primerkov imajo vtisnjene podobe levov med hojo,¹⁵ med analogijami iz sosednjih regij pa opozori še na poškodovano pločevinasto apliko iz bakrene zlitine z Montségurja, pri kateri pa je motiv leva obdan z zvišano okroglo obrobo.¹⁶ Ena od aplik s provansalskih najdišč je bila odkrita skupaj z drugo pločevino enake velikosti, na podlagi česar avtor s pridržkom sklepa, da sta bili speti z zakovicami, čeprav ustrezne odprtine na sicer nepopolno ohranjenih predmetih niso bile odkrite. Zaradi delikatnosti aplik se mu zdi njihova uporaba v pohištvu manj verjetna. Na podlagi datacij primerka iz Castruma Saint-Jean v Rougiersu (Var) in najdbe iz Motte de la Plaine de la Grande Bastide v Saint-Paul-lès-Durance (Bouches-du-Rhône) aplikacije tipa D4 okvirno umešča v iztek 12. stoletja in prvo polovico 13. stoletja.¹⁷ Dilema o načinu pritrditve (prilepljena ali vstavljena v

okvir) in uporabe nasploh (obloga pasu?) obstaja tudi pri natančneje nedatirani uliti svinčeni pločevini, ponovno z upodobitvijo leva, ki jo objavljata Egan Geoff in Frances Pritchard v študiji o delih srednjeveške noše iz Londona.¹⁸

V primeru, da gre pri najdbi s Kašče za del pasne garniture, lahko o njeni uporabi sklepamo na podlagi kvadratnih aplik podobnih dimenzij, ki so bile tesno skupaj nanizane na pasove iz poznosrednjeveških grobov na Madžarskem in jih prikazujejo tudi sočasne upodobitve.¹⁹ Izpostavljamo dvakrat večji srebrni aplikaciji z upodobitvama leva in profilirano obrobo iz groba št. LI na nekropoli pri nekdanji vasi Bene (Kecskemét) (sl. 4: b)²⁰ ter serijo druga drugi zelo podobnih aplik, prikovičenih na usnjen pas iz moškega groba št. 70 na nekropoli ob ustju potoka Csele pri Moháču (Mohács) v madžarskem delu Baranje (sl. 4: a). Slednje krasijo na levo obrnjeni levi s frontalno upodobljeno glavo in dvignjeno desno šapo.²¹ Za razliko od aplik iz groba z lokacije Csele-patak načina pritrditve aplik iz grobišča Bene s fotografije v objavi ni mogoče razbrati. Šest identičnih kvadratnih aplik z vtisnjenim rastlinskim okrasom znotraj privzdignjenega okvirja iz grobišča Sály-Lator v severovzhodni Madžarski je bilo na pas glede na fotografijo pritrjenih s sredinsko umeščeno zakovico.²² Drobno razčlenjeni zunanji robovi, oblikovani v biserne nize, to garnituro približujejo aplikam tipa D2a iz provansalskih najdišč, datiranih v 14. in na začetek 15. stoletja.²³ Domnevo ali, bolje, ugibanje, da je bila aplikacija s Kašče del niza več identičnih aplik, prilepljenih na pas, bi lahko s precej pridržka gradili na ohranjenih primerih srednjeveških usnjenih pasov s serijami vtisov, kot je na primer pas iz Londona, odkrit v depozitu iz poznega 14. stoletja,²⁴ pri katerem bi lahko bili vtisi štirilistnih motivov tudi podlaga za prilegajoče, pozneje izpadle okove. Ob tem velja izpostaviti, da so kovinski okovi teh oblik iz Londona vedno opremljeni s trnom oziroma zakovico.²⁵

Noši pripadajoče pasove z zlatimi oziroma pozlačenimi in srebrnimi oblogami ter vložki iz dragih kamnov dokumentira srednjeveška literatura,

13 Archéologie, str. 32, 153, kat. št. 145.

14 Theune et al., *Das Land an der March im Mittelalter*, kat. št. 130–133; sl. 13a–d.

15 Thuaduet, *Les accessoires métalliques*, str. 805–806, sl. 348: 3–5.

16 Thuaduet, *Les accessoires métalliques*, str. 805.

17 Thuaduet, *Les accessoires métalliques*, str. 806.

18 Geoff in Pritchard, *Dress Accessories*, str. 239.

19 Baráth, *The belt in late-medieval Hungary*, str. 68, sl. 149–151.

20 Szabó, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*, str. 64, sl. 345.

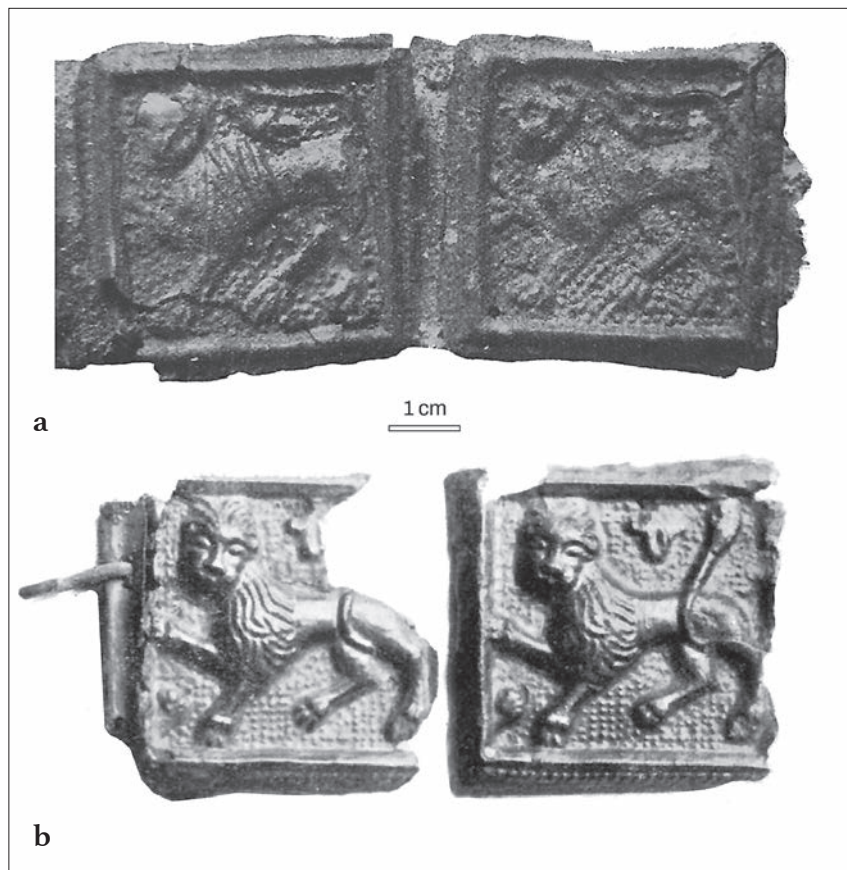
21 Fehér, évi Mohács-Csele-pataki mentőásatás, str. 228, tab. XL: 1–3.

22 Gádor in Hellebrandt, *A Herman Ottó Múzeum*, str. 605, sl. 4.

23 Thuaduet, *Les accessoires métalliques*, str. 798–799.

24 Geoff in Pritchard, *Dress Accessories*, str. 43, sl. 24.

25 Geoff in Pritchard, *Dress Accessories*, str. 43.

Slika 4: Izbor aplik s pasu iz groba 70 na nekropoli ob ustju potoka Csele pri Mohaču – Mohács (a) in pasu iz groba LI na nekropoli Bene - Kecskemét (b) (a – po Fehér, évi Mohács-Csele-pataki mentőásatás, str. 228, tab. XL: 1; b – po Szabó, Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei, sl. 345).

ki poudarja njihovo dragocenost, redkost in pripisane numinozne lastnosti ter praviloma zanemarljivo rokodelsko dovršenost izdelkov.²⁶ Po drugi strani dominikanec Étienne de Bourbon (Stephanus de Bellavilla, 1180 ali 1190/95–1261) izpostavlja zlate in srebrne obloge ter okove pasov, katerih teriomorfen okras (lev, zmaj, ptice in podobne živali) prepozna kot znak prevzetnosti in nečimrnosti (*superbia*), nanašajoč se na kazni, ki čaka njihove nosilce v peklu. Splošni interes za modno in luksuzno nošo je v 13. stoletju očitno dosegel tudi duhovščino, saj so sklepi z več sinod in koncilov, na primer lateranskega koncila leta 1215, klerikom prepovedovali rabo pasov z zlatim in srebrnim okrasom, sponk in prstanov, razen tistih, ki odsevajo njihov položaj v cerkveni hierarhiji.²⁷

Če sprejememo interpretacijo, da gre pri obravnavani apliki za del pasne garniture, v grajskem okolju pasu s tovrstnim okrasom ni mogoče enoznačno povezati bodisi z odraslo, mladeniško ali celo otroško nošo. Aplika bi bila prav lahko nameščena na okrasni pas za obleko – *cingulum*, ki je bil zelo pomemben simbolni element v okviru

ritualnega pripasanja meča in slavnostne noše v obredju povitezitve ter je zaznamoval tudi vsakdanjo moško plemiško nošo. Funkcionalni pas za meč kot del bojne opreme je bil ločen od cinguluma ter glede na upodobitve iz nemškega prostora praviloma širok in brez kakršnega koli kovinskega okrasa, pogosto celo brez sponke.²⁸

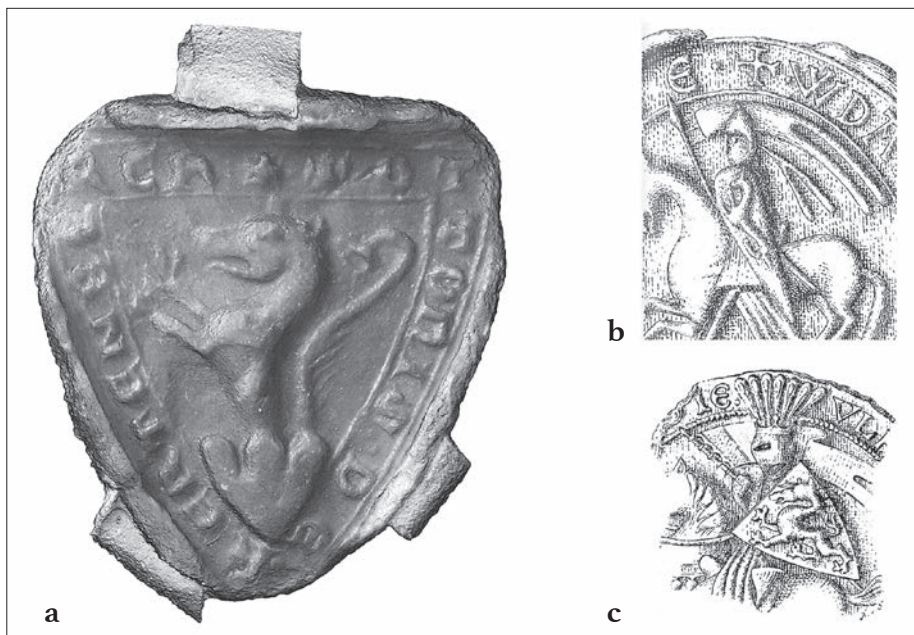
K MOTIVU

Od visokega srednjega veka je lev, ki so ga že v antiki dojemali kot kralja živali, služil tudi kot moralna alegorija in vzor posvetnega vladarja, na splošno pa je veljal za utelešenje moških vrlin, časti in viteštva. O posebnem pomenu leva oziroma njegove simbolike na latinskem Zahodu, zlasti od 12. stoletja naprej, govori že poimenovanje številnih vladarjev po levih oziroma metaforično enačenje vladarjev s to zverjo, dimenzije simbolike leva, ki korenini v visokih kulturah Starega Vzhoda in Egipta ter je v dvorsko kulturo na zahodu vstopila preko bizantinske in islamske ikonografije in krščansko-vzhodnjaških besedil, pa so bistveno širše in raznovrstnejše, zato ne preseca ocena, da v evropskem srednjem veku leva srečamo povsod. Evropska umetnostna zgodovina, vključno s heraldiko in numizmatiko, ter filološka medievistika dokumentirata skoraj neob-

²⁶ Schopphoff, *Der Gürtel*, str. 50–53. O tem, ali se v citiranem delu izpostavljenе navedbe, kot sta »er was ninder lare / von gesteine noch von golde« in »einen gurtel hate er umbe geleit, / der was mit golde wol durchschlagen«, nanašajo na zlate ali pozlačene obloge, je težko soditi.

²⁷ Schopphoff, *Der Gürtel*, str. 82–83.

²⁸ Schopphoff, *Der Gürtel*, str. 236–237.

Slika 5: Pečat Otona I. Jeterbenškega na listini iz leta 1316 (a) ter izreza pečatov Ulrika II. Spanheima na listini iz leta 1193 (b) in Ulrika III. Spanheima na listini iz leta 1256 (c) (a – po »... alle drew Purchstal«, sl. 2.1: a; b, c – po Leitner, Zur Geschichte, sl. 4 in II).

vladljivo število upodobitev in omemb leva v literarnih zgodovinskih virih, bestiarijih in teoloških spisih,²⁹ simbolika leva in njegova navezava na viteško ideologijo pa presevata zlasti skozi visokosrednjeveške epe in romane.³⁰ Lev kot simbol vladanja je praviloma poosebljal monarhično ali avtogeno oblast, legitimnost nosilca, ki jo je bilo treba praviloma utemeljevati ob vzpostavitvi oblasti oziroma v času konkurenčnih izzivov, pa je temeljila na promociji levu podobnih pozitivnih lastnosti ter karizme posameznega vladarja in/ali njegovega celotnega rodu.³¹

Priljubljenost simbolike te eksotične živali v viteškem in dvornem okolju odseva podatek, da kar 70 % vseh živali, upodobljenih na pečatih iz časa pred letom 1170, prikazuje leve.³² Na ščitih, pečatih in novcih 12. in 13. stoletja so levi najpogostejše prikazani bodisi v vzpenjajoči drži (*rampant*), z različno dvignjenima sprednjima šapama in eno zadnjo šapo ter z grozeče se režecim gobcem, občasno iztegnjenim jezikom, bodisi med premikom v eno ali drugo stran (*passant*), z dvignjenim repom in praviloma dvignjeno levo oziroma desno sprednjo šapo. To velja tudi za novce s celopostavnimi upodobitvami levov kovnic iz slovenskih dežel, tako takih s krščanskimi atributi kot takih brez njih.³³ Za slednje Andrej Štekar

domneva, da bi lahko imeli na njih upodobljeni levi heraldični značaj oziroma bi lahko kazali na rodbino, ki je imela leva ali leve v svojem ščit. Zaradi nejasnosti v zvezi z razvojem grbov v 12. in 13. stoletju opozori na potrebno previdnost in možnost, da gre pri prikazih leva na novcih samo za simbol knežje oblasti in dostojanstva.³⁴

V obravnavanem primeru ne smemo mimo dejstva, da so motiv eksotične zveri, v kateri bolj kot leva prepoznavamo heraldičnega panterja, v svojem grbu uporabljali tudi Jeterbenški.³⁵ Iz delov različnih živali sestavljen in po posameznih območjih zelo različno upodabljan heraldični panter je domišljjsko bitje, ki z živaljo (leopard – *Panthera pardus*) nima veliko skupnega. Naivne predstave o naravi in pripovedna epika visokega srednjega veka so mu skozi krščanske interpretacije antične mitologije pripisovale posebne alegorične lastnosti. Prve heraldične upodobitve zaznamuje še relativno naravna oblika telesa, poznejši grbi pa ga prikazujejo kot krilato žival, nekakšno mešanico med levom in zmajem. Panterja naj bi zaznamoval dišeč izdah, ki so na upodobitvah skušali ponazoriti z iz ust švigajočimi plameni. Glave in noge panterjev na posameznih grbih spominjajo na konjske, od druge polovice 14. stoletja pa so sprednje okončine pogosto oblikovane kot orlovske.³⁶ Ta fantazijska žival je bila že od začetkov rabe grbov kot svobodno izbranega »rodbinskega znaka« od druge polovice 12. stoletja priljubljena izbira za osrednjo figuro

²⁹ Jäckel, *Der Herrscher als Löwe*, str. 5.

³⁰ Na primer roman v verzih Chrétiena de Troyesa *Yvain ou le Chevalier au Lion*, ok. 1177–1181 (Chrétien de Troyes, *Vitez z levom ali Roman o Yvainu*. Poslovenila Marija Javoršek (Celjska Mohorjeva družba, 2009)).

³¹ Jäckel, *Der Herrscher als Löwe*, str. 328–329.

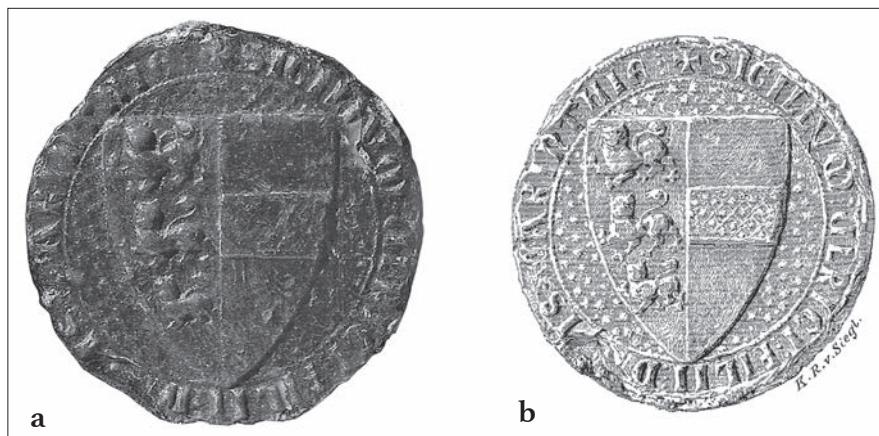
³² Eser, *Löwenbilder, Löwenmähren*, str. 30; gl. tudi Oswald, *Lexikon der Heraldik*, str. 259–269.

³³ Štekar, *Krščanska simbologija*, str. 685–686.

³⁴ Štekar, *Krščanska simbologija*, str. 684–685.

³⁵ Kos, *Vitez in grad*, str. 144. Gl. tudi »... alle drew Purchstal«, str. 16–17, 129.

³⁶ Oswald, *Lexikon der Heraldik*, str. 295.

Slika 6: Pečata Ulrika III. Spanheima na listinah iz let 1248 (b) in 1253 (a) (po Leitner, ur Geschichte, sl. 6 in 8).

na ščitih, grbih in pečatih, na širšem območju obravnave zlasti pri plemstvu iz bavarsko-karantanskega prostora, ter je še danes osrednji motiv grbov države Bavarske (*Bayerisches Staatswappen*), upravne regije Spodnje Bavarske in štajerskega deželnega grba.³⁷

Iz trohriba vzpenjajočega se panterja srečamo na pečatu predstavnika tretje generacije Jeterbenških Otona (pred 1292–po 1327) na listini iz leta 1316 (sl. 5: a)³⁸ in pečatu njegovega sina Nikolaja I. (pred 1330–po 1354) na listini iz leta 1344, s katero je prodal vse tri takrat že opuščene gradove (Stari Jeterbenk, Novi Jeterbenk in stolp Nebojse).³⁹ V prvem primeru gre za grb v obliki zgoraj rahlo zožanega ščita z napetima stranicama, katerega obod na notranji strani obroblja pas z napisom OTTONIS DE HERTENBERCH. Koničasto dno osrednjega polja ščita zapolnjuje heraldični motiv trohriba z enakomerno visokimi zaobljenimi vrhovi, ki odstopa od bolj razširjenega trohriba z višjo osrednjo izboklino.⁴⁰ Iz trohriba izhaja zgornja polovica dokaj verodostojno upodobljene

živali slokega trupa, z dvignjenima šapama z razmaknjenimi kremplji, glavo z odprtim gobcem, očmi in ušesi ter razcepljenim repom. Drža živali spominja na celopostavne panterje na grbih koroških vojvod Spanheimov, ene najmočnejših rodbin na Spodnjem Bavarskem, in morda kaže na izvor rodbine Hertenbergskih. Panterje srečamo na ščitih na pečatih Ulrika II. Spanheima, in sicer na listinah iz let 1192 in približno 1193 (sl. 5: b) ter pečatih njegovega brata in naslednika, vojvode Bernarda na listinah iz let 1209 in 1253.⁴¹

Po drži (*rampant*), upodobitvi živali in slogu izdelave podrobnosti se podobi z obeh pečatov Jeterbenških bistveno ločita od leva na obravnavani apliki, po drugi strani pa so ji zelo blizu podobe (»leopardiziranih«) levov s pečatov takratnega gospoda Kranjske, poznejšega koroškega vojvode Ulrika III. Spanheima,⁴² na primer z listin, izdanih v letih 1247, 1248 (sl. 6: b) in 1253 (sl. 6: a),⁴³ ki so osnova današnjemu koroškemu deželnemu grbu. Leva polovica ščita na teh pečatih prikazuje tri, drugega nad drugim postavljene leve med premi-

Slika 7: Brakteati staufovske dinastije: a – Viljem iz Lüneburga/Wilhelm von Lüneburg (1195–1213); b – Henrik Lev (Heinrich der Löwe) (1139/1142–1195); c in d – Oton Otrok (Otto das Kind) (1235–1252) (po Berger, *Die mittelalterlichen Brakteaten*, kat. št. 496, 639, 697, 753).

³⁷ Purkarthofer, *Das Wappen der Steiermark*, str. 77–81; Baumert, *Der Panther – das alte Wappentier*; Leitner, *Zur Geschichte*; Bele, *Štajerski grb*, str. 637–638.

³⁸ »... alle drew Purchstal«, str. 30, sl. 2.1 (a).

³⁹ »... alle drew Purchstal«, str. 32, sl. 2.3 (a).

⁴⁰ Oswald, *Lexikon der Heraldik*, str. 60.

⁴¹ Leitner, *Zur Geschichte*, str. 150–163, sl. 3–5.

⁴² Gl. Komac, *Od mejne grofije do dežele*.

⁴³ Leitner, *Zur Geschichte*, str. 161–165, sl. 6, 8, 9.

kom v levo z dvignjeno desno šapo, naprej (proti opazovalcu) obrnjeno glavo in nad hrbet zavihanim repom (*passant guardant*).

Med novčnimi primerjavami za slog in izvedbo motiva za najdbo s Kašče navajamo posamezne enostransko kovane srebrne pfenige – brakteate – s frontalno upodobljenimi glavami levov iz časa staufovske dinastije (sl. 7), na primer bavarskega in saškega vojvode Henrika Leva (Heinrich der Löwe) (1139/1142–1195), Viljema iz Lüneburga (Wilhelm von Lüneburg) (1195–1213) ter poznejših vojvod vojvodine Braunschweig-Lüneburg: Otona Otroka (Otto das Kind) (1235–1252) in Albrehta Velikega (Albrecht I. Magnus) (1252–1279). Na njih skoraj izključno nastopajo podobe živali z dvignjeno šapo,⁴⁴ vendar pritrjujejo predlaganemu kronološkemu okviru obravnavane aplikle.

SKLEP

Na podlagi slogovnih primerjav in analognih najdb iz zaključenih celot lahko izdelavo aplikle časovno okvirno umestimo med iztek 12. in začetek 14. stoletja, kar se ujema z arheološko dokumentirano kronologijo obstoja gradu na Kašči. Upoštevajoč podobnosti z upodobitvami levov na pečatih Ulrika III. Spanheima bi morda smeli datacijo zožiti na sredino ali drugo polovico 13. stoletja, kar bi rabo predmeta okvirno postavilo v čas Gerloha II., izpostavljenega predstavnika druge generacije Jeterbenških.⁴⁵ Domnevan tehnološki postopek izdelave in opisana funkcionalnost primerljivih najdb dopuščata previdno sklepanje, da je bila aplikla izdelana kot del serije enakih okovov. Nejasen način pritrditve močno otežuje ugotavljanje, kateremu segmentu plemiške materialne kulture je pripadala, na špekulativni ravni pa lahko domnevamo, da je bila na obravnavani predmet bodisi prilepjena ali z robovi vpeta oziroma všita v nekakšen okvir iz pločevine, blaga ali usnja. V okviru grajskega inventarja bi ta kos morda smeli zelo previdno povezati z okrasom lesene skrinjice za dragocenosti (na primer pečatniki, denar, nakit ...) ali celo usnjene knjižne platnice, povsem ali še bolj verjetne pa so tudi možnosti, da gre za okov, prvotno pritrjen na pas, jermen ali usnjeno torbico. Ne glede na konkretne okoliščine rabe, ki ostaja nejasna, je lahko domnevno nič kaj trdno pritrjena aplikla kaj hitro odpadla in se izgubila. Tudi zaradi tega bi lahko v primeru, da gre za kos osebne opreme, poleg gospodarja ali (moškega) člana družine z gradu imetnika iskali tudi med gosti oziroma

obiskovalci Jeterbenških ali celo med statusno izpostavljenimi udeleženci enega od domnevnih napadov na utrdbo, o katerih je mogoče sklepati na podlagi pogostih najdb puščičnih osti in delov konjske opreme na pobočjih grajske kope.⁴⁶ Na podlagi drže živali, primerljive z upodobitvami levov v heraldični sferi, je pozlačen okov s prikazom občudovane eksotične zveri mogoče umestiti med izdelke, ki so poudarjali položajni status lastnika, za celovito presojo simbolnega pomena in morebitnega političnega ozadja upodobitve pa bo treba počakati na rezultate novih terenskih raziskav in integralno objavo arheoloških najdb z območja gradu na Kašči.

ZAHVALE

Konserviranje in dokumentiranje najdbe je omogočil kustos za srednji vek – muzejski svetnik Martin Horvat iz Muzeja in galerij mesta Ljubljane, konservatorske posege na aplikli pa je opravila Helena Pucelj Krajnc iz konservatorske službe MGML. Meritve vsebnosti kovin z XRF napravo je izvedel prof. dr. Matej Dolenec z Oddelka za geologijo Naravoslovnotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Risba je delo mag. Ide Murgelj. Vsem se zahvaljujem za pomoč, enako recenzentoma za sugestije in predloge izboljšav prve različice besedila.

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru projekta MATRES, odobrenega kot del prve faze za pripravo velikih interdisciplinarnih projektov Univerze v Ljubljani, financiranih iz razvojnega stebrarja Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS, RSF-A).

LITERATURA

- »... alle drew Purchstal«: arheološke raziskave gradov viteзов Jeterbenških v pogorju Jeterbenka nad Medvodami = *archaeological investigations of the castles of the Hertenberg knights in the range of Jeterbenk above Medvode* (ur. Andrej Gaspari in Ana Vičar). Ljubljana: Založba Univerze, 2023 (Documenta Archaeologica. Monographiae, 1). DOI: <https://doi.org/10.4312/9789612971014>
- Archéologie et vie quotidienne aux XIIIe XIVe siècles en Midi-Pyrénées* (ur. Michel Barrère, Monique Rey-Delqué). Toulouse: Musée Des Augustins, 1990.
- Baráth, Kármén Anita: *The belt in late-medieval Hungary. A comparison of archaeological and pictorial evidences* (MA Thesis in Medieval Studies). Budapest: Central European University, 2013.

44 Gl. Berger, *Die mittelalterlichen Brakteaten*, kat. št. 494–508, 517, 636–640, 687–785.

45 »... alle drew Purchstal«, str. 27.

46 H koncu jeterbenških gradov gl. »... alle drew Purchstal«, str. 131–133.

- Baumert, Herbert Erich: Der Panther – das alte Wapentier der Traungauer als heraldisches Wahrzeichen der Stadt Steyr. *Oberösterreich. Kulturzeitschrift* 29, 1979, št. 4, str. 2–5.
- Bele, Martin: Štajerski grb in njegovi začetki v 12. in 13. stoletju. *Studia Historica Slovenica* 19, 2019, št. 3, str. 631–652. DOI: <https://doi.org/10.32874/SHS.2019-19>
- Berger, Frank: *Die mittelalterlichen Brakteaten im Kestner-Museum Hannover* 1. Hannover, 1993 (Sammlungskatalog, 12).
- Brepohl, Erhard: *Theorie und Praxis des Goldschmieds*. München: Carl Hanser, 2015.
- Eser, Thomas: Löwenbilder, Löwenmähren. Mittelalterliche Vorstellungen vom König der Tiere. *Vom Ansehen der Tiere* (ur. Christine Kupper). Nürnberg, 2009, str. 23–35 (Kulturgeschichtliche Spaziergänge im Germanischen Nationalmuseum, 11).
- Fehér, Géza: Az 1499. évi Mohács-Csele-pataki mentőásatás. [Die Notgrabung von Mohács-Csele-Patak im Jahre 1499.]. *Archaeologiai értesítő* 82, 1955, št. 2, str. 212–228.
- Fingerlin, Ilse: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. München: Deutscher Kunstverlag, 1971 (Kunstwissenschaftliche Studien, 46).
- Fox-Davies, Arthur Charles: *A Complete Guide to Heraldry*. London, Edinburgh: T. C. & E. C. Jack, 1909.
- Gádor, Judit in Hellebrandt, Magdolna: A Herman Ottó Múzeum 1972. évi leletmentései. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XII, 1973, str. 599–607.
- Geoff, Egan in Pritchard, Frances: *Dress Accessories c. 1150–c. 1450*. Woodbridge: The Boydell Press, 2002 (Medieval Finds from Excavations in London, 3).
- Husband, Timothy in Chapuis, Julien: *The Treasury of Basel Cathedral*. New Haven: The Metropolitan Museum of art, Yale University Press, 2001.
- Jäckel, Dirk: *Der Herrscher als Löwe. Ursprung und Gebrauch eines politischen Symbols im Früh- und Hochmittelalter*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2006 (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 60).
- Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele: Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2006 (Thesaurus memoriae, Dissertationes, 5).
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005. DOI: <https://doi.org/10.3986/9616500821>
- Krabath, Stefan: *Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen: Eine archäologisch-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktionalen und zeitlichen Bestimmung*. Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2001 (Internationale Archäologie, 63/1 & 2).
- Krabath, Stefan: Schmuck im Mittelalter. Grundlegende Formen in ihrer Entwicklung vornehmlich aus archäologischer Sicht. *Das Mittelalter* 21, 2016, št. 2, str. 246–272. DOI: <https://doi.org/10.1515/mi-al-2016-0016>
- Kühn, Walter: Zur mittelalterliche Prägungstechnik. *Freiberger Münzblätter* 9, 2000, str. 1–16.
- Leitner, Friedrich W.: Zur Geschichte des Kärntner Landeswappens. *Rudolfinum – Jahrbuch des Landesmuseums für Kärnten*, 2000, str. 159–173.
- Oswald, Gert: *Lexikon der Heraldik*. Regensburg: Battenberg, 2006.
- Purkarthofer, Heinrich: Das Wappen der Steiermark. Kulturgeschichtliche und rechtliche Aspekte. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 30, 1980, str. 77–86.
- Schopphoff, Claudia: *Der Gürtel. Funktion und Symbolik eines Kleidungsstücks in Antike und Mittelalter*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009 (Pictura et poesis. Interdisziplinäre Studien zum Verhältnis von Literatur und Kunst, 27).
- Svensson, Roger: *Renovatio Monetæ: Bracteates and Coinage Policies in Medieval Europe*. London: Spink, 2013.
- Szabó, Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei / Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene*. Budapest: Országos Magyar Történeti Múzeum, 1938.
- Štekar, Andrej: Krščanska simbologija na slovenskih srednjeveških novcih (4. del). Simbol leva = Christian symbology on the Slovenian medieval coins (4th part). The lion. *Numizmatični vestnik* 36/38, 2012, str. 676–689.
- Theune, Claudia in Winkelbauer, Iris in Fritzl, Michaela in Greußing, Isabella in Lantschik, Gerald in Weßling, Ronny: Das Land an der March im Mittelalter. *Archeologia Austriaca* 93, 2009, str. 79–150.
- Thuaduet, Olivier: *Les accessoires métalliques du vêtement et de la parure de corps en Provence du XIe au XVIe siècle. Archéologie, techniques et économie d'une industrie méconnue* (thèse de doctorat en archéologie). Aix-Marseille Université, 2015.

SPLETNE STRANI

Muensterschatz:

<https://www.muensterschatz.ch>

SUMMARY

Gilded Mount with the Depiction of a Lion from Stari Jeterbenk Castle on Kašča Hill near Medvode

The article presents the art historically and archaeologically significant high medieval find from the eastern slope of Kašča Hill above the village of Žlebe near Medvode (central Slovenia), on which supposedly stood Stari

Jeterbenk Castle (Germ. *Alt Hertenberg*), belonging to the Spanheim ministerials, the Lords of Hertenberg. The square-shaped mount made of gilded copper plate and featuring an embossed depiction of a lion was discovered with a metal detector between 2003 and 2006 and, following a stream of events, became part of the public collections of the Museum and Galleries of Ljubljana in 2024. Based on stylistic comparisons and analogue finds from closed contexts, the mount may very roughly be dated between the end of the twelfth century and the early fourteenth century, a period that coincides with the archaeologically documented chronology of the castle on Kašča Hill. However, given the similarities with the depictions of lions on the seals of Ulrich III of Spanheim, the dating may be narrowed to the middle or the second half of the thirteenth century, placing the use of the artefact more or less in the time of Gerlochus II, the most notable representative of the second generation of the Hertenberg family. The alleged technology of production and the described functionality of comparable finds allow for a tentative conclusion that the mount from Kašča Hill came from the series of identical mounts. Whereas the unknown manner of fastening

the mount makes it extremely difficult to determine what segment of noble material culture it belonged to, it seems safe to assume that it was either glued to a given object or, rather, hammered or sewn at its edges into a kind of metal, cloth, or leather frame. With respect to the castle inventory, the artefact under discussion may have also been part of the decoration of a wooden chest for holding valuables (e.g., signet rings, money, jewellery, etc.) or of a leather book cover. Another—and perhaps most likely—possibility is that it was a mount originally fastened to a belt, a strap, or a leather bag. If it was indeed part of personal equipment, its owner may have been the master or a (male) member of the family residing in the castle, one of the guests or visitors of the Hertenbergs, or perhaps even a well-established participant in one of the attacks on the fortification that may have taken place, judging from the abundant finds of arrowheads and parts of horse equipment on the slopes of the domed castle hill. Based on the position of the animal, which is very similar to heraldic depictions of lions, the gilded mount, displaying the admired exotic beast, may be ranked among objects that reflected the social status of their owner.

BORIS GOLEC*

Svibno – fenomen propadlega trga

IZVLEČEK

Svibno pri Radečah je med slovenskimi trgi srednjeveškega izvora v več pogledih posebnost. Trška naselbina sredi Posavskega hribovja je od vseh ležala na najvišji nadmorski višini. Čeprav je nastala pod pomembnim gradom in ob sedežu stare župnije, ni dolgo ohranila trških funkcij. Na svojem vrhuncu je Svibno kazalo izrazito obrtno podobo, ni pa se uveljavilo kot sejemsko središče. Trg je v virih prvič izpričan šele v začetku 15. stoletja in je že do druge polovice 16. stoletja močno gospodarsko in demografsko opešal. Število domov je od približno 30 v prvi polovici 15. stoletja nazadovalo na vsega tri sredi 18. stoletja. K zatonu in slednjič propadu trga je poleg strukturnih slabosti in prometne oddaljenosti prispevala bližina konkurenčnega trga Radeče ob plovni reki Savi. Kljub popolni ruralizaciji in tako rekoč fizičnemu izginotju pa se je trški naslov Svibnega v lokalnem okolju vendarle ohranjal še globoko v 19. stoletje.

KLJUČNE BESEDE

Svibno, trg, trška naselbina, propad, Radeče, urbarji

ABSTRACT

SVIBNO: A COLLAPSED MARKET TOWN

Svibno (Germ. *Scharfenberg*) near Radeče is unique in many regards among Slovenian market towns of medieval origin. Situated in the middle of the Sava Hills, it stood at the highest elevation of all. Although it was founded below an important castle and at the seat of an old parish, Svibno did not retain its market functions for long. At its zenith, it had a strong cottage industry, but it did not establish itself as a trade hub. First documented as a market town in the early fifteenth century, it had already experienced a considerable economic and demographic decline by the second half of the sixteenth century. The number of homes decreased from about thirty in the first half of the fifteenth century to only three in the mid-eighteenth century. Apart from its structural shortcomings and remoteness from transport connections, the decline and ultimately the collapse of the market town was also due to its rival, the neighbouring market town of Radeče (Germ. *Ratschach*) on the navigable Sava River. Even though it was completely ruralized and all but completely disappeared, Svibno retained its market town title in the local environment well into the nineteenth century.

KEY WORDS

Svibno, market town, market town settlement, collapse, Radeče, urbaria

* prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, Slovenija, boris.golec@zrc-sazu.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0367-0141>

Osem kilometrov zahodno od Radeč se na stožčasti vzpetini nad sotesko potoka Sopota dvigajo ruševine gradu Svibno (642 m). Najvišji del istoimenskega razloženega središčnega naselja s 151 prebivalci (2024)¹ tik pod njim (560 m) je naslednik ene najbolj nenavadnih trških naselbin na Slovenskem. Med trgi srednjeveškega nastanka na tleh današnje Slovenije je Svibno ležalo na najvišji nadmorski višini, stisnjeno sredi Posavskega hribovja med Kumom (1220 m) in Jatno (866 m). Tudi v prometnem pogledu ni imelo ugodne lege, kar se je še posebej pokazalo v novem veku. Vz dolž doline Sopote je sicer vodila pomembna srednjeveška, a kljub vsemu le tovarniška pot med Litijo in Radečami, ki je obšla za cestni trgovski promet pretesno dolino Save nizvodno od Zagorja, izognila pa se je tudi samemu trgu.²

Med slovenskimi trgi srednjeveškega izvora je bilo Svibno v več pogledih posebnost. Trg je v virih prvič izpričan šele v začetku 15. stoletja in je že do druge polovice 16. stoletja močno gospodarsko in demografsko opešal. K njegovemu zatonu in slednjič propadu je poleg strukturnih slabosti in prometne odmaknjenosti prispevala bližina konkurenčnega trga Radeče ob plovni Savi. Kljub popolni ruralizaciji in tako rekoč fizičnemu izginotju, ki jima je na Slovenskem težko najti primerjavo, pa se je trški naslov Svibnega v lokalnem okolju vendarle ohranjal še globoko v 19. stoletje.

MED VZPONOM IN ZATONOM

Trg Svibno je po strmi podgrajski legi najbolj spominjal na mlajši, zgodnjenovoveški taborški trg Kostel ob Kolpi s sicer povsem drugačno genezo in netipično trškimi funkcijami,³ po nastanku pa na štajerski tržec Pilštanj, ki je zrasel ob sedežu teritorialnega gospodstva in pražupnije ter prav tako na vzvišenem položaju.⁴ Svoj nastanek je mali svibenski trg dolgoval rodbini gospodov Svibenskih, ki so se imenovali po matičnem gradu, enem najstarejših »pravih« gradov na Slovenskem, prvič posredno izpričanem leta 1169 prek Konrada Svibenskega. Med 12. in koncem 14. stoletja so bili Svibenski ena najpomembnejših plemiških rodbin slovenskega prostora, v 15. stoletju pa so težišče delovanja prenesli v Zgornjo Avstrijo in na Zgornje Štajersko. Na Kranjskem so doživljali zaton že od srede 14. stoletja,

pri čemer so se najprej podredili Celjskim in nato Habsburžanom.⁵ Tudi grad in gospostvo Svibno sta leta 1382 pristala v habsburških rokah in ju je Viljem V. Svibenski († 1396–1399) po nekaj letih dobil nazaj samo še v dosmrtni užitek.⁶ Habsburžani so gospostvo kot deželno knežjo komorno posest – do prodaje leta 1620 – najprej prepuščali v upravo oskrbnikom in nato od srede 15. stoletja zastavnim imetnikom. Med njimi je bil v drugi polovici 16. stoletja štajerski deželni glavar Hans Schärffenberg iz rodu Svibenskih,⁷ v čigar času je na položnejšem delu grajskega hriba nastala nova svibenska graščina,⁸ od katere ni danes za razliko od razvalin starega gradu nobenega sledu.

V neposredni sosesčini graščine, tik pod mestom, kjer se grajski hrib začne strmo vzpenjati proti gradu in kjer je bil do slednjega edini dostop, so več stoletij prej postavili cerkev sv. Križa. Svibenska župnija, prvič posredno izpričana leta 1282 prek omembe župnika, se je na osnovi lastniške cerkve izločila iz pražupnije Laško onstran Save, kar se je sodeč po patrociniju zgodilo v 12. stoletju. Patronat nad župnijo je tako kot gospostvo prešel na Habsburžane, ob vključitvi v novoustanovljeno ljubljansko škofijo leta 1461 pa je župnija Svibno postala menzalna posest takajšnjega stolnega kapitlja.⁹

Glede na sedeža obsežnega zemljiškega gospostva Svibenskih in stare župnije je nastanek trga pod njima logičen. Pod gradom in lastniško oziroma pozneje župnijsko cerkvijo, kjer je potekala lokalna trgovska menjava, je najprej vzniknilo nekaj oštator podgrajskih obrtnikov in služabnikov, sčasoma pa je gospostvo začelo povečano naselje označevati kot trško. Vsekakor je bilo v interesu Svibenskih, da imajo ob matičnem gradu tudi trg, ki se sicer prvič omenja šele leta 1409, že pod deželnimi knezi.¹⁰ Upošteva se, da so pred tem v 14. stoletju, razen malo zakasnelega Rajhenburga, izpričana vsa trška naselja vzdolž Save od Litije do Brežic (te so edine že v tem stoletju postale mesto),¹¹ je tudi trg Svibno nastal najpozneje v drugi polovici 14. stoletja.¹² Njegov vznik

1 *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 373. O številu prebivalstva: <https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/-/05C5003S.px/table/tableViewLayout2/> (januar 2025).

2 Prim. Kos, *Blesk zlate krone*, str. 14–15.

3 Prim. Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 526–529.

4 Prim. Curk, *Trgi in mesta*, str. 108–109.

5 O Svibenskih: Kos, *Blesk zlate krone*; J. Orožen, *Ostrovharji*. O gradu: Stopar, *Grajske stavbe*, str. 143–150.

6 Kos, *Blesk zlate krone*, str. 370–376.

7 Kos, *Blesk zlate krone*, str. 38.

8 Koropec, Žebnik, str. 73; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 151.

9 Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 190; Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1585.

10 Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1598.

11 Za prve omembe trgov gl. *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 77.

12 J. Curk je pavšalno zapisal: »Ostrovharji so na slemenu pod gradom ustanovili trg že v 1. pol. 14. stoletja« (Curk, *Radeče*, str. 103), D. Kos pa razvoj trga iz podgrajskega zaselka postavlja v 14. stoletje (Kos, *Blesk zlate krone*, str. 18).

je bil prejkone odgovor na nastanek Radeč, prvič omenjenih kot trg leta 1338, tj. dve leti zatem, ko je istoimenski grad prišel v roke Celjskih, skorajšnjih grofov.¹³ Lahko pa bi bilo tudi obrnjeno, tako da bi se svibenski trg razvil še pred radeškim.

Trditev J. Koropca, »da je [trg] nastal zelo umetno po volji Ostrovrharjev-Svibenskih na povsem neugodni legi, zato se tudi ni mogel obdržati«, je, kar zadeva nastanek in zgodnje obdobje obstoja trške naselbine, treba nekoliko relativizirati; zlasti naslednjo Koropčevo kontroverzno trditev, ki se opira na napačno datirani, v resnici nekaj desetletij mlajši urbar: »Okoli 1400 je le životarilo v njem kar 32 družin.«¹⁴ Kot bomo videli, omenjeni urbar prikazuje trg kot poudarjeno obrtno središče, poleg tega pa so posamezni tržani v 15. stoletju razpolagali s čednim premoženjem. Še več, umetnostni zgodovinar I. Stopar je Svibno tega časa označil kot pomembno trško naselbino in na podlagi stavbnogodovinskih odkritij zapisal, da si v njej »ni težko predstavljati aktivne stavbarske in nemara tudi slikarske, cehovsko organizirane delavnice, ki se je uveljavljala na vsem območju svibenske gosposčine«.¹⁵

O tem, da trg že v začetku 15. stoletja ni mogel biti brez teže, priča listina z njegovo prvo omembo, ki je do nedavnega ostala prezrta.¹⁶ Listino je izdal deželni knez, vojvoda Ernest Avstrijski, 1. julija 1409 na Dunaju, njena vsebina pa je razsodba v sporih med grofi Celjskimi – Hermanom, njegovim sinom Friderikom in snaho Elizabeto – na eni strani ter Hansom s Kozjega (Trackenbergerjem) na drugi. Za poravnavo preostalih pritožb Hansa s Kozjega zoper Celjske je vojvoda Ernest določil srečanje (*ainen freuntleichen tag*) obeh strani oziroma njunih zastopnikov na dan sv. Jerneja, 24. avgusta, »v našem trgu Svibno« (*in vnserm markt ze Scherffemberg*) ter s svoje strani tja napotil Konrada, škofa v Krki na Koroškem, in Bernarda Ptujkega. Postavlja se vprašanje, zakaj je za prizorišče razsojanja izbral trg Svibno in ne preprosto svibenskega gradu. Deželni knez je s tem dal naselju večjo veljavo, takšna izbira pa go-

vori tudi v prid temu, da trg ni bil niti neznaten niti šele v nastajanju.

Prva omemba trga torej ni tista v omenjenem, v resnici nekaj desetletij mlajšem deželnoknežjem urbarju, ki je, vsaj kar zadeva njegov svibenski del, nastal ne prav dolgo pred letom 1439, vsekakor ne prej kot v tridesetih letih 15. stoletja.¹⁷

Najprej se ustavimo pri listini z datumom 24. april 1439, edini znani, ki jo je izdal kak svibenski tržan, in tudi edinem pričevanju o pravnih razmerah v trgu pred koncem srednjega veka.¹⁸ Tržan Hans Angrer (*Ich Hanns Anngrer dieczeit wurger ze Scherffenbergk*) je s svojimi dediči prodal hišo z vrtom in njivo skupaj z vsemi pritiklinami in pravicami, po katerih so jo posedovali sami (*mit allen den rechten als wir selbe das innen gehabt haben*). Hiša je ležala v trgu Svibno (*vnser haws vnd hof ze Scherffenberg im margkt*) med Herleichovo hišo in kočo Hansa iz Tahavine¹⁹ (*zwischen des Herleichs vnd Hannsen von Tokchnaw haws vnd gaden gelegen*). Navedene tri nepremičnine je od Angrerja za 19 mark in 80 pfenigov kupila in kupnino zanje v celoti plačala »gospa« Katarina, hči Fuketovke, sicer pa vdova Angrerjevega pastorka Matevža (*Der Ersamen frawn Kathrein der Fukchetin Tochter des Mathesen meines Steuf Sun Seligen witi*). Izročitev prodane posesti je izvedel svibenski gosposčinski oskrbnik Konrad Prenner (*Ingeantwurt mit hannden vnd willen des Edeln Kunrats des Preiner dieczeit phleger ze Scherffenbergk*), ki je listino na Angrerjevo prošnjo tudi pečatil.²⁰

Izpričani primer priča o tem, da so Svibenčani v tem času, vsaj nekateri, če ne vsi, ob pristanku gosposčinskega oskrbnika prosto razpolagali s svojimi zemljišči, kar je bilo, kot bomo videli, v popolnem nasprotju z njihovim pravnim razmerjem do posesti tristo let pozneje, sredi 18. stoletja. Posebno pozornost pritegne sklicevanje na »kup-

13 Prim. Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1291; Koropec, Žebnik, str. 54.

14 Koropec, Žebnik, str. 57.

15 Stopar, K problematiki, str. 28.

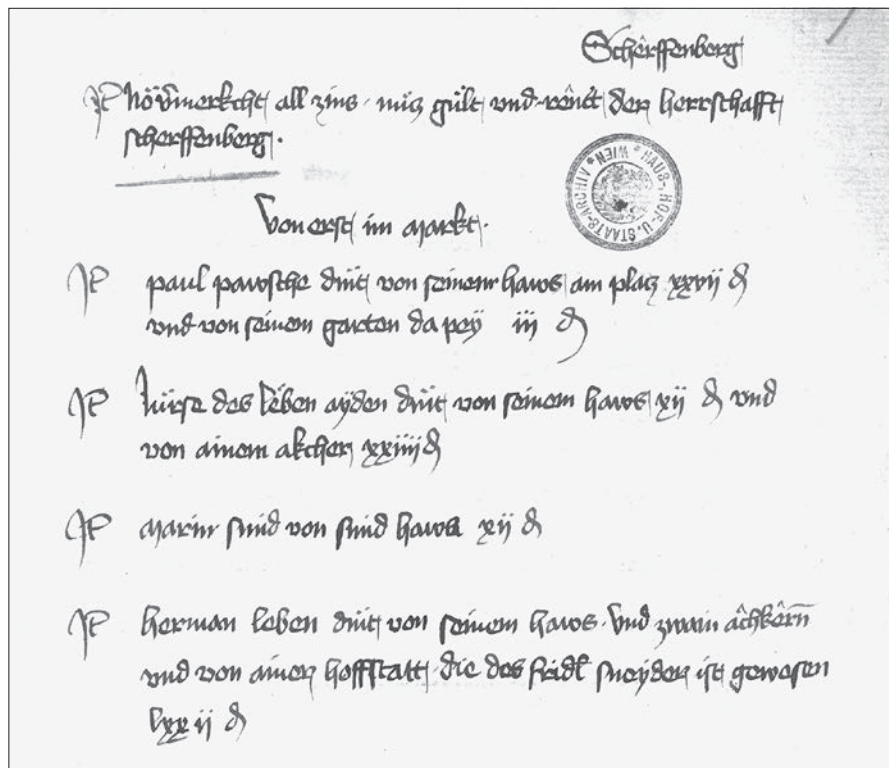
16 SI AS 1063, Zbirka listin, št. 4413, 1409 VII. 1., Dunaj. – Listina je bila shranjena med listinami Celjskih v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju in je z restitucijo arhivskega gradiva leta 1985 prišla v Arhiv Republike Slovenije. Božo Otorepec jo je sicer transkribiral za Centralno kartoteko slovenskih listin (ZRC SAZU, ZIMK), vendar je bežna omemba trga Svibno ostala neopažena (prim. Golec, Dolenjska mesta (4), str. 513). Nanjo je opozorila šele nova historična topografija (Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1598).

17 V *Slovenskem zgodovinskem atlasu* (2011) je prva posredna omemba trga Svibno neustrezno postavljena v čas okoli leta 1420, neposredna pa v leto 1439 (*Slovenski zgodovinski atlas*, str. 77). Letnica okoli 1420 se nanaša na (dejansko mlajši) urbar, v katerem je trg v resnici že izrecno omenjen, druga pa na listino svibenskega tržana iz leta 1439. O urbarju in listini gl. v nadaljevanju.

18 SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 555, 1439 IV. 24., s. l. [Svibno]. – Listina pomotoma ni bila upoštevana v novi historični topografiji Kranjske (Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1598). O vprašanju deželne pripadnosti Svibnega, ki se postavlja ob listinski formulaciji »der lanndesfürst in Steir«, gl. Kos, *Blesk zlate krone*, str. 43.

19 Tahavina se je imenovalo območje med Svibnim in Jag-njenico (Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 1717).

20 Konrad Prenner je bil oskrbnik na Svibnem že leta 1421, leta 1435 pa so mu službo podaljšali še za štiri leta (Koropec, Žebnik, str. 58; prim. Kos, *Blesk zlate krone*, str. 38 in 59).

Trg Svibno v deželnoknežjem urbarju iz tridesetih let 15. stoletja (SI AS 1074, Zbirka urbarjev, 79u, fol. 1r).

no in pomirsko pravo trga Svibno» (*nach kauffs vnd purgfrids recht des margks ze Scherffenbergk*), iz česar je mogoče razumeti, da je trg imel lastno trško pomirje, kolikor ni šlo pri njegovi omembi samo za uradniško formalnost. Za primerjavo kaže opozoriti, da je pomirje v istem času prvič izpričano pri prav tako majhnem trgu Vače.²¹

Kot je bilo že omenjeno, je datum izdaje Angrerjeve listine 24. april 1439 termin *post quem non* za datacijo (svibenskega dela) deželnoknežjega urbarja,²² v katerem so poimensko popisani

posestniki v trgu. V urbarju ni Katarine, ki je od Angrerja kupila hišo s pritklinami, niti druge ženske s tem osebnim imenom, ki bi lahko bila identična z njo. Zato pa se Hans Angrer pojavlja na dveh mestih, prvič samo s hišo in drugič s hišo, vrtom in njivo – prav takšne nepremičnine je leta 1439 prodal Katarini! –, in sicer takoj za imenom Fuketovke, v listini izpričane kot Katarinine matere. Že samo Angrerjevo in Fuketovkino ime ter njuna starost glede na odrasle otroke kažejo, da med urbarjem in listino ni moglo biti večje časovne razlike.²³

²¹ Golec, Trg Vače, str. 47.

²² SI AS 1074, Zbirka urbarjev, 79u, urbar Svibno [I. polovica 15. stoletja]. – Urbar deželnoknežjih posesti vključuje posesti Svibno, Kranj, Kamnik in Postojna ter ima na naslovnici pozneje dodano letnico 1400. Kot nastalega okoli leta 1400 ga je konec 19. stoletja objavil W. Milkowicz (o dataciji: Milkowicz, Beiträge, str. 7), nakar so takšno datacijo povzeli drugi avtorji (o tem Kos, Zgodovinski razvoj, str. 172, op. 39) in tudi Kosova historična topografija (Kos, Gradiivo za historično topografijo Slovenije, na primer str. 603 za Svibno). J. Žontar je urbar prvi postavil v čas okoli 1420 (Žontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 29–30 in 434, op. 138), čemur se je pridružil D. Kos z utemeljitvijo, da je velesovski samostan neko hubo pridobil šele leta 1418, kar za nastanek urbarja pomeni leto *ante quem non* (Kos, Zgodovinski razvoj, str. 172, op. 39). Datacijo okoli 1420 je pri vseh pojavitvah urbarja prevzela tudi nova *Historična topografija Kranjske* (Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*). Pri urbarju gre za združitev štirih urbarjev v enega, ki niso nujno nastali povsem sočasno, jih je pa v obliki, v kakršni je prišla do nas, v enem kosu napisala ista roka. Listina o prodaji nepremičnin Hansa Angrerja v trgu Svibno z datumom 24. april 1439 in njihovo pojavljanje v urbarju še pod imenom starega gospodarja govori v prid nastanku svibenskega dela ur-

barja pred omenjenim datumom, na kar je bilo v literaturi prvič opozorjeno leta 2001 (Golec, Dolenjska mesta (4), str. 513). Tako je časovni razpon nastanka urbarja v 1. zvezku *Vodnika po urbarjih Arhiva Republike Slovenije* iz leta 2005 opredeljen kot: ne pred 1418 in ne po 1439 (Juričič Čargo in Žnidaršič Golec, *Vodnik po urbarjih*, str. 246). Analiza listinskega gradiva, nanašajočega se na kraje, zajete v urbarju, bi morda navrgla še kakšno odkritje, ki bi prispevalo k njegovi točnejši dataciji. Glede na to, da so bila leta 1420 vsa štiri v urbarju zajeta gospodstva še v zastavi Celjskih, je uveljavljena datacija okoli tega leta prezgodnja. Prvi je bil leta 1421 vrnjen Kranj, druga gospodstva pa v skladu z dogovorom iz leta 1423 v naslednjih letih; Postojna je v deželnoknežjih rokah izpričana leta 1431 (Kosi, Grajska politika, str. 480–481). Nastanek urbarja je tako treba pomakniti z okoli leta 1420 v trideseta leta 15. stoletja, po dosedanjih ugotovitvah med letoma 1431 in 1439.

²³ Za umestitev nastanka urbarja pred izdajo listine je nekoliko moteča le lokacija prodane hiše. Od obeh sosedov je v urbarju naveden Herleich (*Herlach*) kot posestnik hiše in vrta. Drugi, Hans s Tahavine, se prejkone skriva za imenom krojača Hensla (*Hennsel Sneijder*), saj ima ta

Posestno stanje trga, kot ga razkriva urbar,²⁴ je natančno prikazano v **Prilogi I**. Pri urbarski dajlatvi Svibenčanov je šlo več kot očitno za činž. Ta je namreč kot prvi naveden v naslovu urbarja (*vermerckht all zins, nucz, gült und rentt der herrschaft Scherffenberg*), v katerem je prvo popisano naselje trg, poleg tega pa je trg po poznejših svibenskih urbarjih (1570, 1571 in 1602) gospodstvu plačeval dajatev, imenovano dvorni činž (*Hofzins*).²⁵ V trgu (*im Markt*) naštejemo 32 posestnikov (oziroma 33, ker se Hans Angrer pojavi dvakrat), od tega štiri ženske. Povečini so imeli hišo z vrtom ali njivo ter so gospodstvu plačevali 12 pfenigov. Urbar tolikšno dajatev odmerja 24 posestim, med katerimi so tudi kovačija ter tri koče (*gadem*). Skupno število hiš je znašalo 28, pri čemer je Angrer edini premogel dve hiši, od ostalih hišarjev pa je eden imel še kočico ter en kovač oštata, na katerem je stala kovačija. Od petih posestnikov brez navedene hiše je en kovač plačeval samo od kovačije, pri prejšnjem omenjenem Fuketovki srečamo vrt, njive, klet na Placu in oštata, en posestnik je imel samo njivo in dva le kočice. Največja hiša v trgu je očitno pripadala prvemu posestniku Pavlu Povšetu, saj so ji brez vrta odmerili 27 pfenigov. K višini posameznikove dajatve so največ prispevale njive; ena je dajala 24 pfenigov, ena pa kar 68. Najbolj obremenjeni posestnik Herman Leben z dajatvijo 72 pfenigov je temu ustrezno poleg hiše premogel dve njivi in oštata, edino nepremičnino v trgu, za katero je izpričano, v čigavih rokah je bila prej. Na dveh mestih se omenja mikrotoponim Plac, ki obstaja tudi danes, vendar ni rečeno, da se nanaša na isti prostor.²⁶ V neposredni bližini trga pa je stalo še eno domovanje, ki je v urbarju popisano drugje,

med vasmi, in sicer dvor nad župniščem (*Der hoff ob dem Pfarrhof*), na katerem je gospodaril neki Jurše.²⁷

Seštevek 28 hiš, 2 oštata ter 3 kočice znaša 33 potencialnih trških domov. Za prvo polovico 15. stoletja natanko poznamo samo še posestno stanje trga Gornji Grad, kjer so leta 1426 poimensko popisali 42 trških posestnikov.²⁸ Tako se lahko Svibno med slovenskimi trgi in mesti ponaša z drugim najstarejšim prikazom celote posestnikov in enim redkih, ki segajo še v srednji vek. Z okoli 30 domovi je bilo v tem času po velikosti primerljivo s prenekaterim kranjskim in slovenskim trgov. Sumarno število oštatoj je malo pozneje, leta 1460, izpričano za tri trge gospodstva Višnja Gora, s katerim si je svibensko gospodstvo delilo deželskosodno mejo.²⁹ Trg Višnja Gora, kmalu zatem povzdignjen v mesto (1478), je tedaj štel 51 oštatoj, Litija 30, Šentvid pri Stični pa 16.³⁰

Svibenski urbar iz tridesetih let 15. stoletja pove marsikaj tudi o neagrarnem gospodarstvu v trgu. Kar 15 od 32 posestnikov ima obrtniško ali drugo poklicno oznako, ki je v tem času največkrat še ni mogoče imeti za podedovani priimek, ampak za nosilčev poklic. Tolikšen delež takih oznak govori o izraziti neagrarni dejavnosti svibenskih tržanov. V trgu najdemo naslednje obrtnike: štiri kovače, pri dveh tudi kovačijo, štiri krojače, krojačico (vdovo), krojača kot nekdanjega posestnika,³¹ čevljarja ter hčerko (pokojnega) mesarja. Štirje posestniki so imenovani po upravnih službah in jih je mogoče šteti za gosposočinske uslužbenke: pisar, čuvaj, mitničar in lovec, kolikor ni slednji, imenovan tudi mojster (*Majster Hanns Jeger*), opravljal kake obrtne dejavnosti in je bil Jeger že njegov priimek. Tudi pri mitničarju (*Hannse zollner*) ne vemo, za katere vrste uslužbenca je šlo, prejkone za pobiralca pristojbin na cerkvenih proščenjih v svibenskem deželskem sodišču. Na območju Svibnega namreč ne tedaj ne pozneje ni znana nobena mitnica.³²

samo kočico (*gadem*). Med njima je popisan kovač Pavel s hišo in njivo, kar bi glede na dikcijo Angrerjeve listine morala biti Angrerjeva Katarini prodana posest, pri čemer pa pogrešamo vrt. Pavel bi bil tako lahko bodisi Katarinin drugi mož, kar pomeni, da bi urbar nastal pozneje kot listina, bodisi posestnik, od katerega je Angrer pridobil posest, preden jo je prodal Katarini. Po drugi strani ni rečeno, da je zaporedje popisanih posestnikov v trgu ustrezalo fizičnemu zaporedju. Prvi popisani posestnik je, denimo, imel hišo »na Placu«, lokaciji, ki se omenja tudi pri kleti Fuketovke, popisane na 18. mestu.

- 24 SI AS 1074, Zbirka urbarjev, 79u, urbar Svibno [1. polovica 15. stoletja], fol. 1r–2r. Prim. objavo: Milkowicz, Beiträge, str. 10–11. Prim. obravnavo: Koropec, Žebnik, str. 55–57.
- 25 SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 108, I/61, lit. S XIX–3, urbar gospodstva Svibno 1570, pag. 337–340; prav tam, šk. 107, I/60, lit. S III–6, urbar gospodstva Svibno 1571, fol. 161v–164; SI AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, novoreformirani urbar gospodstva Svibno 1602, pag. 99–104.
- 26 Plac je prostor okoli spomenika padlim v prvi svetovni vojni in kapele sv. Križa tik pod župnijsko cerkvijo, kjer je stala v 16. stoletju zgrajena graščina, naslednica starega gradu Svibno (Potrpin, *Skriti zaklad*, str. 31–32).

27 SI AS 1074, Zbirka urbarjev, 79u, urbar Svibno [1. polovica 15. stoletja], fol. 10r.

28 Objava: Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 311–314.

29 *Historischer Atlas*, Bl. 32.

30 Golec, Litija, str. 456; Otorepec, Ob 500-letnici, str. 282.

31 Krojačica Fridlovka (*Fridlin sneijderin*) je navedena na zadnjem mestu, enak priimek, morda osebno ime, pa je imel tudi krojač Fridl, čigar oštata je medtem prešel v druge roke (*die des Fridl snajder ist gewesen*).

32 Prim. Kosi, *Potujoči srednji vek*, priloga zemljevid Prometno omrežje na Slovenskem okrog leta 1400; Gestrin, Mitnina, str. 163, zemljevid Mitnice na Slovenskem, nastale od 10. do 16. st. – Mitnice ne poznata ne novoreformirani urbar svibenskega gospodstva (SI AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, novoreformirani urbar gospodstva Svibno 1602 [1603]) ne terezijanski kataster (SI AS 174, Tere-

Za razliko od proščenj (*Kirchtag*), ki so prek zelo malo donosne stojnine izpričana v cenitvah svibenskega gospostva konec 16. in v zgodnjem 17. stoletju,³³ v virih prav tako ne zasledimo nobenega pravega sejma, vse dokler ni svibensko deželno sodišče poznega leta 1794 izposlovalo privilegija za dva sejma, od tega enega na Svibnem. Kot bomo videli, imamo iz let 1575 in 1752 celo izrecni pričevanja, da v trgu Svibno ni ne letnih ne tedenskih sejmov. Komaj si je mogoče predstavljati, da trg vsaj na svojem vrhuncu, ko je bil precej večji, v njem pa je bilo več obrtnikov kot pozneje, ne bi poznal določene oblike utečene sejemске trgovine, če nič drugega nedeljsko trgovanje ob župnijski cerkvi sv. Križa. Na Dolenjskem poročil o sejmih ne poznamo samo za dva majhna trga srednjeveškega nastanka, Svibno in Poljane (Stari trg ob Kolpi), in za dva pozno nastala novoveška trga, taborski Kostel in (Dolenjske) Toplice.³⁴ Vsi našteti bi jih nekoč prav lahko imeli, vendar so jih sčasoma izgubili. O malem trgu Litija, enem od trških sosedov Svibnega, vemo, da je bil tamkajšnji propadli tedenski sejem trikrat obnovljen z deželnoknežjim privilegijem (1443, 1514 in 1619), a je nato še enkrat ugasnil, obdržali pa so se letni sejmi.³⁵

Poleg posestnikov v urbarju in Angrerjevi listini iz leta 1439 v 15. stoletju srečamo samo še enega po imenu znanega Svibenčana, hkrati eno od zgolj štirih oseb, ki so v virih v vsej zgodovini trga izrecno označene kot tržani; drugi dve bomo spoznali leta 1513. Ludvik pl. Gall je z listino, datirano brez navedbe kraja 12. maja 1478, podelil v fevd desetino na 34 hubah v treh dolenjskih krajih svibenskemu tržanu Štefanu, Jakobove-mu sinu (*Steffan des Jacoben Sun burger ze Scherffenberg*).³⁶ Ne Štefanovega ne Jakobovega imena

še ne najdemo med trškimi posestniki v slabega pol stoletja starejšem urbarju,³⁷ omenjeno pravno dejanje pa priča o gospodarski moči posameznih Svibenčanov iztekajočega se srednjega veka.

Dragocen dokument s praga novega veka je listina o zaslišanju prič na Svibnem 17. januarja 1513 v zvezi s poskusom zasedbe svibenskega gradu s strani Helene pl. Thurn,³⁸ vdove znanega nasilneža Jurija pl. Thurna, umorjenega spomladi 1512 na Kočevskem.³⁹ Jurij je imel gospostvo v zastavi vsaj od leta 1506,⁴⁰ nato pa ga je očitno dobil v upravo njegov sorodnik Vid pl. Thurn. Zaslišanje prič so na Vidovo prošnjo opravili radeški trški sodnik in trije tamkajšnji tržani, ki so listino tudi pečatili z osebnimi pečatniki. V besedilu se poleg nekaj poimensko izpričanih svibenskih kmetov iz vasi Kremen (pri Boštanju) pojavljata dva tržana (*Burger ze Scharffenberg*), in sicer Andrijaš Krabat (*Andriasch Krabat*) in Lenart (*Lienhart*) Ruerdrich, ter še en Svibenčan z imenom Primož (*seinen Nachpaur den Primosen*). Andrijaš Krabat, ki je najprej podpiral vdovo pl. Thurn, je prestrašen po nočnem obisku dveh Heleninih hlapcev poslal svojo ženo posvarit Martina Hasiberja, grajskega oskrbnika (*Hawspfleger*) v službi Vida pl. Thurna, naj nikogar ne spusti v grad, ker gre za izdajo. Tržana Andrijaša Krabata listina imenuje Helenin rojak (*Iren Lanzman*), kar pomeni, da je – kot pove že njegov priimek – prihajal s Hrvaškega, saj je Helena pl. Thurn izvirala iz hrvaške grofovske rodbine Frankopan.⁴¹ Tudi tržan Lenart Ruerdrich je bil sodeč po priimku priseljenec, Svibno pa, kot vse kaže, v začetku 16. stoletja še vedno privlačno za priseljevanje od drugod. Omenjena listina vključuje prepis pisma, ki ga je Helena pl. Thurn slaba dva meseca prej, 28. novembra 1512, naslovila na (svibenskega trškega) sodnika in svet ter celotno srenjo (podložnikov) gospostva Svibno (*Den Ersamen N. Richter Vnd Rat auch der ganzen gmain der Herschafft Scherffenberg etc.*). Naslovnik je vljudno prosila, naj na dan sv. Andreja, 30. novembra, pošljejo k njej v Krško nekaj predstavnikov iz vrst tržanov (*etlich auß euch Burger*) in podložnikov (*auch etlich auß der gmain*), s

zijanski kataster za Kranjsko, šk. 126, RDA, N 176, No. 25, kalkulacijska tabela).

33 Stojnina je gospostvu vsakič prinašala pičlih 20 krajcarjev, in sicer po cenitvah iz let 1599 (Koropec, Žebnik, str. 75), 1603, ko je navedena kot *Standgelt in Kirchtags Zeiten* (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 108, I/61, lit. S XIX-8, Sumari extract etc., pag. 524), in 1620 (StLA, I.Ö. HK-Akten, 1620–VIII–16, 26. 3. 1620). V terezijanskem katastru jo med prihodki gospostva pogrešamo (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 126, RDA, N 176, No. 25, kalkulacijska tabela).

34 Golec, *Družba v mestih*, str. 561–562.

35 Golec, Litija, str. 466–467.

36 Šlo je za desetino od prosa in lanu od 18 hub v Tihaboju pri Trebnjem, od 14 hub na Brezovem pri Gabrovki in od 2 hub v Lukovcu pri Tihaboju (ASU, Gall von Gallenstein, famiglia, Pergamene, Nr. 9, 1478 V. 12., s. 1.). Za posnetek listine se iskreno zahvaljujem kolegu Matjažu Bizjaku. Regest fevdnega pisma je naveden tudi v zapuščinskem inventarju Jurija Erazma Galla barona Gallensteina, datiranjem 16. januarja 1672 v Ljubljani (SI AS 309,

Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 32, fasc. XVI, lit. G–28, pag. 4, Nr. 13).

37 SI AS 1074, Zbirka urbarjev, 79u, urbar Svibno [1. polovica 15. stoletja], fol. 1r–2r.

38 AT ÖStA, HHStA, RK, Maximiliana, 28–5–13, Eingabe der Elena, Witwe des Jörg von Thurn, betreffend Scherffenberg, 17. I. 1513.

39 Hajdinjak, »Kmetje nimajo ...«, str. 54.

40 Hajdinjak, »Kmetje nimajo ...«, str. 50.

41 Helena je bila hči grofa Ivana IX. Frankopana, ki je leta 1493 padel na Krbavskem polju v bitki s Turki (Hajdinjak, »Kmetje nimajo ...«, str. 54).

katerimi bi se rada o nečem pogovorila (*etwas mit euch zw Hanndlen Wart haben*).⁴² Pismo je pomembno zato, ker govori o trškem sodniku in svetu. Za zdaj ostaja zunaj naših spoznavnih možnosti, ali je Svibno tedaj dejansko premoglo ta dva organa trške samouprave, o katerih pozneje ni sledu, ali pa je šlo samo za vljudnostno naslovitev oziroma formalizem. Obstoj sodnika in trškega sveta ter s tem sloja individualno sprejetih polnopravnih tržanov ni izključen. Mali vzhodnogorenski trg Vače, v virih prvič izpričan šele leta 1429, je, denimo, sodnika in pomirje premogel že pred sredo 15. stoletja, v zgodnjem novem veku pa je imel kljub majhnosti razvito sodno-upravno samoupravo.⁴³

Poznavanje posestnega stanja Svibnega v prvi polovici 15. stoletja je toliko pomembnejše, ker bi zgolj na podlagi mlajših virov zlahka podlegli zmotnemu sklepanju, da trg v srednjem veku ni bil večji in pomembnejši kot pozneje. Kot pričajo župnijski urbarji, začeni s prvim iz leta 1499, župnija in župnijska cerkev v trgu nista imeli podložne posesti,⁴⁴ kar pomeni, da je celotna trška naselbina spadala pod svibensko gospodstvo. Je pa trg župniji plačeval desetino, ki je v urbarjih in desetinskih registrih vodena kot kolektivna dajatev⁴⁵ in šele od konca 18. stoletja do zemljiške odveze po posameznih obveznikih.⁴⁶

Posestna podoba svibenskega trga se znova razkrije šele v dveh gosposčinskih urbarjih z začetka sedemdesetih let 16. stoletja. Tako ne vemo, kdaj se je zaton trga dejansko začel in kako je potekal. Morda je trg dosegel zenit še pred nastankom urbarja iz tridesetih let 15. stoletja in je tedaj že stagniral ali celo nekoliko nazadoval, morda pa se je v naslednjih desetletjih za nekaj časa gospodarsko in demografsko okrepil. Na podlagi pavšalne višine desetine bi bilo vsako sklepanje o številu njenih plačnikov in s tem posestnikov v trgu zgolj ugibanje.

V vsakem primeru je treba pri obravnavi nazadovanja Svibnega upoštevati dvojje okoliščin. Do padca Celjskih (1456) se je trg Svibno kot dežel-noknežja posest hranil tudi iz nasprotij in konkurence s sosednjimi celjskimi Radečami in je lahko v tem pogledu pričakoval podporo svojih gospodarjev.⁴⁷ Nato je ta dejavnik odpadel, vendar ne v celoti, saj gospodstvu s trgoma nista bili v rokah istih oskrbnikov oziroma zakupnikov, tako da sta trga ostajala konkurenta. Drugi dejavnik je različen prometni položaj obeh trgov. Radeče ob izlivu Sopote v Savo so imele veliko ugodnejšo lego, še posebej po okrepitevi rečne plovbe v 16. stoletju.

MED ZATONOM IN PROPADOM

Zaton nekoč razmeroma cvetočega trga več kot nazorno prikazujejo viri iz zadnje tretjine 16. stoletja in zgodnjega 17. stoletja, ko imamo o Svibnem zopet na voljo gosposčinske urbarje in zdaj tudi podrobnejša poročila o stanju gospodstva. Tako kot ni mogoče slediti procesu zatona, temveč ga lahko v letih 1570–1602 samo konstatiramo, je le v obrisih sledljiv potek propada zahajajočega trga od začetka 17. stoletja do srede 18. stoletja, ko je popolnoma ruralizirani trg poleg graščine in mežnarije štel le še tri domove podložnikov svibenskega gospodstva.

Posestna podoba, ki jo prikazujeta gosposčinska urbarja iz let 1570 in 1571⁴⁸ (gl. Prilogo 2), je zelo drugačna od tiste v urbarju iz tridesetih let 15. stoletja. Primerjava v vseh pogledih pokaže nazadovanje trga, zdaj le še sence nekdanjega Svibnega. Dajatev, ki jo Svibenčani plačujejo gospodstvu, se imenuje dvorni činž (*Hoffzinß*) in je značilna za urbana naselja. Število posestnikov je v dobrih 130 letih od prejšnjega urbarja

42 AT ÖStA, HHStA, RK, Maximiliana, 28–5–13, Eingabe der Elena, Witwe des Jörg von Thurn, betreffend Scherffenberg, 17. I. 1513.

43 Golec, Trg Vače, str. 47–55.

44 NŠAL, NSAL 100, KAL, Knjige, Urbarji, šk. I, št. 1u, urbar stolnega kapitlja Ljubljana 1494–1500, pag. 260–268. Prim. Bizjak, Posest župnije Svibno; prav tam, Spisi, fasc. 275/1, urbar župnije Svibno 1668–1687; urbar župnije Svibno 1716 (vključuje tudi urbar posameznih cerkva). Župnijske podložnike v trgu pogrešamo tudi v terezijanskem katastru okoli leta 1750 (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 159, BT, L 6, stolni kapitelj v Ljubljani s pripadajočimi župnijami, No. 73–74 (župnija Svibno); prav tam, šk. 215, RDA, L 6, No. 85–90 (župnija Svibno).

45 Po župnijskem urbarju iz leta 1545 je trška desetina (*Marckht Zehendt*) znašala 16 mernikov (NŠAL, NSAL 100, KAL, fasc. 275/1, urbar župnije Svibno 1545, fol. 8v), v štiri leta mlajšem urbarskem registru (1549) pa 2 dukata (prav tam, urbarski register župnije Svibno 1549, fol. 21r) in prav toliko tudi po urbarju 1560–1569 (prav tam, urbar župnije Svibno 1560–1569, s. p.). V urbarjih iz let 1575 in 1599 jo pogrešamo (prav tam, urbar župnije Svibno 1575; urbar župnije Svibno 1599). Iz župnijskega urbarja za leto 1581 izvemo, da je desetino od 27 hub, pristave in trga (*Markht Zehent*) župniku zastavil ljubljanski stolni kapitelj, pri čemer ni navedena višina (prav tam, urbar župnije Svibno 1581, s. p.). Desetino ponovno srečamo šele v terezijanskem katastru sredi 18. stoletja, ko so »oštetarji pri gospodstvu [gradu] Svibno« plačevali župniji snopno desetino v višini vsakega tretjega snopa (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 108, RDA, N 97–101, No. 10, 25. 8. 1752).

46 Gl. op. 144.

47 Koropec in Curk sta zmotno navajala, da je tudi svibensko gospodstvo tako kot žebniško-radeško prišlo pod Habsburžane šele po izumrtju Celjskih (Koropec, Žebnik, str. 58 in 60; Curk, Radeče, str. 80 in 103).

48 SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 108, I/61, lit. S XIX–3, urbar gospodstva Svibno 1570, pag. 337–340; prav tam, šk. 107, I/60, lit. S III–6, urbar gospodstva Svibno 1571, fol. 161v–164.

zdrsnilo z 32 (28 hiš, 2 oštata, 3 koče) na 19 (dva se pojavita dvakrat), od katerih jih je 16 premoglo hišno posest – oštata (skupaj 21 oštata, od tega dva pusta), drugi pa samo obdelovalna zemljišča. Slednja (vrtove, njive in sadovnjak) je poleg oštata imela tudi večina oštetarjev (12 od 16). Seštevek 21 oštata kaže na preteklo posestno stanje, ki ga ni mogoče časovno definirati in nedvoumno označiti kot izhodiščno. 28 hiš v urbarju iz tridesetih let 15. stoletja bi namreč lahko pomenilo tudi tolikšno število oštata. Pred letom 1570 sta dva posestnika v svojih rokah združila po dva oštata, eden pa tri. Med štirimi posestniki brez oštata je bil vsakokratni svibenski župnik, za katerega urbar ne navaja, od česa na martinovo daje gospostvu gos; najbolj logično bi bilo, da je šlo za dajatev za zemljišče, na katerem je stalo župnišče. V enem primeru pa so tržani (*die purger, die Burger*) kot kolektiv plačevali denarno dajatev za pašo na opusteli hubi na hribu proti gradu.⁴⁹ Tako kot že v tridesetih letih 15. stoletja so Svibenčani vse dajatve poravnali v denarju (izjema sta le dva kopuna za sadovnjak), po čemer so se razlikovali od kmetov po vaseh, ki so imeli tudi naturalne obveznosti in tlako. Razpon denarnih dajatev posestnikov v trgu je znašal od 5 do 40 krajcarjev. Urbar iz leta 1570 za razliko od leto dni mlajšega urbarja vsebuje tudi davek – ta je pri posameznih posestnikih znašal od 4 krajcarje do enega goldinarja in 8 krajcarjev –, posest v trgu je v obeh enaka, le da se je na dveh posestnih enotah zamenjal gospodar.

Kolikor je mogoče sklepati iz poklicnih priimkov, ki so bili v tem času pogosto še dejanske poklicne oznake, so leta 1570 v trgu poleg mežnarja živeli trije čevljarji, pri čemer je enega naslednje leto zamenjal krojač. Med posestniki najdemo tudi pl. Obračane (Obričane), rodbino nekdanjih zastavnih imetnikov gospostva iz zadnje tretjine 15. stoletja,⁵⁰ in sicer s pustim oštatom in vrtom. Malo po nastanku urbarjev iz let 1570 in 1571 pa je izpričan edini znani svibenski kramar Blaž Ferk, hkrati brodnik čez Savo pri Kompolju, ki ga srečamo med kmečkim uporom 1573, ko je sodeloval z uporniki.⁵¹ Njegov priimek Ferk označuje brod-

nika, v resnici pa bi se lahko pisal tudi drugače. Morda je identičen z edinim Blažem med trškimi posestniki, imenovanim Blaže Vresk, po obeh urbarjih gospodarjem oštata in dveh vrtov.

O stanju trga v tem času prinaša nekaj ključnih podatkov poročilo deželno knežje reformacijske komisije iz leta 1575,⁵² ki med drugim pokaže občutne razlike z malo prej vizitiranim sosednjim trgom Radeče. Pomenljivo je, da je komisija poklicala svibenske podložnike v Radeče, ker ne na gradu Svibno ne v trgu ni našla »nobene prilžnosti«, kar pomeni ustreznih prostorov za delo (*sunst ausserhalb des Schloß In dem Flekhen abzuhandlen khain gelegenheit gewest*).⁵³ O trgu izvemo, da je v njem stala novozgrajena pristava, v kateri je prebival gosposčinski oskrbnik (*hat ain Pfleger Sein Wohnung in dem Neü erbauten Maijrhof, So Aller Negst vndter dem Schloß Im Flekhen gelegen*).⁵⁴ Grad je bil sicer še v dokaj dobrem stanju, zaradi visoke lege in v poletnem času pogostih udarov strel pa ne več naseljen (*nit bewohnt*), ampak so ga uporabljali le še za hrambo žita in drugega. Trg oziroma kraj (*Flekhen*)⁵⁵ pod gradom se, kot pravi poročilo, sicer imenuje tržec (*gleichwol Ain Märkhtl genant*), vendar ni tu nobenega tedenskega ali drugega sejma (*Alda weder wochen Noch andere Märkhtag gehalten*). Glede na to, da trgi praviloma niso imeli obzidja, je zanimivo, da je komisija posebej zapisala, da je trg povsem odprt (*Ain Freij offens vnd vngespertes wesen*). Prebivalci (*die Inwohner*), kot poročilo imenuje Svibenčane, in ne tržani, naj bi komisiji predložili zapisane svoboščine (*Ainichen Schein oder habende freijhaiten fürzubringen*), kar se ni zgodilo. Poročilo tako ugotavlja, da nimajo ne pomirja ne kazenskega sodstva, ampak vse to opravlja gospostvo (*wir sñ dann weder Purkhfrid, Stokh Noch Halßgericht haben, Sonndern wirdet Alles durch die Herschaft ge-*

pravdo. O upornikih pri Kompolju brez navedbe Blaža Ferka prim. Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, str. 294–295, in Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 249 in 459 (op. 187). Tudi pri Grafenauerju citirano Račkijevo gradivo o kmečkem uporuh navaja kompolskega brodnika brez imena (Rački, *Gradja za poviest*, str. 257).

52 Prim. Koropec, Žebnik, Radeče in Svibno, str. 73.

53 SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 108, I/61, lit. S XIX–6, 8. 6. 1575, pag. 493.

54 Prav tam, pag. 507. – Koropec na podlagi gradiva notranjeavstrijske dvorne komore navaja, da sta v trgu pod gradom nova pristava (*Maierhof*) in novo upravno poslopje (*Ambthaus*), katerih zidava je takratnega zastavnega imetnika stala 1000 goldinarjev (Koropec, Žebnik, str. 73), vendar je šlo po vsem sodeč za eno samo poslopje, hkrati pristavo in oskrbnikovo upravno ter stanovanjsko zgradbo.

55 Kot »Flecken« so se pogosto naslavliali manj pomembni trgi, ni pa mogoče vsebine izraza vselej nedvoumno enačiti s trgom kot takšnim (prim. Stooß, *Forschungen*, str. 241 sl.).

49 Ta pusta huba je glede na lego prejkone identična z opustelo hubo, ki je v urbarju iz tridesetih let 15. stoletja popisana med dvorom nad župniščem in vasjo Počakov: »am perg gegen Scherffenberg ist ain öde huben« (SI AS 1074, Zbirka urbarjev, 79u, urbar Svibno [I. polovica 15. stoletja], fol. 10r).

50 Obračani so bili zastavni imetniki Svibnega od leta 1469 in še po letu 1479, ne pa več leta 1489 (Kos, *Blesk zlate krone*, str. 38).

51 Koropec, Žebnik, str. 73, v zvezi s Ferkom citira fond notranjeavstrijske dvorne komore v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu in Grafenauerjev *Boj za staro*

rechtfertigt).⁵⁶ Če bi Svibno premoglo lastnega trškega sodnika, četudi bi ga postavljalo gospostvo, in kakršne koli sodne pravice, bi se to nedvomno znašlo v poročilu, tako kot sočasno komisijsko poročilo govori o izvoljenem trškem sodniku in trškem sodstvu v sosednjih Radečah.⁵⁷ Sosednji trg ob Savi je bil po leto dni mlajšem reformiranem urbarju radeškega gospostva (1576) s 67 plačniki dvornega činža tudi več kot trikrat večji od svibenskega trga.⁵⁸

Radeški urbar vsebuje še zadnji namig, da bi Svibno utegnili kdaj imeti trški svet. Pri opisu krvnega sodstva namreč pravi, da deželsko sodišče za prisednike h krvnim pravdam poleg sodnika in sveta trga Radeče pokliče po nekaj svétnikov (*etliche Rattsfreundt*) iz mesteca (*Stättl*) Krško in trga Svibno (*Flecken Scharffenberg*) ter iz drugih najbližjih trgov (*negst vmbgelegenen Flecken*).⁵⁹ Takšna omemba svétnikov je sama po sebi pre-splošna, da bi lahko služila za neizpodbiten dokaz o obstoju svibenskega trškega sveta. Tržane Svibnega so sicer v tem času vabili tudi h krvnim pravdam gospostva Gamberk na drugi strani Save. Gamberški urbar iz leta 1571 govori o vabljenju treh ali štirih tržanov z Vač in Svibnega (*von Wotsch auch von Scharffenbergkh ain dreij, oder vier burger*).⁶⁰

Prvi ohranjeni reformirani urbar svibenskega gospostva, ki vsebuje tudi tovrstne podatke upravno-sodne narave, je šele iz leta 1602 in je hkrati sploh zadnji znani urbar pred sredo 18. stoletja. V posebnih členih ni mogoče najti nikakršne omembe trga ali tržanov,⁶¹ kar jasno pove, da je bil trg vključen v upravno-sodni in gospodarski sistem gospostva enako kot kmetje. Celotno pri krvnem sodstvu svibensko deželsko sodišče ni imelo navade vabiti prisednikov iz bližnjih trgov in mest kot tudi ne domačih tržanov, ampak so prisedništvo sestavljali vsi župani (*alle Supp Leüth*). V civilnem sodstvu, ko je šlo za dedovanjske in druge tožbe med podložniki, je na prvi stopnji odločal gosposki oskrbnik v gradu Svibno (prizive

je obravnavalo vicedomsko sodišče v Ljubljani), kamor so bili po potrebi dolžni priti k obravnavam tudi župani (*die Supp Leüth*).⁶² Iz povedanega lahko kvečjemu sklepamo, da je imel tudi trg tako kot posamezne vasi oziroma soseske postavljene ali izvoljene župana, ki se ni v ničemer razlikoval od drugih županov.

Pri popisu dvornega činža v trgu pritegneta pozornost oznaki za prebivalce trga in za trg kot tak. Svibenčani so imenovani zgolj »prebivalci« (*Innwoner*), Svibno pa ima oznako *Fleckhen*,⁶³ nič več *Markt* kot v vseh urbarjih dotlej. To sicer ne pomeni, da urbar kraju odreja trški naslov, ga pa hierarhično umešča nekoliko nižje.⁶⁴ Tržani kot skupnost se sicer še pojavljajo v popisu dvornega činža pri pusti hubi (*die Burger*) in v izvlečku urbarja (*der Burger Hofzins*),⁶⁵ kar je, kolikor je znano, zadnjič. Pozneje v razpoložljivih virih niso s takim naslovom izpričani ne posamezniki ne skupnost tržanov.

Posestno stanje trga, kot ga prikazuje popis dvornega činža v urbarju iz leta 1602, se je v zadnjih treh desetletjih od urbarja iz leta 1571 nekoliko spremenilo (gl. Prilogo 2). Število oštátov je sicer ostalo enako (21), je pa rahlo nazadovalo številčno stanje posestnikov. Potem ko jih je bilo leta 1571 še 19, jih zdaj naštejemo 17, pri čemer sta v skupno število obakrat zajeta vsakokratni župnik, ki je na martinovo dajal gos, in pusta huba na hribu proti gradu, prepuščena tržanom za pašo. Za zmanjšanje števila posestnikov je »poskrbel« župnik Marko N. (*Herr Marx Pharrer*),⁶⁶ v čigar roke je prišla posest treh nekdanjih posestnikov, tako da je imel skupno štiri oštate, dve njivi in vrt. Od 17 poimensko izpričanih posestnikov leta 1571 (brez župnika in skupnosti tržanov) je bilo po dobrih tridesetih letih istih le še pet⁶⁷ ali manj kot tretjina, enega posestnika pa je nasledil posestnik z enakim poklicnim priimkom oziroma poklicem čevljar, najverjetneje sin.⁶⁸ Eden od nekoč treh oštátov Andreja Potočnika je iz zasebnih rok prešel v cerkvene, saj so ga zdaj imeli ključarji župnijske

56 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 108, I/61, lit. S XIX–6, 8. 6. 1575, pag. 506–507.

57 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, I/60, lit. S XIII–3, 27. 3. 1575, pag. 546–549. Prim. Koropec, Žebnik, str. 64.

58 Od tega je bilo 34 plačnikov popisanih v (ožjem) trgu, 33 pa v Krakovem, med zadnjimi tudi trški sodnik (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, I/60, lit. S X, reformirani urbar gospostva Žebnik oziroma Radeče 1576, pag. 282–299).

59 Prav tam, pag. 318–319. Prim. Koropec, Žebnik, str. 65.

60 SI AS 1074, Zbirka urbarjev, I/10u, reformirani urbar gospostva Gamberk 1571, pag. 146. Prim. Golec, Trg Vače, str. 55.

61 SI AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, novoreformirani urbar gospostva Svibno 1602 [1603], pag. 441–466.

62 Prav tam, pag. 450.

63 Prav tam, pag. 99.

64 O pomenu izraza Flecken gl. op. 55.

65 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 108, I/61, lit. S XIX–8, Sumari extract etc., pag. 517.

66 Ni znano, kdo je bil leta 1602 svibenski župnik. Oznaka »gospod Marko župnik« (*Herr Marx Pharrer*) se najverjetneje ne nanaša na Ljubljana Marka Latomusa, po Pokornu svibenskega župnijskega vikarja šele v letih 1608–1616, je pa leta 1600 kaplanoval na Svibnem kot komaj posvečen duhovnik (NŠAL, NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn, šk. 380, Svibno, pola b).

67 Mežnar Motl/Matl, čevljar Lavre, Valent Pavlič, Ruprecht in Mihel Jauk.

68 Obe posesti čevljarja Marka sta bili zdaj v rokah čevljarja Jurija.

Svibno na Clobucciarichevi risbi iz okoli leta 1603 (Popelka, Die Landesaufnahme Innerösterreichs, Tafel XXV, št. 100).

cerkve sv. Križa, medtem ko je prej pusti oštat pl. Obračanov spet »oživel« in bil leta 1602 v rokah vdove Jurija Kacijanerja, v katerem prepoznamo nekdanjega gosposčinskega oskrbnika.⁶⁹ Poklicni priimek oziroma oznako so poleg mežnarja tudi v tem urbarju imeli trije posestniki – dva čevljarja in kovač.

Sočasno z urbarjem je okoli leta 1603 nastala prva upodobitev gradu in majhnega dela trga Svibno, preprosta risba s tušem avguštinskega redovnika Johannes Clobucciaricha. Grad je bil tedaj še zastrešen, le na treh stolpih zunanega obzidnega obroča so strehe že manjkale. V ospredju je na levi upodobljena novoveška graščina v trgu in na desni župnijska cerkev sv. Križa, na strmini grajskega hriba pa je izpisano slovensko ime kraja, Sviben (*Suiben*),⁷⁰ njegov prvi znani zapis.

Od zgodnjega 17. stoletja do nastanka terezijanskega katastra sredi 18. stoletja je struktura razpoložljivih virov o trgu bistveno manj ugodna, kar je v prvi vrsti povezano z dejstvom, da gospostvo Svibno ni bilo več deželnoknežje, ampak je tako kot velika večina komorne posesti s prodajo prešlo v zasebne plemiške roke. Leta 1620 so ga kupili bratje pl. Waz,⁷¹ katerih rodbina, najprej povzdignjena v barone in nato v grofe Wazenberge, ga je obdržala skoraj eno stoletje, do leta 1707,

ko je prešlo na barone Apfalterreje.⁷² V njihovih rokah je ostalo nadaljnega pol stoletja do prodaje na dražbi leta 1762 Michelangelu baronu Zoisu, čigar rodbina je tu gospodarila do leta 1834.⁷³ Koliko je na nazadovanje trga vplival morebitni spremenjeni odnos zemljiških gospodov in njihovih upraviteljev, ostaja zunaj naših spoznavnih možnosti, tako kot lahko le v grobih obrisih sledimo praznjenju in propadanju trga. Za skoraj poldrugo stoletje od začetka 17. do srede 18. stoletja ni namreč na voljo noben urbarski vir, popis posestnikov ali numerični podatek o trgu.

Tudi Valvasorjeva *Slava vojvodine Kranjske* (1689) mu namenja le nekaj besed, niti ne celega stavka.⁷⁴ Pomenljivo je, da je Valvasor Svibno uvrstil na seznam trgov na Dolenjskem⁷⁵ in prikazal njegov grb,⁷⁶ na drugi strani pa je iz njegovih besed mogoče razumeti, da je trg kot tak že stvar preteklosti. V XI. knjigi *Slave* v opisu svibenskega gradu najprej trg zgolj ošvrkne v navedbi, da je do strmega hriba z ruševinami starega svibenskega gradu mogoče priti edinole z ene strani, iz trga (*von dem Marckt hinauf*). Nato pa pravi, da so nedaleč od novega gradu, ki stoji takoj pod starim, vendar prav tako na hribu, župnijska cerkev in nekaj majhnih hiš, ki so nekoč (!) sestavljale trg (*etliche kleine Häuser so ehedessen einen Marckt formirten*).⁷⁷ V omenjeni knjigi *Slave*, imenovani tudi knjiga gradov, samo dva kranjska trga pogrešamo tako v naslovu bakrorezne upodobitve gradu s trgom kakor v uvodnem opisu zadevajočega poglavja. Poleg Svibnega je tak še Turjak,⁷⁸ pri čemer sta oba spadala med najmanjše kranjske trge.

Preden se posvetimo Valvasorjevim upodobitvam Svibnega, se pomudimo pri obeh njegovih prikazih svibenskega trškega grba – v barvni različici v rokopisni grbovni knjigi (1687–88)⁷⁹ in v črno-beli v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689).⁸⁰ Podoba na grbovnem ščitu je v obeh primerih v osnovi enaka: tri trikotne ploskve, dve obrnjeni s konico navzdol in srednja navzgor, ter krona v zgornjem delu na njihovem stičišču. Barvna različica grba razkriva tri barve ploskev – modro, belo in rdečo –,

⁷² SI AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1757), fol. 508.

⁷³ Prav tam; Smole, *Graščine*, str. 474.

⁷⁴ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 498.

⁷⁵ Valvasor, *Die Ehre II*, str. 175.

⁷⁶ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 121.

⁷⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 498.

⁷⁸ Valvasorjev bežni opis trga Turjak je podoben opisu svibenskega trga: »Tik za gradom je trg Turjak, ki je majhen in ima maloštevilne ter slabe hiše« (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 27). Za razliko od Svibnega je na dveh bakrorezih turjaškega gradu ob skupini hiš tudi napis trg: *Der Marckt; Marckt zu Aue[r]sperg* (prav tam, med str. 26 in 27).

⁷⁹ Valvasor, *Janez Vajkard: Opus Insignium*, fol. 25.

⁸⁰ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 121.

⁶⁹ Jurij Kacijaner je bil oskrbnik oziroma upravitelj gospostva ob nastanku obeh urbarjev v letih 1570 in 1571 ter nato vsaj še leta 1581 (Koropec, *Žebnik*, str. 72).

⁷⁰ Popelka, *Die Landesaufnahme Innerösterreichs*, Tafel XXV, št. 100. Prim. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 143 (izsek upodobitve) in 148 (opis).

⁷¹ Koropec, *Žebnik*, str. 76; Smole, *Graščine*, str. 474.

Svibno po Slavi vojvodine Kranjske, 1689 (Valvasor, Die Ehre XI, str. 499).

Realistična podoba Svibnega po Valvasorjevi sklicni knjigi, 1678–79 (Valvasor, Topografija Kranjske 1678–1679, pag. 265).

krona pa je zlata. Barve so tako kot zlata krona vzete iz Valvasorjevega grba grofovske rodbine Schärffenberg, in sicer iz ene od treh različic, upodobljenih v grbovni knjigi.⁸¹ Kranjski polihistor si je svibenski trški grb skoraj brez dvoma izmislil, kar ni bil osamljen primer. Tako kot grb tega trga so namreč tudi grbi nekaterih drugih, zlasti marginalnih trgov izpričani samo pri njem.⁸²

Posebno vprašanje je slikovna podoba trga v Valvasorjevih delih. Gre za tri upodobitve, ki doslej med seboj prav tako še niso bile primerjane. V XI. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* najdemo tri bakrorezne prikaze Svibnega: na dveh sta z vzhodne in severovzhodne strani upodobljeni

razvalina starega gradu in pod njo obzidana župnijska cerkev sv. Križa,⁸³ na prvi pa iz smeri juga tudi enonadstropna graščina (spodnji grad) z gospodarskim poslopjem na ograjenem vrtu ter del trga. V slednjem so stavbe na obeh straneh ceste nanizane v sklenjeni pozidavi. Na levi, kjer se naselje konča z graščino, jih naštejemo pet, od tega so tri ali štiri nadstropne, na desni strani ceste pa šest, med njimi je najbrž ena nadstropna, in za njimi štiri (gospodarske) objekte.⁸⁴ Pri obcestnih stavbah sklenjene pozidave gre v vseh primerih zelo verjetno za stanovanjske hiše, ki jih je skupaj z graščino ducat. Mogoče je sklepati na obstoj še katere v ospredju, ki je upodobitev ni zajela, trška naselbina pa daje vtis ravne lege, kar ne ustreza dejanski konfiguraciji terena.

⁸¹ Drugi grb Schärffenbergov ima samo zlato krono na modri podlagi, tretjega pa sestavljajo zlata krona ter na rdeči ploskvi trije beli vrhovi, vsak s po enim belim ptičem (Valvasor, Janez Vajkard: *Opus Insignium*, fol. 91).

⁸² Otorepec, Valvasorjeva grbovna knjiga, str. 40.

⁸³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 499 in 500.

⁸⁴ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 499.

Za razliko od obeh upodobitev grajske razvaline z župnijsko cerkvijo (na desni strani obrezanih zaradi formata *Slave*) ta bakrorezni prikaz Svibnega ni identičen z onim v desetletje prej izdani Valvasorjevi *Topografiji Kranjske* (1679), ampak je bil izdelan na novo posebej za *Slavo*. Razlike med njima so več kot očitne. Ne samo, da je v *Slavi* cesta nekoliko širša in graščina občutno daljša, ampak je dodan skoraj celoten trški del v ospredju. V *Topografiji* so namreč prikazani samo štirje objekti: na levi strani ceste graščina z vrtnim poslopjem, na desni pa višja, domnevno nadstropna stavba z dolgim objektom pod cerkvijo, postavljenim prečno na cesto.⁸⁵ Realistično podobo naselja razkriva skicna knjiga iz let 1678–79 s predlogami za obe Valvasorjevi knjižni izdaji, v kateri so vse tri skice Svibnega,⁸⁶ delo polihistorjevega zelo natančnega sodelavca Justusa van der Nypoorta.⁸⁷ Glavna skica prikazuje samo toliko, kot je vidno v *Topografiji* (1679), kar pomeni, da se upodobitev glavnine trga v *Slavi* (1689) – nič manj kot 13 od 17 objektov – ne opira na terensko skico, ampak je zgolj plod bakrorezčeve domišljije. Bakrorezec je bil obakrat isti, Andreas Trost, ki je podpisan na enem od obeh bakrorezov svibenskega gradu s cerkvijo in je trg najverjetneje povečal skladno z Valvasorjevimi navodili.

Na Valvasorjevih upodobitvah – skici in obeh bakrorezih – bi poleg graščine pričakovali še eno večjo stavbo – župnišče. Vendar tega tedaj ni bilo več v trgu, ampak ga je že sredi 17. stoletja nadomestilo novo župnišče pri kapeli sv. Janeza Evangelista na Počakovem, dobre četrte ure od župnijske cerkve, kjer je nato zrasla še kaplanija.⁸⁸

Preselitev sedeža župnika iz trga, v katerega se ni nikoli več vrnil,⁸⁹ sicer ni imela večjega vpliva na življenje v trški naselbini, saj so nedeljske maše in druga bogoslužja še vedno potekala v župnijski cerkvi sv. Križa.

Glede na navedena spoznanja o zunanji podobi trga in prej omenjene Valvasorjeve besede, da nedaleč od novega gradu stoji nekaj majhnih hiš, ki so nekoč (!) sestavljale trg,⁹⁰ se naravnost vsiljuje vprašanje, ali je bilo Svibno že v zadnji četrtini 17. stoletja le še ruralni zaselek z graščino, mežnarijo in tremi podložniškimi domovi kakor ob nastanku terezijanskega katastra sredi 18. stoletja. Pri ugotavljanju njegove obljudenosti od začetka 17. do srede 18. stoletja – med urbarjem iz leta 1602 in terezijanskim katastrom – se je mogoče opreti le na župnijske matične knjige, ki se začnejo s prvo krstno matico leta 1653 in so zlasti za prvo polovico 18. stoletja ohranjene zelo pomanjkljivo.⁹¹ Tako je neprimerno lažje spremljati svibenske prebivalce v zadnji tretjini 17. in v prvih letih 18. stoletja, v obdobju, ko so nastali tudi Valvasorjev opis in upodobitve. V razponu četrte stoletja (1670–1673, 1681–1684 in 1685–1703)⁹² na lokaciji Svibno oziroma trg zasledimo krščenice 15 zakonskih parov (14 različnih priimkov),⁹³

ob tej cerkvi zgradil kaplanijo za kaplana (prav tam, str. 803). Pokorn Schreiberjevo gradnjo kaplanije postavlja v leto 1679 (NŠAL, NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn, šk. 380, Svibno, pola b).

85 Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae*, sl. 235 (vsi trije bakrorezi imajo enako signaturo 235). Prim. opis Svibnega v: Curk, Radeče, str. 103. – Med bakrorezoma z upodobitvijo trga v *Slavi* in *Topografiji* je razlika tudi v naslovu. V *Topografiji* je pod nemškim imenom *Sharffenberg* še slovensko *Svibn*, v *Slavi* pa le nemško *Schärffenberg*.

86 Valvasor, *Topografija Kranjske 1678–1679*, pag. 264, 265 in 267.

87 O Nypoortovem avtorstvu večjega dela Valvasorjevih skicnih predlog gl. Lubej, Justus van der Nypoort, zlasti str. 55–56.

88 Župnišče ob kapeli sv. Janeza Evangelista se prvič omenja v škofijski vizitaciji leta 1661. Po navedbi v vizitaciji iz leta 1668 je kapelo sezidal župnijski vikar Janez Arichar leta 1642 (po Valvasorju 1646), zaradi velike razdalje med župniščem in župnijsko cerkvijo pa naj bi ob hudem mrazu in snegu rabila za podeljevanje zakramentov. Leta 1668 še ni bila posvečena, ker ni imela primerne dotacije. Lavrič, *Ljubljanska škofija*, str. 174; prim. Höfler, *Gradivo*, str. 191; Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 803. – Valvasor pri opisu župnije pravi, da podružnica sv. Janeza stoji blizu župnišča ter da v njej krščujejo in opravljajo poroke, ker je župnijska cerkev od župnišča oddaljena četrte ure hoda (Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 803). Gradnje župnišča ne omenja, pač pa pove, da je župnik Franc Ludvik Schreiber, ki je župnijo prevzel leta 1669 (prav tam, str. 801),

89 Leta 1973 je bilo župnišče pri cerkvi sv. Janeza Evangelista prodano in zgrajeno novo pri cerkvi sv. Marjete na Jag-njenici, ki je s tem postala sožupnijska cerkev svibenske župnije (Curk, Radeče, str. 102). Cerkev sv. Janeza Evangelista danes ni več sožupnijska (informacija župnika Janeza Jasenca, 13. 1. 2025).

90 Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 498.

91 NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1653–1658 (P 1657–1658), R 1659–1671 (P 1659–1671), R 1671–1684, R 1685–1701, R 1701–1713, P 1717–1768. – Izgubljene so krstne matice iz polstoletnega obdobja 1713–1764, mrliške pa se začenejo šele leta 1777. Prvo polovico 18. stoletja tako še najbolj pokriva poročna matica 1717–1768. V maticah je sprva zelo malo krajev, precej redno se navajajo od srede leta 1668, nakar jih v krstni matici 1701–1713 in poročni 1717–1768 praviloma nadomeščajo soseske.

92 V krstni matici 1671–1684 je vrzel od 11. aprila 1673 do 13. septembra 1681. Knjiga se konča 27. aprila 1684, naslednja pa se začne 9. julija 1685.

93 Identificirani zakonski pari so: Janez in Jera Burja (NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1659–1671 (P 1659–1671), fol. 80v, 25. 3. 1670, ex *Sharffenberg prope vicinitatem*), Matija in Marija Špegler (prav tam, fol. 84v, 28. 10. 1670, ex *opido*), Jernej in Helena Zore (prav tam, R 1671–1684, fol. 8r, 18. 1. 1672, *Ispod Suibna*), Ahac in Jera Božič (prav tam, fol. 24v, 30. 4. 1682, ex *Scharffenberg*; R 1685–1701, fol. 6v, 7. 3. 1686, ex *opido Schörffenberg*; fol. 28r, 25. 9. 1688, ex *Scharffenberg*), Gregor in Elizabeta Musar (prav tam, fol. 25v, 2. 7. 1682, *infra Scharffenberg*), Janez in Neža Gracar (?) (prav tam, fol. 26v, 6. 10. 1682, ex *oppido Scharffenbergensi*), Matija in Jera Simončič (prav tam, fol. 41v, 24. 4. 1684, *In oppido Scharffenberg*), Matija in Katarina Repovž (prav tam, R

pri čemer je v to število zajeto tudi lociranje »pod Svibnim« (*pod Suibnam, infra Scharffenberg* ipd.), ki se pojavi štirikrat in se najverjetneje brez izjeme nanaša na trg.⁹⁴ Od svibenskih priimkov v urbarju iz leta 1602 sta se v najboljšem primeru obdržala dva, Šuštar in Kovač, kolikor ni šlo v urbarju za poklicni oznaki in ne za rodbinski imeni, leta 1669 pa je izpričan priimek Jug, ki ga poznata že urbarja iz let 1570 in 1571.⁹⁵

Trg v Valvasorjevem času torej še ni bil tako izprazen kakor ob nastanku terezijanskega katastra okoli leta 1750. Verjetno je imel nekaj domov manj kakor po urbarju iz leta 1602, tako da lahko govorimo o desetini ali ducatu hiš. Valvasor je s formulacijo, da je nekaj majhnih hiš nekoč (!) sestavljalo trg, mislil na funkcijsko ugasnitev trga. Majhno podgrajsko naselje se je najverjetneje že dotlej močno ruraliziralo, pogrešalo je sejme⁹⁶ in druge atribute trškosti. Poleg tega je kranjski polihistor od domačinov utegnil izvedeti, da je bil trg nekda precej večji in pomembnejši.

Proces intenzivnega praznjenja domov je mogoče umestiti šele v prvo polovico omenjenega stoletja. Kako in zakaj je do tega prišlo? Izpraznitev trških oštatov in zmanjšanje števila njihovih gospodarjev na vsega tri sta pomenila samo zaključek daljšega naravnega procesa. Morda je piko na *i* dodal kak požar, po katerem že tako maloštevilni prebivalci niso več obnovili svojih uničenih domov. Razlogov za vztrajanje na odmaknjenem in gospodarsko neperspektivnem Svibnem je bilo vsekakor še manj kot prej, potem ko se je od dobe cesarja Karla VI. (1711–1740) močno

okrepila savska plovba po regulirani strugi reke⁹⁷ in je posledično oslabil kopenski tranzitni promet vzdolž doline Sopote mimo Svibnega. Poleg tega sta bila grad in trg najverjetneje vseskozi odmaknjena tudi od te kopenske prometnice, kot stanje poti prikazuje jožefinski vojaški zemljevid (1784–1787),⁹⁸ o čemer bo še govor v nadaljevanju.

Posestno stanje trga se po skoraj poldrugem stoletju ponovno razkrije šele v terezijanskem katastru okoli leta 1750 (gl. **Prilogo 3**). Ta za razliko od starejših urbarjev govori tudi o pravnem položaju trških posestnikov. Svibno je v katastru dosledno imenovano trg, tokrat ne le z nemškim, ampak tudi s slovenskim imenom. Tako v eni od napovednih tabel svibenskega gospostva najdemo oznako *V Terge* in na drugem mestu še pripisano nemško ime: *V Terge oder Marckt Scharffenberg*,⁹⁹ obakrat izpod peresa gosposčinskega upravitelja.¹⁰⁰ V trgu so popisani vsega trije posestniki, vsak z zakupno tretjinsko hubo, podeljeno za eno življenje (*1/3 Mit Hueben auf 1 Leib*), kar pomeni ob povsem enakih pogojih kakor kmečka posest po vaseh.¹⁰¹ Na prvi pogled bi se zdelo, da so si trije Svibenčani na tretjine razdelili pusto hubo pod gradom, na kateri so tržani po urbarjih iz let 1570, 1571 in 1602 pasli, vendar je bilo po vsej verjetnosti drugače. Tretjinska huba je namreč pogosto ustrezala enemu oštatu, poleg tega pa so desetinski obvezniki župnije »pri gospostvu [gradu] Svibno«, stanujoči v soseski sv. Križa, leta 1752 v terezijanskem katastru označeni kot oštetarji (*die Hoffstätter bei der Herrschaft zu Scharffenberg*).¹⁰² Skupinsko oznako oštetarji (*Hoffstätter*) nato zasledimo še pri desetinskih obveznikih kraja Svibno (*Scharffenberg*) v župnijskem desetinskem registru iz let 1846–1852.¹⁰³

Tri svibenske tretjinske hube, v terezijanskem katastru v rokah treh trških gospodarjev, so bile tako po vsem sodeč samo izračunske enote, nastale iz oštatov, ne pa nekoč cela in zdaj na tri dele razdeljena huba. Čeprav so njihovi posestniki po subreparticijskem izkazu in izvlečku iz urbarja plačevali enake dajatve kot drugi podložniki, vse v denarju, ter imeli vsak po en dan tedenske

1685–1701, fol. 2v, 28. 9. 1685, ex *Sbiben*; fol. 57v, 23. 12. 1691, ex *Schörffenberg*), Matija in Magdalena Postsese (sic!) (prav tam, fol. 5v, 5. 2. 1686, *pod Svibnom*), Luka in Marina Skarabur (prav tam, fol. 15v, med 2. in 10. 9. 1686, ex *Suidem*), Marko in Marjeta Kukovica (prav tam, fol. 37r, 15. 7. 1689 ex *Scharffenberg*; fol. 62r, 26. 3. 1692, ex *Schörffenberg*), Luka in Uršula Šuštar (prav tam, fol. 83v, 22. 1. 1693, ex *Scharffenberg*), Matija in Helena oziroma Jera Pintar (prav tam, fol. 93r, 6. 9. 1697, ex *Scharffenberg*; fol. 108r, januar 1700, ex *oppido domest.*), Andrej in Marija Musar (prav tam, fol. 99r, 13. 7. 1698, *infra pagum Scharffenbergi*) ter Jurij in Marija Kovač (prav tam, R 1701–1713, fol. 13r, 15. 2. 1703, ex *domest. opido*).

94 V prid identičnosti lokacije »pod Svibnim« s samim Svibnim, ki se v maticah pojavlja tudi kot trg oziroma domači trg, govori dejstvo, da sta se leta 1669 drug za drugim poročila dva sorodnika Matije Juga z različnima navedbama lokacije, najprej njegova sestra *is Suibna* in nato adoptivni sin *pod Suibnam* (NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige R 1653–1658 (P 1657–1658), fol. 70r in 70v). Gl. tudi op. 144.

95 O Jugu gl. prejšnjo opombo, priimke v urbarjih pa v Prilogi 2.

96 Tudi Valvasor pri opisu svibenske župnije ne navaja nobenega prošenja kakor pri nekaterih drugih župnijah (Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 801–804).

97 Prim. Umek, Plovba po Savi.

98 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, sekcija 202. Prim. Kos, *Blesk zlate krone*, str. 18.

99 SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 81, BT, N 176, No. 10, s. d. [ok. 1750].

100 V napovedni tabeli za cene je poleg nemškega zapisano še slovensko ime trga: *Marckht Scharffenberg oder Suiben* (prav tam, šk. 126, RDA, N 176, No. 7, s. d. [ok. 1750]).

101 Prav tam, No. 8, s. d. [ok. 1750].

102 Prav tam, šk. 108, RDA, N 97–101, No. 10, 25. 8. 1752.

103 NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/2, izkaz snopne desetine župnijskega imenja Svibno 1846–1852, s. p.

ročne tlake.¹⁰⁴ Edino, po čemer so se nekoliko razlikovali od ostalih podložnikov, so bile delovne obveznosti. Gospodstvo jim je za svoje potrebe nalagalo prenašanje pisem in živil v bližini, trenje lanu, mlatenje žita in pranje,¹⁰⁵ zagotovo opravila, ki so bila zaradi neposredne bližine gradu že od nekdanjega zaupana trškemu oštetarjem. Kot vse kaže, so naštetih opravila zajeta v zgoraj omenjeni tedenski ročni tlaki. Nekdanja pusta huba, po starejših urbarjih prepuščena tržanom za pašo, se v katastru ne pojavlja, ampak je prejkone identična z majhnim grmičastim gozdom in pašnikom (*haben ein kleines Gestreiß, und Vüchwaidt*).¹⁰⁶ Od treh trških posestnikov se je samo eden ukvarjal z obrtno dejavnostjo, in sicer s kovaštvom, pri čemer se je tudi pisal Kovač.¹⁰⁷ Vse tri priimke svibenskih posestnikov – Kovač, Musar in Božič – srečamo v trgu tudi v župnijskih maticah konec 17. in v začetku 18. stoletja.¹⁰⁸ Snopno desetino sta dva gospodarja v trgu plačevala župniji, tretji pa svibenskemu gospodstvu.¹⁰⁹

V katastru najbolj od vsega preseneča zakupni status posesti, podeljene za samo eno življenje – tem bolj, ker po znani listini iz leta 1439 sodimo, da je bila tedaj posest v trgu vsaj deloma, če ne v celoti kupnopravna ali celo prostolastna. Nazadovanje je več kot očitno, pri čemer ne vemo, kdaj v tristoletnem časovnem razponu in kako je prišlo do tako drastične degradacije pravnega razmerja med posestniki in posestjo.

Sodeč po katastru posestniki v trgu sredi 18. stoletja še niso posedovali njivskih in vrtnih parcel, podložnih župnijski in trem podružničnim cerkvam. Imeli pa so jih leta 1787, ko so s prodajo na dražbi prišli pod posest Klevišče pri Polniku.¹¹⁰ Ker jih v katastrskih napovednih tabelah

omenjenih cerkva sredi 18. stoletja še pogrešamo,¹¹¹ so jih cerkvena imenja morala pridobiti šele v vmesnem času.

Med spisi terezijanskega katastra ima posebno izpovedno vrednost poročilo višjega komisarja lokalne vizitacijske komisije za mesta Antona Jožefa pl. Vermattija, datirano v trgu Radeče 4. junija 1752.¹¹² Vermatti je spomladi in poleti tega leta ocenil hišni donos v vseh kranjskih mestih, ohranjene pa so tudi cenitvene napovedi za tri trge, med njimi za Radeče.¹¹³ Omenjeni komisar je nameraval cenitev izdelati tudi za Svibno, a je očitno najpozneje med vizitiranjem Radeč¹¹⁴ izvedel, da je svibenski trg neznan. Da bi pospešil vizitacijo in prihranil čas, je tja poslal naznanilo, naj se pri njem v Radečah skupaj s popisanimi posestniki (*Possessores*) zgleda človek, ki je o trgu dobro obveščen. Ko so predenj prišli trije takajšnji posestniki, je od njih dobil informacije, da ni na Svibnem nobenih letnih sejmov, kaj šele tedenskih, in da svibensko gospodstvo od tega tako imenovanega trga (*von dieser sogenannten Marckt*) ne prejema nobenih dohodkov, tako da trg dejansko ne obstaja več (*somit keine Marckt mehr in rerum natura existiret*), ampak je obravnavan kot podložna posest (*als ein rusticale Tractiret wird*). Trije podložniki posedujejo vsak po tretjino hube in so svoje nepremičnine napovedali pri gospodstvu.¹¹⁵ Kar zadeva sejmsko trgovino, je bilo stanje torej povsem enako kot leta 1575, ko Svibno prav tako ni premoglo nobenega sejma. Zato pa je bilo trško naselje tedaj, kot smo videli, še neprimerno bolj obljudeno.

Poleg treh posestnikov, ki so povsod v terezijanskem katastru popisani pri trgu, je trška naselbina štela še dve domovanji. Prvo je bila graščina, ki spričo svoje narave v katastru ni izrecno omejena,¹¹⁶ drugo pa mežnarija pri župnijski cerkvi sv. Križa, navedena povsem na koncu subreparticijskega izkaza svibenskega gospodstva iz leta 1757.¹¹⁷

Kot vse kaže, sta bili graščina in mežnarija upoštevani kot sestavni del trga ob terezijanskem

104 SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 126, RDA, N 176, No. 9, 8. 2. 1757; N 10, 6. 9. 1754.

105 Prav tam, šk. 81, BT, N 176, No. 8, s. d. [ok. 1750].

106 Prav tam.

107 Prav tam. – Med skupno 76 gosposčinskimi podložniki se jih je le 7 ali desetina ukvarjalo tudi z neagrarno dejavnostjo: trije tesarji, dva kovača ter po en krovec in vino-toč (prav tam, No. 1–9, s. d.).

108 Gl. op. 93. – Simon Musar, eden od treh posestnikov iz terezijanskega katastra, se je poročil 20. avgusta 1730, ko ga poročna matična knjiga postavlja na Svibno: *ex Sviben* (NSAL, ŽA Svibno, Matične knjige, P 1717–1768, fol. 26v).

109 SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 81, BT, N 176, No. 11, s. d. [ok. 1750].

110 Prav tam, šk. 108, RDA, N 97–101, Svibno, župnijska cerkev in podružnice, No. 19, 24. 3. 1787; No. 19a, s. d. – V jožefinskem katastru je v I. ledini Svibno, ki je vključevala (trško) naselje, pod Klevišče spadal samo en velik vrt, več Klevišču podložnih vrtnih in njivskih parcel pa je bilo v rokah Svibenčanov v sosednji II. ledini Svibno (SI AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko, šk. 229, Naborno gospodstvo Svibno, katastrska občina Sv. Križ, fasija, občina Sv. Križ, s. d. (1787–1789)).

111 SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 59, BT, N 97–101, Svibno, župnijska cerkev in podružnice; šk. 108, RDA, N 97–101, Svibno, župnijska cerkev in podružnice.

112 Prav tam, šk. 126, RDA, N 176, gospodstvo Svibno, Nr. 15, 4. 6. 1752.

113 Golec, Zemljiški katastri, str. 287–288.

114 Vermattijeva cenitvena tabela hiš v trgu Radeče ima datum 5. junij 1752 (prav tam, str. 287, op. 19).

115 SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 126, RDA, N 176, gospodstvo Svibno, Nr. 15, 4. 6. 1752. Prim. J. Orožen, *Ostrovharji*, str. 248.

116 Prim. Golec, Zemljiški katastri, str. 307–308.

117 SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 126, RDA, N 176, No. 9, 8. 2. 1757.

ljudskem štetju leta 1754, katerega popisnice so ohranjene samo za ljubljansko škofijo.¹¹⁸ Za župnijo Svibno, drugače kot za druge, ni na voljo poimenski popis oseb, ampak le sumarni po posameznih krajih in zaselkih, pri čemer graščina in mežnarija nista mogli biti del nobene druge krajevne enote kakor trga. Trg Svibno (*Markht Scharffenberg*) je štel vsega 15 prebivalcev, od tega 6 moških in 9 žensk.¹¹⁹

Terezijanski kataster, prvi vir, ki omogoča relevantno primerjavo velikosti trških naselij, razkriva, da sta bila okoli leta 1750 najmanjša kranjska trga Svibno in Senožeče, vsak s samo po tremi domovi, pri čemer so tudi Senožeče doživele radikalno izpraznitev v zadnjih desetletjih.¹²⁰ Med skupno 22 trgi (brez kranjske Istre) so se med miniaturne, takšne z manj kot 20 domovi, uvrstili še Turjak (16) ter dva pozno nastala zgodnjenooveška trga, ki sta vzniknili iz protitrških taborških naselij – Kostel z 10 in Pobrežje ob Kolpi z 11 domovi.¹²¹

Svibno iz sredine 18. stoletja lahko uvrstimo ne samo med ugasle trge, kar sta v zgodnjem novem veku postala Šentvid pri Stični in Trebnje, pri katerih je ugasnil trški naslov, medtem ko sta naselji obstali,¹²² ampak mu pritiče oznaka propadli trg, čeprav naselbina fizično ni povsem izginila, kot se je zgodilo s srednjeveškima trgoma Kronovo in Otok/Gutenwerd, z zadnjim po turškem požigu leta 1473.¹²³ Pod ruševino starega svibenskega gradu, župnijsko cerkvijo in graščino je – od prvih desetletij 18. stoletja – stala le še peščica domov majhnih kmetov. Nekoč cvetoča obrtniška naselbina z okoli 30 domovi se je obenem z drastično izpraznitvijo popolnoma ruralizirala. Od obrtnikov je ostal le še kovač, sicer posestnik tretjinske hube.

Sodeč po Valvasorju Svibno v očeh zunanjih opazovalcev že konec 17. stoletja ni več nedvoumno veljalo za trg. Kot takega ga na svojem zemljevidu Kranjske iz leta 1744 ne prikazuje Janez

Dizma pl. Florijančič,¹²⁴ ki je dobro poznal realno stanje, še posebej ker je služboval kot župnik v Šmartnem pri Litiji.¹²⁵ Zemljevid ima tako pri Svibnem samo topografska znaka za graščino in grajsko razvalino. Tudi v desetletje mlajši rokopisni titularni knjigi dolenjskega domoznanca in kronista Franca Antona pl. Breckerfelda Svibno ni označeno kot trg, ampak sta pri tem toponimu (s slovenskim imenom *Suiwen*) navedena le grad (graščina) in stari grad.¹²⁶ Svibnemu, od uvedbe uradnih naselij in hišnega oštevilčenja leta 1770 sestavnemu delu kraja z imenom Sv. Križ,¹²⁷ trškega naslova prav tako ne dajejo poznejši tiskani uradni popisi krajev, šematizmi in zemljevidi.¹²⁸ Zato pa so skupino domov pod župnijsko cerkvijo sv. Križa, kot bomo videli, vsaj občasno še naprej označevali kot trg v virih domače in tudi bližnje lokalne provenience.

V jožefinskem katastru iz druge polovice osemdesetih let 18. stoletja (gl. **Prilogo 4**), pri katerega nastajanju je lokalno komisijo vodil uradnik domačega nabornega gospostva Svibno,¹²⁹ trg ni omenjen v parcelniku (fasiji ali napovedi),¹³⁰ se pa pojavi na posestnih listih dveh gospodarjev (*aus dem Mark Scharffenberg*).¹³¹ Ta kataster, sestavljen v letih 1785–89, je prvi vir, ki ponuja popolno posestno sliko kraja na teritorialni podlagi. Na skupno 15 parcelah I. ledine Svibno (*I Ried Scharffenberg*) so popisali osem stanovanjskih objektov s hišnimi številkami 1–7 in 52, začeni z gradom (graščino) s hišno št. 1 in mežna-

118 O štetju gl. Valenčič, Štetje prebivalstva (o župniji Svibno str. 29).

119 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 119/II, Svibno, s. d. [1754]. – Popis izkazuje naslednjo strukturo: 5 oseb v starosti do 15 let (1 moški in 4 ženske), 7 v starostni skupini 20–40 let (2 poročena in 1 samski moški ter po 2 poročeni in samski ženski), 2 v starosti 40–50 let (1 poročen moški in 1 poročena ženska) ter en poročen moški, starejši od 50 let.

120 Golec, Senožeče in Prem, str. 375–377.

121 Trgi na Dolenjskem, skupaj 13, so bili nasploh zelo majhni. S povprečno 43 hišami so daleč zaostajali za gorenjskimi (povprečje 80 hiš) in zlasti notranjskimi trgi (s povprečno 115 hišami). Tako niti dva največja, Žužemberk in Ribnica, nista štela sto domov (Golec, *Družba v mestih*, str. 627–628).

122 Golec, Dolenjska mesta (3), str. 391–392.

123 Golec, Dolenjska mesta (2), str. 270–271 in 273.

124 Florijančič pl. Grienfeld, *Deželopisna karta*, list 6.

125 Župnik v Šmartnem je bil med letoma 1733 in 1738, nato pa do 1753 v Šentvidu pri Stični (<https://www.slovenskabiografija.si/oseba/sbi189985/> (januar 2025)).

126 SI AS 1073, Zbirka rokopisov, 52r, titularna knjiga, s. p. Verzeichnuß der Städte, Märkte, Schlösser, Clöster und Pfarren des löbl. Herzogthums. – Natančnejši čas nastanka titularne knjige je mogoče določiti glede na ugotovitve, da so najmlajše datacije iz leta 1754, dopisani datumi pa sledijo od leta 1755.

127 Delitev na krajevne enote in hišno oštevilčenje je v svibenskih župnijskih maticah praksa od začetka julija 1770. V zgodnjih sedemdesetih letih najdemo pri krajevni enoti Sv. Križ najvišjo hišno številko 55 (NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1770–1776, fol. 1r–4v). Ponekod je zabeležen tudi zaselek, tako na primer trg Svibno (*ex oppido*) (prav tam, fol. 1r in 1v).

128 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, sekcija 202; Opisi, str. 56; *Schematismus für das Herzogthum Krain 1795*, str. 187; Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 10, Unterkrain oder der Neustaedtler Kreis, 1796; Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemählde*, str. 104–123; *Alphabetische Tabelle*, fol. G2; *Schematismus von Krain*, str. 350.

129 Prim. Ribnikar, Zemljiški kataster, str. 324.

130 SI AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko, šk. 229, Naborno gospostvo Svibno, katastrska občina Sv. Križ, fasija, občina Sv. Križ, s. d. (1787–1789).

131 Prav tam, posestni listi, št. 5 in 6, s. d. (1787–1789).

Svibno na jožefinskem vojaškem zemljevidu, 1784–87 (Slovenija na vojaškem zemljevidu, sekcija 202).

rijo s št. 2.¹³² Naselje se je torej od okoli leta 1750 povečalo za tri hiše.

Sočasno z jožefinskim katastrom je nastal jožefinski vojaški zemljevid (1784–87) z najstarejšim natančnim talnim prikazom svibenskega območja v merilu 1 : 28.800. Pri kraju Svibno (*Scharffenberg*) so prikazani samo cerkev, graščina (*Hoff*) in grajska razvalina (*Rudera*) ter shematiziranih nekaj raztresenih hiš. Župnišče poleg cerkve (sv. Janeza Evangelista) v odmaknjenem križiščnem zaselku je označeno kot župnija (*Pfarr*). V prometnem pogledu je naselje pod svibenskim gradom prikazano na koncu dovozne poti, ki ne vodi nikamor naprej. Glavna pot proti Jagnjenici in Radečam je šla namreč južno od tod, od križišča pri sv. Janezu in župnišču čez Počakovovo, druga pot iz zahodne smeri pa severno, po soteski potoka Sopota.¹³³ Opisni del zemljevida pravi, da je pot proti Radečam le za silo prevozna z majhnimi kmečkimi vozovi z volovsko vprego, široka 6 do 9 čevljev (ok. 1,8–2,7 m), kamnita, polna kotanj in na mnogih mestih strma, ostale poti so le pešpoti in jezdne poti. Kot trdne zgradbe so navedeni štirje objekti: »majhen gradič« (*Ein kleines Schlössel*) ob župnijski cerkvi in četrto ure oddaljeno župnišče poleg majhne cerkve.¹³⁴

V drugi polovici 18. stoletja je Svibno izgubilo še drugo od svojih dveh ključnih funkcij. Tako kot se je dobrih sto let prej župnišče preselilo k cerkvi sv. Janeza v Počakovem, se je po letu 1762 in po vsem sodeč še pred letom 1780 premaknil sedež svibenskega gospostva in deželanskega sodišča, in sicer v poldrugo uro oddaljeni dvorec Zavrhu (pri Dolah pri Litiji), ki je dobil iste lastnike kot

svibensko gospostvo, barone Zoise.¹³⁵ Združeno posest so upravitelji oziroma zakupniki upravljali iz Zavrha.¹³⁶ Svibenska graščina je sicer še nekaj desetletij imela stanovalce, ne pa več prejšnje funkcije, kar je življenjski utrip in vlogo kraja dodatno oslabilo. V drugem desetletju 19. stoletja je stavba tudi fizično izginila.¹³⁷

¹³⁵ Michelangelo baron Zojs je gospostvo Svibno kupil na dražbi leta 1762 in ga leta 1770 izročil sinu, duhovniku Michelangelu ml. (Smole, *Graščine*, str. 474). Ta je ob smrti leta 1780 imel poleg Svibnega tudi neznano kdaj po letu 1762 pridobljeni Zavrhu (prav tam, str. 562). Iz njegovega zapuščinskega inventarja, datiranega 5. septembra 1780 v Zavrhu, je poleg Michelangelovega oziroma Mihaelovega lastništva obeh posesti razvidno, da je Zavrhu kupil od Jožefa Ernesta pl. Scarlichija, lastnika od leta 1762, in da je obe posesti leta 1778 dal v zakup bratu Avguštinu baronu Zoisu (SI AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 133, fasc. LIV, Lit. Z–4, 5. 9. 1780, pag. 1–2). Glavnina pokojnikovih premoženj je bila popisana v Zavrhu, nekaj v bratovem dvorcu Grm pri Novem mestu, na Svibnem pa samo živina in oprema na pristavi (prav tam, pag. 12).

¹³⁶ Po topografsko-zgodovinskem opisu župnije Dole pri Litiji izpod peresa župnijskega vikarja Jakoba Rožiča iz leta 1822 je imel Zavrhu tedaj že več kot 40 let v zakupu Matija Žagar, ki je obenem skrbel za blaznega lastnika Avguštin barona Zoisa (Otrin in Visočnik, *Topografsko-zgodovinski opisi*, str. 323–324). Žagarjevo družino v Zavrhu od leta 1785 srečujemo v pomanjkljivo ohranjenih maticah župnije Dole pri Litiji, Matijo najprej kot upravitelja (NŠAL, ŽA Dole pri Litiji, Matične knjige, R 1784–1812, pag. 8 in 13). Glede na skupno upravo obeh posesti je Žagar tako datiral tudi nekatere dokumente: na primer *Neudorf und Scharffenberg* (NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, 28. 3. 1791, 26. 4. 1791), *Herrschaft Scharffenberg und Neudorf* (prav tam, 28. 3. 1791), *Scharffenberg et Neudorf* (prav tam, 18. 9. 1792).

¹³⁷ Po topografsko-zgodovinskem opisu župnije Svibno, ki ga je leta 1822 sestavil župnik Leopold Sumler, je novi svibenski grad ob vznožju hriba poleg župnijske cerkve propadel (*izt verfallen*), odkar je bilo gospostvo Svibno inkorporirano posesti Zavrhu v župniji Dole (Otrin in Visočnik, *Topografsko-zgodovinski opisi*, str. 343). Hišna št. 1,

¹³² Prav tam, fasija, občina Sv. Križ, s. d. (1787–1789).

¹³³ *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, sekcija 202.

¹³⁴ Prav tam, Opisi, str. 56.

Svibno na franciscejski katastrski mapi leta 1825 (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 28, k. o. Sv. Križ (Svibno), mapna lista V in VIII).

Potem ko je Svibno utrpelo izgubo dveh za kraj zelo pomembnih dejavnikov – najprej sedeža župnika in nato še sedeža teritorialnega gospodstva z deželskim sodiščem –, je konec 18. stoletja vendarle doživelo pridobitev, ki je nekdanjemu trškemu naselju pod župnijsko cerkvijo, zdaj že dolgo skrčenemu na peščico hiš, dala

nekaj pridiha trškosti. Svibno je namreč (ponovno) postalo sejmski kraj, čeprav le z enim letnim sejmom. Vprašanje je, kdaj je nazadnje premoglo sejmsko pravico oziroma kdaj pred tem so sejmji ugasnili. Spomnimo na skoraj identični poročili iz let 1575 in 1752, da ni v trgu Svibno nobenega letnega ali tedenskega sejma. Simptomatično je dejstvo, da nova sejmska pravica zdaj ni bila podeljena Svibnemu kot trgu ali kraju, ampak deželskemu sodišču Svibno. Slednje je leta 1794 v imenu vseh sosesk (*Gemeinden*) svibenske župnije izprosilo cesarski privilegij za dva letna živinska sejma, in sicer 24. maja na Svibnem in 24. junija v Šentjuriju pod Kumom (danes Podkum).¹³⁸ Za razliko od sočasno pridobljenega šentjurijskega sejma, ki se očitno ni obdržal, svibenskega še najdemo na seznamu letnih in živinskih sejmov v šematizmu ljubljanskega gubernija leta 1835, le da z nekoliko drugačnim datumom, 20. maj. Za primerjavo kaže povedati, da so sosednje Radeče s statusom trga tedaj premogle šest sejmov.¹³⁹

V prvih desetletjih 19. stoletja Svibno razen porušena graščine, ki že nekaj časa ni služila primarni funkciji, ni doživljalo opaznejših sprememb. Na franciscejski katastrski mapi iz leta 1825, prvem natančnem talnem prikazu Svibnega v merilu 1 : 2880, je komaj še mogoče slutiti obstoj nekdanje trške naselbine. V južnem delu raztre-

ki jo je grad (graščina) imel po jožefinskem katastru okoli leta 1787–89, se v župnijskih matičnih knjigah pojavlja do leta 1812. V stavbi je nazadnje izpričana družina Ačkon, in sicer sta na tem naslovu v letih 1805 in 1806 preminila 78-letna Marija in 70-letni Blaž Ačkon, 7. oktobra 1812 pa je bila tu rojena nezakonska hči Jere Ačkon (NŠAL, ŽA Šentjurij–Podkum, Matične knjige, M 1800–1837, fol. 11 in 12; R 1800–1833, fol. 39). Stavbo so morali porušiti kmalu zatem. Hišno številko 1 je namreč ob preštevilčenju leta 1815 ali 1816 dobila mežnarija pri župnijski cerkvi sv. Križa, ki je dotlej imela številko 2 (prav tam, M 1800–1837, fol. 19 in 47). Franciscejska katastrska mapa iz leta 1825 na mestu nekdanje graščine prikazuje le še travniško parcelo št. 1999 v rokah Avgušтина barona Zoisa kot lastnika gospodstva Svibno, stanujočega v Zavrhu (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 28, k. o. Sv. Križ (Svibno), mapni list V; zapisnik zemljiških parcel, 24. 2. 1826). Vsaj od J. Orožna dalje (1966) se v literaturi ponavlja neperverjen podatek, da je graščina v začetku 19. stoletja pogorela (J. Orožen, *Ostrovharji*, str. 248; Stopar, *Svibno*, str. 10; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 52). Po istem avtorju naj bi se zato uprava, sodišče in okrajna oblast preselili v Radeče, župnik pa k podružnici sv. Janeza, ker je zgorelo tudi župnišče (J. Orožen, *Ostrovharji*, str. 248). Tako kot ni poročil o požaru župnišča – župnik Sumler bi leta 1822 o tem gotovo poročal v topografsko-zgodovinskem opisu župnije (prim. Otrin in Visočnik, *Topografsko-zgodovinski opisi*, str. 342–344) –, ne držijo trditve o obeh selitvah. Sedež združenega gospodstva je namreč ostajal v Zavrhu (gl. zgoraj), sedež okrajne uprave in sodstva pa niso postale Radeče. V dobi Ilirskih provinc, po novi teritorialni ureditvi iz leta 1811, je bila občina Sv. Križ ena od štirih občin v kantonu Litija (*Napoléon et son administration*, str. 894). Po francoskem medvladju sta se uprava in sodstvo združila pri okrajni gosposki Boštanj, v Radečah pa je bil le sedež glavne občine, pod katero je spadala podobčina Sv. Križ (Svibno) (*Haupt-Ausweis*, fol. K2).

¹³⁸ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, II. registratura, šk. 119, fasc. 242, 1511/1794. – Prošnja se je sicer nanašala na štiri sejme, po dva v vsakem kraju, a je novomeški okrožni urad po zbranih mnenjih petih sosednjih deželskih sodišč (Slatna, Mokronog, Radeče, Otočec in Boštanj) deželnemu glavarstvu v Ljubljani priporočal omejitev na dva. Cesarski privilegij, izdan 4. aprila 1794, se je glasil na svibensko deželsko sodišče, Svibno pa v dokumentaciji za pridobitev sejma ni nikjer navedeno kot trg.

¹³⁹ *Schematismus des Laibacher Gouvernements=Gebietes*, str. 229.

senega zaselka se steka pet poti, štiri poljske in ena vaška. Najširša poljska pot (*Feldweg*) vodi od tod do križišča s t. i. komunikacijsko potjo (*Communicationsweg*) Radeče–Moravče (pri Gabrovki) pri župnišču in cerkvi sv. Janeza Evangelista. Druga poljska pot se na to priključi nižje, bliže Jagnjenici, tretja gre proti severovzhodu do potočka Sopota, četrta pa proti domačijam na vzhodu. Štiri domačije pod cerkvijo sv. Križa, ki tvorijo jedro zaselka s štirimi hišami, povezuje krožna pot, imenovana vaška pot v kraju Sv. Križ (*Dorfweg im Orte St. Crucis*). Poleg teh štirih hiš (h. št. 1, 2, 6 in 66), med katerimi sta mežnarija (h. št. 1) kot najbližja cerkvi s pokopališčem in hiša župnika Sumlerja (št. 66) z dvema parcelama, podložnima župnijskemu imenju,¹⁴⁰ je južno od stičišča poti pod Svibnim prikazanih še sedem domov (dva s h. št. 4, še eden s št. 6 ter št. 7–9 in 69).¹⁴¹ Vse stavbe so manjše in lesene, med njimi je le pet zidanih – mežnarija, župnikova hiša, dve drugi hiši in majhno gospodarsko poslopje.¹⁴² Glede na slaba štiri desetletja starejši jožefinski kataster (1787–89) pomeni 11 stanovanjskih zgradb z 9 hišnimi številkami povečanje za tri hiše. Gl. Prilogo 5.

Viri ne povedo, ali se je kateri od svibenskih gospodarjev poleg kmetovanja ukvarjal še s kakšno neagrarno dejavnostjo. Iz cenilnih operatov, dodatka k franciscejskemu katastru, izvedemo le za poklicno strukturo celotne katastrske občine Sv. Križ, ki je leta 1830 štela 133 hiš in 168 stanovanjskih strank, od tega kraj sv. Križ 73 oziroma 94. Od 168 stanovanjskih strank sta se dve ukvarjali z dušnim pastirstvom, 158 samo s kmetovanjem, nobena izključno z obrtjo, osem pa z obema dejavnostma: trije mlinarji, dva žgalca pe-

pelike ter po en kovač, krojač in valjalec sukna.¹⁴³

Kljub očitni ugasnitvi trških funkcij in propadu trga v prvi polovici 18. stoletja, ko se je Svibno skrčilo na peščico domov, se je v domačem okolju in deloma v soseščini svibenske župnije zanj vendarle še naprej ohranjala oznaka trg. Podgrajski zaselek s tem atributom še globoko v prvo polovico 19. stoletja imenujejo viri domače župnije, in sicer tako v nemščini kot v slovenščini (*u Tergu*, *Terg*, *pod Tergam*) – zelo dosledno desetinski registri¹⁴⁴ in dokaj pogosto matične knjige. V slednjih se Svibno kot trg (*Markt Scharfenberg*) zadnjikrat pojavi leta 1840.¹⁴⁵ K ohranjanju trške oznake v uradovni praksi je poleg postopne vnovične rasti števila domov nedvomno prispevala živa raba slovenskega toponima Trg. Oznako trg (*Markt*) bi zelo verjetno našli tudi v danes pogrešanih mlajših urbarjih in zemljiški knjigi gospodstva Svibno¹⁴⁶ – tem prej zato, ker jo, kot smo videli, srečamo v jožefinskem katastru in ker jo

¹⁴⁰ Podložnost zemljiških parcel zemljiškemu gospodstvu, ne pa tudi podložnost stavbnih parcel, je razvidna iz parcelnega zapisnika v cenilnih operatih (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 28, k. o. Sv. Križ (Svibno), zapisnik zemljiških in stavbnih parcel, 24. 2. 1826). Sumlerjeva hiša je bila po vsem sodeč novejša, saj v jožefinskem katastru nobena svibenska hiša ni stala na tleh župnijskega imenja (gl. Prilogo 4).

¹⁴¹ V župnijskih maticah je št. 9, kjer je gospodaril Gregor Čeč, okoli leta 1825 večkrat locirana *Pod Tergam* (na primer NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1800–1833, fol. 56, 62, 71 in 83), ker je stala na zahodnem pobočju pod glavnino hiš, vendar župnijski desetinski registri njene gospodarja postavljajo v trg (NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/1, register gornine in vinske desetine 1809, s. p.: *U Tergu*; register snopne desetine in desetine od prirastka živine 1810, s. p.: *Markt Scharffenberg*; prav tam, register vinske desetine 1820, s. p.: *Terg*; register vinske desetine župnijskega imenja Svibno 1824, s. p.: *Terg*; prav tam, izkaz snopne desetine župnijskega imenja Svibno 1831–1837, s. p.: *Terg*).

¹⁴² SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 28, k. o. Sv. Križ (Svibno), mapna lista V in VIII; zapisnik zemljiških parcel, 24. 2. 1826; zapisnik stavbnih parcel, 24. 2. 1826.

¹⁴³ SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 28, k. o. Sv. Križ (Svibno), cenilni elaborat, uvod, & 3.

¹⁴⁴ V desetinskih registrih za obdobji 1790–93 in 1793–99 je bivališče petih obveznikov v soseski sv. Križa, stanujočih na h. št. 2, 4, 5 in 6, navedeno kot »u Tergu«, pri obvezniku s h. št. 7 pa »pod Tergam« (NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/1, register žitne desetine in desetine od prirastka živine pri župniji Svibno 1790–1793, s. p.; register žitne desetine in desetine od prirastka živine pri župniji Svibno 1793–1799, s. p.). V registru za leto 1809 je bivališče enega gornika »U Tergu«, naslednje leto pa je ta skupaj s še enim popisanim pri kraju »Markt Scharffenberg« (prav tam, register gornine in vinske desetine 1809, s. p.; register snopne desetine in desetine od prirastka živine 1810, s. p.). Pri sedmih plačnikih vinske desetine je v registrih za leti 1820 in 1824 navedeno bivališče (*Wohnort*) »Terg« (prav tam, register vinske desetine 1820, s. p.; register vinske desetine župnijskega imenja Svibno 1824, s. p.). Enaka oznaka se pojavlja pri osmih plačnikih snopne desetine v registru za obdobje 1831–37 (prav tam, izkaz snopne desetine župnijskega imenja Svibno 1831–1837, s. p.). V desetinskem registru za obdobje 1846–52, ki je torej dočakal zemljiško obvezo, je pri obveznikih s h. št. 3–7 in 63 vpisano bivališče (*Wohnort*) »Scharffenberg«, pri obvezniku na h. št. 8 in obveznici, ki je spadala k h. št. 5, pa »pod Tergam« (prav tam, fasc. 275/2, izkaz snopne desetine župnijskega imenja Svibno 1846–1852, s. p.).

¹⁴⁵ Na primer NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1800–1833, fol. 6 (29. 9. 1802: *u Tergu*), 84 (26. 6. 1828: *Pod Tergam*), 94 (1. 6. 1833: *Markt Scharffenberg*); P 1800–1836, fol. 29 (6. 2. 1831: *Pod Tergam*), 33 (28. 7. 1833: *Markt Scharffenberg*); M 1800–1837, fol. 1 (25. 11. 1800: *Markt Scharffenberg*), 5 (28. 6. 1802: *u Tergu*), 25 (10. 1. 1811: *Markt Scharffenberg*), fol. 37 (30. 1. 1818: *Pod Tergam*), 63 (9. 10. 1828: *Markt Scharffenberg*); M 1838–1889, pag. 5 (2./5. 4. 1840: *Markt Scharffenberg*).

¹⁴⁶ Od zemljiške knjige svibenskega gospodstva je ohranjen samo en zvezek glavne knjige (SI AS 334, Zemljiška knjiga za sodni okraj Litija, Gospodstvo Svibno, knj. 1). Tudi v gradivu deželne komisije za zemljiško odvezo ni gradiva za gospodstvo Svibno, kot je pogrešano sploh za celoten litijski distrikt (SI AS 43, Deželna komisija za zemljiško odvezo na Kranjskem).

pozna tudi okoli leta 1830 vzpostavljena glavna knjiga zemljiške knjige posesti Klevišče pri Polšniku, pod katero je na Svibnem spadalo nekaj parcel, prej podložnih svibenskim cerkvenim imenjem.¹⁴⁷

SKLEP

Srednjeveški trg Svibno torej v zgodnjem novem veku ni le funkcijsko ugasnil, ampak je tudi fizično skoraj izginil, zato ga lahko upravičeno imenujemo propadli trg. Naselje je gospodarsko in demografsko krizo doživljalo vsaj že od druge tretjine 16. stoletja, nakar je še nekaj časa živitarilo ob skromni obrtni dejavnosti, brez sejmov in pravega upanja na boljše dni. Višinska suburbialna lega in odmaknjenost od pomembnih prometnic sicer sami po sebi še ne bi nujno prinesli popolnega zatona, če ne bi šlo za strukturne slabosti in če v bližini ne bi bilo konkurenčnega obsavskega trga Radeče, ki je s padcem Celjskih (1456) postal deželno knežji.

Usoda Svibnega med trgi na Slovenskem ni prave primerjave. Obzidani notranjski trg Senožeče se je v prvi polovici 18. stoletja resda skoraj povsem izpraznil, a se je trški naslov pozneje prenesel na vas, ki se je stikala s trgom in prevzela trške attribute.¹⁴⁸ Občutno izpraznitev sta doživela tudi obzidana trga zgodnjenovoveškega nastanka, obkolpska Kostel in Pobrežje, ki sta bila po nastanku in vsebini kot taborska trga že tako specifična.¹⁴⁹ Svibno je sredi 18. stoletja s svojimi vsega tremi posestniki – če odmislimo graščino, župnijsko cerkev in mežnarijo – še najbolj spominjalo na skrivnostni belokranjski trg Pusti Gradec, ki je bil približno tako neznan vsaj od konca 17. stoletja, ko se sploh prvič pojavi v virih.¹⁵⁰ Svibenski primer priča o tem, kako lahko na raven ruralnega zaselka pade tudi klasično srednjeveško trško naselje s tako močnima dejavnikoma, kot sta sedeža obsežnega zemljiškega gospostva in stare župnije.

PRILOGE

Priloga I

Svibno po urbarju iz tridesetih let 15. stoletja¹⁵¹

V trgu (<i>Von erst im Markt.</i>)			
1	Pavel Povše (<i>Paul Pawsche</i>)	služi od svoje hiše na Placu (<i>dint von seinem haws am placz</i>) in od svojega vrta zraven (<i>von seinem garten dapeŷ</i>)	27 pfenigov 3 pfenige
2	Jurše, Lebnov zet (<i>Jürse des Lēben aŷden</i>)	služi od svoje hiše in od ene njive (<i>von ainem akcher</i>)	12 pfenigov 24 pfenigov
3	Marin, kovač (<i>Marin smid</i>)	od kovačije (<i>von smid hauß</i>)	12 pfenigov
4	Herman Leben (<i>Herman Leben</i>)	služi od svoje hiše in dveh njiv ter od enega oštata, ki ga je imel Fridl krojač (<i>die des Fridl snaŷder ist gewesen</i>)	72 pfenigov
5	Jurše, krojač (<i>Jürse Sneyder</i>)	služi od svoje hiše in vrta	12 pfenigov
6	Herlah (<i>Herlach</i>)	služi od svoje hiše in vrta	12 pfenigov
7	Pavel, kovač (<i>Pawl smid</i>)	služi od svoje hiše in njive	36 pfenigov

¹⁴⁷ SI AS 334, Zemljiška knjiga za sodni okraj Litija, Posest Klevišče, knj. I, zemljiška knjiga, fol. 86, 88, 90, 92 in 94. – Pet posestnikov iz trga Svibno (*Marckt Scharfenberg*) je posedovalo rustikalna in dominikalna zemljišča, ki so po zemljiški knjigi prej pripadala imenjem štirih cerkva – sv. Križa, sv. Jakoba, sv. Ane in sv. Lenarta. Leta 1787 je ta imenja na dražbi kupil kleviški graščak Jožef Mayerhofer (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 108, RDA, N 97–101, Svibno, župnijska cerkev in podružnice, No. 19, 24. 3. 1787; No. 19a, s. d.).

¹⁴⁸ Golec, Senožeče in Prem, str. 375–378.

¹⁴⁹ Golec, Nastanek in razvoj, str. 549–553. – Kostel je kljub temu še v predmarčno dobo uradno ohranil trški status (prav tam, str. 553). H. G. Hoff leta 1808 med dolenskimimi trgi poleg Kostela opisuje tudi Pobrežje (Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemaehde*, str. 104–114).

¹⁵⁰ Golec, Trgi, ki jih ni bilo?, str. 615–623.

¹⁵¹ SI AS 1074, Zbirka urbarjev, 79u, urbar Svibno [1. polovica 15. stoletja], fol. 1r–2r.

8	Hensl, krojač (<i>Hännseel Sneýder</i>)	služi od svoje kočē (<i>von seinem gadem</i>)	12 pfenigov
9	Jernej, pisar (<i>Berthlme schreiber</i>)	služi od svoje hiše, vrta in njiv	36 pfenigov
10	Jurše, kovač (<i>Jürse Smid</i>)	služi od svoje hiše in njive od oštata, na katerem stoji kovačija (<i>von der hoffstatt, do die smitten auff stet</i>)	25 pfenigov 12 pfenigov
11	Jurman (<i>Jürman</i>)	služi od svoje hiše, vrta in njiv (<i>äckhern</i>) in od ene kočē (<i>von ainem gadem</i>)	15 pfenigov 12 pfenigov
12	hči Tomla, mesarja (<i>Thömel's fleischhaker Tochter</i>)	služi od svoje hiše	12 pfenigov
13	Martin, krojač (<i>Martinn Sneýder</i>)	služi od svoje hiše	12 pfenigov
14	Hans, kovač (<i>Hanns Smid</i>)	služi od svoje hiše in vrta	12 pfenigov
15	Hans Angrer (<i>Hanns Angrer</i>)	od svoje hiše	12 pfenigov
16	Vruško (<i>Vrusko</i>)	služi od ene njive	68 pfenigov
17	Erhart, čevljar (<i>Erhart schüster</i>)	služi od svoje hiše in vrta	12 pfenigov
18	Fuketovka (<i>Fükettinn</i>)	služi od svojega vrta, njiv (<i>Äckhern</i>) in kleti (<i>Keller</i>) na Placu (<i>am platz</i>) ter od enega oštata (<i>von hiner Hoffstatt</i>)	46 pfenigov
19	Hans Angrer (<i>Hanns Angrer</i>)	služi od svoje hiše, vrta in njive	36 pfenigov
20	Mikše, krojač (<i>Mixe Sneýder</i>)	služi od svoje hiše	12 pfenigov
21	Peter s Počakovoga (<i>Peter von Potschak</i>)	služi od svoje kočē (<i>von seinem Gadem</i>)	12 pfenigov
22	Hanže, mitničar (<i>Hannse zollner</i>)	služi od svoje hiše, vrta in njive	12 pfenigov
23	Scherdinger	služi od svoje hiše in vrta	12 pfenigov
24	Kleindienst (<i>Klainedinst</i>)	služi od svoje hiše in vrta	12 pfenigov
25	Kunc Haustätter (<i>Chünz Hawstëtter</i>)	služi od svoje hiše	12 pfenigov
26	Mihel Prelic (<i>Michel Prelicz</i>)	služi od svoje hiše in vrta	12 pfenigov
27	Surga [Zurka] ¹⁵² (<i>Sürga</i>)	služi od svoje hiše (<i>von irem hawß</i>)	12 pfenigov
28	Jarne, čuvaj (<i>Jarne hütter</i>)	služi od svoje hiše in vrta	12 pfenigov
29	Prugel (<i>Prugel</i>)	služi od svoje hiše in njive	12 pfenigov
30	Peter Cine (<i>Peter Zine</i>)	služi od svoje hiše in njive	28 pfenigov
31	mojster Hans, lovec (<i>Maýster Hanns Jeger</i>)	služi od svoje hiše in njive	40 pfenigov

¹⁵² Svojljni zaimek njen (*von irem hawß*) razkriva žensko, kakor tudi odsotnost končnice -in, če bi šlo za priimek. Za

zapisom Surga se verjetno skriva žensko osebno ime Zurka/Zorka.

32	Hans Ruseglav (<i>Hanns Rüsseglaw</i>)	služi od svoje hiše in vrta	12 pfenigov
33	Fridlovka, krojačica (<i>Fridlin snejderin</i>)	služi od ene hiše in vrta	12 pfenigov

Priloga 2

Svibno po urbarjih iz let 1570, 1571 in 1602 – (dis)kontinuiteta posesti in posestnikov¹⁵³

1571 ¹⁵⁴ Dvorni činž na Svibnem v trgu (<i>Vermerkt den Hoffzinß zu Scharffenberg Im Markht</i>)				1602 Dvorni činž, ki ga prebivalci v trgu Svibno dajejo gospostvu od svojih oštatov in zemljišč (<i>Hoffzinß so die Innwoner Im Fleckhen Scharffenberg von ihrn Hoffstetten vnnd Gründten der Herrschafft Raichen</i>)			
1	župnik (<i>Pfarer</i>)	daje na martinovo	1 gos	1	tukajšnji gospod župnik (<i>Herr Pharrer dasselbst</i>)	služi letno na martinovo	1 gos
2	Peter Vedrič (<i>Petter Wedritsch</i>)	služi činž (<i>Zinnßgelt</i>) od enega oštata in ene njive (<i>von ainer Hofstat vnd von Ainem Akher</i>) od njive pri križu (<i>beym Khreiz</i>) od sadovnjaka (<i>von Ainem Paumgarthen</i>)	32 kr 8 kr 2 kopuna	2	gospod župnik Marko (<i>Herr Marx Pharrer</i>)	služi činž od enega oštata in ene njive od ene njive pri križu (<i>beim Creüz</i>) od sadovnjaka (<i>von Ainem Paumbgarten</i>)	32 kr 8 kr 2 kopuna
3	Motl, mežnar (<i>Motl meßner</i>)	služi činž od dveh oštatov	10 kr, 2 den	3	Matl, mežnar (<i>Mätl Mesner</i>)	služi činž od dveh oštatov od njive	10 kr, 2 den 15 kr, 2 den
4	Obračanarji (<i>die Obratschanner</i>) [pl. Obračani]	služijo od enega oštata in vrta ta oštat je pust (<i>disse Hofstat ist ödt</i>)	8 kr	4	vdova Jurija [pl.] Kacijanerja (<i>Gēorg Khazianers Wittib</i>)	služi činž od enega oštata in vrta činž od enega oštata in dveh vrtov	8 kr 27 kr, 2 den
	gl. št. 17 [Blaže Vresk]						
5	Samergot [Šmergut] (<i>Samergot</i>)	služi činž od enega oštata in vrta, tudi od ene njive	21 kr, 1 den	5	gospod župnik Marko (<i>Herr Marx Pharrer</i>)	služi od Somergotovega [Šmergutovega] (<i>von des Somergot</i>) oštata, vrta in njive	21 kr, 1 den
6	Marko, čevljar/Šuster (<i>Marco Schuesster</i>)	služi od njive, ki jo je imel Andrej Steiner (<i>so der Andre Stainer gehabt hat</i>)	10 kr, 2 den	6	Jurij čevljar/Šuster (<i>Jurj Schuesster</i>)	služi činž od njive, ki jo je imel Andrej Steiner (<i>so der Andree Stainer gehabt</i>) od oštata in njive	16 kr 20 kr
	gl. št. 11 [Marko čevljar/Šuster]						
7	Jakob Löll (<i>Jacob Löll</i>)	služi od dveh oštatov in od Ruprehtove polovice vrta (<i>von des Rueprechten halben garten</i>)	20 kr, 2 den	7	gospod župnik Marko (<i>Herr Marx Pharrer</i>)	služi od dveh oštatov Jakoba Lölle (<i>von des Jacoben Löll</i>)	15 kr, 2 den

¹⁵³ SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 108, I/61, lit. S XIX–3, urbar gospostva Svibno 1570, pag. 337–340; prav tam, šk. 107, I/60, lit. S III–6, urbar gospostva Svibno 1571,

fol. 161v–164; SI AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, novoreformirani urbar gospostva Svibno 1602, pag. 99–104.

¹⁵⁴ Razlike z urbarjem iz leta 1570 so navedene v opombah.

						od polovice Ruprehtovega vrta (<i>von des Rueprechten Halben Garten</i>)	5 kr
8	Martin Reis (<i>Martin Reiß</i>)	služi činž od enega oštata in vrta	8 kr, 1 den	8	Elena, vdova Matjaža Damka (<i>Ellena des Mathiaschen Dämkho witib</i>)	služi od enega oštata in vrta	8 kr, 1 den
9	Andrej Potočnik (<i>Andre Pototschnikh</i>)	služi činž od dveh oštata in vrta od enega oštata in vrta	13 kr 5 kr, 1 den	9	Lavre tkalec/Veber (<i>Laure Weber</i>)	služi činž od dveh oštata in vrta/vrtov	13 kr
				10	ključarji župnijske cerkve sv. Križa (<i>Zechmaister der Pfarr Khirchen Sannd Crainz</i>)	služijo činž od enega oštata in vrta	5 kr, 1 den
10	Firgili [Virgilij] (<i>Firgillī</i>)	služi od enega oštata in vrta od ene njive	10 kr 8 kr	11	Blaže kovač/Šmid (<i>Blasche Schmidt</i>)	služi činž od Polakovega oštata in vrta (<i>von des Pollockhs</i>)	10 kr
11	Marko, čevljar/Šuster (<i>Marco Schuesster</i>)	služi činž od enega oštata in ene njive	20 kr		gl. št. 6 [Jurij čevljar/Šuster]		
12	Lavre, čevljar/Šuster (<i>Laure Schuesster</i>)	služi činž od enega oštata in ene njivice (<i>ain Ackherl</i>)	10 kr	12	Lavre čevljar/Šuster (<i>Laure Schusster</i>)	služi činž od enega oštata in ene njivice (<i>Ackherl</i>)	10 kr
	gl. št. 20 [Mihel Jauk]	od ene njivice <i>na Seli</i> (<i>von Ainem Ackherl Naselli</i>)	5 kr	13	Mihel Jauk [Jug] (<i>Michl Jaug</i>)	služi činž od enega oštata in dveh njiv od ene njivice <i>na Seli</i> (<i>von ainem Ackherl Zu Sälly</i>)	31 kr, 2 den
13	Valunt [Valentin] Pavlič (<i>Wallundt Paullitsch</i>)	služi od enega oštata	5 kr ¹⁵⁵	14	Valant Pavlič (<i>Wallandt Paulitsch</i>)	služi činž od enega oštata od ene njive od ene njivice pri križu (<i>beim Creüz</i>)	5 kr 10 kr, 3 den 8 kr
14	Jurij Pišek (<i>Jörg Püschekh</i>)	služi od enega oštata od enega pustega oštata (<i>von Ainer öden Hofstat</i>) in vrta	5 kr, 1 den 7 kr, 1 den	15	Primož Rasperger (<i>Primos Rasperger</i>)	služi od Puškovega [Piškovega] oštata (<i>von der Puschekh Hofstatt</i>) činž od enega pustega oštata (<i>von ainer öden Hofstatt</i>) in vrta	5 kr, 1 den 7 kr, 1 den
15	Lavre, krojač/Šnajder (<i>Laure Schneider</i>) ¹⁵⁶	služi od enega oštata od ene njive	6 kr 10 kr	16	Lenart Kisel (<i>Leonhardt Khisl</i>)	služi od krojačevega/Šnajderjevega oštata (<i>von des Schneiders Hoffstatt</i>) od njive	6 kr 10 kr
16	Rupreht (<i>Rueprecht</i>)	služi od enega oštata	5 kr, 2 den	17	Rupreht (<i>Rueprecht</i>)	služi od enega oštata	5 kr, 2 den
17	Blaže Vresk (<i>Blase Vreßkh</i>)	služi od enega oštata in dveh vrtov	27 kr, 2 den		gl. št. 4 [vdova Jurija [pl.] Kacijanerja]		
18	Motl, mežnar (<i>Motl Meßner</i>)	služi od ene njive	15 kr		gl. št. 3 [Matl mežnar]		

155 Po urbarju 1570: 13 kr.

156 Po urbarju 1570: Tomaž, čevljar/Šuster (*Thomasch Schuesster*).

19	[tržani]	na hribu proti gradu je pusta huba, od katere služijo tržani, ker na njej pasejo (<i>Am Perg gegen dem Gschloß ist ain öde hueben. dienen die purger Jarlichen dauon das sy darauf halten</i>), pripis: ne daje nobenega davka (<i>gibt khain Steuer</i>)	26 kr, 1 den	18	[tržani]	na hribu proti gradu je pusta huba, od katere služijo tržani letno za pašo (<i>am Perg gegen dem Schloß, ist ain öde Hueben daruon die Burger Järlich für die Halt dienen</i>) 40 šilingov, tj.	26 kr, 2 den
20	Mihel Jauk [Jug] (<i>Michell Jaug</i>)	služi od enega oštata in dveh njiv	31 kr, 2 den		gl. št. 13 [Mihel Jauk]		
21	Luka Sterniša (<i>Lucaß Sternischa</i>) ¹⁵⁷	služi od ene njive	10 kr, 3 den				

Priloga 3

Svibno po terezijanskem katastru leta 1754¹⁵⁸

Trg Svibno (<i>Markht Scharffenberg</i>)		
1	Miha Kovač (<i>Micha Kovaz</i>)	1/3 hube
2	Simon Musar (<i>Simon Mussar</i>)	1/3 hube in 1 vrt
3	Lavre Božič (<i>Laure Woschitsch</i>)	1/3 hube

Priloga 4

Svibno po jožefinskem katastru [1787–89]¹⁵⁹

I. ledina Svibno (<i>I Ried Scharfenberg</i>)				
Parc. št.	Ime zemljiškega posestnika in zemljišča ter hišna št.			Površina: orali, 64tine, sežnji
1	gospodstvo Svibno (<i>Herrschaft Scharfenberg</i>), dominikalno (<i>Dominic.</i>)	grad (<i>Geschloß</i>), zraven 2 vrtova: vrt pred gradom (<i>Garten vor dem Geschloße</i>) kuhinjski vrt pod gradom (<i>Kuchelgarten unter dem Geschloße</i>)	h. št. 1	–, 15, 4 –, 17, 5
2	»«	pred gradom pust prostor (<i>vor dem Geschloßer ein wüster Platz</i>)		–
3	»« dominikalno	pašnik v starem gradu (<i>Hutweide u Starmu Gradu</i>)		8, 16, –
4	župnijska cerkev sv. Križa (<i>Pfarrkirche des Hl. Kreutzes</i>)	[cerkev]		–
5	župnišče Svibno (<i>Pfarrhof Scharfenberg</i>), dominikalno	nekdanje pokopališče pri cerkvi (<i>der geweste Freithof bei der Kirche</i>)	h. št. 1 ¹⁶⁰	–, 4, 15 1/6
6	mežnarija (<i>Meßnerey</i>), pod gospodvom Svibno (<i>dienstbar</i>)	zraven kuhinjski vrt	h. št. 2	–, 6, 20

¹⁵⁷ Po urbarju 1570: Jurij Pišek (*Jörg Püschekeh*), isto ime kot na št. 14.

¹⁵⁸ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 126, RDA, N 176, No. 10, 6. 9. 1754.

¹⁵⁹ SI AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko, šk. 229, Naborno gospodstvo Svibno, katastrska občina Sv. Križ, fasija, občina Sv. Križ, s. d. (1787–1789).

¹⁶⁰ Hišna št. 1 se ne nanaša na kraj Svibno, ampak na sosednji kraj Sv. Janez, kjer je stalo župnišče.

7	gospodstvo Svibno, dominikalno	kuhinjski vrt	h. št. 1	–, 1, 19
8	Luka Bajda (<i>Lucas Waida</i>), pod gospodstvom Svibno	kmečka hiša (<i>Bauern Haus</i>)	h. št. 52	–
9	Bernard Erjavec (<i>Bernard Erjauz</i>), pod posestjo Klevišče (<i>dem Guth Klivisch</i>) ¹⁶¹	velik vrt	h. št. 56	– 44, 16 3/6
10	Mihael Medvešek (<i>Michael Medveischeg</i>), pod gospodstvom Svibno	hiša (<i>Haus</i>), zraven kuhinjski vrt	h. št. 3	– 4, 10
11	Jernej Voje (<i>Barthel Voje</i>), pod gospodstvom Svibno	hiša	h. št. 4	–
12	Lovrenc Božič (<i>Lourenz Woschitsch</i>), pod gospodstvom Svibno	hiša, zraven hišni vrt	h. št. 5	– 20, 12
13	Gregor Špitalar (Gregor Spittaller) pod gospodstvom Svibno	hiša, zraven hišni vrt	h. št. 6	– 18, 22
14	isti	travnik v Kotu (<i>Heumath u Kottu</i>)	h. št. 6	– 5, 19
15	Urban Dimnik (<i>Urban Dimnik</i>), pod gospodstvom Svibno	kmečka hiša (<i>Bauern Haus</i>)	h. št. 7	–
	Skupaj			10, 27, 17

Priloga 5

Svibno po franciscejskem katastru leta 1826 – stavbne parcele¹⁶²

Parc. št.	Posestnik	Stan	Bivališče	Zvrst	Površina v kv. sežnjih
130	Zois Karel (<i>Zois Karl</i>)	baron (<i>Baron</i>)	–	grajska razvalina (<i>Schloß Ruin</i>)	71
131	cerkev (<i>Kirche</i>)	–	–	zidana (<i>gemauert</i>)	305
132	cerkveni sklad (<i>Kirchenfond</i>)	–	Sv. Križ 1 (<i>St. Crucis</i>)	stanovanjska hiša (<i>Wohngebäude</i>) [mežnarija] ¹⁶³	29
133	Dobravec Jurij (<i>Dobrauz Georg</i>)	kmet (<i>Bauer</i>)	Sv. Križ 2	stanovanjska hiša z dvoriščem (<i>samt Hof</i>)	37
134	Sumler Leopold (<i>Sumler Leopold</i>)	kmet [župnik] ¹⁶⁴	Sv. Križ 66	stanovanjska hiša	32
135	Marot Simon (<i>Maroth Simon</i>)	kmet	Sv. Križ 6	stanovanjska hiša	15
136	» «	» «	» «	gospodarsko poslopje (<i>Wirtschaftsgebäude</i>)	15

¹⁶¹ Erjavčevo zemljišče je bilo del imenja župnijske cerkve sv. Križa, ki ga je 15. marca 1787 na dražbi kupil kleviški graščak Jožef Mayerhofer (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 108, RDA, N 97–101, Svibno, župnijska cerkev in podružnice, No. 19, 24. 3. 1787; No. 19a, s. d.).

¹⁶² SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 28, k. o. Sv. Križ (Svibno), zapisnik stavbnih parcel, 24. 2. 1826.

¹⁶³ Sosednji zemljiški parceli št. 1992 in 1993 sta v zapisniku zemljiških parcel vodeni pod mežnarijo (*Mesnerey zu Scharfenberg*) (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranj

sko, N 28, k. o. Sv. Križ (Svibno), mapni list V; zapisnik zemljiških parcel, 24. 2. 1826).

¹⁶⁴ Na seznamu hišnih gospodarjev na koncu zapisnika zemljiških parcel je Leopold Sumler označen kot župnik (*Pfarer*) (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 28, k. o. Sv. Križ (Svibno), zapisnik zemljiških parcel, 24. 2. 1826). Kot župnik in dekan je na Svibnem služboval od leta 1800 do smrti 1839 (NŠAL, NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn, šk. 380, Svibno, pola c).

137	Gamšek Martin (<i>Gamscheg Martin</i>)	kmet	Sv. Križ 69	stanovanjsko in gospodarsko poslopje z dvoriščem	49
138	Pavlin Jurij (<i>Paulin Georg</i>)	kmet	Sv. Križ 4	stanovanjsko poslopje	17
139	» «	» «	» «	stanovanjsko in gospodarsko poslopje z dvoriščem	97
140	Dimnik Lovrenc (<i>Dimnik Lorenz</i>)	kmet	Sv. Križ 7	gospodarsko poslopje	5
141	Marot Simon (<i>Maroth Simon</i>)	kmet	Sv. Križ 6	stanovanjsko in gospodarsko poslopje z dvoriščem	32
142	Čeč Jurij (<i>Tschetsch Georg</i>)	kmet	Sv. Križ 9	stanovanjsko in gospodarsko poslopje z dvoriščem	100
94	Špitalar Matija (<i>Spittaler Mathias</i>)	kmet	Sv. Križ 8	stanovanjsko in gospodarsko poslopje z dvoriščem	79
95	Dimnik Lovrenc (<i>Dimnik Lorenz</i>)	kmet	Sv. Križ 7	stanovanjsko poslopje	12

FINANCIRANJE

Pripravek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0052 (Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti) in temeljnega raziskovalnega projekta J6-60104 (Kolektivne identitete in stanovska družba med Srednjo in Jugovzhodno Evropo od iznajdbe tiska do pojava narodnih gibanj), ki ju iz javnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASU – Archivio di Stato, Udine
Gall von Gallenstein, famiglia

AT ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien
HHStA – Haus-, Hof und Staatsarchiv
RK – Reichskanzlei

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 100, KAL – Kapiteljski arhiv Ljubljana
NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn
ŽA Dole pri Litiji – Župnijski arhiv Dole pri Litiji
ŽA Svibno – Župnijski arhiv Svibno

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko
AS 14, Gubernij v Ljubljani
AS 43, Deželna komisija za zemljiško odvezo na Kranjskem
AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko
AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko
AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželne-
ga sodišča v Ljubljani
AS 334, Zemljiška knjiga za sodni okraj Litija
AS 1063, Zbirka listin

AS 1073, Zbirka rokopisov
AS 1074, Zbirka urbarjev

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
I.Ö. HK – Archiv der Innerösterreichischen Hof-
kammer

DRUGI NEOBJAVLJENI VIRI

ZRC SAZU, ZIMK = Znanstvenoraziskovalni center
Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Zgo-
dovinski inštitut Milka Kosa:
Centralna kartoteka slovenskih listin

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Neustädter Kreises. Laibach, 1819.
Bizjak, Matjaž: Posest župnije Svibno in urbar lju-
bljanskega kapitlja iz leta 1499. *Kronika* 46, 1998, št.
1–2, str. 1–12.
Curk, Jože: Radeče in njihova okolica – gradbeno-zgo-
dovinska skica. *Časopis za zgodovino in narodopisje*
50, NV 15, 1979, št. 1–2, str. 78–110.
Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Ur-
banogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor:
Obzorja, 1991.
Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna
karta vojvodine Kranjske. Ljubljana 1744. Faksimile*.
Ljubljana: Slovenska knjiga, 1995 (Monumenta slo-
venica VI).

- Gestrin, Ferdo: Mitnina. *Enciklopedija Slovenije*. 7. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 163–164.
- Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku (2). *Rast* XII, april 2001, št. 2 (74), str. 269–276.
- Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku (3). *Rast* XII, julij 2001, št. 3–4 (75–76), str. 391–395.
- Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku (4). *Rast* XII, oktober 2001, št. 5 (77), str. 511–515.
- Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja* (doktorska disertacija). Ljubljana, 1999.
- Golec, Boris: Litija – trg ob reki od srednjeveških začetkov do zatona savske plovbe sredi 19. stoletja. *Kronika* 59, 2011, št. 3 (Iz zgodovine Litije in okolice), str. 453–488.
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (drugi del). *Zgodovinski časopis* 54, 2000, št. 4, str. 523–562.
- Golec, Boris: Senožče in Prem – nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika* 54, 2006, št. 3, str. 365–384.
- Golec, Boris: Trg Vače do srede 19. stoletja. *Kronika* 71, 2023, št. 1, str. 42–72. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.71.1.03>
- Golec, Boris: Trgi, ki jih ni bilo? Prezrta trška naselja Bele krajine in njen nikoli obstoječi trg. *Kronika* 58, 2010, št. 3 (Iz zgodovine Bele krajine), str. 593–630.
- Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 1. del. *Arhivi* 32, 2009, št. 2, str. 283–338.
- Grafenauer, Bogo: *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem. Slovenski kmečki upor 1515 in hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73 s posebnim ozirom na razvoj programa slovenskih puntarjev med 1473 in 1573*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.
- Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.
- Hajdinjak, Boris: »Kmetje nimajo nobene pravice do pritožbe«. Kmečki upor leta 1515 in Posavje. *Leukhup! Kmečko upornišstvo v obdobju predmoderne. Zgodovina, vzporednice, (re)prezentacije* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Brežice: Posavski muzej, 2017, str. 33–76.
- Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sectionen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenzahl im Jahre 1817 [Ljubljana, 1817].
- Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Triest. Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.
- Hoff, Heinrich Georg: *Historisch-statistisch-topographisches Gemaehld von Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien. Ein Beytrag zur Voelker und Laenderkunde. Erster Theil*. Laibach: Johann Retzer, 1808.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predložinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. Ljubljana: Viharnik, 2015.
- Juričič Čargo, Danijela in Žnidaršič Golec, Lilijana: *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije*. 1. zvezek. *Urbarni v zbirki urbarjev in fondih zemljiških gospostev*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
- Kindermann, Joseph Carl: *Atlas von Innerösterreich*. Reprint. Wien: Archiv Verlag, 2005.
- Koropec, Jože: Žebnik, Radeče in Svibno do 17. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 50, NV 15, 1979, št. 1–2, str. 51–77.
- Kos, Dušan: *Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski – kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2003 (The-saurus memoriae. Dissertationes 1). DOI: <https://doi.org/10.3986/9616358936>
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. DOI: <https://doi.org/10.3986/9616500821>
- Kos, Dušan: Zgodovinski razvoj naselij goriškega kota. *Kranjski zbornik*. Kranj: Skupščina občine, 1990, str. 151–173.
- Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500)*. Ljubljana: Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1975.
- Kosi, Miha in Bizjak, Matjaž in Seručnik, Miha in Šilc, Jurij: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500). Druga dopolnjena izdaja*. Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2021 (Slovenska historična topografija 1). https://topografija.zrc-sazu.si/sht/files/SHT-Kranjska_web.pdf
- Kosi, Miha: Grajska politika – primer grofov Celjskih. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 465–494.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998 (Zbirka ZRC; 20).
- Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1995.
- Lavrič, Ana: *Ljubljanska škofija v vizitacijah 17. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Lubej, Uroš: Justus van der Nypoort na Kranjskem. *Varstvo spomenikov* 37, 1997, str. 54–68.
- Milkowicz Wlad.[imir]: Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* 2, 1889, str. 3–40; 3, 1890, str. 41–52.

- Napoléon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est 1806–1814: guide des sources = Napoleon i njegova uprava na istočnoj obali Jadrana i na području istočnih Alpa 1806–1814: arhivski vodič = Napoleone e la sua amministrazione sulla sponda orientale dell'Adriatico e nelle Alpi orientali 1806–1814: guida alle fonti = Napoleon und seine Verwaltung im östlichen Adria- und Alpenraum 1806–1814: ein Führer zu den Quellen = Napoleon in njegova uprava ob vzhodnem Jadraniu in na ozemlju vzhodnih Alp 1806–1814: arhivski vodnik = Napoleon i njegova uprava na istočnoj obali Jadrana i na području istočnih Alpa 1806–1814: vodič kroz arhivsku građu* (ur. Josip Kolanović et al.). Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.
- Orožen, Ignaz: *Das Benediktiner-Stift Oberburg*. Marburg: Selbstverlag, 1876 (Das Bisthum und die Diözese Lavant. II. Theil).
- Orožen, Janko: *Ostrovrharij. Celjski zbornik 1965*. Celje: Svet za kulturo in znanost skupščine občine, 1966, str. 231–248.
- Otorepec, B.[ož]: *Valvasorjeva grbovna knjiga »Opus Insignium Armorumque«*. Valvasor, Janez Vajkard: *Opus Insignium Armorumque 1687–1688. Velika grbovna knjiga. Das grosse Wapenbuch, The Great Heraldry Book. Študije – Studien – Studies* (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993, str. 31–79.
- Otorepec, Božo: *Ob 500-letnici mesta Višnja Gora. Zbornik občine Grosuplje X. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika*. Grosuplje: Občinska konferenca SZDL občine Grosuplje, 1978, str. 277–294.
- Otrin, Blaž in Visočnik, Julijana: *Topografsko-zgodovinski opisi župnij ljubljanske škofije 1821–1823*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 2021 (Acta ecclesiastica Sloveniae 43).
- Popelka, Fritz: *Die Landesaufnahme Innerösterreichs von Johannes Clobucciarich 1601–1605*. Graz: U. Moser, 1924.
- Potrpin, Jože: *Skriti zaklad. Kronika župnije Svibno*. Svibno: Župnijski urad, 2002.
- Rački, Franjo: *Gradja za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune god. 1573*. *Starine* 7, 1875, str. 164–322.
- Ribnikar, Peter: *Zemljiški kataster kot vir za zgodovino*. *Zgodovinski časopis* 36, 1982, št. 4, str. 321–337.
- Schematismus des Laibacher Gouvernements=Gebietes im Königreiche Illyrien für das Jahr 1835*. Laibach: Eger'sche Gubernial Druckerei, [1835].
- Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen und statistischen Inhalts*. Laibach: Ignaz Merk, [1795].
- Schematismus von Krain und Kärnten vom Jahre 1826*. Laibach: Leopold Eger, [1826].
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 2. zvezek* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1996.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stoob, Heinz: *Forschungen zum Städtewesen in Europa. Band I. Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte. Eine Aufsatzfolge*. Köln, Wien: Böhlau 1970.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Druga knjiga. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana: Viharnik, 2001.
- Stopar, Ivan: *K problematiki t. i. »laške skupine«*. *Razmišljanja ob novih stavbnozgodovinskih odkritjih. Zbornik za umetnostno zgodovino*, NV 17, 1981, str. 9–31.
- Stopar, Ivan: *Svibno*. Maribor: Obzorja, 1982 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 114).
- Umek, Ema: *Plovba po Savi in Ljublanici v 18. stoletju*. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, št. 3, str. 233–268.
- Umek, Ema: *Reformirani urbarji deželnoknežjih gospodstev na Kranjskem*. *Zgodovinski časopis* 36, 1982, št. 4, str. 311–320.
- Valenčič, Vlado: *Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati*. *Zgodovinski časopis* 16, 1962, str. 27–53.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Opus Insignium Armorumque 1687–1688. Velika grbovna knjiga. Das grosse Wapenbuch, The Great Heraldry Book. Študije – Studien – Studies* (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga (Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu)*. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae. Wagensperg in Crain, 1679* (faksimilirana izdaja). Ljubljana: Cankarjeva založba; München: Rudolf Trofenik, 1970.
- Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

SPLETNI VIRI

Slovenska biografija:

Gašperič, Primož: Florjančič pl. Grienfeld, Janez Dizma (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi189985/>)

Statistični urad Republike Slovenije:

<https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/-/05C5003S.px/table/tableViewLayout2/>

SUMMARY

Svibno: A Collapsed Market Town

Svibno (Germ. *Scharfenberg*) near Radeče is unique in many regards among Slovenian market towns of medieval origin. Among other things, it was located at the highest elevation of all (560 m). Although it was founded below an important castle and at the seat of an old parish, it did not retain its market functions for long and was ultimately almost completely stripped of them.

As an institution of the Lords of Svibno (Germ. *Scharfenberger*), the market town was most likely established in the fourteenth century, in which the sources mentioned almost all market towns along the lower Sava River, and it was documented for the first time in 1409, twenty-five years after the seigniority of Svibno passed into the hands of the territorial princes, the Habsburgs (1382). According to the territorial provincial urbarium from the 1430s, it was a settlement with about thirty homes and a strong cottage industry.

A new light on the market town in terms of its property structure is only shed in two urbaria from the early 1570s, after Svibno had already undergone a considerable economic and demographic decline. Therefore, there is no knowledge of when its decline actually began and how it progressed. According to the urbaria from 1570 and 1571, the market town only had nineteen landholders left on twenty-one small farms (Germ. *Hofstatt*), and the urbarium from 1602 shows that the number of landholders had further decreased to seventeen. Already by 1575, Svibno held no weekly or annual market, nor did it have its own market town administration. The only hint at the possible existence of its former self-government can be encountered in an isolated and questionable mention of a market town judge and a market town council dated to 1513.

In the hundred fifty years between 1602 and the mid-eighteenth century, the market town was drastically depopulated. Upon the introduction of the Theresian Cadastre about 1750, it counted only three homes, disregarding the church warden's house at the parish church and the manor built at the site of the ruined castle above the market town. Moreover, in the mid-seventeenth century, the parish house was moved to a chapel of ease fifteen minutes

away. In a telling observation, the polymath Johann Weikhard Valvasor (1689) remarked that Svibno as a market town was already a thing of the past. The depopulation of the market town can only be traced through the parish registers, which listed no more than fifteen families dwelling in Svibno at the end of the seventeenth century and in the early eighteenth century. The market town was almost completely depopulated in the first half of the eighteenth century, during which the parish registers were extremely scant, and no other sources are available for this period. The population census of 1754 counted only fifteen residents.

In examining the reasons for the stagnation and final decline of the market town, two other circumstances should also be considered apart from its structural shortcomings. Until the Princes of Cilli (Germ. *Fürsten von Cilli*) became extinct in 1456, the market town of Svibno as a provincial princely estate was entangled in antagonisms and competition with the neighbouring market town of Radeče (Germ. *Ratschach*), owned by the Cillis. The second factor was their transport connections, with Radeče enjoying a much more favourable geographic position, especially after navigation on the Sava intensified.

Apart from being classified as a settlement with extinguished market town functions, Svibno may also be labelled a collapsed market town, even though the settlement itself did not physically disappear completely. In the second half of the eighteenth century, it also lost the status of a seigniorial seat, which was moved from the manor in the market town (demolished in the early nineteenth century) to the mansion at Zavrh, but it obtained the right to hold an annual market (1794). The number of dwellings in the market town gradually grew again, reaching eleven by 1826.

According to Valvasor, Svibno ceased to be considered a market town by the end of the seventeenth century, when it was no longer described as such in printed official lists of places and market towns as well as maps. However, despite being completely ruralized, local sources continued referring to it as a market town well into the nineteenth century. In parish registers, for example, it was documented for the last time in 1840, which was undoubtedly also due to the living use of the Slovenian toponym *Trg* 'market (town)'.

URŠKA BRATOŽ*

Med kugo in kolero: karantenski ukrepi v severnem Jadranu

IZVLEČEK

V prispevku so na primeru severnega Jadrana predstavljeni ukrepi z zamejevanjem gibanja, ki so služili preventivnemu ravnanju v boju proti nalezljivim boleznim. Te ukrepe (karantena za osebe, ki so potencialni prenašalci bolezni, ter izolacija okuženih) smo opazovali od zgodnjega novega veka, ko je bil ta prostor najbolj izpostavljen epidemijam kuge, do zadnjih desetletij 19. stoletja, ko je osrednjo bolezensko grožnjo pomenila kolera. Ker so v ospredju obmorska mesta, je poudarek na pomorski karanteni, a vendarle tudi na povezavah morja z zaledjem ter obmejni legi tega prostora, ki je narekovala izvedbo zdravstvenih ukrepov v mestih in na njihovem širšem ozemlju.

KLJUČNE BESEDE

karantena, izolacija, pomorski promet, 15.–19. stoletje, Koper, Trst, kuga, kolera

ABSTRACT

BETWEEN THE PLAGUE AND CHOLERA. QUARANTINE MEASURES IN THE NORTHERN ADRIATIC

Drawing on the example of the Northern Adriatic, the article presents movement restriction measures as preventive steps against contagious diseases. These measures (quarantine for persons suspected as potential carriers of disease and isolation of persons infected) were observed from the early modern period, when this area was the most exposed to plague epidemics, until the last decades of the nineteenth century, when cholera posed a major health threat. Because the discussion centres on coastal towns, primary attention is paid to maritime quarantine; however, the article also examines connections between the sea and the hinterland, as well as the border position of this area, which dictated the implementation of health measures in the towns and their wider surroundings.

KEY WORDS

quarantine, isolation, maritime transport, early modern period, nineteenth century, Koper, Trieste, plague, cholera

* dr., Znanstveno-raziskovalno središče Koper, urska.bratoz@zrs-kp.si, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5047-3572>

UVOD

Odzivanje skupnosti na nalezljive bolezni je tudi v preteklosti pomenilo ukrepe na več ravneh. Prva je bila preprečitev vdora bolezni, druga zajezev morebitnega bolezenskega žarišča (prvih primerov okužbe), zadnja pa ukrepanje ob izbruhu epidemije. Obmorska mesta¹ so bila zaradi (ne)posredne izpostavljenosti spriču vnosa bolezni iz oddaljenih krajev še posebej pozorna na nevarnost širjenja nalezljivih bolezni, zato so uvajala številne zdravstvene ukrepe, ki so služili predvsem nadzoru, zaježitvi ter izolaciji bolezenskih primerov in potencialno okuženih.

V pričujočem prispevku bomo opazovali predvsem ukrepe z zamejevanjem gibanja, ki so služili preventivnemu ravnanju (karantena) ter omejevanju širjenja okužbe (izolacija okuženih). Te ukrepe bomo opazovali na območju severnega Jadrana od zgodnjega novega veka – ko je bila epidemična grožnja kuge tisto gonilo, ki je vodilo do karantenskih ukrepov – do dolgega 19. stoletja, ko so se po eni strani na evropskem (in širšem) političnem, družbenem in ekonomskem področju dogajale številne spremembe (od pospešenega razvoja mednarodne trgovine, transporta s parniki in železnicami do komunikacijskih sredstev (telegrafija) ipd.), ki vplivajo na hitrejšo širjenje bolezni ter njihov obsežnejši geografski doseg, po drugi strani pa je prišlo do unifikacije svetovne javnosti v zvezi s tem problemom.² Ker bodo v ospredju obmorska mesta, bo poudarek na pomorski karanteni, a vendarle tudi na povezavah morja z zaledjem, v primeru obravnavanih mest pa tudi na njihovi »obmejnosti« (s prisotnostjo državne in deželne meje),³ ki je narekovala izvedbo teh ukrepov v teh mestih in na njihovem širšem ozemlju.

Opazovani ukrepi vključujejo tako karanteno, ki označuje prostorsko zamejitev potencialnih prenašalcev bolezni, kot izolacijo, ko so zamejeni tisti subjekti, pri katerih je bila okužba prek manifestacije simptomov že potrjena.⁴ Kot sopomenka za karanteno (katere poimenovanje izhaja iz prvotno 40-dnevnega opazovanja v primeru kuge) je v virih z obravnavanega območja pogo-

steje uporabljena beseda kontumac (*contumacia*), ki so jo – v kontekstu pomorske sanitete – običajno razlagali kot »določen čas, ki ga morajo posadke in potniki ter blago, ki v določeno pristanišče prispe z neugodnim zdravstvenim izkazom ali za katerega sumimo, da je na krovu okužen s prenosljivo⁵ boleznijo, preživeti v lazaretih«. ⁶ Seveda pa kontumac ni bil omejen zgolj na lazarete, saj je lahko potekal tudi drugod, na primer v sklopu zdravstvenih kordonov.

Koncept karantene je v stoletjih od njenega nastanka postajal vse bolj preprečen z različnimi konotacijami, ki so – v povezavi s fizično izločitvijo in omejitvijo gibanja za določen čas – vzbujale različne emocije in stališča,⁷ zlasti do tega, ali je ta ukrep, v okviru katerega so pod drobnogled postavljene osebe, živali in predmeti (ki so bili zgolj potencialno izpostavljeni bolezenskemu izvoru), sploh učinkovit in potreben. Raziskovalci, ki obravnavajo vprašanja karantene, ugotavljajo, da so bili poznosrednjeveški ukrepi proti kugi pomemben mejnik, ko je medicinsko znanje začelo nadzorovati človeško mobilnost;⁸ čeprav je njihov nastanek povezan z epidemijami kuge, so se kot profilaktični konstrukt ohranili do časa, ko so evropski prostor začele ogrožati tudi druge epidemične bolezni, zlasti kolera.

Historiografija se je s karantenami doslej večinoma ukvarjala v okviru preučevanja zgodovine nalezljivih bolezni. Če so tradicionalne študije obravnavale posamične lazarete in zdravstvene kordone oziroma specifične zdravstvene administracije in politike (Ackerknecht, Cipolla, Panzac, Rothenberg ...), se sodobne študije po eni strani ukvarjajo s karanteno v okviru mednarodne zdravstvene diplomacije in javnozdravstvenih teles iz časa pred oblikovanjem WHO ali z evropsko kolonialno ekspanzijo in zdravstveno regulacijo romanj v Meko, po drugi strani pa v foucaultovskem duhu podajajo redefinicijo lazareta kot disciplinirajoče institucije ali opazujejo mnogovrstne rabe karantene v konstrukciji individualnih in kolektivnih identitet oziroma njihovo vlogo v ustvarjanju spomina, povezanega z migracijami in čezmejnimi potovanji.⁹ Med sodobnejše prispevke k »študijam karanten« spadajo Baldwinova *Contagion and the State* (1999), Harrisonova *Contagion* (2013) in zbornik *Quarantine* (2016), ki ga je uredila Alison Bashford, s Sredozemljem pa se še posebej ukvarja zbornik *Mediterranean Quarantines* (2018),

1 Mapiranje izbruhov epidemij kuge v beneški Istri nakuže na to, da so bila predvsem pristanišča (in njihova zaledja) ključna žarišča, kjer se je razvila bolezen (Ivetic, *La peste*, str. 173 itd.). Podobno se je dogajalo pri drugih boleznih, denimo koleri, ki je v teh mestih tvorila nova žarišča okužbe za širšo regijo (gl. Bratož, *Bledolična vsiljivka*).

2 Prim. Huber, *The Unification*, str. 455.

3 Na primer med beneškim (Koper) in habsburškim (Trst) ozemljem v zgodnjem novem veku, oziroma kasneje med Habsburško monarhijo (Trst, Koper ...) in Italijo.

4 Gl. Gensini et al., *The Concept of Quarantine*.

5 Sredi 19. stoletja so mednje prištevali kugo, rumeno mrzlico in kolero.

6 Freschi, *Dizionario*, str. 1040–1041.

7 Prim. Gensini et al., *The Concept of Quarantine*.

8 Trubeta et al., *Introduction*, str. 10.

9 *Mediterranean Quarantine*, str. 2–3.

ki je izšel pod urednikovanjem J. Chircopa in F. J. Martíneza. V njem so v ospredju tri ključne analitične kategorije – prostor, identiteta in moč. S pomočjo prve (*space*) poskušajo avtorji raziskati, kako je karantena oblikovala teritorialno organizacijo ter kopenske in morske meje, utemeljila nacionalno upravljanje in gospodarsko infrastrukturo ter utrdila ekspanzionistične podvige evropskih sredozemskih nacionalnih držav, usmerjene proti njihovim islamskim sosedam. Druga kategorija (*identity*) opazuje vlogo karantene pri oblikovanju in definiranju večplastnih in raznolikih (kolektivnih) identitet v Sredozemlju ter njihovo prepletenost z vprašanji prostora in teritorialnosti. Tretja (*power*) služi obravnavi vpetosti karantene v strukture moči, med drugim prek uporabe lazaretov ali kordonov kot instrumentov *nation-buildinga*.¹⁰ Sodobne raziskave so tako dokazale, da ta kompleksna problematika odpira številna nova vprašanja, ki se jim bo tudi v prihodnje vredno posvetiti.

ČAS KUGE IN NJENO ZAMEJEVANJE NA KOPNEM

V času, ko so (danes slovenska) obmorska mesta spadala pod okrilje Beneške republike, je bilo soočanje s kugo kot nalezljivo boleznijo *par excellence* stalnica, s katero so se ukvarjale tako državne kot lokalne oblasti. Podatki o epidemijah kuge na območju Istre oziroma severnega Jadrana v srednjem veku so sicer skopi,¹¹ zagotovo pa se je – kot je razvidno iz uradnih korespondenc – bolezen pojavila vsaj leta 1348 v času »črne smrti«, ko je bil prizadet zlasti Pulj,¹² v Piranu pa je bilo treba zaradi epidemije razširiti pokopališče.¹³ V Kopru¹⁴ naj bi bile zaradi kuge potrebne zamenjave nekaterih funkcionarjev tudi leta 1368,¹⁵ verjetno pa se je kuga pojavila tudi v osem-

desetih letih 14. stoletja.¹⁶ V Miljah je kuga zabeležena leta 1420,¹⁷ nato pa leta 1446, ko je razsajala tudi drugod po Istri, leto kasneje pa še v Piranu,¹⁸ medtem ko je v Kopru izpričana leta 1465.¹⁹ V piranskem statutu je ob odloku o obhajanju praznika sv. Sebastjana in Roka omenjena kuga leta 1475, ko sta bila tu onemogočena pomorski in kopenski promet.²⁰ Po navedbah kronistov so se epidemije kuge v zgodnjem novem veku na območju Istre ter v bližnjih deželah pojavljale tudi v desetletnih intervalih, res pa je, da za mnoge od njih, razen posameznih omemb, nimamo veliko podatkov, zlasti ne o tem, kako obsežne in prodorne so bile. Iz literature lahko razberemo, da se je kuga po nekaj epidemijah konec 15. stoletja²¹ širila (posredno tudi v povezavi z beneško-habsburško vojno v letih 1508–1516) na Kranjskem in Primorskem leta 1509²² ter zlasti leta 1511, ko je med drugim razsajala v Istri in Trstu.²³ Val epidemij je med letoma 1525 in 1527 sprva zajel Kras ter Istro s Puljem in Koprom, med letoma 1529 in 1532 pa Kranjsko in Goriško.²⁴ Leta 1542 so bili okuženi deli Kranjske, dve leti kasneje pa je kuga dosegla tudi sosednjo Goriško in deloma Istro ali vsaj bližnji Trst.²⁵ Istra je sicer sredi stoletja doživela eno večjih epidemij; v drugi polovici leta 1554 je kuga pustošila po Kopru, Miljah in Trstu, kasneje pa tudi v Piranu (1557–1558).²⁶ Koper oziroma Istro je ponovno obiskala leta 1573, leta 1577 pa Izolo in Trst.²⁷ Če se je leta 1586 kuga (verjetno posredno) razširila iz Kranjske v Furlanijo, je bila na prelomu iz 16. v 17. stoletje prisotna na Kranjskem in v Trstu.²⁸

Če sledimo razvrstitvi pojavljanja kuge v 17. stoletju v večje pandemične valove,²⁹ ki jo je za

¹⁰ *Mediterranean Quarantine*, str. 1–14.

¹¹ Za podatke gl. Bertoša, *La peste in Istria*. Ravno zato so še toliko bolj dragoceni arheološki podatki, ki bi lahko to sliko dopolnili; nekatera izkopavanja v koprskem mestnem jedru so namreč dala indicje za kužne pokope, kot na primer izkopano žensko okostje na območju bivalnega objekta, ki bi morda lahko bilo povezano s skrivanjem umrlih v času ene od srednjeveških epidemij (Zanier, *Arheologija v palači*, str. 22). Praksa pokopavanja v bivalnih objektih je omenjena tudi v pričevanjih o kužni epidemiji leta 1554 (gl. Gavardo, *Le lagrime*).

¹² AMSI, vol. XIII, f. 1, 1897, Rogatorum pro factis Istre, str. 33.

¹³ Schiavuzzi, *Le istituzioni*, str. 395; gl. tudi De Franceschi, *Chartularium*.

¹⁴ Kramar (*Epidemije v slovenski Istri*, str. 100) denimo navaja, da v Kopru med letoma 1361 in 1449 ni bilo kuge, kar – kot je razvidno iz virov – ne drži.

¹⁵ AMSI, vol. V, fasc. I–II, 1889, Senato Misti; Bertoša, *La peste in Istria*, str. 144.

¹⁶ AMSI, vol. V, 1890, Senato misti.

¹⁷ AMSI, vol. VI, 1890, Senato Misti, str. 17.

¹⁸ AMSI, vol. VII, 1891, Senato Mare, str. 240.

¹⁹ AMSI, vol. VII, 1891, Senato Mare, str. 265.

²⁰ Pahor in Šumrada, *Statut piranskega komuna*, str. 715–716.

²¹ Istri se je kuga približala v letih 1497–1498 v Trstu in Miljah (Schiavuzzi, *Le epidemie*).

²² Travner, *Kuga*, str. 95.

²³ Rutar, *Samosvoje mesto Trst*; Schiavuzzi, *Le epidemie*.

²⁴ Travner, *Kuga*, str. 95; prim. tudi Darovec in Mihelič, *Statuti*, str. 271.

²⁵ Rutar, *Samosvoje mesto Trst*, str. 252; Schiavuzzi, *Le epidemie*, str. 437.

²⁶ Gl. Schiavuzzi, *Le epidemie*; Gavardo, *Le lagrime*.

²⁷ Gl. Schiavuzzi, *Le epidemie*; Ivetic, *La popolazione*. V to obdobje sodi tudi ustanovitev zdravstvenega urada v Piranu (1576) ter sedeža zdravstvenega urada za Istro v Kopru (1577), o katerih pričajo prepisi listin v podfondu Komune Piran (gl. Bonin, *Starejše arhivsko gradivo*, str. 65).

²⁸ Schiavuzzi, *Le epidemie*; Travner, *Kuga*, str. 98, 101.

²⁹ V prvem valu (1600–1624) so se okužbe pojavljale predvsem v habsburških deželah obmejnega prostora, kar bi morda lahko povezali z odsotnostjo kuge na Apeninskem polotoku, medtem ko je njena prisotnost izpričana zlasti

zahodnoevropski prostor predlagal G. Alfani,³⁰ vidimo, da je Koper in Istro kuga ogrožala v drugem valu (1625–1649) v tridesetih letih 17. stoletja, ko se je epidemija širila po severni Italiji in večjem delu zahodne Evrope.³¹

V 18. stoletju resnejših groženj kuge ni bilo,³² so se pa na morebitno širjenje okužbe večkrat pripravljali tudi v beneški Istri.³³ Ta je bila z vidika obmejne lege posebej pozorna na širjenje nalezljivih bolezni, kar je razvidno tudi iz vzpostavljanja zdravstvenih kordonov za zamejitev pretoka ljudi iz okuženih krajev s fizičnimi blokadami poti, ki jih ni bilo mogoče prečkati brez zdravstvenih potrdil. Kot izpostavljajo številni zgodovinarji, je bilo obvarovanje skupnosti pred epidemijami vselej tesno povezano prav z »obrambo« njenih meja.³⁴ Koper je bil v času zgodnjenooveških kug tik ob meji s habsburškim (tržaškim) ozemljem. Mobilne skupine prebivalstva (pa naj je šlo za trgovce, delavce,³⁵ klateže, prestopnike oziroma ubežnike³⁶ ipd.) so morale ob vstopu na drugo ozemlje prestati karanteno, če so prihajale z območij, kjer se je pojavila kuga. Podestati so lahko zahtevali vzpostavitev kontumaca v času, ko je obstajala možnost širjenja bolezni iz sosednjih dežel.³⁷ Oblasti so deželne meje in mestna ozemlja zaprle z vojaškimi kordoni na pobudo zdravstvenih providurjev (*provveditori alla sanità* – poleg providurjev v mestih so stanje v deželah nadzorovali generalni zdravstveni providurji, ki so komunicirali z zdravstvenim magistratom oziroma oblastmi v Benetkah), ki so skrbeli za zamejitev ali zatrtje epidemij. S tem je bil onemogočen

promet po stranskih poteh, tako da so lahko tujci prihajali le po glavnih poteh, s čimer so jih usmerili na vzpostavljene točke nadzora (rastele).

Na zahtevo providurja Pietra Grimanija leta 1713 je nastal načrt zdravstvenega kordona vzdolž meje med habsburškim in beneškim delom Istre. Na celotni kordonski liniji, ki je tekla od Milj na severozahodu do Plomina na jugovzhodu istrskega polotoka ter je vključevala 93 nadzornih točk, je sodelovalo 441 oseb, leta 1743 pa so samo vojaške okrepitve na mejni liniji med beneško-habsburškim ozemljem štejele 649 oseb, v primorju 185 ter dodatnih 266 na oboroženih ladjah. Ta kordon je potekal po črti, ki je razmejevala beneško ozemlje (Koper, Buzet, Motovun, Sv. Lovreč, Dvigrad, Labin in Plomin, medtem ko sta bili ozemlji Svetvinčenata in Barbane ločeni jurisdikciji pod Serenissimo) od habsburškega dela (socerbsko gospostvo ter Pazinska grofija).³⁸

Karantenskih ukrepov pa niso izvajali le pri prišlekih ob prehajanju meja, temveč tudi pri lokalnem prebivalstvu, če se je bolezen pojavila v mestu. Ob pojavu bolezenskih primerov je bila običajna praksa izolacija okuženih hiš, ki so se je v zgodnjem novem veku posluževali tudi v Kopru. Fabio Fino, beneški uradnik (sindik), ki je v Kopru živel v času hude epidemije v letih 1630–1631 in o njej tudi pisal,³⁹ je ocenjeval, da so mnogi ljudje v Kopru v resnici preminili zaradi lakote, ki je bila posledica hišnih karanten, ne pa zaradi kuge. Težko pa je presoditi, v kolikšni meri je bilo to posledica rigoroznih ukrepov⁴⁰ ali dejanskega pomanjkanja, s katerim se je ta prostor soočal že pred epidemijo.⁴¹ Tudi Finova hiša v bližini glavnih kopenskih mestnih vrat (četrta Busterla) je bila že po nekaj mesecih epidemije zaprta, saj je v njej umrlo več članov njegove družine. V Kopru je izolacija potekala postopoma, verjetno pa se je zapiranje hiš, v katerih so bili bolniki ali potencialno okuženi, začelo že ob pojavu prvih bolezenskih primerov.⁴²

Da se je stroga izolacija okuženih in tistih, ki so bili z njimi v stiku, v mestu dejansko izvajala, je mogoče izvedeti tudi iz drugih virov. V enem od dopisov, v katerih se je koprski uradnik (*consigliere*) Nicolo Zane zagovarjal zaradi očitkov, ver-

za nekatera srednjeevropska območja. V času vala med letoma 1650 in 1674, ko je bila kuga bolj lokalizirana, se bolezen znova pojavlja na Goriškem, a v manjši meri, v interval do leta 1699 (ko je njeno pojavljanje že izzvenevalo) pa sodi večja goriška epidemija v začetku osemdesetih let 17. stoletja (o kužnih epidemijah na Slovenskem v tem času gl. Kočevar, *Kužna epidemija*; Grahornik, *Epidemija kuge* idr.).

³⁰ Alfani, *Plague*.

³¹ Gl. Schiavuzzi, *Le epidemie*; Ivetic, *La peste*; Benussi, *Frammento demografico* idr.

³² Zadnja večja epidemija kuge na območju Istre je bila med letoma 1630 in 1632, vendar se je bolezen v širšem vzhodnojadranskem prostoru pojavljala tudi kasneje (na primer v Dalmaciji v letih 1730, 1764 in 1784).

³³ Gl. tudi Železnik, *Zamejevanje epidemij*.

³⁴ Gl. Huber, *The Unification*, str. 456.

³⁵ Na primer sezonski delavci z miljskih solin (beneško ozemlje) leta 1713, ki so bili ob povratku na svoje domove na tržaško (torej habsburško) ozemlje poslani v kontumac (AMSI, vol. XXIII, 1907, Senato Rettori, gl. 9. september, 21. oktober 1713).

³⁶ Tak primer so bili trije galjoti, ki so leta 1761 pobegnili z galeje, zasidrane v bližini Vrsarja in preko beneškega prispeli do tržaškega ozemlja, kjer so morali prestati karanteno (Presl, *Umna cesarica*).

³⁷ Za primere gl. Železnik, *Zamejevanje epidemij*.

³⁸ Lago in Rossit, *Descriptio Histriae*, o tem gl. tudi Železnik, *Zamejevanje epidemij*.

³⁹ O tem podrobneje Bratož, *Človek v primežu*.

⁴⁰ Posamezni primeri kršenja karantenskih ukrepov (o teh gl. v Bratož, *Kuga in prestopki*, str. 726–729) sicer ne govorijo temu v prid. Se pa povezava med lakoto in zapiranjem hiš omenja tudi za leto 1554 (Gavardo, *Le lagrime*).

⁴¹ Gl. Ivetic, *La peste*, str. 182, in AMSI, vol. V, 1889, Relazioni, str. 140–41.

⁴² Bratož, *Človek v primežu*; gl. tudi Železnik, *Kuga in prestopki*.

jetno podanih s strani zdravstvenega providurja in koprskega podestata, o netransparentnem rokovanju z davčno blagajno (češ da jo je pustil neurejeno in brez nadzora ter izginil neznanokam), je omenjen tudi ta ukrep. V svoj zagovor je beneškim oblastem pojasnjeval, da je bil najprej v Oprtalju pri bratu, medtem pa se je v Kopru pojavila kuga; eno od njegovih gospodinj (*massara*) so zaradi simptomov (otekline na stegnu) poslali v lazaret, njegova hiša⁴³ pa je bila za en mesec izolirana. Nato je bil, kot še piše, dalj časa v Piranu pri sorodnikih, saj je čakal na primernejšo priložnost za vrnitev v Koper, a zbolela je tudi njegova žena, za posledicami bolezni pa sta umrla njegova mla-doletna sinova, kar ga je hudo prizadelo. Trdil je, da mu koprski podestat, ki se je zatekel v S. Nicolò d'Oltra⁴⁴ (zdravstveni providur pa je v Milje poslal svojo družino in osebje), problematične zadeve ni omenil, ko sta se nekajkrat osebno srečala.⁴⁵ Zane je želel zaščititi svoje dobro ime in še naprej služiti državi, zato je skušal pojasniti, zakaj je prišlo do zakasnitev v posredovanju informacij, saj se je zaradi strahu pred kugo zadrževal daleč od okuženega Kopra, naposled pa se je v mesto vrnil.⁴⁶ Na kakšen način in kako dosledno so izvajali zapiranje hiš, ni povsem jasno, verjetno pa je ukrep sprožal strah in nelagodje.

Kako so ljudje doživljali te ukrepe, vsaj v obri-sih kaže zgodba Koprčanke Imperie Canciane,⁴⁷ ki je k svoji sestri v drugo mestno četrt že ob začetku epidemije jeseni 1630 prinesla več reči (žimnico, posteljnino, oblačila ...), da bi pri njej nekajkrat prespala, saj je sodnikom (ti so jo sumili prestopka zoper zdravje zaradi rokovanja s »kužnimi mediji«)⁴⁸ priznala, da se boji zaprtja

svojega domovanja zaradi karantene. Bivala je namreč tik poleg stanovanja, v katerem je za kugo umrla neka ženska, dodaten strah in tesnobo pa ji je vzbujal jok njenih otrok. Po vsej verjetnosti je prejela odlok, da do nadaljnjih navodil ne sme zapuščati svojega stanovanja, a kot kaže (vsaj v začetku epidemije), zaprte hiše niso bile zastražene ali nadzorovane, zato pri izhodu očitno ni imela težav.⁴⁹ Mogoče pa je sklepati, da so ljudi, ki so bili v stiku z bolniki, samo ob pojavu prvih bolezenskih primerov izolirali na ločeni lokaciji v mestu, kasneje pa – če je bilo mogoče – na njihovih domovanjih,⁵⁰ obolele pa so domnevno namestili v lazaretu zunaj mesta (na območju Bertokov).⁵¹

POMORSKOZDRAVSTVENI UKREPI ZGODNJEGA NOVEGA VEKA

Na beneškem ozemlju severnega Jadrana so v tem času v pristaniščih izvajali pomorskosanitetni nadzor. Beneški pomorski lazareti na tem območju so bili v Splitu, Boki Kotorski, Herceg Novem in Meljinah,⁵² v manjših pristaniških mestih pa so lazarete nadomeščali drugi nadzorni mehanizmi, zlasti krožeča oborožena plovila. Ta so bila pogosto eden od elementov zdravstvenih kordonov v obmorskem pasu,⁵³ v sklopu istrskega kordona, ki je bil predviden leta 1743, so za nadzor na morju skrbele ena galeja, več feluk (na relaciji Milje–Piran, v Piranu, na Mirni, med Rovinjem in Puljem ter Vrsarjem, na Raši ter proti Medulinu ...), nekaj galeot (relacije Koper–Poreč, Poreč–Premantura, Veruda–Plomin) in plovilo za transportno povezavo z Benetkami.⁵⁴

V Kopru, kjer pomorskega lazareta ni bilo, so uporabljali obrambne objekte ob vstopu v mesto (t. i. Levji grad,⁵⁵ postavljen na mostu, ki je otoško mesto povezoval s kopnim). Po potrebi so bile tu nameščene zdravstvene straže, odgovorne zdravstvenim providurjem v mestu. V prvi polovici 18. stoletja so tu izvajali (14- do 21-dnevni) kontumac (ter ekspurgacijo) ljudi in blaga.⁵⁶

li volna, bombaž, vrvi ter snovi živalskega izvora, kot na primer krzno, kože in perje –, katerih tekstura naj bi kužnini omogočala, da se »oprime« materiala, tako da je mehansko ni bilo mogoče odstraniti.

⁴⁹ AST, AAMC, M/625, b. 855.

⁵⁰ Gl. Železnik, *Kuga in prestopki*.

⁵¹ Na to nakazuje tudi toponim »Lazzaretto«, ki je bil v 19. stoletju še v rabi za širše primestno območje Bertokov kot dela koprskе občine.

⁵² Gl. Kesić, *Zaštita*, str. 376–377.

⁵³ Gl. Cliff et al., *Controlling*.

⁵⁴ Lago in Rossit, *Descriptio Histriae*, str. 217; Železnik, *Zamejevanje epidemij*.

⁵⁵ O njegovi funkciji gl. Smole, *Koprsko obzidje*.

⁵⁶ SI PAK KP 6.3, Komuna Koper, Fragmenti spisov 1600–1800, t. e. 6, št. 148 in t. e. 8, št. 206.

⁴³ Živel je v istem mestnem predelu kot Fino, na seznamu iz aprila 1631 pa je bila njegova hiša, v kateri je bivalo devet oseb (družina in osebje), še označena kot zdrava (AST, AAMC, M/625, b. 855); gotovo več kot polovica prebivalcev te mestne četrti je med epidemijo umrla za kugo (o podatkih gl. v Bratož, *Peste*).

⁴⁴ Beneške oblasti so podestatom zapovedale, da morajo ves čas reševanja epidemične krize ostati v mestu, lahko pa na varno pošljejo svoje družine (gl. AMSI, vol. XIII, 1897, Senato Mare, 21. junij 1631 in 19. julij 1631). Občasno so jim dovolile, da se umaknejo na varno, kar je bila očitno praksa tudi v srednjem veku (leta 1420 je bilo miljskemu podestatu dovoljeno, da se umakne v Koper ali kak bližnji kraj, dokler epidemija ne mine – AMSI, vol. VI, 1890, Senato misti, str. 17; leta 1465 pa so podestatu Kopra zaradi epidemije v mestu odobrili umik na podeželje – AMSI, vol. VII, 1891, Senato mare, str. 265).

⁴⁵ ASV, Dispacci dei Rettori, Dalmatia et Istria, 1602–1734, 16. avgust 1631.

⁴⁶ ASV, Dispacci dei Rettori, Dalmatia et Istria, 1602–1734, 24. september 1631.

⁴⁷ O primeru, povzetem iz sodnega procesa, gl. v Železnik, *Kuga in prestopki*.

⁴⁸ Šlo je za prenos tkanin (ki so prišle v stik z bolniki), saj so jih prištevali med »klicenosne« snovi – sem so sodi-

Prikaz kuge leta 1576 in pomoči, ki so je bili deležni okuženi v lazaretu (iz: Grimaldo, Storia veneta espressa in centocinquanta tavole, 1863; Wikimedia Commons).

Vlogo ključnega pristanišča v severnem Jadranu je po razglasitvi svobodne plovbe na Jadranu s Karlom VI. (1717) ter Trsta in Reke za svobodni pristanišči (1719) ter z mirom v Požarevcu, ki je bil leta 1718 sklenjen med Habsburško monarhijo in Benetkami na eni ter Osmanskim cesarstvom na drugi strani,⁵⁷ postopoma prevzemal Trst. Habsburžani so z intenzivno pomorsko trgovino izkusili tudi bolezensko ranljivost pristanišč; v veliki meri so se v pomorskosanitetnih zadevah zgledovali po Benetkah,⁵⁸ saj je beneški sistem služil kot mednarodni zgled za nadzor in preprečevanje epidemičnih bolezni.⁵⁹

Odziv Benetk na novega pomorskega tekmeča se je med drugim kazal v prepovedi dobave gradbenega materiala za gradnjo tržaškega lazareta, ki so jo za svoje podložnike sprejele mestne oblasti v Kopru in Piranu, s čimer se je njegova gradnja zamaknila.⁶⁰ V kontekstu razsvetljenega absolutizma in merkantilistične politike so bili namreč lazareti – tudi arhitekturno markantni – »braniki zdravstva«. ⁶¹ Trst je tako prvi lazaret⁶²

dobil šele leta 1730 (Lazaret S. Carlo), na pobudo Marije Terezije je sledil lazaret S. Teresa leta 1769 (z zaprtim, ločenim pristaniščem), ki pa je bil kasneje porušen zaradi izgradnje železnice in leta 1867 premeščen v zaliv sv. Jerneja zahodno od Milj.⁶³

Zlasti vladavina Marije Terezije (1740–80) je v duhu reform in discipliniranja v imenu izboljšanja življenjskih razmer za dobrobit prebivalstva⁶⁴ posebno mesto namenjala zadevam zdravstvene politike, saj je – zaradi povečanih stikov z Levantom kot endemičnim žariščem kuge – prepoznala nujnost reguliranja pomorske sanitete s pravilniki za celotno Avstrijsko primorje. V ta kontekst sodi tudi pravilnik za zdravstvene urade Avstrijskega primorja iz leta 1755, ki je bil povzet po beneških pravilih, pomemben pa je tudi za kasnejše urejanje pomorske sanitete, ko so nekdaj beneški kraji prešli pod avstrijsko oblast.

Temu sledijo redakcija iz leta 1764 ter dva dodatna pravilnika za nižja pristanišča v Primorju (za Dalmacijo 18. marca in Furlanijo 17. oktobra 1764);⁶⁵ ti pravilniki so namreč pristanišča glede na

57 Gl. Kalmár, *Načrti*; Gestrin, *Pomorski promet*; Simon, *La sanità marittima*, str. 280 passim.

58 Benetke so imele že razdelan sistem pomorske sanitete; na Jadranu so namreč najprej uvajali te protikužne ukrepe, na primer leta 1377 – prva izpričana karantena (Dubrovnik); 1423 – prvi evropski lazaret (Benetke) (gl. Stevens Crawshaw, *Plague Hospitals*, str. 19). Za omembe morebitnih starejših lazaretov v Sredozemlju, na primer dubrovnškega, gl. Restifo, *I porti*, str. 50.

59 Gl. Vanzan Marchini, *Venezia e Trieste*, str. 98.

60 Vanzan Marchini, *Venezia e Trieste*, str. 90–91.

61 Simon, *La sanità marittima*, str. 278.

62 Tržaška lazareta si je ogledal tudi angleški zaporniški reformator John Howard (1726–1790), ki ju je opisal v okviru svoje študije o evropskih lazareti (Howard, *An account*).

63 Simon, *La sanità marittima*, str. 311. O tržaških lazareti gl. Visintini, *I lazaretti*; Metlikovitz, *I Lazaretti marittimi*; Ponte, *Un lazaretto*; Bratož, *Zamejevanje epidemij*, o istrskih (tudi nerealiziranih) lazareti pa Cigui, *Un progetto di lazaretto*.

64 Mednarodni interes za zdravstveni sistem Serenissime in zanimanje razsvetljenih absolutistov je verjetno v veliki meri sprožilo delo L. A. Muratorija (*Del governo della peste*, 1714), v katerem razpravlja o tem, da mora biti odgovor na epidemične bolezni v prvi vrsti politika oziroma državno upravljanje prek zdravstvenih pravilnikov (Vanzan Marchini, *Venezia e Trieste*, str. 98).

65 Simon, *La sanità marittima*, str. 299–300; prim. Scussa, *Storia cronografica*. Sledita še nov pravilnik leta 1769 ob odprtju lazareta Sv. Tereze (ki opredeljuje tudi delovanje

ustreznost pomorskosanitetnega aparata delili na glavna pristanišča (*Porti principali*), ki so imela ves potreben nadzorni aparat za pomorsko saniteto (sem so sodili Trst, Reka, Senj, Bakar in Karlobag), nižja pristanišča (*Porti subalterni*), torej tista, ki so premogla vsaj zdravstveni ali mitninski urad (*Ufficio di sanità/Ufficio di Muda*) (v njih so lahko pristale le ladje z zdravstvenim dovoljenjem, ki je izkazovalo odsotnost bolezni (*patente libera*), ostale pa so bile preusmerjene v glavna pristanišča z lazareti za plovila iz sumljivih ali okuženih krajev), ter »mrtva« pristanišča (*Porti morti*), kjer ni bilo nobenega od omenjenih uradov.⁶⁶

PREPREČEVANJE ŠIRJENJA NALEZLJIVIH BOLEZNI PO MORSKIH POTEH V AVSTRIJSKEM PRIMORJU

Na terezijanskih zdravstvenih pravilnikih in lazaretnih redih so kasneje temeljila določila v prvih desetletjih 19. stoletja (na primer pravilnik o pristaniščih in sanitetnih uradih iz leta 1764 je bil ob prvi groznji kolere leta 1831 ponovno natisnjen). Če je bila dediščina protikužnih ukrepov sprva vodilo tudi v času, ko se je Trst prvič soočil s kolero, je bilo treba do sistematičnega urejanja nove pomorske sanitete počakati do sredine stoletja, po dveh prestanih epidemijah. Splošna državna uredba pomorske sanitete za Avstrijsko primorje je bila namreč izdana leta 1851 (*Regolamento generale per l'amministrazione della sanità marittima nell'Impero austriaco*). Na podlagi pariške zdravstvene konference⁶⁷ je nastal mednarodni zdravstveni pravilnik (1853), pri katerem gre za prvi konkreten primer mednarodnega sodelovanja, namenjenega urejanju pomorske karantene.⁶⁸ Na konferenci je bil namreč pripravljen

osnutek mednarodne zdravstvene konvencije,⁶⁹ v kateri so se pogodbenice med drugim zavezale k uvedbi ukrepov za primere kuge, rumene mrzlice in kolere (te so imeli za »prenosljive« bolezni), ki bi lahko prihajale po morskih poteh.

Vsako pristanišče naj bi imelo pravico sprejeti varnostne ukrepe proti plovilu, ki ima na krovu primer bolezni, za katero se domneva, da je nalezljiva (to je veljalo tudi za nekatere druge bolezni, kot na primer tifus), zdravstvene uprave pa lahko na lastno odgovornost sprejemajo preventivne ukrepe, vendar nikoli takšnih, ki bi zavrnilo plovilo (vsako je sicer moralo obvezno imeti patent), ne glede na to, za katero plovilo gre. Uporaba karantenskih ukrepov naj bi bila urejena na podlagi uradne izjave zdravstvenega organa v pristanišču odhoda o obstoju bolezni, ravno tako pa naj bi bilo prenehanje teh ukrepov odrejeno na osnovi uradne izjave, vendar po preteku določenega časa (za kugo 30 dni, za rumeno mrzlico 24, za kolero pa 10 dni). Vsaka pogodbenica naj bi se zavezala, da bo vzdrževala ali zgradila toliko lazaretov (za sprejem ladij, potnikov, blaga in drugih predmetov, ki bodo podvrženi karanteni), kolikor jih zahtevajo potrebe javnega zdravja, dobrobit potnikov in potrebe trgovine, skladno z mednarodnim zdravstvenim pravilnikom. Omenjeno konvencijo naj bi ratificirali v skladu z zakoni in običaji vsake države pogodbenice.⁷⁰

Proces priprave konvencije, ki so jo ratificirale le maloštevilne države, je očitno neposredno vplival na oblikovanje avstrijskega pravilnika, ki je bil izdan nekaj dni pred njenim sprejetjem. Ker je bilo vsaki državi prepuščeno svobodno odločanje, je bila posledica tega tudi neključitev kolere v pravilnik monarhije, najverjetneje zaradi močnih antikontagionističnih teženj, h katerim se je nagibalo tudi avstrijsko predstavništvo na konferenci.⁷¹ Pravilnik za Avstrijsko primorje je opredeljeval ravnanje v primeru preprečevanja širjenja kuge in rumene mrzlice;⁷² in čeprav kolere nikjer ni omenjal, so se njegovi člani uporabljali tudi za primere te bolezni oziroma so bili osnova, na katero so v naslednjih letih nizali dopolnitve v obliki depeš ministrstva za pomorstvo in pomorske vlade. Skupek teh določil je privedel do oblikovanja pravil, ki so nato veljala tudi v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja (*Regolamento generale per l'amministrazione della sanità marittima*).⁷³

te strukture) ter kužni red leta 1770, ki zadeva tudi kordonsko linijo (Simon, *La sanità marittima*, str. 278).

66 Na primer *Regolamento delle provvidenze e rispettive istruzioni per gli Ufficiali di sanità, deputati, esattori, fanti e guardie paesane e militari nelle spiagge, e coste del Litorale austriaco ...*, Dunaj, 17. oktober 1764. Trieste, 1790 in 1831.

67 Šlo je za prvo mednarodno zdravstveno konferenco, ki je potekala leta 1851 in je bila za razliko od naslednjih tovrstnih konferenc (ki so bile bolj diplomatskega značaja) posebna v tem, da so na njej sodelovali predstavniki tako diplomatske kot medicinske stroke (Scudeller, *L'organizzazione*, str. 13).

68 Scudeller, *L'organizzazione*, str. 13. Zanimivo je, da so se podobne pobude pojavljale že veliko prej; o eni takih (o evropskem kongresu ali zvezi najmočnejših evropskih pomorskih držav, ki bi se posvetila vprašanju pomorske karantene ter oblikovanju novega univerzalnega sistema kontumaca, pri čemer bi sodelovali ne le znanstveniki, temveč tudi predstavniki javne administracije ipd.) lahko beremo v Weber, *Visita*.

69 Gl. Freschi, *Dizionario*, str. 1044–1047; Howard-Jones, *The Scientific Background*.

70 Freschi, *Dizionario*, str. 1044–1047.

71 Howard Jones, *The Scientific Background*, str. 15.

72 Prva je bila imenovana tudi Peste Orientale, druga pa Peste Occidentale (Weber, *Visita*).

73 Gl. tudi Bratož, *Cholera at the junction*.

Če je kuga prebivalstvo severnega Jadrana ogrožala več stoletij, je bilo pojavljanje kolere zgoščeno na manj kot stoletje. V tem prostoru so se epidemični izbruhi kolere pojavili v obdobjih 1836–1837, 1849–1850, 1855, 1865–1867, 1873 in 1885–1886.⁷⁴ Vendar pa je še vedno povzročala kontroverzna mnenja, saj ni bilo soglasja o njeni nalezljivosti. To se je izražalo predvsem v dihotomiji med *kontagionisti* in *antikontagionisti*,⁷⁵ čeprav je bila meja med njimi pogosto zelo težko določljiva, poleg tega pa karantene niso bile le stvar medicine, temveč vse bolj (tudi) politike.

Ker je kontagionistična teorija zagovarjala nalezljivost bolezni oziroma njeno prenašanje prek (ne)posrednega stika, so ji ustrezali ukrepi s karanteno/izolacijo (ta pogled je bil v sredozemskem prostoru bolj uveljavljen), na drugi strani pa je imela nekontagionistična (predvsem miazmatična) teorija o kužnih hlapih izolacijo za brezpredmetno.

Predmarčna doba v veliki meri izpričuje zastopanost kontagionističnih teorij, ki pa so bile izrazito prisotne zlasti ob soočanju s kugo, ki je pomenila prvo glavno grožnjo z »vzhoda«.⁷⁶ Ker sta Osmansko cesarstvo in Egipt veljala za endemični žarišči, so lahko plovila, ki so v Trst prihajala od tam, dobila kvečjemu 28-dnevno karanteno, za blago pa 6-dnevno zračenje in nato 34 dni karantene, kot pri *patente brutta* (tj. izkaz za plovila, ki prihajajo iz okuženih pristanišč). Ker se je osrednje pomorsko podjetje Austrian Lloyd leta 1838 potegovalo za prestižno vlogo prevoznika na relaciji do Aleksandrije v okviru britanske poštne poti do Indije, je bilo v tem času deležno državne podpore, saj je bila Avstrija s Francijo v ekonomski tekmi za prevlado nad pomorsko po-

vezavo z Levantom. Zato se je v 40. letih čas izolacije skrajšal; ladja s *patente brutta*, ki je pristala v avstrijskem pristanišču, je v najslabšem primeru prestala le 15-dnevno karanteno, za ladje s čistim potrdilom (tj. če so prihajale iz krajev brez okužbe) pa je bila karantena povsem opuščena.⁷⁷

Na tretji mednarodni zdravstveni konferenci (1866) se je pod vplivom Maxa von Pettenkoferja uveljavilo mnenje, da se bolezen širi z gibanjem ljudi, vendar morajo biti za razvoj epidemije izpolnjeni vsi pogoji;⁷⁸ kolera je imela torej status *prenosljive* (*trasmisibile*), vendar ne neposredno *nalezljive* (*contagioso*) bolezni.⁷⁹ Vpliv teorij o širjenju nalezljivih bolezni naj bi sicer tesno sovpadal z gospodarsko politiko – ali drugače, trgovski interesi naj bi v veliki meri narekovali zdravstvene ukrepe;⁸⁰ antikontagionizem naj bi tako prevladoval v času liberalizma in svobodnega trgovanja (prav v Pettenkoferjevem času, nenaklonjenem karantenam), medtem ko je bil Kochov vpliv (in domet bakterioloških odkritij) največji ob nastopu protekcionizma,⁸¹ ko je prihajalo do ponovnega »oživljanja« kontagionizma, čeprav na drugačen način. Trenutno veljavna teorija je bila v družbenem diskurzu vselej prikazana kot napredna, nasprotna pa kot konservativna.⁸²

Za primerjavo, v zadnji četrtini 19. stoletja so za kugo veljala sledeča karantenska določila; za prihode iz evropskih, azijskih in afriških osmanskih pristanišč, vključno z Egiptom, sta bila za čisto zdravstveno potrdilo potrebna enodnevno opazovanje ter petdnevna ekspurgacija blaga v lazaretu; pri *patente brutta* do 15 dni za osebe ter do 22 dni za blago, pri najslabšem potrdilu (*brutta aggravata*, kar je pomenilo, da se je že pojavil primer okužbe) pa je ponovno veljala tradicionalna 40-dnevna karantena (kakor v terezijanskem pravilniku) za katerokoli provenienco. Pri koleri so za *patente brutta* v istem času uporabljali sedem-dnevno⁸³ opazovanje tistih ladij, ki so priplule iz tujih dežel (sumljivih ali okuženih),⁸⁴ ter osebja in

74 Gl. Bratož, *Bledolična vsiljivka*; Cigui, *Antiche e nuove paure*.

75 O teh vprašanjih gl. Ackerknecht; na tem mestu lahko pritrdimo Huberjevi, ki k njegovim trditvam pripominja, da konflikt med kontagionisti in antikontagionisti ni bil tako črno-bel, kot je videti (kot primer navaja sobivanje idej o okužbi in hkrati kritiziranje karantene zaradi neučinkovitosti, Huber, *The Unification*, str. 457). Sodobni raziskovalci izražajo dvom o vzdržnosti klasične Ackerknechtove teze o jasni dihotomiji med kontagionizmom in antikontagionizmom (miazmatizmom) v Evropi 19. stoletja (gl. Arrizabalaga in García-Reyes, *Contagion controversies*, ter Chircop in Martínez, Introduction, str. 9), saj menijo, da je bilo za evropske države pogosto značilnih več vmesnih rešitev med skrajnima poloma. C. Promitzer meni, da teza o povezavi med konservativno ideologijo, kontagionizmom in podporo karanteni za Habsburško monarhijo ni veljala; vodilni reformisti v avstrijski vladi namreč niso bili ne liberalci ne privrženci antikontagionizma. Priznavali pa so potrebo po sanitarni zakonodaji, a tudi dinamično moč trgovine in vlogo karantene pri njenem oviranju (Promitzer, *Quarantines*, str. 24).

76 O teh vprašanjih gl. tudi Promitzer, *Quarantines*.

77 Coons, *Steamships*, str. 39, 55 itd.

78 Ti so po njegovem mnenju vključevali posebno »klico«, ki se prenaša pretežno z izločki bolnikov, morda pa tudi zdravih ljudi, sezonsko ali prostorsko pogojene danosti (tla, zemlja, ki je porozna za vodo in zrak) ter individualne predispozicije (gl. Baldwin, *Contagion*, str. 143).

79 Baldwin, *Contagion*, str. 143.

80 Gl. Balázs in Foley, *The Austrian Success*, str. 80.

81 Evans, *Death in Hamburg*, str. 269.

82 Gl. Delaporte, *Disease and Civilization*, str. 141 in 144.

83 Če je plovba trajala vsaj 14 dni, pa je bil pridržek 48-urni (gl. tudi Bussolin, *Dell' I.R. Lazzaretto Marittimo*). To je bila posledica razumevanja ladij kot nekakšnih »predkarantenskih postaj« (Balázs in Foley, *The Austrian Success*, str. 83).

84 Določila v zvezi z dolžino karantene so imela verjetno tudi empirično podlago ne le v opazovanju inkubacijske

Pomorski lazaret
sv. Jerneja pri Miljah
(Bussolin, Dell' I.R.
Lazzaretto Marittimo).

njihovega tovara, ob sumu nalezljive bolezni pa so (v lazaretu) izvedli čiščenje oblačil članov posadke ter njihovih predmetov, krov pa so izdatno prezračevali in prekaževali.⁸⁵

Za preventivo pri koleri je že vsaj v šestdesetih letih 19. stoletja veljala enotedenska karantena, ki je bila veliko krajša kot pri kugi. Ob tem bi se lahko strinjali s trditvijo, da »kuga nikoli ni zapustila miselnosti zdravstvenih uradnikov sredozemskih pristanišč, tudi ko so grozile druge bolezni z večjo smrtnostjo«.⁸⁶ Vsekakor pa se je zelo malo spreminjala miselnost o prenosu bolezni prek »kužnih medijev«, ki seveda še ni mogla izhajati iz bakterioloških dokazov (ti so bili tako za koleru kot za kugo na voljo šele proti koncu 19. stoletja), temveč iz praktičnih opazovanj. Že v terezijanskem lazaretnem redu je obstajal precej natančen seznam materialov in dobrin, ki so jih razumeli kot dovzetne za prenos bolezni, ter tistih, ki te grožnje niso predstavljale. Novozasnovan seznam (ne)dovzetnih reči (iz 19. stoletja) je v grobem temeljil na distinkciji med živalskim in rastlinskim izvorom blaga, pri čemer slednji ni bil nujno potrjen ekspurgaciji (torej očiščenju »bolezenskih klic«). Za sumljive oziroma za bolezen dovzetne in »klicenosne« so imeli vse tiste snovi in produkte, proizvedene iz teh snovi, ki bi se jih kužna klica zaradi njihovih lastnosti, zlasti hrapavosti in prepustnosti, zlahka oprijela in ni mogla biti odstranjena

z mehanskimi sredstvi. Nasprotno pa so bile med nesumljive štete tiste snovi, ki so zaradi gladke, kompaktne ali praškaste strukture »kužni klici« onemogočale, da bi se jih oprijela, oziroma jo je bilo mogoče odstraniti mehansko.⁸⁷

Pravilnik iz leta 1851 na podlagi kriterija o prenosu kužne klice (predvsem pri kugi) je trgovsko blago delil na: *izredno sumljivo* (cunje, rabljene predmeti, posebej če so pripadali bolnim ali umrlim ...), *sumljivo* (platno, lan, volna, bombaž, usnje, kože, perje, svila, kokoni, preproge, papir – časopisi, knjige, bankovci ...), *manj sumljivo* (ladijska oprema, reči, namenjene izključni uporabi ljudi v kontumacu ...), *nesumljivo* (sol, sladkor, prah, kamniti, kovinski in lončeni predmeti, steklo, les, rastlinski material, semena, slamnate reči, zdravila, žitarice, moka, sadje, zelenjava, slana riba, tekočine, smola, katran, gumi ...⁸⁸

Na čelo služb, ki so skrbale za administracijo avstrijskega pomorstva (z izjemo vojaškega), trgovsko mornarico in plovbo, ribištvo, ladjedelništvo, pomorsko saniteto, lazarete, korespondenco z avstrijskimi konzulati in tujimi pristanišči ter nadzor pristaniške dejavnosti, je bila leta 1850 postavljena Cesarsko-kraljeva pomorska vlada (*i.r. Governo marittimo*) s sedežem v Trstu, ki je bila do nastopa dualizma centralna za vse Primorje. S tem je nadomestila dotedanjo strukturo Zdravstvenega magistrata iz 18. stoletja (to je bil kompleksen birokratsko-zdravstveni urad, podrejen –

dobe obeh bolezni, temveč tudi časa, ki je potreben, da pri kugi odmrne njen živalski prenašalec (gl. Balázs in Foley, *The Austrian Success*).

85 *Raccolta delle leggi*, str. 136.

86 Booker, *Preface*, str. 1.

87 *Raccolta delle leggi*, str. 59; *Regolamento generale*; gl. tudi Bratož, *Cholera at the junction*.

88 Gl. *Regolamento generale*.

tako kot pristaniški urad – c. kr. komerčni intendanci,⁸⁹ njegove naloge pa so bile predvsem nadzor pretoka oseb in blaga, preprečevanje nalezljivih bolezni ter ustrezno ukrepanje v primeru okužbe).⁹⁰

Pomorska vlada, ustanovljena na pobudo ministra za trgovino, je bila vmesni (posredni) člen med ministrstvom na eni ter vsemi pristaniškimi uradi, uradi za pomorsko saniteto in lazareti na obalah monarhije na drugi strani. Njene kompetence so segale v Avstrijsko primorje in Dalmacijo.⁹¹ V Trstu so bili pod njeno upravo Kapitanat za pristanišče in pomorsko saniteto in lazareti.⁹² Tudi sanitetni nadzor nad plovili v tržaškem pristanišču je potekal pod nadzorom pomorske vlade. Ladje so zdravstveno stanje svoje posadke oziroma njegovo potencialno ogrožanje izkazovale z zdravstveno dovolilnico (*fede di sanità*), na kateri je bila označena ena od sledečih možnosti: 1) »nesumljivi« – če je bilo v krajih, od koder je ladja priplula, zdravstveno stanje dobro in če ni šlo za kraje, kjer je bila določena bolezen endemična; 2) »sumljivi« – kar se je delilo še na tri podkategorije: 2a) čisti (*netti*) – če je bilo v dovolilnici izpričano, da se v zadnjih 21 dneh ni pojavil noben primer bolezni; 2b) slabi (*brutti*) – če je bila bolezen prisotna v kraju ali v njegovi bližini v času izplutja ladje ali 21 dni pred njim itd.; 2c) *brutti aggravati* – to oznako je dobila tista ladja, na kateri se je pojavil vsaj en primer bolezni.⁹³

Ladje, osebe in tovor, ki so prihajali iz »sumljivih« krajev (ali taki, ki so bili v stiku s sumljivimi osebami ali rečmi), so morali prestati karanteno v širšem smislu. To je pomenilo eno od dveh možnosti kontumacijskih ukrepov: a) opazovalno pridržanje (plovilo se izloči za določen čas, z vsem tovorom in potniki) ali b) kontumac v pravem pomenu (poleg opazovanja zdravstvenega stanja oseb se izvede raztovarjanje v lazaretu in posamična obravnava stvari, ki naj bi bile v zdravstvenem pogledu potencialno nevarne).⁹⁴

Plovila z neugodnimi zdravstvenimi izkazi so morala pristati v tistih pristaniščih, kjer so obsta-

jale ustrezne nadzorne strukture – lazareti. Poleg lazareta pri sv. Jerneju v bližini Milj⁹⁵ so bili na avstrijski obali ti še v Povegli (do avstrijske izgube Veneta), v Martinščici na Cresu, Gružu pri Dubrovniku ter v Meljinah. Območje, kjer so v zalivu sv. Jerneja izvajali kontumac za ladje, je bilo na morju določeno s tremi točkami in se mu preostala plovila v času izvajanja karantene, razen izjem z dovolilnico, niso smela približevati.⁹⁶

Neupoštevanje določil pomorske sanitete je bilo sankcionirano. Za prestopke so bili zadolženi ustrezni lokalni zdravstveni organi, na drugi stopnji pa je odločala pomorska vlada. Sem je spadalo vse, kar bi lahko (namenoma ali namenoma) prispevalo k širjenju bolezni, denimo (skriveno) pristajanje na neprimernih mestih (kjer ni bilo ustreznih sanitetnih struktur), ponarejanje zdravstvenih potrdil, prikrivanje sumljivih stikov pred prihodom, prikrivanje odvrgenih predmetov v morje, vpletanje v komunikacijo s plovili v prostem prometu, izogibanje ali prekinitev predpisane sanitetne procedure in žalitve pristojnih organov.⁹⁷

KOPENSKI PROMET V ČASU KOLERE

Karanteno (v smislu pridržanja zgolj potencialnih prenašalcev bolezni) so izvajali le v pomorskem prometu, medtem ko so potniki na kopenskih prometnih povezavah prestali le prekaževanje, izolacijo pa samo v primeru dejanske okužbe, zato je bil tu promet minimalno oviran. Če je imela nad morskimi potmi v veliki meri nadzor pomorska vlada (povezana z deželno oblastjo), so lahko ukrepe za kopenske poti sprejemale občinske oblasti, oboje pa se je moralo skladati z veljavno državno zakonodajo.⁹⁸

V kriznih časih ob grožnji epidemije je bila uvedba karantene jasno simbolično sporočilo domačemu prebivalstvu in mednarodni skupnosti o odgovornem ravnanju, ki je bilo včasih še pomembnejše kot dejanska raba karantene.⁹⁹ Opustitev ukrepov, kakršna sta bila karantena in zdravstveni kordon, je bila v teh primerih prikazana kot odločitev v prid prebivalstvu. Poleg argumentov v zvezi z nezmožnostjo nadzorovanja velikega mes-

89 Funkcija komerčne intendance je združevala pristojnosti za upravne, kameralne in vojaške zadeve in je v Trstu začela leta 1747 (prim. Cova, *Commercio*, str. 15; Čeč in Kalc, *Vzpostavitev*, str. 519–520).

90 Simon, *La sanità marittima*, str. 299; gl. tudi Faber, *Territorio*, str. 36.

91 Pomorski vladi je predsedoval deželni namestnik (luogotenente), Luogotenenza pa je bila (od 1850 do konca prve svetovne vojne) najvišji deželni upravni organ za izvajanje direktive in nadzora v vseh zadevah na območju Avstrijskega primorja (gl. Tatò, *Prestigio e influenza*).

92 Gl. Terčon, *Organizacija*.

93 *Regolamento generale; Raccolta delle leggi*, str. 30–31; gl. tudi Bussolin, *Dell' I.R. Lazaretto Marittimo*, str. 17.

94 Bussolin, *Dell' I.R. Lazaretto Marittimo*, str. 44.

95 O lazaretu (ki je dal ime tudi nekdanjemu slovensko-italijanskemu mejnemu prehodu Lazaret) gl. tudi v Bratož, *Bledolična vsiljivka*, ter Bussolin, *Dell' I.R. Lazaretto Marittimo*.

96 SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 216, št. 2312/XIV, Aviso, 3. september 1886.

97 Gl. *Regolamento generale*.

98 Zakon o ureditvi javne zdravstvene službe in državnem nadzoru zdravstva je bil sprejet leta 1870 (gl. v Keber, *Čas kolere*; Bratož, *Bledolična vsiljivka*, ter o vsebini v: Waller, *Manuale delle leggi*).

99 Harrison, *Afterword*, str. 254.

Nabrežinska železniška postaja na razglednici s konca 19. stoletja (Wikimedia Commons).

ta in številnih poti, ki so vanj vodile iz različnih smeri, je namreč mogoče zaznati nenehno prisoten diskurz o gospodarski škodi, v katerem so bile karantene prikazane kot škodljive zlasti za malo gospodarstvo (kmečke dopolnilne dejavnosti na relacijah mesto–podeželje), ne pa tudi za upravljanje velikih gospodarskih interesov elitnega trgovskega sloja.¹⁰⁰ Kvečjemu se omenja dvig cen (kot posledica državnega gospodarstva in omejitve uvoza), ki pa je bil po tej retoriki spet škodljiv predvsem za malega človeka.

Ob epidemiji kolere tik po prelomnih bakterioloških odkritjih¹⁰¹ je bilo uradno stališče oblasti, da se je kopenska karantena vselej izkazala za neučinkovito; to je bilo nakazano že na podlagi konstantinopelske zdravstvene konference leta 1866, na kateri je bil izpostavljen vprašljiv učinek zdravstvenih kordonov na gosto poseljenih območjih, dve naslednji konferenci (Dunaj, 1874 in Rim, 1885)¹⁰² pa sta jih označili kot nepotreben ukrep, ki negativno vpliva na gospodarstvo: »Takšno obsežno omejevanje gibanja je izjemno škodljivo za gospodarske in industrijske odnose velikega števila prebivalstva in vodi v prekinitev

dela ter posledično v revščino in poslabšanje življenjskih razmer tistih skupin prebivalstva, v katerih je odpornost proti boleznim že tako majhna, in to ravno v času, ko je javno zdravje tako resno ogroženo.«¹⁰³ To stališče je verjetno botrovalo odklonilnemu odgovoru namestništva na predlog občin Koper in Piran, ki sta se leta 1865 zavzemali za postavitve točke za dezinfekcijo na cesti med Trstom in Koprom, leta 1873 pa je miljska občina predlagala postavitve take točke na mostu v Žavljah, saj na kopenskih poteh niso izvajali nobenega nadzora.¹⁰⁴ Izjema so bile kvečjemu železnice, saj je bil Trst v času kolere zaradi lege na mejah Habsburške monarhije točka varovanja, ki je mejila na morje, obenem pa je bila v

¹⁰⁰ Gl. Bratož, *Cholera at the junction*. O tržaški trgovski eliti ter njeni vpetosti v mestne organe in institucije, prek katerih je zastopala gospodarske interese Trsta, gl. Tatò, *Prestigio e influenza*.

¹⁰¹ Torej kljub odkritju (1883), da kolero povzroča bakterija, ki se prenaša prek (z izločki bolnikov) onesnaženih reči.

¹⁰² O mednarodnih zdravstvenih konferencah gl. zlasti Howard-Jones, *The Scientific Background*.

¹⁰³ »... così fatte estese limitazioni al movimento pregiudicano in modo sensibilissimo le relazioni economiche ed industriali di un grande circolo di popolazione e conducono a cessazioni di lavoro e, come conseguenza di queste, a povertà e peggioramenti delle condizioni di sussistenza in quei ceti di popolazione, nei quali già tanto e tanto piccola è la forza di resistenza contro le malattie, e ciò precisamente in un tempo in cui la salute pubblica è tanto gravemente minacciata« (SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 216, št. 1870). Zelo podobno (da tako strogih ukrepov omejevanja prometa ne gre uvajati, ker »gospodarskim in obrtnim razmeram mnogih ljudskih krogov jako občutljivo škodujejo, zaslužek uničijo in s tem siromaščino in hiranje v ljudskih krogih, kojih upornost proti boleznim je že tako šibka, ravno takrat provzročijo, kedar je zdravje ljudstva zelo v nevarnosti«) je bilo zapisano v Poduku o kolери 5. avgusta 1886 (AST, Luogotenenza (atti generali), b. 520, št. 14067).

¹⁰⁴ *Relazione generale*, str. 25.

neposredni bližini italijanske meje. Zlasti v drugi polovici stoletja so na ključnih obmejnih železniških postajah na severozahodu tržaškega ozemlja (Nabrežina, Monfalcone), kjer so se križale železniške povezave med Trstom in Benetkami ter Trstom in Ljubljano in kamor so pripotovali ljudje iz Furlanije, Nemčije in Italije, uredili prostore za izolacijo.¹⁰⁵

Razmišljanje o neusklajenosti ukrepov na morskih in kopenskih poteh je bilo objavljeno v enem od tržaških časopisov,¹⁰⁶ v katerem je navedenih nekaj primerov potovanj, zaradi katerih bi se kolera (ker nadzor nad kopenskim prometom ni bil enako strog kot nad pomorskim) zlahka prenesla v mesto: potniki, ki neposredno iz okužene Ancone prispejo preko železnice, brez ovir dosežejo Trst zgolj po prestanem površinskem prekaževanju. Ravno tako potniki, ki iz Aleksandrije s parnikom prispejo v okuženo Ancono, brez ovir odpotujejo v Trst preko železnice, na drugi strani pa so potniki, ki po morju pridejo iz »zdravstveno dvomljive« Aleksandrije (ki je bila pogosto žarišče okužbe) v Trst, ne da bi prečkali okužena mesta, podvrženi sedemdnevni karanteni. V naslednjih desetletjih je ta nadzor postajal vse bolj ohlapen; v zadnji četrtini 19. stoletja so izvajali naslednji ukrep: občinski pooblaščenca so potnike pričakali na železniških postajah ter zbirali podatke o tem, od kod prihajajo in kje bodo nastanjeni; kasneje – sicer za kratek čas¹⁰⁷ – so dodali še zdravnika, čigar naloga je bila preverjati prihode in sprejemati potrebne ukrepe v primeru manifestacije simptomov pri katerem od potnikov. Zdravnik se je na podlagi zbranih podatkov v najkrajšem možnem času zglasil na prišlekovem začasnem bivališču in v treh zaporednih dneh opravil zdravstveni pregled, da bi se prepričal o popolni odsotnosti bolezni.¹⁰⁸ Tu bi lahko iskali vzporednice s konceptom »neokarantenizma« (*neoquarantism*), ki ga je za Veliko Britanijo v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja uvedel P. Baldwin; šlo je za pristop z empirično oceno inkubacijskih časov in uporabo sodobnih metod razkuževanja, bakterioloških preiskav in drugih preventivnih ukrepov¹⁰⁹ oziroma za sistem, ki je vključeval pregled, izolacijo, dezinfekcijo in nad-

zor, s čimer so želeli nadomestiti oziroma skrajšati tradicionalne karantenske ukrepe.¹¹⁰

Vendar se zdi, da so obmorska mesta (oziroma občinske uprave) previdneje ravnala pri prišlekih, posebej če je njihovo potovanje zajemalo okužene kraje, kakor je razvidno iz naslednjega primera. Zgodaj zjutraj nekega poletnega dne leta 1884 je v Kopru vodja mestne straže ustavil moškega po imenu Pečenka (Pecenca), ki je dan prej prispel s parnikom iz Trsta, kamor je pripotoval po kopnem iz Marseilla. Ker so ga sorodniki zavrnil, je čez noč prespal na prostem. Sklicana je bila izredna zdravstvena komisija, ki je poskrbela za primer. Ugotovljeno je bilo, da je Pečenka s seboj imel sveženj oblačil in da je takoj odšel v bratovo gostilno v mestni četrti Porto, vendar so ga od tam nemudoma odstranili, ne da bi prišel s kom v stik. Nato je odšel v hišo svoje sestre Rose v četrt sv. Petra, kjer je sveženj oblačil predal svaku G. Steffèju, ki jih je skril v klet sosednje hiše (pekarni). Da bi ugotovili, kje so bila oblačila shranjena, so izvedli preiskavo in sprejeli nadaljnje ukrepe; prostor gostilne je bil temeljito razkužen, ravno tako so bila v dezinfekcijo predana najdena oblačila, Pečenko pa so aretirali in izolirali. Steffèjeva in sosednja hiša s pekarno sta bili v opazovanju, njune prebivalce so zaprli in jim ukazali, naj ne stopajo v stik z nikomer, za preprečitev morebitnih kršitev pa so skrbele policijske straže. Na vrata hiše, v kateri je bil osumljeni Pečenka, in na obe prej omenjeni hiši so namestili opozorilni napis.

Ker je osumljeni izjavil, da je v Trst prispel z dvanajstimi tovariši, ki naj bi vsi pobegnili iz Marseilla, so o tem telegrafsko obvestili tržaški magistrat. Pečenka je imel s seboj potrdilo o karanteni, ki jo je sedem dni preстал v Pian di Latte, vendar se to pristojnim (ki so morali o tem poročati okrajnemu glavarstvu) ni zdelo dovolj, saj so se primeri kolere v tistem času pojavili v Neaplju in Saluzzu, nato pa tudi v Pian di Latte, kjer so umrli štirje ljudje.¹¹¹ Primer po eni strani priča o prizadevanjih mestne skupnosti, da bi dodatno zaščitila svoje »meje«, po drugi strani pa o strahu pred »kužnimi mediji« in prenašalci bolezni, ki so prihajali od zunaj.

Karantenskih ukrepov niso izvajali le za prišleke, temveč ob izbruhu bolezni tudi za prebivalce Primorja. Posebno strogi so bili ukrepi, povezani z izolacijo bolnikov. Za to so skrbele predvsem zdravstvene straže, ki so tudi pomagale družinam obolelih z dobavljanjem hrane in zdravil ter z zagotovitvijo zdravniškega obiska.¹¹² Vsako sta-

¹⁰⁵ Bratož, *Bledolična vsiljivka*.

¹⁰⁶ *Il Diavoletto*, XVIII, št. 200, 29. avgust 1865.

¹⁰⁷ Leta 1885 zdravnik ni bil več vključen v ta protokol, saj je po mnenju vodstva občine zadostovalo, da občinski odposlanec od postajenačelnika pridobi podatke o zdravstvenem stanju potnikov na poti od meje (z Italijo) do Trsta, zdravnika pa so poklicali le ob morebitni okužbi (De Giaxa in Lustig, *Relazione*, str. 17).

¹⁰⁸ De Giaxa in Lustig, *Relazione*, str. 17; prim. SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 216, št. 1870.

¹⁰⁹ Trubeta et al., *Introduction*, str. 11.

¹¹⁰ Baldwin, *Contagion*, str. 164.

¹¹¹ SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 205, št. 2219.

¹¹² Zdravstvene straže so bile neposredno vezane na general-

novanje in stavbo, kjer se je kolera pojavila, je bilo treba označiti s posebnim napisom.¹¹³ Obolele so načeloma izolirali na njihovih domovih, vendar pa so v primeru neustreznih življenjskih (higienskih) razmer, zlasti ko je šlo za revnejše sloje prebivalstva, bivajoče v pretesnih stanovanjih, svojce bolnikov, odvedli v temu namenjeno stavbo (v Trstu so bili to običajno prostori vrtcev in šol – v kontumacu so ostali po deset, kasneje pa le še po sedem oziroma pet dni), obolele pa v pomožno bolnišnico.¹¹⁴ V Kopru so leta 1885 izpostavili potrebo po kontumacijski stavbi, v kateri naj bi izolirali prve morebitne bolnike zaradi nevarnosti širjenja okužbe,¹¹⁵ verjetno pa je bila ta nato vzpostavljena v četrti Ognissanti, kjer je (v nedatiranem) dokumentu zabeležena »pomožna bolnišnica«.¹¹⁶

Vendar se je tudi omejevanje gibanja pri osebah, ki so bile v stiku z okuženimi, začelo rahljati. Že konec leta 1885 je bil namreč izdan dekret, da mora biti izolacija omejena le na obolele osebe in tiste njihove bližnje, ki bi bili ob njih zaradi nege, ostali, ki bi to želeli, pa bi lahko svobodno zapustili bivališče in jim gibanje ne bi bilo omejeno, bili bi le na desetdnevem zdravniškem opazovanju. Tržaško namestništvo je izdalo dekret, v katerem je bilo navedeno, da se karantena izvaja le pri tistih osebah, ki imajo neposreden in stalen stik z bolnikom, kar pomeni, da je imela občina za prebivalce stavb, v katerih se je pojavila okužba, na voljo le ukrep zdravniškega opazovanja.¹¹⁷

ZAKLJUČEK

V prispevku je bil na primeru severnega Jadrana podan splošen pregled karantenskih ukrepov v obmorskih mestih od zgodnjega novega

veka do zadnjih desetletij 19. stoletja, ki kaže na spreminjanje karantenskih določil – karantenski ukrepi pri kugi so bili daljši kot pri koleri (tako v pomorstvu kot v izolaciji oseb), kar je bila posledica etiologije obeh bolezni, inkubacijske dobe ipd. –, vendar niso bila pretežno pogojena z znanstvenimi oziroma praktičnimi spoznanji, temveč tudi z gospodarsko-političnimi odločitvami.

Čeprav smo karantene na območju severnega Jadrana opazovali v daljšem časovnem loku (od časa hudih epidemij kuge do časa, ko je kugo nadomestila kolera) in v različnih historičnih kontekstih (ko poti – tudi bolezenske – postajajo krajše in potovanja hitrejša), se nakazujejo določene stalnice. Kako pomembno mesto so imeli določeni predmeti v kolektivnih predstavah o širjenju nalezljivih bolezni¹¹⁸ v času, preden so bile te znanstveno pojasnjene, kažejo posebna pozornost, ki je bila namenjena trgovskemu blagu, za katero je veljal kontumac, ter kolektivni strahovi, ki so jih ti predmeti vzbujali v skupnosti obmorskih mest. Na področju pomorske sanitete, ki je bila v teh krajih še posebej poudarjena, so smernice narekovale pomorske velesile, ki so vzpostavile mehanizme zamejevanja širjenja okužb, ki so se obdržali do 19. stoletja. Takrat so se začele pojavljati težnje po povezovanju držav pri vprašanih pomorske sanitete in oblikovanju mednarodnega ukrepanja v boju proti nalezljivim boleznim, ki je pomembno tudi za obravnavani prostor.

Hkrati se kaže, da je karantena (zaradi variabilnosti njene dolžine, s katero se je izgubil prvotni pomen tega pojma, je morda ustreznejši termin »kontumac«) pridobivala različne konotacije in pomene – po eni strani kot strah vzbujajoč ukrep, ki ovira gospodarske izmenjave, po drugi strani pa kot izraz aktivnega pristopa k reševanju problematike širjenja nalezljivih bolezni. Ker je v osnovi izhajala iz omejevanja mobilnosti – tako na mikroravni (znotraj mesta) kot na širši ravni (prehajanje deželnih in državnih meja) –, je v določenih kontekstih (a še bolj v času, ki v tem članku ni zajet) postala tudi sredstvo nadzora nad določenimi skupinami ljudi.

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru projekta »Epidemije in zdravstvo v interakciji. Epidemije kot javnozdravstveni problem v slovenskem prostoru od epidemij kuge do 20. stoletja« (J6-3122), ki ga financira ARIS.

ni inšpektorat s sedežem na magistratu; njihovo delo se je »začelo s prijavo primera bolezni in zaključilo z odvozom mrliča«. Med njihove pristojnosti je sodilo tudi preprečevanje stikov med zdravimi in bolnimi, v primeru smrti zaradi kolere pa je bila njihova dolžnost takoj obvestiti inšpektorat ter preprečiti britje ali preoblačenje mrliča, saj je bilo to med epidemijo zaradi možnosti okužbe prepovedano (gl. SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 115, a. e. 2259, Istruzione per le guardie di sanità durante il cholera, 1867).

113 *Regolamento sanitario*; Bratož, *Bledolična vsiljivka*.

114 De Giava in Lustig, *Relazione*, str. 28.

115 *La Provincia*, 16. januar 1886.

116 SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 261, a. e. 2058/IX; najverjetneje gre za stavbo v Lazaretski ulici, ki so jo tako poimenovali najbrž prav iz omenjenega razloga. Med epidemijo leta 1866 je bila kot pomožna bolnišnica uporabljena palača Barbabianca (v stranski ulici ob Čevljarski) v središču mesta (gl. Bratož, *Bledolična vsiljivka*, str. 180).

117 SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 216, št. 1783; podobno tudi leta 1884; SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 205, št. 2266.

118 O tem v svojih znanih aforizmih piše tudi Santorio Santorio v 17. stoletju (Santorio, *Umijeće*).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AST – Archivio di Stato di Trieste

AAMC – Antico archivio municipale di Capodistria

ASV – Archivio di Stato di Venezia

Dispacci dei Rettori, Dalmazia et Istria, 1602–1734

SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper

KP 6.3 – Komuna Koper

KP 7 – Občina Koper

KP 304 – Družinski fond Manzoni

OBJAVLJENI VIRI

AMSI – Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria

De Giaxa, Vincenzo in Lustig, Alessandro: *Relazione sul colera nell'anno 1886*. Trieste: Municipio, 1887.

Gavardo, Domitio: *Le lagrime di Capodistria et la penitenza del popolo, con una lettera al padre dell'autore*. Venezia, 1555.

Pahor, Miroslav in Šumrada, Janez: *Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja*. Vol. II. Ljubljana: SAZU – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1987.

Raccolta delle leggi ed ordinanze concernenti il servizio della sanità marittima nei litorali austro-illirico e dalmato. Vol. I–II. Trieste: Tipografia del Lloyd austro-ungarico, 1879–1880.

Regolamento generale per l'amministrazione della Sanità marittima nell'Impero austriaco (Dunaj, 13. december 1851).

Regolamento sanitario per l'epidemia del colera di Trieste, compilato sulla base dell'istruzione ministeriale, 5. avgust 1886, N. 14067.

Regolamento sulla procedura da osservarsi dai Capitani circolari, Domini, Autorità locali, Parrochi, Medici circolari, distrettuali ed ausiliari, nonché dai Chirurghi nei casi di Epidemie in generale ed in particolare del Colera epidemico (Dunaj, 15. avgust 1848).

Relazione generale della Giunta alla Dieta provinciale del Margraviato d'Istria sulla gestione dalla chiusa della sessione dell'anno 1872 in poi. Atti della dieta provinciale dell'Istria in Parenzo, vol. 10, 1873.

Santorio, Santorio: *Umijeće medicinskih mjerjenja Santorija* Santorija: hrvatski, slovenski i talijanski prijevod = *Veščina Santorija* Santorija o statični medicini: hrvaški, slovenski in italijanski prevod = *L'arte delle misurazioni mediche di Santorio Santorio: traduzione in croato, sloveno e italiano*. Zagreb [etc.]: Filozofski fakultet Sveučilišta [etc.], 2023.

Scussa, Vincenzo: *Storia cronografica di Trieste dalla sua origine sino all'anno 1695 del canonico D. Vincen-*

zo Scussa Triestino, cogli annali dal 1695 al 1848 del procuratore civico Cav. Pietro Dott. Kandler. Trieste: Coen, 1863.

Waller, Giovanni: *Manuale delle leggi e regolamenti comunali e provinciali nonché delle varie altre leggi ed ordinanze ai medesimi attinenti valevoli per la contea principesca di Gorizia e Gradisca e pel margraviato d'Istria*. Innsbruck: Libreria Accademica Wagneriana, 1886.

Weber, Francesco: *Visita sopra le Modificazioni richieste dal tempo negli attuali Sistemi di Sanità marittima e Contumacia, avuto riflesso alla proposizione del dr. Bulard, 1841* (SI PAK KP 304, Družinski fond Manzoni, t. e. 9, a. e. 15).

LITERATURA

Ackerknecht, Erwin H.: Anticontagionism between 1821 and 1867. *Bulletin of the History of Medicine* 22, 1948, str. 532–593.

Alfani, Guido: Plague in Seventeenth Century Europe and the Decline of Italy: an Epidemiological Hypothesis. *European Review of Economic History* 17, 2013, št. 4, str. 408–430. DOI: <https://doi.org/10.1093/ereh/het013>

Arrizabalaga, Jon in García-Reyes, Juan Carlos: Contagion controversies on cholera and yellow fever in mid nineteenth-century Spain. *Mediterranean Quarantines, 1750–1914. Space, identity and power* (ur. John Chircop, Francisco Javier Martínez). Manchester: Manchester University Press, 2018, str. 170–198. DOI: <https://doi.org/10.7765/9781526115553.00015>

Balázs, Peter in Foley, Kristie L.: The Austrian Success of Controlling Plague in the 18th Century: Maritime Quarantine Methods Applied to Continental Circumstances. *Kaleidoscope* 1, 2010, št. 1, str. 73–87. DOI: <https://doi.org/10.17107/KH.2010.1.73-89>

Baldwin, Peter: *Contagion and the State in Europe 1830–1930*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Benussi, Bernardo: Frammento demografico. *Miscellanea di studi in onore di Attilio Hortis*, vol. II. Trieste: G. Caprin, 1910, str. 985–1021.

Bertoša, Slaven: La peste in Istria nel medio evo e nell'età moderna (il contesto europeo delle epidemie). *Atti. Centro di Ricerche storiche di Rovigno*, vol. XXXVII, 2007, str. 121–159.

Bonin, Zdenka: Starejše arhivsko gradivo o zdravstvu, hranjeno v Pokrajinskem arhivu Koper, s poudarkom na delovanju ubožnih ustanov od 13. do začetka 20. stoletja. *Arhivi* 41, 2018, št. 1, str. 63–94.

Booker, John: Preface. *Maritime Quarantine: The British Experience, c. 1650–1900*. Hampshire: Routledge, 2007, str. 1–6.

- Bratož, Urška: *Bledolična vsiljivka z vzhoda: kolera v severozahodni Istri (1830–1890)*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales ZRS Koper, 2017.
- Bratož, Urška: Cholera at the junction of maritime and land routes in nineteenth-century Trieste. *Medicalising borders: selection, containment and quarantine since 1800* (ur. Sevasti Trubeta, Christian Promitzer, Paul Weindling). Manchester: Manchester University Press, 2021, str. 56–77. DOI: <https://doi.org/10.7765/9781526154675.00010>
- Bratož, Urška: Človek v primežu epidemije: doživljanje kuge v Kopru in Gorici v 17. stoletju. *Arhivi* 43, 2020, št. 2, str. 271–286.
- Bratož, Urška: Izbrani primeri nominativnih virov iz zdravniških evidenc kot prispevek k zgodovini zdravstva v Kopru 19. stoletja. *Arhivi* 41, 2018, št. 1, str. 95–103.
- Bussolin, Giovanni: *Dell' I.R. Lazzaretto Marittimo in valle San Bartolomeo presso Muggia e della sua operosità durante l'anno 1878: cenni*. Trieste, I.R. Governo marittimo, 1879.
- Chase-Levenson, Alex: Early Nineteenth-Century Mediterranean Quarantine as a European System. *Quarantine: Local and Global Histories* (ur. Alison Bashford). Basingstoke: Palgrave, 2016, str. 35–53.
- Chircop, John in Martínez, Francisco Javier: Introduction. Mediterranean quarantine disclosed: space, identity and power. *Mediterranean quarantines, 1750–1914: Space, identity and power* (ur. John Chircop in Francisco Javier Martínez). Manchester: Manchester University Press, 2018, str. 1–14. DOI: <https://doi.org/10.7765/9781526115553.00006>
- Cigui, Rino: Antiche e nuove paure: le epidemie di colera a Trieste e in Istria nel secolo XIX. *Atti* 38, 2008, št. 1, str. 429–504.
- Cigui, Rino: Un progetto di lazaretto e porto contumaciale nell'Istria del primo Ottocento. *Atti* 41, 2011, št. 1, str. 209–238.
- Cliff, Andrew D. in Smallman-Raynor, Matthew R. in Stevens, Peta M.: Controlling the Geographical Spread of Infectious Disease: Plague in Italy, 1347–1851. *Acta Medico-Historica Adriatica* 7, 2009, št. 2, str. 197–236.
- Coons, Ronald E.: Steamships and Quarantines at Trieste, 1837–1848. *Journal of the History of Medicine* 44, 1989, št. 1, str. 28–55. DOI: <https://doi.org/10.1093/jhmas/44.1.28>
- Cova, Ugo: *Commercio e navigazione a Trieste e nella monarchia asburgica da Maria Teresa al 1915*. Udine: Del Bianco, 1992.
- Čeč, Dragica in Kalc, Aleksej: Vpostavitev moderne policijskega sistema v prostopristaniškem Trstu sredi 18. stoletja. *Acta Histriae* 18, 2010, št. 3, str. 515–538.
- Darovec, Darko in Mihelič, Darja: *Statuti komuna Koper*. Koper: Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Inštitut IRRIS, 2024.
- De Franceschi, Camillo: *Chartularium piranense: raccolta dei documenti medievali di Pirano: con una dissertazione sulle origini e lo sviluppo del Comune di Pirano*. Vol. II (1301–1350). Parenzo: Stab. tip. G. Coana & Figli, 1924.
- Delaporte, François: *Disease and Civilization. The Cholera in Paris, 1832*. Cambridge, London: MIT Press, 1989.
- Evans, R. J.: *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years*. New York: Penguin Books, 2005.
- Faber, Eva: Territorio e amministrazione. *Storia economica e sociale di Trieste*. Vol. II. (ur. Roberto Finzi, Loredana Panariti, Giovanni Panjek). Trieste: Lint, 2003.
- Freschi, Francesco: *Dizionario di igiene pubblica e di polizia sanitaria (ad uso dei medici e dei magistrati)*. Vol. I. Torino: Favale e comp., 1857.
- Gensini, Gian Franco in Yacoub, Magdi H. in Conti, Andrea A.: The Concept of Quarantine in History: From Plague to SARS. *The Journal of Infection* 49, 2004, št. 4, str. 257–61. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jinf.2004.03.002>
- Gestrin, Ferdo: Pomorski promet v Trstu leta 1760. *Kronika* 37, 1989, št. 1–2, str. 46–49.
- Grahornik, Matjaž: Epidemija kuge na Štajerskem v letih 1679 in 1680. *Epidemije in zdravstvo: zgodovinski pogled* (ur. Katarina Keber). Ljubljana: Založba ZRC, 2024, str. 155–183. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610508090_04
- Harrison, Mark: Afterword. *Quarantine: Local and Global Histories* (ur. Alison Bashford). Basingstoke: Palgrave, 2016, str. 251–257.
- Harrison, Mark: *Contagion: How Commerce Has Spread Disease*. New Haven: Yale University Press, 2012.
- Howard, John: *An account of the principal lazarettos in Europe*. London: T. Cadell, 1789.
- Howard-Jones, Norman: *The Scientific Background of the International Sanitary Conferences 1851–1938*. Geneva: WHO, 1975.
- Huber, Valeska: The Unification of the Globe by Disease? The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851–1894. *The Historical Journal* 49, 2006, št. 2, str. 453–76. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0018246X06005280>
- Ivetic, Egidio: La peste del 1630 in Istria: alcune osservazioni sulla sua diffusione. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, 96, n.s., 1996, 94, str. 171–194.
- Ivetic, Egidio: *La popolazione dell'Istria nell'età moderna: lineamenti evolutivi*. Fiume, Trieste, Rovigno: Unione Italiana, Università Popolare, Centro di Ricerche Storiche, 1997.

- Kalmár, János: Načrti pomorske trgovine prek Trsta iz časa vladavine Karla VI. *Kronika* 33, 1985, št. 2/3, str. 137–141.
- Keber, Katarina: *Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC – ZRC SAZU, 2007. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610504436>
- Kesić, Branko: Zaštita zdravlja u pomorskom saobraćaju i danas. *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942–1962* (ur. Grga Novak, Vjekoslav Mašević). Zagreb, Zadar: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962.
- Kočevár, Vanja: Kužna epidemija med letoma 1623 in 1627 na Kranjskem na podlagi stanovskega registraturnega protokola. *Epidemije in zdravstvo: zgodovinski pogled* (ur. Katarina Keber). Ljubljana: Založba ZRC, 2024, str. 131–153. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610508090_03
- Kramar, Janez: Epidemije v Slovenski Istri. *Zgodovinski časopis* 49, 1995, 1, str. 99–112.
- Lago, Luciano in Rossit, Claudio: *Descriptio Histriae: la penisola istriana in alcuni momenti significativi della sua tradizione cartografica sino a tutto il secolo XVIII: per una corologia storica*. Trieste: Lint, 1981.
- Mediterranean Quarantines, 1750–1914. Space, identity and power* (ur. John Chircop in Francisco Javier Martínez). Manchester: Manchester University Press, 2018. DOI: <https://doi.org/10.7765/9781526115553>
- Metlikovitz, Erminio: *I Lazzaretti marittimi di Trieste*. Trieste: Club Touristi Triestine, 1904.
- Ponte, Euro: Un lazaretto dell'Ottocento nell'alto Adriatico – Muggia, in provincia di Trieste. *Acta medico-historica Adriatica* 4, 2006, št. 2, str. 235–246.
- Presl, Igor: Umna cesarica in poslušna smrt. *Primorska srečanja* 21, 1997, št. 191, str. 218–221.
- Promitzer, Christian: Quarantines and Geoepidemiology: The Protracted Sanitary Relationship between the Habsburg and Ottoman Empires. *Dynamiken der Wissensproduktion: Räume, Zeiten und Akteure im 19. und 20. Jahrhundert* (ur. Wolfgang Göderle, Manfred Pfaffenthaler). Bielefeld, 2018, str. 23–56. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783839440414-003>
- Quarantine: Local and Global Histories* (ur. Alison Bashford). Basingstoke: Palgrave, 2016.
- Restifo, Giuseppe: *I porti della peste: epidemie mediterranee fra Sette e Ottocento*. Messina: Mesogea, 2005.
- Rutar, Simon: *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1896.
- Schiavuzzi, Bernardo: Le epidemie di peste bubbonica in Istria. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 4, 1888, vol. V, 3–4, str. 423–446.
- Schiavuzzi, Bernardo: Le istituzioni sanitarie istriane nei tempi passati. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 8, 1892, str. 315–407.
- Scudeller, Paolo: *L'organizzazione mondiale della sanità* (diplomsko delo). Pavia: Università degli studi di Pavia, 1999/2000.
- Simon, Chiara: La sanità marittima a Trieste nel Settecento (da Carlo VI a Maria Teresa – 1711–1780). *Archeografo Triestino*, serie 4, 64, 2004, str. [263]–359.
- Smole, Emil: Koprsko obzidje, Mudina vrata in Levji grad. *Kronika* 5, 1957, št. 1, str. 26–38.
- Stevens Crawshaw, Jane L.: *Plague Hospitals. Public Health for the City in Early Modern Venice*. Farnham (Surrey), Burlington (VT): Ashgate, 2012.
- Tatò, Grazia: Prestigio e influenza politica del potere economico a Trieste nelle carte della Deputazione di Borsa poi Camera di commercio. *Acta Histriae* 7, 1999, št. 7, str. 609–618.
- Terčon, Nadja: Organizacija pristaniške in pomorsko-sanitetne službe v avstrijski monarhiji. *Annales*, 1993, št. 3, str. 243–256.
- Travner, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.
- Trubeta, Sevasti in Promitzer, Christian in Weindling, Paul: Introduction: medicalising borders. *Medicalising borders: selection, containment and quarantine since 1800* (ur. Sevasti Trubeta, Christian Promitzer, Paul Weindling). Manchester: Manchester University Press, 2021, str. 1–27. DOI: <https://doi.org/10.7765/9781526154675.00007>
- Vanzan Marchini, Nelli-Elena: *Venezia e Trieste sulle rotte della ricchezza e della paura*. Sommacampagna: Cierre, 2016.
- Visintini, Claudio: *I lazaretti della città di Trieste: rilievi e ricerche sulle architetture dei centri di controllo sanitario e commerciale tra Settecento e Ottocento*. Trieste: »Italo Svevo«, 2008.
- Zanier, Katharina: Arheologija v palači: raziskave podzemlja na Kreljevi 6 v Kopru v kontekstu stavbnega in mestnega razvoja. *Palača Tiepolo-Gravisi v Kopru: odstiranje mestne zgodovine* (ur. Aleksander Panjek, Urška Železnik). Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, 2015.
- Železnik (Bratož), Urška: Kuga in prestopki zoper zdravje: iz fragmentov sodnih procesov (Koper, 1630–31). *Acta Histriae* 23, 2015, št. 4, str. 713–734.
- Železnik (Bratož), Urška: Peste sul e oltre il confine asburgico-veneto: un'epidemia per ricostruire la popolazione (Capodistria, 1630–31). *Popolazione e storia* 16, 2015, št. 2, str. 73–94.
- Železnik (Bratož), Urška: Zamejevanje epidemij kuge v pristaniških mestih severnega Jadrana: primerjava med beneško Istro in Avstrijskim primorjem v 18. stoletju. *Povijesni prilozi* 45, 2013, str. 313–331.

SUMMARY

Between the Plague and Cholera. Quarantine Measures in the Northern Adriatic

The article presents movement restriction as preventive measure against contagious diseases, such as plague in the early modern period and cholera in the nineteenth century. In the coastal towns of northwestern Istria, such measures were taken to contain the plague both on land and sea; in addition to cordons sanitaires set up at the behest of the Venetian administration, quarantine was imposed at border crossings, and persons infected were put in isolation at home or in mainland lazarettos. At sea, the chief measure of protection against the spread of contagious diseases from distant lands were the Venetian lazarettos or, in smaller ports, health care offices and

other quarantine facilities. Security was enhanced by the armed fleet, serving as an extension of the cordons sanitaires. From the eighteenth century onward, the leading position in maritime trade was gradually taken over by the Habsburg Trieste. The port city espoused the Venetian preventive health mechanisms, which continued to remain in place after Istria passed from Venetian to Habsburg rule. Within the framework of maritime sanitation, Trieste as the central port also set up lazarettos, which still served their function during the cholera epidemics in the nineteenth century, whereas the cordons sanitaires lost much significance, and the isolation measures, too, became more relaxed. Rather than a medical issue, health prevention increasingly became the question of political-economic decision-making, also in the context of developing incentives for international guidelines on how to handle contagious diseases.

SIMONA KERMAVNAR^{*}

Nagrobni spomeniki in pokopališki korpusi v Sloveniji, uliti v Salmovi livarni

IZVLEČEK

V prvi polovici 19. stoletja so se tudi na pokopališčih v Sloveniji uveljavili litoželezni nagrobni spomeniki, plošče in križi, na pokopališke križe (ki so lahko bili tudi sami litoželezni) so bili večkrat nameščeni litoželezni korpusi Križanega. Članek je posvečen tovrstnim izdelkom iz Salmove livarne in njenega nasledstva v Blanskem na Moravskem, in sicer odlitkom korpusa po osnutku avstrijskega kiparja Antona Dominika pl. Fernkorna ter štirim nagrobnikom.

KLJUČNE BESEDE

nagrobni spomeniki, pokopališki križi, umetniški liv, Salmova livarna v Blanskem, pokopališča, korpusi, historizem, klasicizem, Sežana, Razdrto, Ljubljana, Vipava, Vojsko, Škofja Loka, Pivka, Anton Dominik pl. Fernkorn

ABSTRACT

TOMBSTONES AND CENTRAL CEMETERY CRUCIFIXES IN SLOVENIA FROM THE SALM IRON FOUNDRY

In the first half of the nineteenth century, cast iron tombstones, plaques, and crosses also became a common feature in cemeteries across Slovenia. Cemetery crosses, sometimes also made of cast iron themselves, often had a cast iron Corpus of the Crucified Christ affixed to them. The article focuses on such products from the Salm Iron Foundry and its successors in Blansko, Moravia—specifically on the castings of the Corpus of the Crucified Christ designed by the Austrian sculptor Anton Dominik von Fernkorn and on four tombstones.

KEY WORDS

tombstones, cemetery crosses, art casting, Salm Iron Foundry in Blansko, cemeteries, corpuses, historicism, Classicism, Sežana, Razdrto, Ljubljana, Vipava, Vojsko, Škofja Loka, Pivka, Anton Dominik von Fernkorn

^{*} mag. umetnostne zgodovine, Logatec, simona.kermavnar@gmail.com

Z nastankom pokopališč zunaj mest in večjih naselij v 19. stoletju so se grobovi začeli spremenjati tudi navzven, prej niti razločno vidne niti oskrbovane grobne površine so začele dobivati trajnejše samostojne kiparske in kamnoseške nagrobnike ter grobnice. Na kmečko okolje je mestna pokopališka kultura začela močnejše vplivati šele v zadnji tretjini stoletja po avstrijskem zakonu iz leta 1870, ki je pokopališče opredelil kot zdravstveno napravo, podrejeno občinskemu nadzoru.¹

Nagrobnik oziroma nagrobni spomenik je spominsko znamenje, praviloma nad grobom ali grobnico umrlega. Razlogi za postavitve so različni, od ohranjanja spomina na pokojnega do reprezentiranja rodbine.² Če so za baročne nagrobnike značilni bogata dekoracija, simbolični motivi (kot so lobanje, prekržane kosti, peščena ura) ter dolgi napisi, se je v času razsvetljenstva po sredini 18. stoletja nagrobna umetnost začela spreminjati. Prevladovali so arhitektonski nagrobniki (obelisk, piramida, steber, slop, slavolok), medtem ko so kiparski – spomenik s stoječo ali sedečo celopostavno figuro, z dvema ali več figurami, z velikim številom figur, herma, portretno poprsje na slopu ali stebru idr. – veliko redkejši. Klasicizem je ponovno uvedel antično motiviko: navzdol obrnjene bakle in odbit steber na primer simbolizirajo minljivost in smrt, uroboros je simbol večnosti. Klasicistična simbolika se počasi umakne šele v devetdesetih letih 19. stoletja, ko jo nadomestijo krščansko-religiozne teme. V drugi polovici stoletja se uveljavi historizem, ki s povzemanjem in kombiniranjem arhitekturnih prvin iz raznih zgodovinskih slogov obvladuje nagrobno umetnost do konca stoletja in čez; razcvet sprva doživijo neogotski, v devetdesetih letih pa neorenesančni nagrobniki.³

V oblikovnem pogledu lahko v določenem smislu vlečemo vzporednice z javnimi spomeniki – »javni« pomeni, da so postavljeni na vsakomur dostopnih javnih površinah; pokopališča pa so bila tisti posvečeni kraj, tisti napol javni prostor, kjer so lahko v smislu kulta spomenikov 19. stoletja postavljali nagrobnike tistim za narod zaslužnim osebam, ki se jim iz različnih vzrokov niso mogli oddolžiti z javnim spomenikom.⁴

Nagrobna umetnost na Slovenskem je zaostajala za razvojem v Evropi, v glavnem zato, ker se je meščanski sloj okrepil šele proti koncu 19. stoletja. Kamniti nagrobniki so povečini delo domačih kamnosekov, veliko pa je tudi dunajskega, graškega, italijanskega in madžarskega uvoza raznih serijskih izdelkov.⁵ V prvi polovici 19. stoletja, ko je bila plastika po besedah Emilijana Cevca »prava umetnostna pastorka«,⁶ so se na pokopališčih uveljavili litoželezni izdelki, plošče⁷ (večinoma pokončne, zaključene z zatrepom in akroterijem ter okrasom, navadno v obliki palmete, na vrhu in na vogalih zatrep), nagrobni spomeniki in križi.⁸

Pri nas je (še ne tako dolgo nazaj) prevladovalo mnenje, da so litoželezni izdelki le surogat bronastih in takih iz dražjih kovin.⁹ Vendar je to

5 Žitko, *Historizem*, str. 65–89; 70; Žitko, *Nagrobna plastika*, str. 41. Pri tem je treba povedati, da sistematičnega pregleda nagrobne plastike na Slovenskem nimamo, zaradi česar je zares objektivno oceno stanja nemogoče podati. Žitkova je konec osemdesetih v omenjenem delu (*Historizem*, str. 152–153) zapisala: »Strokovna literatura in podatki o naših nagrobnikih prejšnjega stoletja so skopi [...]. Poglavje o nagrobnikih v besedilu je le skromen oris tega sicer bogatega, a zelo zapostavljenega kiparskega in kamnoseškega področja prejšnjega stoletja. Raziskava v tej smeri in ovrednotenje posameznih nagrobnikov sta več kot potrebna, še zlasti zato, ker starejši nagrobniki na Slovenskem nezadržno propadajo ...«. Ista avtorica je leta 1997 predstavila nagrobno plastiko slovenskih akademskih kiparjev okoli leta 1900 (Žitko, *Nagrobna plastika*, str. 36–68). Od tedaj so bili sistematično predstavljeni nagrobniki nekaterih mestnih pokopališč, pri čemer gre izpostaviti Žale v Ljubljani (Piškur, *Ljubljanske Žale*) in nagrobnike s starega mestnega pokopališča na Ptuj (odprto 1775, danes ima status spominskega parka (Farič et al., »Počivajte v miru!«)); umetnostnozgodovinsko zanimive nagrobne spomenike po upravnih enotah predstavlja tudi zbirka Umetnostna topografija Slovenije (izdaja UIFS ZRC SAZU). Omeniti velja tudi delo Blaža Podpečana (*Nagrobnik, podoba živih*, 2006), ki v tretjem poglavju obravnava mesta pokopavanja in nagrobnike v Spodnji Savinjski dolini itd.

6 Cevc, *Slovenska umetnost*, str. 155.

7 V literaturi se uporablja tudi izraz stela (primarno vezan na antiko). Na Slovenskem so bile nagrobne plošče med premožnimi zelo priljubljene, na primer plošči c.-kr. poštnega upravitelja Jožefa Pavliča na pokopališču v Šentožboltu (kopija v Depojih državnih muzejev v Pivki) in c.-kr. poštnega upravitelja Henrika (Heinricha) pl. Hueberja v pokopališki kapeli v Postojni, obe izdelek livarne Mariazell (gl. Kermavnar, *Poštna postaja v Šentožboltu in kaj nam pove plošča poštne uprave Jožefa Pavliča* (<https://www.rtvsl.si/kultura/dediscina/postna-postaja-v-sentozboltu-in-kaj-nam-pove-nagrobna-plosca-postnega-upravitelja-jozefa-pavlica/679144>, november 2024)); več nagrobnih plošč livarne v Dvoru (gl. Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 127–134).

8 Gl. Žitko, *Historizem*, str. 65–91; Žitko-Durjava, *Nagrobnik*, str. 275–276; Čopič in Prelovšek, *Nagrobnik*, str. 276–277; Makarovič, *Slovenski in čas*, str. 176–197; Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 146–202.

9 Štular, *Nekaj primerov*, str. 74; Čopič, *Javni spomeniki*, str. 31.

1 Gl. Žitko, *Historizem*, str. 65–89; Makarovič, *Slovenski in čas*, str. 147–149, 161; Sapač, *Pokopališča in mavzoleji*, str. 315–327.

2 Makarovič, *Slovenski in čas*, str. 163.

3 Čopič in Prelovšek, *Nagrobnik*, str. 272–275; Žitko, *Nagrobna plastika*, str. 40.

4 Žitko, *Nagrobna plastika*, str. 40; Žitko, *Po sledih časa*, str. 7–8; Čopič, *Javni spomeniki*, str. 17–19.

poenostavljeno gledanje, saj ima lito železo svoje zakonitosti in kvalitete ter je tudi samo zase estetsko prepričljivo. Sivočrni material se lepo poda klasicističnemu slogu, ki poudarja jasnost oblik in formalno preprostost.¹⁰ Zaradi navedenega je posebej primeren za opremo pokopališč.

Fascinacija z dosežki industrijske revolucije, ki jo je omogočalo in gnalo prav lito železo,¹¹ je bila v prvi polovici 19. stoletja nesporna in vsesplošna, ne nazadnje so se angažirali tudi (vrhunski) umetniki. Naš prvi akademsko šolani kipar Franc Zajec (1821–1888) je v dobri veri, da bo dobil veliko naročil, saj je izpolnjeval zahteve akademije, se pravi tudi meščanskega okusa in estetike, v *Novicah* izrecno objavil, da se je šolal na Dunaju in v Münchnu,¹² a realnost je bila neprijazna in do naročil je le s težavo prihajal. V takšni situaciji mu je z naročili preživetje omogočala livarna kneza Auersperga (Turjaškega) na Dvoru pri Žužemberku (*Hof in Krain*). »Zaradi čistega liva, lepih in predvsem nadvse okusnih oblik« je livarna prejela tudi najvišja priznanja na industrijsko-obrtnih razstavah, to pa pomeni začetek industrijskega oblikovanja na Slovenskem;¹³ in z romantiko, ko postane najbolj uveljavljeno pokopališko znamenje križ, je treba še posebej poudariti njen prispevek. Naj med zelo kvalitetnimi nagrobnimi križi izpostavimo tiste s čipkasto perforirano strukturo, ki jih lahko še danes srečamo na več pokopališčih na Dolenjskem (na primer v Žužemberku, Svetem Gregorju pri Ribnici in Soteski), pa tudi drugje (Avče na Primorskem).¹⁴ Med nagrobnimi spomeniki pa omenimo vsaj najbolj znana: to sta več kot štiri metre visok nagrobnik (1840–1844) Karla Zoisa pl. Edelsteina († 1836), ki je danes na ljubljanskih Žalah, kamor so ga prestavili s prvotne lokacije na pokopališču pri sv. Krištofu, ter nagrobnik cesarskega svetnika in c.-kr. okrajnega komisarja Franca Henrika Langerja († 1861) in njegove žene Jožefe Tekle iz okoli 1861 ob žup-

nijski cerkvi v Šmihelu pri Novem mestu;¹⁵ spomenik je ostanek z nekdanjega pokopališča, ki je bilo okoli cerkve. Kot izdelek livarne v Dvoru lahko z veliko verjetnostjo označimo tudi največji litoželezni nagrobni spomenik v Sloveniji, ki je danes v funkciji javnega spomenika v Idriji. Postavljen je bil leta 1847 v spomin na 17 žrtev največjega jamskega požara v zgodovini idrijskega rudnika živega srebra, ki so umrle leto prej. Stal je na starem pokopališču ob cerkvi sv. Križa. Litoželezni obelisk v današnji obliki¹⁶ bi glede na svojo klasicistično arhitektonsko govorico lahko nastal v katerikoli evropski livarni, ker pa gre za več kot šest metrov visok izdelek (in posledično zelo težek), je logično sklepati, da se je naročnik (rudnik oziroma država)¹⁷ obrnil na najbližjega proizvajalca, kar je bila pač Auerspergova livarna v Dvoru. Mimogrede, v tej livarni je bil leta 1868 ulit, po predlogah iz Salmove livarne v Blanskem, tudi litoželezni vodnjak s kipom rudarja na vrhu slopa, t. i. »Korle« v Idriji.¹⁸ Ker je bilo staro pokopališče v Idriji že pred drugo svetovno vojno opuščeno,¹⁹ je spomenik nekaj časa razstavljen ležal kot staro železo, leta 1998 pa so ga končno obnovili, tako da danes stoji na Aumeškem trgu v Idriji.

Pričujoči članek je posvečen trem pokopališkim korpusom ter štirim od doslej identificiranih nagrobnih spomenikov, ki so bili izdelani v Salmovi livarni v Blanskem na Moravskem, katere lastniki so bili poslovno in sorodstveno povezani z Auerspergi.²⁰ Zgodovina tega mesta je

¹⁰ Schmidt, *Der preussische*, str. 124 sl.; Ilse-Neumann, Karl Friedrich Schinkel, str. 62; Langer, *Faszination Eisen*, str. 9; Schreiter, *Lauchhammer und Berlin*, str. 111 sl.

¹¹ Leta 1708 je Anglež Abraham Darby, ustanovitelj livarne v Coalbrookdalu, razvil metodo taljenja železa s koksom namesto oglja, kar je pocenilo in povečalo njegovo proizvodnjo, poenostavitev produkcije pa je sprožila val industrializacije. Gl. *Industrial Revolution*, str. 304 sl.

¹² Žitko, *Historizem*, str. 23.

¹³ Žargi, *Železarna na Dvoru*, str. 39–44; Žmavc, *Tehniška dediščina*, str. 62; Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 14–15 (s starejšo literaturo).

¹⁴ Gl. Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 21, 181 sl. V okviru opreme grobnih površin in pokopališč velja omeniti tudi kvalitetne litoželezne ograje, običajno okoli nagrobnih spomenikov in kapel premožnejših rodbin, torej v glavnem tistih, ki stojijo ob pokopališkem zidu, čeprav so se v Sloveniji ohranile bolj izjemoma.

¹⁵ Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 127–129. Risbo tega nagrobnika je livarna na prošnjo dr. Janeza Bleiweisa leta 1851 ponudila tudi za nagrobni spomenik pesniku dr. Francetu Prešernu. Prejeti osnutki niso bili zadovoljivi. Spomenik je nato po načrtu neznanega dunajskega arhitekta izdelal ljubljanski kamnosek Ignacij Toman ml. Je pa Prešernov nagrobnik obkrožala ograja z Dvora (Prim. Gspan, *Prešernov grob*, str. 42–44; Žargi, *Železarna na Dvoru in Prešernov*, str. 103–113; Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 118–119, 127–129; Globočnik, *Spomeniki*, str. 23, 25).

¹⁶ Krasijo ga edino bršljanovi venci s prekrizanima rudarskima kladivoma na obelisku, vendar bi po analogijah in v skladu s tedanjim duhom časa pričakovali vsaj še trakove z akantovjem na robovih. Tu se zastavlja vprašanje, ali je bil spomenik obnovljen korektno in dosledno.

¹⁷ Na primer Žitko, *Po sledih časa*, str. 41.

¹⁸ V viru *Carli/Karls Brunnen*, gl. Kermavnar, *Idrijski vodnjak*, str. 245–252.

¹⁹ Pokopališka cerkev sv. Križa je bila leta 1967 porušena, ostal je le zvonik, inkorporiran v kmalu zatem zgrajeno novo župnijsko cerkev (arh. Anton Bitenc; namesto leta 1951 porušene župnijske cerkve sv. Barbare), posvečeno sv. Jožefu Delavcu. V času fašistične okupacije so konec tridesetih let na vzhodnem robu Idrije zasnovali novo, sedanje pokopališče (gl. Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 76–81, 192–197).

²⁰ Kermavnar, *Idrijski vodnjak*, str. 249; Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 33.

tesno povezana z železom in plemiško rodbino Salm-Reifferscheidt, katere član Hugo Franz (František; 1776–1836) je najzaslužnejši za njen razcvet, ko je leta 1806 prevzel njeno vodenje. Leta 1896 je livarno kupila praška delniška družba Akciová společnost strojírny / Maschinenbau-Aktiengesellschaft (nekdanji Breitfeld, Daněk & Co.), ki je v veliki meri ohranila ponudbo predhodnice. Pokopališki repertoar livarne je bil zelo obsežen in bogat, izdelovali so vse potrebno za opremo pokopališč.²¹

Med nagrobnimi spomeniki Salmove livarne na tem mestu omenimo vsaj obeliskast nagrobnik iz leta 1831 češkega jezikoslovca in utemeljitelja slavistike Josefa Dobrovskega (1753–1829) na mestnem pokopališču v Brnu, za katerega je načrt najverjetneje izdelal nemški slikar nazarenske smeri in takrat ravnatelj münchenske likovne Akademije Peter von Cornelius,²² ter precej mlajši (z začetka 20. stoletja) nagrobni spomenik rodbine Rajsiglů na mestnem pokopališču v Blanskem, kjer soho angela (po katalogu angel smrti oziroma Nika) na pokončnem kvadrastem podstavku flankirata sedeči žalujoči ženski figuri.²³

Med najpomembnejšimi izdelki Salmove livarne v Sloveniji,²⁴ ki jih lahko vidimo na pokopališčih,²⁵ so korpusi, za katere je osnutek izdelal avstrijski historicistični kipar neobaročne smeri Anton Dominik Fernkorn (1813–1878). Pri nas je znan predvsem po bronastem poprsju feldmaršala Josefa Radetzkega, postavljenem leta 1860 v parku Zvezda kot prvi reprezentativni javni spomenik v Ljubljani,²⁶ danes hranjen v Mestnem muzeju, in v zvezi s štirimi litoželeznimi psi pred tivolskim dvorcem v Ljubljani, ki mu jih pripisuje urbana legenda. Ker pa so kopije antičnih molo-

sov, mu avtorstva v resnici ne moremo pripisati.²⁷ V turbulentnem času marčne revolucije je Fernkorn začel sodelovati s Salmovo livarno. V letih 1864–1866 je med okrevanjem po kapi z družino večkrat prihajal v zdravilišče v Sankt Radegund pri Gradcu (Telstation) na avstrijskem Štajerskem. Kraju je podaril Križanega, za katerega je model izdelal sam. Križani je bil ulit v Salmovi livarni in ga najdemo tako v starejšem (pred 1872) kot mlajšem katalogu livarne (po 1872), in sicer pod isto številko, 15.²⁸ To znamenje, t. i. *Fernkorn-Kreuz*,²⁹ še vedno stoji v kraju St. Radegund. Odlika tega korpusa hrani tudi Muzej v Blanskem.³⁰ (Kot zanimivost omenimo, da primerjava Kristusove glave s Fernkornovimi fotografskimi in drugimi portreti³¹ kaže veliko sorodnosti; kipar je za obraz najverjetneje uporabil svoje obrazne poteze.) Gre za polnoplastičen korpus helenistične lepote, Kristusovo telo je vitko, stopali sta prekržani, in sicer desno prek levega. Rana na desni strani trupa je reliefno poudarjena. Roki sta sko-

Slika 1: Litoželezni korpus Križanega na pokopališkem križu v Pivki (foto: Simona Kermavnar).

21 Gl. npr. Grolich, *Blanenská umělecká litina*; Koudelka, *Stručné dějiny*, str. 6–19.

22 Čeladín, *Po stopách*, str. 73.

23 Čeladín, *Po stopách*, str. 85: Niko, ki stoji ločeno na obeležju sredi pokopališča, je na samem nagrobniku zamenjal žalujoči angel; *Po stopách blanenské umělecké litiny*, str. 163.

24 Več javnih spomenikov je bilo po koncu prve svetovne vojne odstranjenih (na primer spomenik feldmaršalu Josefu Wenzlu Radetzkeu po modelu Adama Rammelmayerja, stal je pred tivolskim dvorcem v Ljubljani; gl. Žitko, *Historizem*, str. 39, 151; Telesko, *Denkmäler*, str. 157s). Za odstranjene javne spomenike v Mariboru in sosednjih mestih, ki so bili postavljeni v zadnjih desetletjih 19. in v zgodnjem 20. stoletju, gl. Vidmar, *Sestop*, str. 679–700.

25 Številni so tudi litoželezni križi, ki so sodeč po katalogih zelo verjetno nastali v tej livarni (gl. Kermavnar, *Litoželezna oprema*; v tisku).

26 Za Fernkornova dela v Ljubljani gl. Žitko, *Delo dunajskih kiparjev*, str. 135–146.

27 Gl. Kermavnar, *Litoželezni molosi*, str. 105–120.

28 Aurenhammer, *Anton Dominik Fernkorn*, str. 7; Gröller, *St. Radegund*, str. 94–95.

29 Fotografija znamenja objavljena v *Erlebnisregion Graz*, str. 23.

30 Fotografija objavljena v *Po stopách blanenské umělecké litiny* 2019, str. 128.

31 Na primer Josef Kriehuber, *Anton Dominik Fernkorn*, litografija, 1958 (vir: wikipedia).

Slika 2: Litoželezni korpus Križanega na pokopališkem križu na Vojskem, izrez (foto: Simona Kermavnar).

raj vodoravni, prsti so rahlo stegnjeni. Perizoma je v obliki zavihanega prta, ki na desni nogi sega do kolena, na levi pa čezenj, ob straneh draperija pada v ravnih gubah. Kristusov žalostni obraz je sklonjen in oči so zaprte, lasje so počesani na prečko, obakraj obraza padajo v umetelnih kodrih. Zanimiv je detajl trnove krone, katere vejici sta nad čelom zvezani s kratko vrvico. Višina (od stopal do vrha glave) znaša okoli 126 cm, v mlajšem katalogu pa je odlitek za malenkost manjši (v. 122 cm).³²

Pri nas take odlitke srečamo na pokopaliških križih, in sicer so bili do sedaj identificirani na Vojskem pri Idriji³³ (sl. 2), v Pivki (prej Sv. Peter na Krasu)³⁴ (sl. 1) in v Škofji Loki, kjer je odlitek nameščen nad glavnim vhodom v leta 1897 posvečeno pokopališko kapelo³⁵ in ne na pokopališkem križu.

32 Gl. Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 146–151.

33 Gl. Kermavnar, Pomembna umetnostna dediščina, str. 10.

34 V Pivki sedanji pokopališki križ stoji na podstavku nagrobnika nadzornika c.-kr. finančne straže Janeza Čelharja († 1862).

35 Škofja Loka je mestno pokopališče dobila leta 1892, čez tri leta pa so po načrtu stavbenika Giovannija Battista (Janeza Krstnika) Molinarija in s pomočjo njegovega nečaka Angela zgradili še kapelo Gospodovega vstajenja, ki jo je leta 1897 posvetil škof Jakob Missia (gl. Štukl, Pokopališče, str. 71–81; Sapač, Škofja Loka: Pokopališče, str. 630). Članek Odlazek in Kavčič, *Dediščina*, str. 89–108, povzema starejša dognanja in korpusa ne omenja.

V nadaljevanju predstavljeni nagrobni spomeniki so časovno vezani na 19. in začetek 20. stoletja: spomenik rodbine Polley na pokopališču v Sežani (t. p. q. 1837), spomenik Ferdinandu Mayerju (t. p. q. 1857) na pokopališču v Vipavi, nagrobnik Kaučičevih (tudi Kavčič) na pokopališču v Razdrtem in nagrobni spomenik Čebinovih na pokopališču v Stožicah v Ljubljani, slednja iz okoli 1900. Tri torej najdemo v zahodnem delu Slovenije in enega v Ljubljani. Upoštevati je treba, da so bili v smislu litoželezne pokopališke opreme do sedaj sistematično pregledani le zahodni, osrednji in južni del Slovenije,³⁶ vzhodni in severni pa le sporadično, a nagrobnikov iz Salmove livarne tam zaenkrat ni bilo mogoče zaslediti.

NAGROBNI SPOMENIK SIMONA IN MARIJE TER WILJEMA JOŽEFA POLLEYJA

Na sežanskem pokopališču je na ograjenem platoju več nagrobnih spomenikov³⁷ članov rodbine Polley (zapisi priimka tudi Pollei, Polley, Pollei, Pollay, Polai, Polaj). Gre za eno najpomembnejših družin v Sežani, ki je močno zaznamovala mesto ter širšo in daljno okolico. V njeni lasti je bila cela vrsta nepremičnin, v Polleyjevi hiši (Partizanska c. 11) danes domuje Kosovelova knjižnica Sežana.³⁸ Začetnika družine sta bila veleposestnik Simon (1780–1837), ki je v kraju opravljal službo poštnega mojstra,³⁹ in njegova žena Marija (r. Külling;⁴⁰ 1778–1828), oba rojena v kraju Podgora (Unterbergen) na avstrijskem Koroškem, materini starši so bili Slovenci.

Rodilo se jima je pet otrok, kot zadnji 5. januarja 1812 Karel-Dragotin.⁴¹ Po poklicu je bil gradbeni inženir in je vodil gradbena dela na južni železnici (mimogrede, njegova nečakinja Emilija Mahorčič je bila poročena s češkim inženirjem,

36 Kermavnar, *Litoželezna dediščina*.

37 Gre za nagrobnike: (1) Karla († 1877), (2) Oscarja († 1896), (3) Wilhelma Josepha († 1816), Marie († 1828) in Simona († 1837), (4) Luigija († 1907), (5) Alojza (Karlovo brat, c.-kr. okrajni glavar v Sežani; † 1872; na podstavku kamnoseška sig. *Kocjančič Graz*; edini od nagrobnikov s slovenskim napisom), (6) Giulia († 1903) ter (7) Mile († 1928) in Melanie († 1944) Polley. Fotografija nagrobnikov je objavljena v Skrinjar, *Sežana*, str. 227.

38 Tu so še Polleyjev stolp (Ulica Mirka Pirca 5a), gostilna Polley (Partizanska c. 7), ena najpomembnejših furmanskih gostiln v kraju; nasproti gostilna Mahorčič, ki je bila sprva prav tako v lasti Polleyjevih, gostilna Polley (Partizanska c. 129).

39 Fonda, Eugene Polley, str. 16.

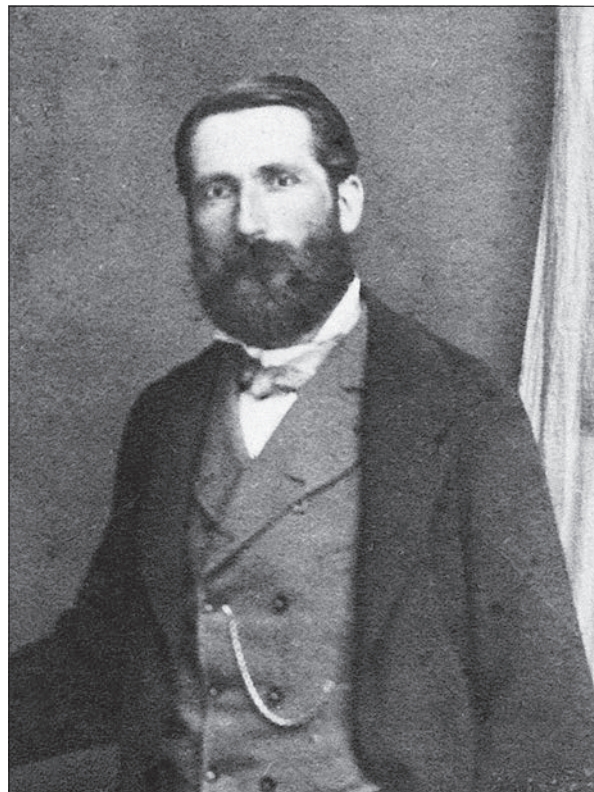
40 Eva Škapin (Družini, str. 7) navaja materin priimek kot *Kuellnig*.

41 Gl. Skrinjar, *Sežana*, str. 227–228; Kastelic, *Sežana*, str. 21; Rustja, 160 let, str. 118.

graditeljem južne železnice Janom Rybářom).⁴² Predvsem Karlu gre zasluga, da Sežana ni doživela usode bližnjih Senožec, ki jih je železnica zaobšla, kar je pomenilo začetek konca blaginje kraja. Sežana pa je po izgradnji železniške trase oživela in postala železniška postaja za ves gornji Kras.⁴³ Podjetju Polley je bila zaupana tudi izvedba predorov proge Ljubljana–Trst med krajema Gornje Ležeče in Košana, med Gorico in Sežano ter Sežano in Nabrežino. Polleyjevo podjetje je zgradilo tudi železniške postaje v Pivki, Divači, Sežani in Nabrežini ter čuvajnice od Košan do Gornjih Ležec in od Sežane do Nabrežine.⁴⁴ Ukvarjal se je tudi s premogovništvom, leta 1868 je kupil premoženje državnega premogovnika v Trbovljah in bil lastnik do 4/8; tam je zgradil rudniško kolonijo – naselje delavskih hiš za delavce, zaposlene pri njem (Polleyjeva kolonija). Od leta 1869 je bil upravni svetnik Lankoviške premogovne družbe na Štajerskem, svoje premogov-

Slika 3: Litoželezni nagrobni spomenik Polleyjevih na pokopališču v Sežani (foto: Simona Kermavnar).

Slika 4: Karel Polley ok. 1850 (izrez iz skupinske fotografije z ženo Ano in otrokom) (osebni arhiv Janka Kastelica).

nike je imel tudi v bližnjem Voitsbergu, od leta 1871 rudnik rjavega premoga v Velušiču blizu Kni-
na itd.⁴⁵ 20. septembra 1877 je umrl v Sežani, kjer je tudi pokopan⁴⁶ (sl. 4).

Karel je dal na sežanskem pokopališču postaviti prvi (in edini litoželezni) nagrobni spomenik družine. Gre za čisti klasicistični nagrobnik, torej na njem ni krščanske simbolike. Je v obliki nagrobne urne na podstavku (nem. *Graburne auf Sockel*) (sl. 3) višine ok. 203 cm in sestavljen iz šestih kosov. Tridelni stopničasti podstavek meri v dolžino 158 cm in širino 120 cm, višina vsake stopnice je 13 cm, pri vrhu se konkavno upognjen nadaljuje v osrednji kvadrast del z napisnim poljem (52 x 44,5 cm). Sledi tanjša plošča in na njej podstavek z ok. 70 cm visoko urno, okoli katere je ovita antikizirajoča draperija. Ta simbolizira prehod med živimi in mrtvimi, med zemeljskim in onstranskim. Okoli posode se ovija uroboros, torej kača, ki se grize v rep; simbol najdemo že pri starih Egipčanih ter predstavlja moč, ki se sama večno uničuje in obnavlja. Kot lahko vidimo iz malenkost drugače obarvane površine na osre-

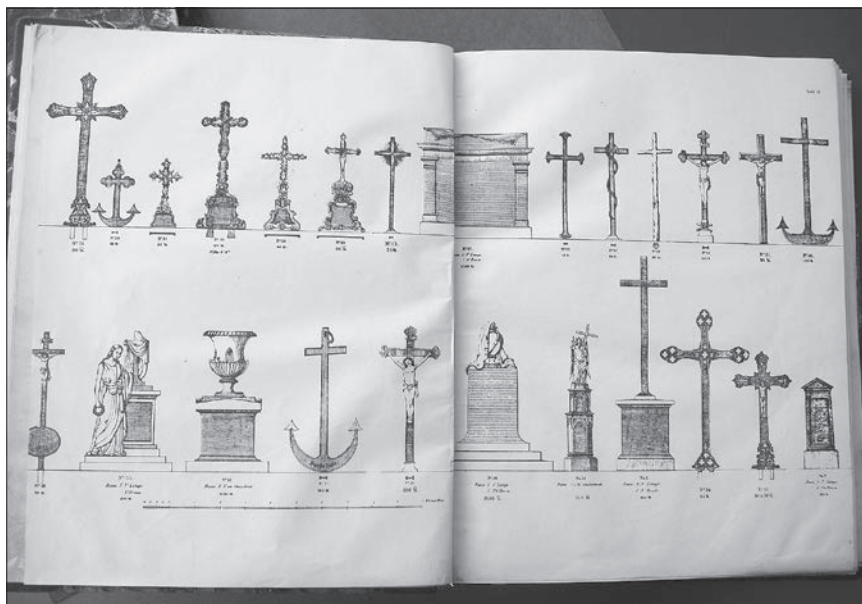
⁴² Gl. Štoka, Mahorčič, Amalija (1817–1896) (<https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/mahorcic-amalija/>, november 2024).

⁴³ Košir et al., *Železniška proga*, str. 160.

⁴⁴ Bressan, *La costruzione*, str. 106; gl. tudi Mohorič, *Zgodovina železnic*, str. 35.

⁴⁵ Fonda, Eugene Polley, str. 16.

⁴⁶ Napis na kamnitem nagrobniku je v nemščini, letnica smrti 1874 je napačna (pravilna 1877), na podstavku je signatura kamnoseštva *Consortio di Gorizia*.

Slika 5: Katalog Salmove livarne, ok. 1860 (Brno, Moravský zemský archiv v Brně).

dnjem frontalnem delu spomenika in po sledih šestih vijakov, je bila plošča z napisom, ki je zdaj prosto prislonjena ob spomenik, sprva pritrjena tam. Napis v nemščini z verzalkami sporoča, da je dal spomenik postaviti Karel (*Carl*) staršema in mlajšemu bratcu Wilhelmu Josefu, ki je umrl leta 1816, star še ne dve leti.⁴⁷

Zanimiva je primerjava antikizirajoče urne na Polleyjevem nagrobniku z izdelki dvorske livarne: na vrhu nagrobne plošče (na podstavku je usnjarski simbol, vedro s prekrižanima strgaloma)⁴⁸ usnjarja in cehovskega mojstra ter oskrbnika ptujske mestne župnijske cerkve, nadzornika mestne bolnišnice in višjega častnika mestne vojaške enote Franca Saleškega Schrafla († 1821), na starem pokopališču na Ptuj (sedaj Park spominov) je relief manieristične vaze (urne) z draperijo (manierizem je tudi sicer značilen za del produkcije dvorske livarne);⁴⁹ podolgovata urna na vrhu Zoisovega nagrobnika je okrašena z akantovimi listi in brez draperije. Urna na risbi nagrobnega spomenika št. 17 (T VIII) na prej omenjeni ponudbi livarne za Prešernov nagrobnik v Kranju⁵⁰ pa je

podobna rešitvi v Salmovem katalogu in na Polleyjevem spomeniku.⁵¹

Glede na letnico zadnjega umrlega, očeta Simona, je moral biti sežanski spomenik postavljen po letu 1837.⁵² Poleg kvalitetnega umetniškega liva urne z mehko draperijo s čopi – ti so domala podpis Salmove livarne; pri nas jih vidimo tudi na kipih štirih nimf na litoželeznih vodnjakih na Vrhniki, v Šmarjeških Toplicah, Črnomlju in Logatcu⁵³ – in z okoli nje ovito kačo nagrobnik kot izdelek Salmove livarne potrjujejo mere, ki se ujemajo s tistimi v katalogu. Gre za model št. 26 iz nedatiranega kataloga iz prve polovice 19. stoletja⁵⁴ in s starimi avstrijskimi oziroma dunajskimi merami, s čevlji (*Fuß*) in palci (*Zoll*),⁵⁵ teža je v funtih z ligaturo *lb* (sl. 5).

47 HIER RUHEN WILHELM JOSEF POLLEY GEBOREN ZU SESSANA AM 30. SEPTEMBER 1814 GESTORBEN AM 1. APRIL 1816. MARIA POLLEY GEBORNE KÜLLING GEBOREN ZU UNTERBERGEN AM 8. APRIL 1778 GESTORBEN ZU SESSANA AM 2. APRIL 1828. SIMON POLLEY GEBOREN ZU UNTERBERGEN AM 27. JÄNNER 1780 GESTORBEN ZU SESSANA AM 19. SEPTEMBER 1837 GEWIDMET VON CARL POLLEY.

48 Plošča ima na vrhu na vogalih namesto akroterijev dve v profilu upodobljeni maski – identično na približno sočasni nagrobni plošči Žige Zois († 1819) in njegove mame Johane († 1798), ki je bila včasih na ljubljanskem pokopališču pri cerkvi sv. Krištofa, danes pa je vzdana v notranje dvorišče Zoisove palače v Ljubljani na Bregu.

49 Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 22.

50 NUK, Rokopisni oddelek, Ms 495.

51 Matija Žargi (Železarna na Dvoru in Prešernov, str. 109, III) je v zvezi s »kroženjem« katalogov ter izvirnimi izdelki zapisal: »Vprašanje, ki si ga ob izdelkih umetniškega železnega liva vedno znova zastavljamo, je, kateri so bili uliti po skicah v prodajnih katalogih drugih srednjeevropskih železolivarn in kateri po osnutkih v tovarni zaposlenih inženirjev. Skoraj z gotovostjo lahko govorimo, da so table VIII-X vzete iz kataloga kake livarne ...«.

52 V zvezi z natančnim podajanjem letnic rojstva in smrti omenimo, da napisi na nagrobnikih iz 19. stoletja kažejo, kako so v tem stoletju različne plasti prebivalstva pojmovale merjenje osebne starosti. Pri bogatejšem, izobraženem delu prebivalstva in pri večini v mestih živečih ljudi se je v prvi polovici stoletja precej širilo natančno izražanje doživete starosti z datumoma rojstva in smrti, ki ob letu zajemata tudi mesec in dan. Ta način je vedno bolj izpodrival ohlapnejše izražanje starosti, ki je navajalo samo leto smrti in doživeta leta (Makarovič, *Slovenci in čas*, str. 174–175).

53 Kermavnar, *Vodnjak v parku*, str. 55–68.

54 List iz kataloga je objavljen v *Po stopách blanenské umělec-ké litiny* 2019, str. 160.

55 Dolžina 5'0", širina 3'9 1/2", teža 784 kg.

NAGROBNI SPOMENIK FERDINANDA KARLA MAYERJA

V obzidje pokopališča v Vipavi vpeta nagrobna kapela Mayerjevih (zraven je kapela rodbine Lavrin-Hrovatin z granitnima egipčanskima sarkofagoma) iz sredine 19. stoletja je pravokotnega tlorisa s tempeljskim čelom. V Vipavsko dolino se je družina preselila konec 18. stoletja iz Bavarske, ko je dr. Jožef Mayer kot kirurg spremljal Napoleonovo vojsko, leta 1822 je od grofa Coroninija kupil tudi dvorec Lože pri Vipavi.⁵⁶ Sredi kapele stoji na kockasti bazi s porezanimi vogali monumentalen neogotski litoželezen nagrobni spomenik Ferdinanda Karla Mayerja († 1857) v obliki osemkotnega slopa višine 156 cm. Celoten spomenik je visok dva metra in pol (tehta 270 kg). Slop zgoraj zaključuje friz v obliki lokov z gotskimi fialami, polja pod njimi pa krasi osem krilatih angelskih glav. Za čipkasto strukturo fial se slop piramidasto zoži, na nizkem podstavku na njem pa stoji kip mladega Jezusa (v. 67 cm),⁵⁷ oblečenega v prepasano tuniko. Deček razpira roki, njegov obraz odlikuje helenistična lepota. Jezusov kip je v nasprotju s preostalim delom nagrobnika, ki je črn, belkaste barve, verjetno prvotno posrebren. Za figuro stoji križ (v. 93 cm), na križišču krakov so kot pars pro toto za *arma Christi*, torej orodja Kristusovega trpljenja, upodobljeni trije žebli, obdani s trnovo krono. Na sprednjih treh stranicah slopa teče ulit napis. Levo so verzi žalostinke *Ruhe sanft, des / Lebens Kummer / Drückt nicht mehr / dein edles Herz / Dich umfängt des / Grabes Schlummer / Uns allein uns / bleibt der / Schmerz*. Najdemo jih že v kronološkem popisu nagrobnih napisov dunajskih pokopališč iz leta 1833 E. M. Hampeisa.⁵⁸ V sredini so podatki o pokojniku: *Hier ruhen / die irdischen / Ueberreste des / Ferdinand / Mayer / geb. am 24.⁵⁹ Octbr. / 1816 / gest. am 25. Febr. 1857 / gewidmet von / der tief betrübten / Mutter betrauert / von seinen / Geschwistern*. Desno so verzi, ki so še danes običajni na nagrobnikih in pri osmrtnicah: *Still und einfach / war dein Leben, / Treu und thätig / deine Hand; / Mustest doch hin / über schweben. / In das bess're / Vaterland* (sl. 6, 7).

Risbo enakega nagrobnega spomenika pod št. 51 najdemo že v Salmovem katalogu iz sredine 19. stoletja, rahlo odstopa le detajl Jezuso-

ve glave, ki je nekoliko sklonjena in ne povsem frontalna. Podstavek in slop sta identična tudi pri nagrobniku na risbi št. 50, kjer je namesto kipa mladega Jezusa na vrhu križ s Križanim, višina celote pa je enaka. Tako oblikovno kot tudi po merah se spomenik povsem ujema z risbo iz nekoliko mlajšega Salmovega kataloga, aktualnega po letu 1872,⁶⁰ in sicer pod isto številko kot v starejšem katalogu. To verjetno pomeni, da je bil spomenik postavljen nekoliko kasneje in ne v letu Ferdinandove smrti 1857.⁶¹ Kip mladega Jezusa s križem (*Jesukind mit*

Slika 6: Nagrobni spomenik Ferdinanda Mayerja na pokopališču v Vipavi (foto: Simona Kermavnar).

⁵⁶ Seražin, Lože pri Vipavi, str. 81; Sapač, *Grajske stavbe*, str. 19.

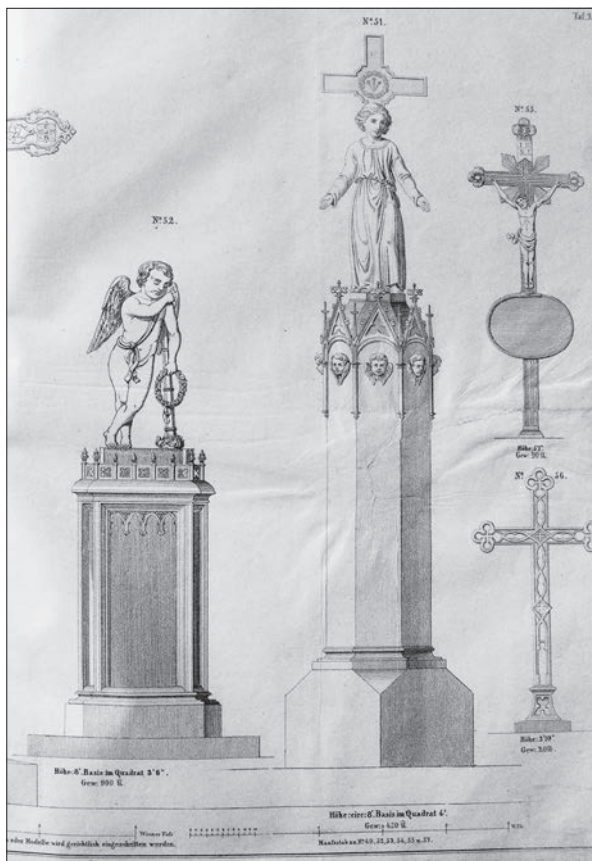
⁵⁷ Lazarini et al., Vipava, str. 564: plastika interpretirana kot »molivec«.

⁵⁸ Hampeis, Epig. 224, str. 187.

⁵⁹ Na kamniti plošči v grobnici je kot dan rojstva naveden 26. oktober 1816, datum smrti je enak.

⁶⁰ Katalog Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko – Niederlagen: Wien (Marxergasse Nr. 28) – Brünn (Grosser Platz 21).

⁶¹ Običajno sicer velja, da od smrti do postavitve nagrobnika le redko mine več kot leto ali dve (Tarlow, *Bereavement and commemoration*, str. 13–14), ni pa to pravilo. Omenimo litoželezno ploščo na opuščnem delu pokopališča na Polzeli (nekdanj vzidana v zunanjščino tamkajšnje cerkve), kjer sta jo dali po smrti Jakoba Persche leta 1817 postaviti njegova žena in hči, in sicer šele 19 let po njegovi smrti, kot sporoča napis: *HIER RUHET / IAKOB PERSCHE / PAECHTER ZU NEUZILL. / GESTORBEN DEN 10. JUNI 1817. / IM 47. LEBENSJAHRE. / SEINE INNIG BETRÜBTE GATTIN / IOSEPHA PERSCHE / INHABERIN DER HERRSCHAFT / SCHÖNEGG, / UND DESSEN VON ZÄRTLICHEN / SCHMERZE ERFÜLLTE TOCHTER*

Slika 7: Slopni nagrobni spomenik št. 51 z mladim Jezusom v ilustriranem katalogu Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko – Niederlage Wien (Landstrasse, Marxergasse Nr. 15) (Blansko, Muzeum Blanenska).

Kreuz) s frontalno držo glave in enakih mer je bil aktualen še v prvih desetletjih 20. stoletja, ko je bila Salmova livarna že last praške delniške družbe *Akciová společnost strojírny dříve Breitfeld, Daněk*; vidimo ga v katalogu iz let 1910–1912 kot nagrobnik št. 104, a spodnji, slopasti del je drugačen.

NAGROBNI SPOMENIK DRUŽINE ČEBIN

V severovzhodnem vogalu obzidanega pokopališča v Stožicah v Ljubljani stoji monumentalni litoželezen nagrobni spomenik družine Čebin⁶² (sl. 8). V višino meri tri metre in pol. Ima obliko 170-centimetrskega osemkotnega slopa na stopničasti bazi, zgoraj slop obdaja cinast friz,

/ AMALIA / WIDMEN DIESES DENKMAHL / IHRER UNVERGÄNGLICHEN LIEBE. / RUHE SEINER ASCHE / UND EWIGER FRIEDE SEINER / WERKLÄRTEN SEELE 1836 (gl. Podpečan, *Nagrobnik*, str. 47).

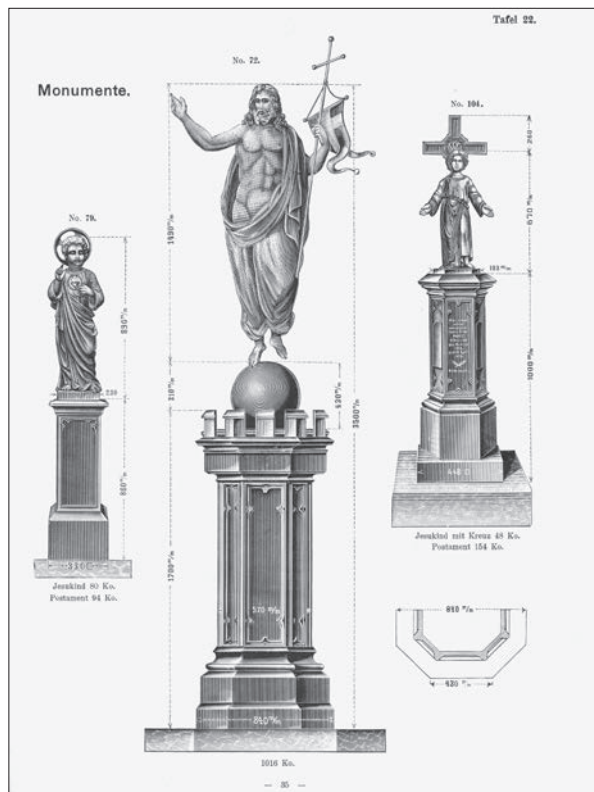
62 Kermavnar, Monumentalen litoželezen nagrobni spomenik Salmove livarne na pokopališču Stožice v Ljubljani (<https://www.mojaoabcina.si/ljubljana/novice/monumentalen-litozelezni-nagrobnik-salmove-livarne-na-pokopaliscu-stozice-v-ljubljani.html>, september 2024).

stranice so okrašene z okvirji neogotske oblike. Nanj je nameščena litoželezna krogla, na njej pa stoji kip blagoslovljajočega Vstalega Kristusa (v. 149 cm) s križem v levici. Frontalni pogled na Kristusa, ki se le z dvema prstoma desne noge dotika zemeljske krogle, daje vtis, da lebdi, in šele pogled od strani pokaže, da je na podlago čvrsto fiksiran z utorom.

Če slop sledi neogotskim zgledom, bi za kip Kristusa vzor lahko našli v italijanski visoki renesansi. Njegovo telo je pravilnih proporcev, proti nebu uprt lepi obraz obdajajo kodri, ki mu padajo na ramena in hrbet. Risbo takšnega nagrobnika lahko najdemo v Salmovem katalogu pod št. 72 (zastavice na križu v Stožicah ni več, ker je odpadla). Kot je v katalogih običajno, je risba opremljena z merami, v konkretnem primeru že v decimalnem merskem sistemu. Navedena je tudi teža, in sicer nagrobnik tehta natančno tono. Model istega monumentalnega spomenika je v svoji ponudbi obdržala tudi imenovana praška naslednica *Akciová společnost strojírny*; v njenem katalogu vidimo model spomenika na tabeli 22 (rubrika »spomeniki« – *Monumente*) pod isto številko, torej 72 (sl. 9). Tudi mere so ostale enake, le teža je malenkost večja (1016 kg). Sicer opazimo majhne razlike med obema risbama in kipom Vstalega, zlasti pri draperiji in drži Kristusove glave, vendar je treba taka odstopanja v katalogih, v

Slika 8: Nagrobni spomenik družine Čebin na pokopališču Stožice (foto: Simona Kermavnar).

Slika 9: Risba nagrobnega spomenika št. 72 (tabela 22) v katalogu Akciová společnost strojírný dříve Breitfeld, Daněk i spol (Blansko, Muzeum Blanenska).

katerih predmeti niso predstavljeni s fotografijami, vzeti v zakup. Motivi vstajenja in vnebovzetja z osnovno idejo o odrešenju so bili tudi sicer priljubljeni okoli leta 1900.⁶³ Identičen odlitek Vstalega Kristusa na zemeljski obli lahko vidimo na nagrobnem spomeniku (podstavek je drugačen) v kraju Bořitov na Moravskem.⁶⁴

NAGROBNI SPOMENIK KAUČIČEVIH (KAVČIČ)

Kaučičevi so bili v 19. stoletju ena najvplivnejših družin v Razdrtem. Ob pokopališkem zidu je več kamnitih nagrobnikov pripadnikov obeh vej družine,⁶⁵ eden pa je sestavljen iz kamnitega podstavka in litoželeznega klečečega angela na njem. Nesmrtnost simbolizirajoči angeli so bili med najpogostejšimi motivi nagrobne plastike;

⁶³ Žitko, *Nagrobna plastika*, str. 40.

⁶⁴ Fotografija objavljena v katalogu *Po stopách blanenské umělecké litiny* 2019, str. 163.

⁶⁵ Tam, kjer so po domače rekli pri Kauševih, je bil hotel, pri Vladimířevih (po domače) pa je bila pošta. Ignacij Kavčič († 1848, Trst) je bil tudi kaplan pri sv. Antonu v Trstu, Ivanu Kavčiču je cesar Franc I. v času francoske okupacije podelil zlato svetinjo za zasluge, Hinko Kavčič († 1893) je bil politik, dr. Josip Kavčič († 1903) narodni buditelj, Janez Kavčič pa je bil župan v Razdrtem in prijatelj Miroslava Vilharja (gl. *Postojnsko okrajno*, str. 133; *Razdrto*, str. 16–17).

v 70. in 80. letih 19. stoletja so bili netelesni prenašalci božanskega sporočila, konec stoletja pa prava moda, kot izdelke množične produkcije so jih postavljali zlasti na otroške grobove.⁶⁶ Angel v Razdrtem je visok 43 cm. Kleči na levem kolenu na prav tako litoželeznem kvadrastem podstavku, na kamnit podstavek je pričvrščen z zatičema ob strani. Oblečen je v dolgo tuniko, roke sklepa v molitvi, razprti krili sta veliki. V celoti je bil pozlačen, a pozlata se je ohranila v glavnem le v gubah draperije⁶⁷ (sl. 10). V katalogu iz leta 1904, v katerem so izdelki predstavljeni z risbami, je tak nagrobnik vključen pod rubriko *Nagrobni spomeniki in svetila* (nem. *Grabmonumente und Flambeau*) na listu 20 pod številko 80⁶⁸ (sl. 11).

Gre pravzaprav le za zgornji del – po katalogu – v celoti litoželeznega nagrobnika. Katalog je, kot rečeno, z začetka 20. stoletja, medtem ko so na kamnitem podstavku vklesani, kolikor je mogoče razbrati iz težko berljivega napisa, umrli že v 19.

Slika 10: Nagrobnik Kaučičevih na pokopališču v Razdrtem (foto: Simona Kermavnar).

⁶⁶ Žitko, *Nagrobna plastika*, str. 42.

⁶⁷ Kermavnar, *Litoželezna dediščina*, str. 124–125.

⁶⁸ Za tu objavljeno gradivo iz katalogov se najlepše zahvaljujem kustosu Milanu Koudelki (Muzeum Blanenska, Blansko).

Slika 11: Tabela 20 z nagrobnim spomenikom s klečečim angelom v katalogu Eisenwerke Blansko, 1904 (Blansko, Muzeum Blanenska).

stoletju (Marija † 25. 8. 1869, Ivan Kaučič † 16. 2. 1887), tako da je bil angelček zelo verjetno prenesen z otroškega nagrobnika.

SKLEP

Vsi tukaj predstavljeni izdelki Salmove livarne in njenega nasledstva v Blanskem na Moravskem so vrhunski primerki umetniškega liva. To pa pomeni, da imamo opravka tudi z naročniki, ki so bili razgledani in seznanjeni z najboljšim, kar je ponujala tedanja tovrstna srednjeevropska produkcija. So razmeroma dobro ohranjeni, večjo poškodbo imata le korpus (na Kristusovi nogi spodaj) na Vojskem in Čebinov nagrobnik na podstavku.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Moravský zemský archiv v Brně

H 998, katalog Salmove livarne, Eigentum der Fürstlich Salmlich Blansker Eisenfabrik Niederlage in Wien

Muzeum Blanenska, Blansko

Katalog Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko – Niederlage Wien (Landstrasse, Marxergasse Nr. 15)

Katalog Akciová společnost strojírný dříve Breitfeld, Daněk i spol

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana
Rokopisni oddelek, Ms 495

Osebni arhiv Janka Kastelica (Sežana)

LITERATURA

Arko, Mihael: *Zgodovina Idrije*. Gorica: Katoliška knjigarna v Gorici, 1931.

Aurenhammer, Hans: *Anton Dominik Fernkorn*. Wien: Anton Schroll & Co., 1959.

Bressan, Marina: *La costruzione. La Ferrovia del Carso Lubiana–Trieste. Dalle Alpe all'Adriatico in ferrovia con la Meridionale (1857) e con la Transalpina (1906)* (katalog razstave). Marino del Friuli: Edizioni della Laguna 2007, str. 87–112.

Cevc, Emilijan: *Slovenska umetnost*. Ljubljana: Prešernova družba, 1966 (Redna knjiga Prešernove družbe za leto 1967).

Čeladín, Jindřich: *Po stopách blanenské umělecké litiny. Po stopách blanenské umělecké litiny* (katalog razstave). Blansko: Muzeum Blanenska, 2019, str. 52–101.

Čopič, Špelca in Prelovšek, Damjan: *Nagrobnik. Enciklopedija Slovenije*, 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 276–277.

Čopič, Špelca: *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija Ljubljana, 2000.

Farič, Boris in Štefanič, Tatjana in Zadravec, Dejan: »Počivajte v miru!«. *Nagrobniki s starega ptujskega mestnega pokopališča* (ur. Tatjana Štefanič, Dejan Zadravec). Ptuj: Mestna občina Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož, Zgodovinski arhiv na Ptuj, 2018.

Fonda, Robert: Eugene Polley in sežanska rodbina Polley. *Kraški obzornik*, december 2012, str. 14–18.

Globočnik, Damir: *Spomeniki*. Ljubljana: Revija SRP, 2022.

Grolich, Vratislav: *Blanenská umělecká litina* (katalog). Muzejní a vlastivědná společnost v Brně. Okresní muzeum Blansko, 1991.

Gröller, Harald D.: *St. Radegund und Ungarn. Erlebnisführer. Schöckl-St. Radegund*. Graz, 2017, str. 94–95.

Gspan, Alfonz: *Prešernov grob v Kranju. Slavistična revija* 2, 1949, št. 1–2, str. 30–50.

Hampeis, E. M.: *Epig. 224. Chronologische Epigraphik der Friedhöfe Wiens, Erster Band*. Wien: In Commission bei C. Gerold, 1833, str. 187.

Ilse-Neumann, Ursula: *Karl Friedrich Schinkel and Berli Cast Iron, 1810–1841. Cast iron from the Central Europe, 1800–1850* (katalog razstave). New York, Wien, 1994, str. 55–73.

- Industrial Revolution. *The New Encyclopædia Britannica*, 6. *Micropædia*. Chicago, London, 2010, str. 304 sl.
- Kastelic, Janko: *Sežana: ljudje in kraj skozi čas*, Sežana: samozaložba, 2013.
- Kermavnar, Simona: Idrijski vodnjak z rudarjem. *Kronika* 66, 2019, št. 2, str. 245–252.
- Kermavnar, Simona: *Litoželezna dediščina v zahodni, osrednji in južni Sloveniji*. Logatec: EN – DVA – TRI, 2021.
- Kermavnar, Simona: Litoželezna oprema pokopališč v Cerknici, na Rakeku in Uncu ter v Grahovem. *Notranjski listi*, IV (ur. Janez Nared, Maruša Opeka). Cerknica: Občina Cerknica, 2025 (v tisku).
- Kermavnar, Simona: Litoželezni molosi pred Tivolskim dvorcem v Ljubljani v evropskem kontekstu. *Kronika* 67, 2019, št. 1, str. 105–120.
- Kermavnar, Simona: Litoželezni nagrobni spomenik članov rodbine Polley na pokopališču v Sežani. *Kraški obzornik*, julij 2019, str. 12–13.
- Kermavnar, Simona: Litoželezni nagrobni spomenik Ferdinanda Mayerja v Vipavi. *Latnik*, 29. 3. 2019, str. 29.
- Kermavnar, Simona: Pomembna umetnostna dediščina na pokopališču na Vojskem. *Idrijske novice*, št. 472, 4. oktober 2019, str. 10.
- Kermavnar, Simona: Vodnjak v parku Term Šmarješke Toplice. *Kronika* 72, 2024, št. 1, str. 55–68.
- Košir, Marko in Bogič, Mladen in Rustja, Karel: *Železniška proga Zidani Most-Sežana (Trst) (Koper)*. Maribor: PRO-ANDY, 2016 (Zbirka Svetovid).
- Koudelka, Milan: Stručné dějiny blanenských železáren. *Po stopách blanenské umělecké litiny* (katalog razstave). Blansko: Muzeum Blanenska, 2019, str. 6–19.
- Langer, Heiderose: Faszination Eisen oder Wie man das Material zum Sprechen bringt. *Schmuck und andere Kostbarkeiten aus Eisenkunstguss. Eisenkunstguss aus der Hanns Schell Collection* (katalog razstave). Graz: Hanns Schell Collection Graz, 2003, str. 6–12.
- Lazarini, Franci in Martelanc, Tanja in Potočnik, Tina in Seražin, Helena: *Vipava. Upravna enota Ajdovščina. Občini Ajdovščina in Vipava*, 2. zvezek (ur. Helena Seražin). Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 564 (Umetnostna topografija Slovenije).
- Makarovič, Gorazd: *Slovenci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Krtina, 1995 (Krt, 94).
- Mohorič, Ivan: *Zgodovina železnic na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1968.
- Odlazek, Katarina in Kavčič, Mateja: Dediščina mestnega pokopališča Škofja Loka. *Loški razgledi* 70, 2024, str. 89–108.
- Piškur, Milena: *Ljubljanske Žale. Vodnik po pokopališču*. Ljubljana: Družina, 2004.
- Po stopách blanenské umělecké litiny* 2019: *Po stopách blanenské umělecké litiny* (katalog razstave). Blansko: Muzeum Blanenska, 2019.
- Podpečan, Blaž: *Nagrobnik, podoba živih*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2006 (Archaeologia historica Slovenica, 5).
- Postojnsko okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski oris*. Vrhnika: Galerija 2, 2003 (ponatis knjige iz Postojna: R. Šeber 1889).
- Razdrto. Vas na Prevalah* (mentorica in avtorica besedila Gabriela Brovč). Postojna: Turistični krožek osnovne šole Miroslava Vilharja Postojna, 1993.
- Rustja, Karel: *160 let južne železnice na Pivki*. Pivka: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo Lipa Pivka, 2018.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. I: Zgornja Vipavska dolina*. Ljubljana 2008, str. 18–33.
- Sapač, Igor: Pokopališča in mavzoleji. V: Sapač, Igor in Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: MAO, FA 2015, str. 315–327.
- Sapač, Igor: Sežana, Sežana, Škofja Loka: Pokopališče. V: Sapač, Igor in Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: MAO, FA 2015, 605–606, 630.
- Schmidt, Eva: *Der preussische Eisenkunstguss. Technik – Geschichte – Werke – Künstler*. Berlin: Mann Verlag, 1981.
- Schreiter, Charlotte: Lauchhammer und Berlin. Antikenkopien aus Eisen und Bronze. *Berliner Eisen. Die Königliche Eisengießerei Berlin. Zur eschichte eines preußischen Unternehmens* (ur. Charlotte Schreiter, Albrecht Pyritz). Hannover: Wehrhahn, 2007, str. 109–125 (Berliner Klassik, 9).
- Seražin, Helena: Lože pri Vipavi – grad ali vila? *Goriški letnik* 20–21, 1993/1994, str. 71–103.
- Skrinjar, Pavel: *Sežana: sonce nad prestolnico Krasa*. Logatec: Ad Pirum, 2006.
- Škapin, Eva: *Družini Scaramangá in Economo v Sežani* (diplomska naloga). Koper, 2018.
- Štukl, France: Pokopališče v Škofji Loki. *Loški razgledi* 24, 1977, str. 71–81.
- Štular, Hanka: Nekaj primerov obrtnega in zgodnje-industrijskega oblikovanja v predmarčni dobi na Slovenskem. *Slovenci v predmarčni dobi in revoluciji 1848* (katalog razstave). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1978, str. 73–77.
- Tarlow, Sarah: *Bereavement and commemoration: an archaeology of mortality*. Oxford: Blackwell Publishers, 1999.
- Telesko, Werner: *Kulturraum Österreich. Die Identität der Regionen in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2008.
- Vidmar, Polona: Sestop Habsburžanov in avstro-ogrskih junakov s piedestala. Prispevek k slovenizaciji

javnega prostora Maribora in sosednjih mest leta 1919. *Annales* 30, 2020, št. 4, str. 679–700.

Žargi, Matija: Železarna na Dvoru in Prešernov nagrobnik v Kranju. *Kronika* 38, 1990, št. 3, str. 108–113.

Žargi, Matija: Železarna na Dvoru pri Žužemberku in začetki industrijskega oblikovanja na Slovenskem. *Sinteza*, 53/54, 1981, str. 39–44.

Žitko, Sonja: Delo dunajskih kiparjev Fernkorna in Tilgnerja za Ljubljano. *Acta historiae artis Slovenica* 2, 1997, str. 135–146.

Žitko, Sonja: *Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1989.

Žitko, Sonja: Nagrobna plastika slovenskih akademskih kiparjev okrog leta 1900. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 33, 1997, str. 36–68.

Žitko, Sonja: *Po sledih časa. Spomeniki v Sloveniji 1800–1914*. Ljubljana: Debora, 1996.

Žitko-Durjava, Sonja: Nagrobnik. *Enciklopedija Slovenije*, 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 275–276.

Žmavc, Ksenija: Tehniška besedila od 19. stoletja do ustanovitve Univerze v Ljubljani. *Zgodovina strojništva in tehniške kulture na Slovenskem* (ur. Mitjan Kalin). Ljubljana: Fakulteta za strojništvo, 2010, str. 61–72.

SPLETNE STRANI

Erlebnisregion Graz. St. Radegunder Quellenwege, Graz 2023:
https://www.radegund.info/files/gemeinde/Sehenswertes/Quellenwege_2023_final_Einzelseiten.pdf

Moja občina:

Simona Kermavnar: Monumentalen litoželezen nagrobni spomenik Salmove livarne na pokopališču Stožice v Ljubljani
<https://www.mojaobcina.si/ljubljana/novice/monumentalen-litozelezni-nagrobnik-salmove-livarne-na-pokopaliscu-stozice-v-ljubljani.html>

Obrazi slovenskih pokrajin:

Peter Štoka: Mahorčič, Amalija (1817–1896)
<https://www.obrazislovenskipokrajin.si/oseba/mahorcic-amalija/>

RTV SLO:

Simona Kermavnar: Poštna postaja v Šentožboltu in kaj nam pove plošča poštnega upravitelja Jožefa Pavliča
<https://www.rtvsllo.si/kultura/dediscina/postna-postaja-v-sentozboltu-in-kaj-nam-pove-nagrobna-plosca-postnega-upravitelja-jozefa-pavlica/679144>

SUMMARY

Tombstones and Central Cemetery Crucifixes in Slovenia from the Salm Iron Foundry

After the mid-eighteenth century, architectural tombstones (e.g., obelisks, pyramids, and pillars) became the predominant type of tombstones, and Classicism re-introduced the ancient motifs. The second half of the nineteenth century saw the establishment of historicism, which governed funerary art until the rest of the century and beyond by adopting and combining architectural elements of various historical styles; the period concerned first witnessed a flourishing of neo-Gothic tombstones, followed by neo-Renaissance tombstones in the 1890s. In terms of design, they share certain similarities with public monuments. In the first half of the nineteenth century, cast iron tombstones, plaques, and crosses also became a common feature in cemeteries across the Slovenian provinces. The most noteworthy products were designed by the local Auersperg Iron Foundry at Dvor (Germ. *Hof in Krain*) near Žužemberk, especially crosses characterized by lacy texture, which, despite the weight of the material, gave them an air of lightness (several examples have been preserved especially in Lower Carniola, where the foundry operated).

This article, however, focuses on products imported from the Salm Iron Foundry in Blansko, Moravia, specifically, on the castings of the Corpus of the Crucified Christ designed by the Austrian historicist sculptor of neo-Baroque style, Anton Dominik von Fernkorn. The artist donated his Crucified Christ to Sankt Radegund near Graz in Austrian Styria (serving as a wayside cross, the so-called *Fernkorn-Kreuz*), where he often visited with his family to recover from a stroke. In the Slovenian capital, Fernkorn is best known for his bronze bust of Field Marshal Josef Radetzky (housed in the Ljubljana City Museum) and in connection with four cast iron dogs in front of Tivoli Mansion that urban legend erroneously ascribes to him, given that they are copies of the ancient Molossi. Fernkorn's Crucified Christ exemplifies a corpus in the round of Hellenistic beauty, with an interesting detail on the crown of thorns: the branches tied together above the forehead with a short string. One cast is kept by the museum in Blansko (Museum Blanenska), and three have so far been identified in Slovenia, specifically, in the cemeteries of Vojsko near Idrija, Pivka (formerly Sv. Peter na Krasu or *San Pietro del Carso* in Italian), and Škofja Loka.

The tombstones are dated to the nineteenth and early twentieth century: the Polley family's tombstone in the Sežana cemetery (t. p. q. 1837), Ferdinand Mayer's tombstone in the Vipava cemetery (t. p. q. 1857), the Kaučič (Kavčič) family's tombstone in the cemetery of Razdrto, and the tombstone of the Čebin family in the cemetery at Stožice in Ljubljana, both around 1900. After his father's

death in 1837, the tombstone in Sežana was erected for the parents and little brother of Karel-Dragotin Polley († 1877), a civil engineer in charge of the construction of the Southern Railway. The memorial is a pure example of a Classicist tombstone (i.e., not including Christian symbols) in the form of a funerary urn, with a uroboros and drapery at the base (Germ. *Graburne auf Sockel*). The tombstone of Ferdinand Mayer († 1857) in Vipava has the shape of a pier; it features a wreath of winged angel heads and the statue of young Christ (Germ. *Jesukind mit Kreuz*), as well as an inscription on the front three sides of the pier, partially composed of lines from an elegy (*Ruhe sanft, des / Lebens Kummer...*), which can already be found in the chronological survey of tombstone inscriptions in Vienna's cemeteries, compiled by E. M. Hampeis in 1833. The tombstone of the Čebin family in Ljubljana is a

combination of a neo-Gothic base and a neo-Renaissance statue of the Resurrected Christ. An identical monumental cast of the Resurrected Christ standing on a globe graces a tombstone in the settlement of Bořitov in Moravia. The motifs of Resurrection and Ascension with the basic idea of salvation were popular about 1900. The fragmentarily preserved tombstone in Razdrto is in fact merely the upper section (according to the catalogue *Akciová společnost strojírný*) of a tombstone made entirely of cast iron, suggesting that the angel was most probably moved from a child's tombstone. All the presented products of the Salm Iron Foundry and its successors in Blansko are outstanding examples of art casting. This also signifies that individuals who commissioned them were learned men, familiar with the best that the central European production of this kind had to offer in their day.

NIKE DUH^{*}

Centralna komisija in dokumentiranje srednjeveških gradov na območju Slovenije

IZVLEČEK

V prispevku je analizirano arhivsko gradivo Cesarsko-kraljeve centralne komisije za preučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov, v katerem so obravnavani izbrani gradovi srednjeveškega izvora z območja nekdanje Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške. To gradivo je omogočilo nova spoznanja o zavzemanju za ohranitev gradov, o zavarovalnih delih na njih ter o posameznih slikarskih elementih in arhitekturni plastiki gradov, ki so predstavljeni v osrednjem delu prispevka. V obliki študije primera je predstavljen do sedaj edini znani opis še nedokumentiranih poslikav gradu Kolovrat.

KLJUČNE BESEDE

K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, gradovi, grad Kolovrat, Kranjska, Štajerska, Koroška, dokumentiranje umetnostne dediščine, srednjeveška umetnost, profana umetnost, druga polovica 19. stoletja

ABSTRACT

THE CENTRAL COMMISSION AND THE DOCUMENTATION OF MEDIEVAL CASTLES IN THE AREA OF SLOVENIA

The paper analyses the archival material of the Imperial Royal Central Commission for the Investigation and Preservation of Monuments (orig. *K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*), in which selected castles of medieval origin from the area of the former historical province of Carniola and the Slovenian parts of Styria and Carinthia are discussed. The latter provided new knowledge about the advocacy for their preservation, about the protection measures carried out, as well as about individual painting elements and architectural plastic of the castles, which are presented in the central part of the paper. The only known description of the previously undocumented paintings of Kolovrat Castle is presented in the form of a case study.

KEY WORDS

K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, castles, Kolovrat Castle, Carniola, Styria, Carinthia, documenting art heritage, medieval art, secular art, second half of the nineteenth century

^{*} asistentka, mlada raziskovalka, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana, Slovenija, nike.duh@zrc-sazu.si

ZAPUŠČINA CENTRALNE KOMISIJE KOT VIR ZA RAZISKAVE UMETNOSTNIH SPOMENIKOV NA OBMOČJU SLOVENIJE

Grajske stavbe,¹ ki so bile dolga stoletja v prvi vrsti bivališča plemiških družin, so v drugi polovici 19. stoletja pritegnile pozornost posameznikov, ki so dokumentirali umetnostne spomenike. Mednje štejemo tako imenovane zgodnje umetnostne topografe, ki so zaslužni za pisno, likovno in fotografsko gradivo, brez katerega bi marsikatera informacija o posameznih umetnostnih spomenikih utonila v pozabo.² Velik delež gradov, dvorcev in utrdb na ozemlju sedanje Slovenije je bil namreč med drugo svetovno vojno uničen z namernim požiganjem in podiranjem, pa tudi že pred tem zaradi naravnih dejavnikov, kot so potresi, medtem ko so bili drugi opuščeni in so pričeli propadati.³ Zgodnji umetnostni topografi so povečini delovali pod okriljem Cesar-sko-kraljeve centralne komisije za preučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov (*K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*), tako imenovane centralne komisije, ki je bila spomeniškovarstveni organ državne ravni. Nastala je leta 1853 in delovala do leta 1918 na Dunaju z namenom dokumentiranja in zaščite umetnostnih spomenikov.⁴ Njen nastanek, ki ga je decembra 1850 predlagal takratni minister za

trgovino Karl Ludwig baron Bruck (1798–1860),⁵ je še konec istega leta odobril cesar Franc Jožef, medtem ko je pričetek njenega delovanja datiran z 2. februarjem 1853 z razglasitvijo njenih članov.⁶ Dokumentiranje je potekalo v obliki pisnih poročil, ki so jim v manjšem številu primerov dodali fotografije ali risbe. Ko so leta 1873 centralno komisijo preuredili, so bile ustanovljene sekcije, namenjene posameznim področjem dokumentiranja.⁷ Bile so tri: prva ali arheološka, druga ali umetnostna in tretja ali arhivska.⁸ Znotraj druge in v določenih primerih tudi znotraj prve sekcije so korespondenti in konservatorji centralne komisije dokumentirali raznovrstne umetnostne spomenike, med njimi srednjeveške, renesančne in baročne cerkve ter rimske nagrobnike pa tudi grajske stavbe, ki so si jih morali v ta namen tudi ogledati. Izsledke so objavljali v obliki poročil v periodični publikaciji centralne komisije, imenovani *Izvestja*,⁹ v tako imenovanih *Poročilih*¹⁰ in *Letopisu cesarsko-kraljeve centralne komisije*.¹¹ Dokumentiranje je potekalo na območjih nekdanjega Avstrijskega cesarstva in na avstrijskih območjih kasnejše Avstro-Ogrske,¹² zaradi česar je pod pristojnost centralne komisije spadalo tudi skoraj celotno ozemlje sedanje Slovenije. Izjema je bilo območje Prekmurja, ki je bilo od leta 1867 pod pristojnostjo ogrskih spomeniškovarstvenih organov.¹³

V času delovanja centralne komisije je bil ustvarjen velik nabor dokumentarnega gradiva za umetnostne spomenike, ki se je do danes ohranil v sklopu več fondov v različnih arhivih in institucijah. Za območje Slovenije najobsežnejši del hranijo v Arhivu Republike Slovenije v fondu *C. kr. spomeniški urad, 1853–1918* (SI AS 1100),¹⁴

1 Besedna zveza »grajske stavbe« je nadpomenka za več vrst profane arhitekture, kot so gradovi, utrdbe, dvorci, graščine idr. V naslovu prispevka je v navezavi na grajske stavbe, ki so bile obravnavane v arhivskem gradivu centralne komisije, uporabljena beseda »grad«, saj so bili izmed srednjeveških grajskih stavb skoraj izključno obravnavani gradovi. Za razlage posameznih pojmov gl. Sapač, Kaj je grad?

2 Zgodnji umetnostni topografi za območje osrednje Slovenije ter slovenskega dela Štajerske in Koroške bodo obravnavani v doktorski disertaciji *Zapuščine zgodnjih umetnostnih topografov kot vir za raziskave srednjeveške umetnosti*, ki jo pripravlja avtorica tega prispevka. Poimenovanje zgodnji umetnostni topografi bo s to doktorsko disertacijo na novo vpeljana v znanstveno literaturo. V pregledani relevantni literaturi se pojavlja zgolj sorodno poimenovanje »prva generacija slovenskih umetnostnih topografov«, ki ga je v navezavi na gradivo Franca Avsca in Konrada Črnologarja leta 1959 uporabil že Marijan Zadnikar v monografiji *Romanska arhitektura na Slovenskem* (Zadnikar, *Romanska arhitektura*, str. 12).

3 O usodi gradov na območju sedanje Slovenije v 20. stoletju gl. Stopar, *Slovenski gradovi*, str. 379–390.

4 V preteklosti se je komisija večkrat preimenovala. Sledč periodični publikaciji centralne komisije, je ta do leta 1874 imela prvotno poimenovanje, med letoma 1875 in 1910 je bila *k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, med letoma 1911 in 1918 pa *k. k. Zentralkommission für Denkmalfpflege*. Leta 1918 je centralno komisijo nadomestil Zvezni urad za spomenike (*Bundesdenkmalamt*).

5 Frodl, *Idee und Verwirklichung*, str. 76.

6 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 19.

7 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 96.

8 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 96.

9 Celoten naslov revije se glasi *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* in v slovenskem prevodu *Izvestja cesarsko-kraljeve centralne komisije za raziskovanje in ohranjanje stavbnih spomenikov*. Naslov *Izvestij* se je skozi čas nekoliko spreminjal.

10 Celoten naslov se glasi *Bericht der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung*.

11 Celoten naslov se glasi *Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*.

12 O centralni komisiji in njenem delovanju v posameznih kronskega deželah je pisal Theodor Brückler (gl. Brückler, *Die Ära Helfert*: I). V samostojnih poglavjih so obravnavane Spodnja Avstrija, Tirolska, Salzburg, Koroška, Štajerska, Zgornja Avstrija, Predarlška, Galicija, Bukovina, Avstrijska Šlezija, Češka, Moravska, Primorje, Kranjska in Dalmacija.

13 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 92.

14 Pivk, *Arhivski inventar*. V starejšem popisu fonda avtor-

v katerem je skupaj 30 škatel arhivskega gradiva za Štajersko in Kranjsko, ki obsega dokumentacijsko gradivo za številne cerkve in gradove ter poročila o arheoloških najdbah.¹⁵ Znatno manjše količine spisov, fotografij in skic centralne komisije so ohranjene v Informacijsko-dokumentacijskem centru za dediščino Ministrstva za kulturo, tako imenovanem INDOK centru v Ljubljani.¹⁶ Preostanek gradiva za Slovenijo je v avstrijskih arhivih in ustanovah. Večino arhivskega gradiva, ki je nastalo v sklopu delovanja centralne komisije ter med drugim obsega gradivo za nekdanje Primorje (nem. *Küstenland*), Kranjsko in Dalmacijo, v skupnem obsegu 75 škatel hranijo pod imenom *Denkmalamt* na oddelku Splošnoupravnega arhiva v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju.¹⁷ Za raziskovanje umetnostnih spomenikov na

Slovenskem pridejo v poštev tudi dokumenti in fotografije centralne komisije v Zveznem spomeniškem uradu in fotoarhivu Zveznega spomeniškega urada na Dunaju.¹⁸

Ker je fond centralne komisije, ki so ga prvotno v celoti hranili na Dunaju, v preteklosti že kar dvakrat gorel, nazadnje leta 1962,¹⁹ je del gradiva uničen, s čimer so izgubljeni tudi morebitni podatki, ki bi jih to lahko vsebovalo. Gradivo, ki se je ohranilo, pa je v določenih primerih močno poškodovano. Sledeč zapisu Theodorja Brücklerja, raziskovalca, ki se s centralno komisijo ukvarja že več desetletij, je uničen večji del arhivskega gradiva z začetkov delovanja centralne komisije, torej iz obdobja med letoma 1853 in 1878.²⁰ Po Brücklerjevi oceni naj bi se iz tega časa ohranilo le pet odstotkov gradiva.²¹ Zato imajo velik pomen objave v društvenih periodičnih publikacijah, v katerih so se ohranili določeni podatki, ki bi bili v nasprotnem primeru izgubljeni.²²

V prispevku bodo predstavljeni izsledki raziskovalnega dela, ki je potekalo v zgoraj naštetih fondih centralne komisije. Glavni del raziskave je bil namenjen dokumentarnemu gradivu o gradovih srednjeveškega izvora in pripadajočih grajskih kapelah na območju nekdanje Kranjske ter sedanjega slovenskega dela Štajerske in Koroške. Namen raziskave je bil s pomočjo gradiva centralne komisije odkriti nova dejstva o srednjeveški grajski arhitekturi, torej o njenem videzu, sestavnih delih in spomeniškovarstvenih ukrepih na njej.

jev Eme Umek in Vladimirja Kološe je v naslovu fonda namesto letnice 1853 zapisana letnica 1855 (gl. Umek in Kološa, *Cesarsko-kraljevi spomeniški urad*).

15 SI AS 1100. Del gradiva centralne komisije je bil 22. decembra 1979 predan takratnemu Arhivu Socialistične republike Slovenije (današnjemu Arhivu Republike Slovenije). Vseboval je dokumente, ki se nanašajo na ozemlje Slovenije, ki je bilo leta 1923 del Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Predani so bili izvorniki, v določenih primerih, ko se gradivo ni nanašalo le na Slovenijo, pa zgolj fotokopije (Umek in Kološa, *Cesarsko-kraljevi spomeniški urad*, str. 3). Za vrnitev gradiva v Slovenijo se je že po koncu prve svetovne vojne zavzel France Stele, ki je sestavil seznam krajev, po katerem je bilo na Dunaju pripravljeno gradivo za predajo. Leta 1949 sta Franjo Baš (1899–1967) in Pavle Blaznik (1903–1984) izdelala seznam fotografij in načrtov iz fonda centralne komisije, z namenom pridobitve njihovih kopij. Postopek vrnitve gradiva se je kljub starejšim prizadevanjem pričel šele leta 1975 na osnovi Arhivskega sporazuma, ki sta ga leta 1923 sklenila Avstrija in Jugoslavija, ter protokola Federativne ljudske republike Jugoslavije in Republike Avstrije iz leta 1958 (Miklavčič Pintarič, Centralna komisija, <http://www.kdioolet.si/centralne-komisija/> (5. 8. 2024)).

16 INDOK, *Arhiv CC*. Fotografsko gradivo je vključeno v fototeko, medtem ko so risbe in načrti del planoteke. Fond centralne komisije v INDOK centru obsega 173 načrtov, približno 400 fotografij ter tri mape pisnega gradiva (Miklavčič Pintarič, Centralna komisija, <http://www.kdioolet.si/centralne-komisija/> (5. 8. 2024)). Gradivo je popisano v internih seznamih INDOK centra, ločeno za planoteko in fototeko. Povečini je sicer dokumentirana sakralna arhitektura, a tudi nekaj gradov. Določen del gradiva iz fonda centralne komisije, ki ga hranijo v INDOK centru, je objavljen ob posameznih umetnostnih spomenikih na spletni strani Registra nepremične kulturne dediščine (<https://eid.gov.si/#/iskalnik> (5. 8. 2024)). Sledeč zapisu Magde Miklavčič Pintarič (Miklavčič Pintarič, Centralna komisija, <http://www.kdioolet.si/centralne-komisija/> (5. 8. 2024)), gre pri določenem delu gradiva iz fonda centralne komisije, ki ga hranijo v INDOK centru, za dela, ki so bila navedena na seznamu Franja Baša in Pavleta Blaznika (gl. opombo št. 15).

17 ÖStA, AVA, *Denkmalamt*. Relevantno arhivsko gradivo za ta prispevek je bilo najdeno v kartonih št. 22 (*Restbestände Krain, 1850 (ca.)–1940*) in št. 23 (*Restbestände Krain, 1850 (ca.)–1940*). Tektonika fonda je dostopna na spletni strani

arhivskega informacijskega sistema Avstrijskega državnega arhiva (<https://www.archivinformationssystem.at/archivplansuche.aspx?ID=36182> (5. 8. 2024)). Natančnejši popis gradiva za fond *Denkmalamt* še ne obstaja.

18 BDA, *Slowenien* (ungeordnet); BDA Fotoarchiv. Gradiva centralne komisije za območje Slovenije v arhivu Zveznega spomeniškega urada in njegovega fotoarhiva še do sedaj niso popisali. V Zveznem spomeniškem arhivu za Slovenijo hranijo dve škatli; v prvi je gradivo, pretežno vezano na arheološka izkopavanja, v drugi pa gradivo, v katerem so obravnavani umetnostni spomeniki, v prvi vrsti cerkve z območja Štajerske in Koroške. Fotografije, ki jih hranijo v Fotoarhivu zveznega spomeniškega urada, so bile za območje Slovenije sicer pregledane, vendar zaradi neznanega časa nastanka niso vključene v analizo arhivskega gradiva. Večina fotografij je z veliko verjetnostjo nastala šele v času obeh svetovnih vojn. Na fotografijah so od srednjeveških gradov z območja Slovenije vidne zunanjsčine starega celjskega gradu, gradu Borl in gradu Sevnica, arkadni hodniki gradu Pišce, notranje dvorišče in zunanjsčina ptujskega gradu, pa tudi eden izmed stolpov, vključenih v njegovo obzidje.

19 Umek in Kološa, *Cesarsko-kraljevi spomeniški urad*, str. 3.

20 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 18.

21 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 18.

22 Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 18.

STANJE RAZISKAV – CENTRALNA KOMISIJA IN DOKUMENTIRANJE SREDNJEVEŠKIH GRADOV

Z dokumentiranjem srednjeveških gradov v sklopu centralne komisije se do sedaj v relevantni literaturi raziskovalci v samostojnih objavah še niso ukvarjali. Delovanje centralne komisije je bilo na območju celotne nekdanje Avstro-Ogrske sicer že tematizirano v monografijah Walterja Frodla, Theodorja Brücklerja in Marthe Fingernagel-Grüll, vendar nikoli izključno z vidika obravnavanja srednjeveške grajske arhitekture.²³ Z delovanjem centralne komisije se je od slovenskih piscev ukvarjal Franjo Baš, tematiziral pa jo je tudi Janez Höfler v prispevku na temo raziskovanja srednjeveške umetnosti v Sloveniji.²⁴ Izmed slovenskih umetnostnih spomenikov so bili z vidika obravnav centralne komisije zaenkrat natančneje obravnavani le izbrani primeri iz slovenske Istre v monografiji Brigitte Mader, od katerih pa je zgolj nekdanji samostan sv. Bernardina v Portorožu srednjeveškega izvora, medtem ko so ostali primeri iz mlajših obdobj.²⁵

Do sedaj se raziskovalci še niso ukvarjali z arhivskim gradivom centralne komisije za raziskovanje gradov na območju sedanje Slovenije kot celoto, so pa izbrane dokumente centralne komisije že večkrat vključili v prispevke o točno določenih umetnostnih spomenikih, predvsem pri obravnavah cerkev.²⁶ Posamezne primere obravnav gradov v sklopu centralne komisije z območja nekdanje Avstro-Ogrske sta kot študije primerov v obeh monografijah o centralni komisiji predstavila Theodor Brückler in Martha Fingernagel-Grüll, vendar ni vključenih primerov z območja današnje Slovenije.²⁷

Raziskovanju srednjeveške grajske arhitekture na območju Slovenije v sklopu delovanja centralne komisije se je največ posvečal Igor Sapač. V svoji doktorski disertaciji na temo rekonstrukcijskih posegov v historičnih urbanih naselbinah na Slovenskem je del podpoglavij, v katerih obravnava rekonstrukcijske posege v obdobju romantike in historizma ter v začetku 20. stoletja, posvetil tudi tematiki centralne komisije ter njenim pristopom k ohranjanju in rekonstrukciji grajske arhitekture na območju sedanje Slovenije.²⁸ Pri tem je uporabil podatke, ki so bili objavljeni v periodičnih publikacijah centralne komisije, predvsem v *Izvestjih*.²⁹ Sapač je s tem analiziral objavljene zapise centralne komisije o grajski arhitekturi na Slovenskem, medtem ko bo v tem prispevku v prvi vrsti izpostavljeno arhivsko gradivo, ki so ga centralni komisiji poslali njeni korespondenti in konservatorji, to pa posledično v marsikaterem primeru vsebuje nekoliko več informacij kot objave na isto tematiko v društvenih periodičnih publikacijah.³⁰ Sapač je centralno komisijo v povezavi z dokumentiranjem gradov na Slovenskem omenil tudi v svojem prispevku na temo raziskovanja gradov skozi stoletja³¹ in v podpoglavju prispevka o spomeniškem varstvu 19. stoletja na Slovenskem, v katerem tematizira spomeniškovarstvene odnose do grajske arhitekture na Slovenskem v 19. in začetku 20. stoletja.³² Naslovni tematiki prispevka se je v sklopu simpozijskega prispevka manj podrobno že posvetila avtorica tega članka.³³

23 Gl. Frodl, *Idee und Verwirklichung*; Brückler, *Die Ära Helfert*; 1; Fingernagel-Grüll, *Die Ära Helfert*: 2.

24 Baš, Organizacija spomeniškega varstva, str. 13–37; Höfler, Raziskovanje srednjeveške umetnosti, str. 449–456.

25 Gl. Mader, *Sfinga*. Brigitta Mader je na osnovi arhivskega gradiva centralne komisije, ki ga hranijo na oddelku Splošnega upravnega arhiva v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju, analizirala gradivo o oltarni sliki Girolama da Santacroca iz cerkve sv. Mavra v Kopru, o nekdanjem samostanu sv. Bernardina v Portorožu, o Brustolonovem okvirju iz Pirana in o slikah, natančneje, portretih cesarja Franca I. in Franca Ferdinanda, ki sta bila v lasti Solinskega konzorcija v Piranu. V omenjenih primerih je uporabila tudi gradivo *Neuer kultus* iz Splošnega upravnega arhiva, gradivo iz zapuščine Franza Ferdinanda z oddelka Hišnega, dvornega in državnega arhiva na Dunaju ter gradivo fonda MKFF na oddelku Vojnega arhiva na Dunaju.

26 Naj kot primer izpostavimo prispevek Eve Pezdíček (Pezdíček, *Historiat*, str. 857–892).

27 Brückler, *Die Ära Helfert*: 1; Fingernagel-Grüll, *Die Ära Helfert*: 2.

28 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 145–147, 198–204.

29 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 145–147, 198–204. Od srednjeveških gradov z območja sedanje Slovenije je na osnovi objav centralne komisije Igor Sapač obravnaval sevniški grad, grad Majšperk, grad Luknja pri Novem mestu, grad Žužemberk, mariborski, ljubljanski in celjski grad, grad na Kozlovem Robu nad Tolminom, grad Žovnek, grad Laško, Pusti grad pri Radovljici, Novi grad nad Podgradom v Brkinih, grad Bled in grad v Škofji Loki. V tem prispevku bodo obravnavani tudi drugi gradovi, ki so bili dokumentirani v arhivskem gradivu centralne komisije. Za celoten seznam umetnostnih spomenikov gl. tabelo v prilogi tega prispevka.

30 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*.

31 Sapač, *Blicke auf Burgen*, str. 210–212.

32 Lazarini in Sapač, Spomeniško varstvo, str. 97–101.

33 Prispevek *Dokumentiranje srednjeveških grajskih stavb v fondih Cesarsko-kraljeve centralne komisije za proučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov* je bil predstavljen 21. novembra 2023 na II. simpoziju raziskovalcev in raziskovalcev na začetku poti, naslovljenem *Skupni problemi skupnega*, ki je potekal v Atriju ZRC SAZU v Ljubljani (Duh, *Dokumentiranje*, str. 9).

DOKUMENTIRANJE SREDNJEVEŠKIH GRADOV ZUNAJ IN ZNOTRAJ CENTRALNE KOMISIJE NA OBMOČJU SEDANJE SLOVENIJE

Na območju sedanje Slovenije je bilo v drugi polovici 19. stoletja v nasprotju z drugimi deželami nekdanje Avstro-Ogrske zanimanje za gradove in dvorce v primerjavi z zanimanjem za sakralno arhitekturo veliko manjše.³⁴ Kljub temu so srednjeveške gradove na območju sedanje Slovenije posamezniki dokumentirali že v prejšnjih stoletjih. Tako zasledimo številne upodobitve gradov na grafikah iz 17. stoletja, objavljenih v Valvasorjevi *Topografiji sodobne vojvodine Kranjske* (*Topographia Ducatus Carnioliae Modernae*, 1679), v Slavi vojvodine Kranjske (*Die Ehre des Herzogthums Krain*, 1689), v Popolni topografiji stare in sodobne nadvojvodine Koroške (*Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae & modernae completa*, 1688) in v Vischerjevi *Topografiji vojvodine Štajerske* (*Topographia ducatus Stiriae*, 1681).³⁵ Stanje številnih srednjeveških gradov z območja Slovenije so v 18. in 19. stoletju ovekovečili mnogi vedutisti, med katere spadajo Joseph Kuwasseg (1799–1859), Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein (1807–1878), Joseph Wagner (1803–1861), Carl Reichert (1836–1918) in Hinko Kartin (1884–1958).³⁶ Z izjemo slednjega, ki je deloval že v začetku 20. stoletja, so preostali naštetih delovali v 19. stoletju, ko so vedute objavljali še v obliki tako imenovanih suit, pri katerih gre za grafične serije vedut.³⁷ Kot vir opisov srednjeveških gradov v 19. stoletju nam za območje Štajerske med drugim služi *Topografsko-statistični leksikon za Štajersko* (*Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark*) avtorja Josefa Andreasa Janischa (1833–1901), za območje Šaleške doline pa pisna zapuščina Franza viteza Gadolle (1797–1866).³⁸ Za grad Pukštajn (nem. *Buchenstein*), razvaline gradu Dravograd (nem. *Unterdrauburg*) in dvorec Šrotnek (nem. *Schroteneck im Mießtal*) so se ohranile risbe slikarja Marka Pernharta (1824–1871), ki je v šestdesetih letih 19. stoletja gradove na Koroškem dokumentiral po naročilu svojega učitelja slikanja, slikarja Maxa viteza Mora (1817–1899).³⁹ Za dokumentiranje

določenih gradov na slovenskem Štajerskem je zaslužen Johann Gradt (1831–1879), sodelavec štajerskega deželnega arheologa Carla Haasa (1825–1880).⁴⁰ Med drugim je likovno dokumentiral ptujski grad, grad Slovenske Konjice, grad Kozje (nem. *Drakenburg*) ter gradove Negova, Velenje, Vitanje in Žovnek.⁴¹ Prav tako za območje slovenskega dela Štajerske in Koroške je pomembno gradivo profesorja in zgodovinarja Josepha pl. Zahna (1831–1916), ki je med drugim pisal o gradovih Konjice, Kozirep, Laško, Rogatec, Slovenj Gradec in Vojnik.⁴² Pomen njegovih besedil je v znanstveni literaturi izpostavil že Ivan Stopar, ki je Zahnov sestavek o gradovih na Štajerskem, objavljen v delu *Avstro-Ogrska monarhija v besedi in podobi* (*Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, 1890),⁴³ označil za prvi strnjeni sestavek, katerega cilj je poskus kompleksnejše obravnave gradov na Štajerskem.⁴⁴ Z grajsko arhitekturo se je v svojih besedilih ukvarjal tudi Ignacij Orožen (1819–1900), med drugim z gradom v Laškem,⁴⁵ prav tako pa se je, kot pri celjskem gradu, posvečal lastništvu gradov skozi stoletja in s tem povezanemu zgodovinskemu ozadju.⁴⁶ Po zaslugi Gustava Budinskega je opisan danes le še v manjšem deležu ohranjeni grad Vurberk v besedilu *Schloß Wurmberg* (1879), na osnovi tega opisa pa je Matej Slekovec (1846–1903) leta 1895 sestavil tudi svoj opis vurberškega gradu.⁴⁷ Ohranilo se je likovno gradivo, morda najbolj poznano to Ladislava pl. Benescha (1845–1922), podpolkovnika in slikarja, ki je upodobil širok nabor umetnostnih spomenikov na Slovenskem.⁴⁸ Med morda najbolj poznanimi Beneschevimi deli sta akvarelirani risbi gotskih poslikav srednjeveške kapele gradu Turjak.⁴⁹

Kljub številnim osebam, ki so pisale o srednjeveških gradovih, sta šele Otto Piper (1841–1921) in Avgustin Stegenšek (1875–1920) v literaturi označena kot prva, ki sta o slovenskih gra-

34 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 198.

35 Valvasor, *Die Ehre*; Valvasor, *Topographia Ducatus*; Valvasor, *Topographia Archiducatus*; Vischer, *Topographia*.

36 Sapač, *Blicke auf Burgen*, str. 210; Stopar, *Podoba Slovenije*, passim; Stopar, *Slovenske vedute*, passim.

37 Stopar, *Veduta*, str. 164.

38 Janisch, *Topographisch-statistisches* 1–3; Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 13; Golec, *Pozabljeni*, str. 23–78.

39 Gl. Pernhart, *Burgen und Schlösser*, str. 122–123; Kreuzer, Markus Pernhart, str. 13–14; Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 99.

40 O Johannu Gradtu gl. Küttner, *Carl Haas*, str. 156–170.

41 Gl. Kotnik, *Umetnostni spomeniki*, passim.

42 Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 13.

43 Zahn, *Burgen und Schlösser*, str. 244–260.

44 Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 13.

45 Orožen, *Das Bisthum* 4.2, str. 216; Ivan Stopar je izpostavil, da je letnico za grad Laško, ki danes ni več ohranjena, sporočil Orožen (Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 11).

46 Orožen, *Das Bisthum* 3, str. 146–149.

47 Budinsky, *Schloß Wurmberg*; Slekovec, *Wurmberg*. Za opozorilo na besedilo Gustava Budinskega se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču.

48 Turk, Benesch, str. 227.

49 Reprodukije Beneschevih akvareliranih risb s poslikavami gotske kapele gradu Turjak so med drugim objavljene v: Stele, *Slikarstvo*, repr. na str. 119; Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, 3, str. 20–21, 195.

dovih pisala z znanstvenega vidika.⁵⁰ O gradovih in drugih grajskih stavbah na območju sedanje Slovenije je Piper pisal v knjigah zbirke *Avstrijski gradovi* (*Österreichische Burgen*),⁵¹ medtem ko je Stegenšek grajske stavbe vključil v *Konjiško dekanijo* (1909) in *Dekanijo Gornjegrajsko* (1905), v katerih se navezuje tudi na že omenjena besedila Otta Pipra.⁵²

Od naštetih so Benesch, Zahn, Stegenšek in Piper v različnem obsegu sodelovali s centralno komisijo in zanjo dokumentirali grajske stavbe.⁵³ Čeprav so posamezniki grajske stavbe do-

kumentirali v 19. stoletju, so bila prizadevanja centralne komisije za konserviranje in restavriranje historične grajske arhitekture veliko manjša kot pri sakralnih umetnostnih spomenikih, kot so cerkve.⁵⁴ Spomeniška problematika grajskih stavb se je pojavila ob izgubi njihove prvotne namembnosti plemiških prebivališč in upravnih središč zemljiških posesti ter s pridobitvijo nove namembnosti.⁵⁵ Centralna komisija je lahko zgolj podajala predloge glede konservatorskih in restavratorskih posegov na teh umetnostnih spomenikih. Zanje so morali poskrbeti lastniki objekta, zaradi česar velikokrat ni bilo v njihovem interesu, da bi se umetnostni spomeniki ohranili, prav tako pa niso bili obvezani slediti priporočilom centralne komisije.⁵⁶ V večjem številu primerov so lastniki na grajskih stavbah izvajali dela, ne da bi o tem obvestili spomeniškovarstvene organe,⁵⁷ zaradi česar so določene predelave s strani centralne komisije ostale tudi nedokumentirane. Tako je pomembno predvsem vprašanje zasebnega in javnega, saj so bile grajske stavbe v 19. in začetku 20. stoletja še zmeraj v zasebni lasti. Sledeč zapisu Marthe Fingernagel-Grüll, je bila centralna komisija pri umetnostnih spomenikih v zasebni lasti manj uspešna kot pri umetnostnih spomenikih v javni lasti.⁵⁸ Ker je centralna komisija v številnih primerih imela opravka s konserviranjem ruševin gradov, so bili leta 1910 v *Izvestjih* objavljeni tehnični napotki za njihovo zavarovanje.⁵⁹

50 Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 13–14; Sapač, *Blicke auf Burgen*, str. 212.

51 Otto Piper je pisno obravnaval naslednje srednjeveške gradove z območja Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške: Begunje, grad Kamen (pri Pipru napačno identificiran kot *Katzenstein*); Bukovje, grad Pukštajn; Dravograd, grad Dravograd; Kamnik, Mali grad; Laško, grad Laško; Podvrh (Braslovče), grad Žovnek (nem. *Sannegg*); Postojna, grad Postojna (nem. *Adelsberg*); Prečna, razvaline gradu Luknja (nem. *Lueg*); Radlje ob Dravi, grad Radlje ob Dravi (nem. *Marenberg*); Rifnik (Šentjur), grad Rifnik (nem. *Reichenegg*); Slovenske Konjice, grad Konjice (nem. *Gonobitz*); Celje, Stari grad pri Celju (nem. *Obercilli*); Velenje, grad Velenje (nem. *Wöllan*); Vitanje, grad Vitanje (nem. *Weitenstein*); Višnja Gora, grad Višnja Gora (nem. *Weichselberg*); Smlednik, Stari grad (nem. *Flödnig*); Socerb, grad Socerb (nem. *San Servolo*); Velenje, grad Šalek (nem. *Schallegg*); Zbelovska gora pri Poljčanah, grad Zbelovo (nem. *Plankenstein*) (Piper, *Die Burgen Kärntens*, passim; Piper, *Die Burgen der Steiermark*, passim). Za več informacij, povezanih z delovanjem Otta Pipra na območju sedanje Slovenije, gl. Sapač, Otto Piper, str. 827–858.

52 Stegenšek je v *Gornjegrajski dekaniji* le omenil stari Gornji grad (nem. *Oberburg*) (Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 129 (rekonstrukcija tlorisa)) in grad Vrbovec (Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 83), medtem ko jim je v *Konjiški dekaniji* posvetil samostojno podpoglavje *Zgodovinski uvod o cerkvah in gradovih v Konjiški dekaniji*, v katerem je omenil konjiški grad, grad Zreče (nem. *Freudenberg*), Lušperg pri Zrečah, Zajčev grad na Keblu in Zbelovski grad (nem. *Plankenstein*). Preostale grajske stavbe, ki jih je omenil v poglavju, so Trebnik, Golič, Gojka (nem. *Hebenstreit*), Dobje (nem. *Dobiehof*), Jamnik, Malahorn, Zbegov grad oziroma dvor Kebelj in Zbelovska graščina. Naštetim se je posvetil tudi v samostojnih podpoglavjih, v katerih natančneje obravnava posamezne grajske stavbe (Stegenšek, *Konjiška dekanija*, passim). Naštete grajske stavbe Stegenšek večkrat omenja tudi v drugih poglavjih *Konjiške dekanije*, predvsem ko želi opisati, kje v krajih so določeni umetnostni spomeniki (Stegenšek, *Konjiška dekanija*, passim).

53 Ladislav pl. Benesch je bil dopisnik centralne komisije med letoma 1889 in 1902 (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 21). Joseph pl. Zahn je bil sodelavec centralne komisije najprej od leta 1865 kot korespondent in od leta 1875 kot konservator arhivske sekcije. Leta 1907 je odstopil kot konservator in bil ponovno imenovan za korespondenta (Brückler, *Die Ära Helfert*: 1, str. 407). Avgustin Stegenšek je bil od leta 1908 častni konservator centralne komisije za okraje Celje, Slovenske Konjice, Brežice in Slovenj Gradec ter za mesto Celje (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 261). Otto Piper je v *Izvestjih centralne*

komisije objavil prispevka na temo avstrijskih gradov (Piper, *Einige Besonderheiten*, str. 70–75), tirolskih gradov ter gradov iz okraja Pinzgau (Piper, *Ueber einige Burgen*, str. 131–138), medtem ko prispevkov o gradovih z območja sedanje Slovenije nismo zasledili. Od naštetih sta Ladislav Benesch in Avgustin Stegenšek pomembna tudi zaradi njunega dokumentarnega gradiva, povezanega s cerkvami.

54 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 97; to je opazno tudi v monografijah o centralni komisiji (Fingernagel-Grüll, *Die Ära Helfert*: 2; Brückler, *Die Ära Helfert*: 1), v katerih je izpostavljeno razmeroma malo obravnav gradov s strani centralne komisije, pri čemer v nobenem primeru ne gre za obravnavo gradu z območja Slovenije. To opazimo tudi ob pregledu periodične publikacije centralne komisije, v kateri je med zapiski (*Notizen*) v primerjavi s sakralnimi objekti vključenih razmeroma malo zapisov o takratnem stanju gradov na območju Avstro-Ogrske.

55 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 97–98.

56 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 97.

57 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 97.

58 Fingernagel-Grüll, *Die Ära Helfert*: 2, str. 130.

59 Izpostavili so, da je treba z zidovij odstraniti kamenje, ki ni tesno umeščeno v zid, ga pravilno umestiti nazaj in pritrditi z malto, ki mora biti od kamna nekoliko zamaknjena v notranjost zidu. Za zavarovanje večjih lukenj v zidovju so predlagali uporabo opeke in malte. Največjo pozornost so posvečali zaključkom zidov, pri čemer pa so opozorili, da se je treba izogibati uporabi cementa zaradi grdega končnega videza (*Mitteilungen der k. k. Zentral-*

ARHIVSKO GRADIVO CENTRALNE KOMISIJE ZA GRADOVE Z OBMOČJA NEKDANJE KRANJSKE TER SLOVENSKEGA DELA ŠTAJERSKE IN KOROŠKE

V pregledanem arhivskem gradivu centralne komisije je bilo najdeno dokumentarno gradivo za okoli 40 grajskih stavb z območja nekdanje Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške.⁶⁰ Od tega je obravnavanih vsaj enajst grajskih stavb, ki so nastale v času renesanse in baroka,⁶¹ medtem ko je dokumentiranih 25 grajskih stavb srednjeveškega izvora. Pri teh gre za naslednje umetnostne spomenike: ljubljanski in mariborski grad, dvorec *Katzenstein* v Begunjah na Gorenjskem, dvorec *Khislstein* v Kranju, ruševine Pustega gradu v Zgornji Lipnici, grad Žužemberk, grad Turjak in grad Škofja Loka, Mali grad v Kamniku, Mali grad v Planini, grad Kolovrat, grad Bled, grad Šrajbarski turn v Leskovcu pri Krškem, grad Majšperk, grad Boštanj v Velikem Mlačevem, Stari grad Celje, grad Tabor v Laškem, razvaline gradu Žovnek, grad Ortnek, Stari ali Pistorjev grad v Vuzenici, grad Gradac, grad Trebnje, grad Rakovnik v Slovenski vasi, dvorec Radovljica in grad Sevnica.⁶² Pri tem je največ gradov z območja nekdanje Kranjske, nekoliko manj z območja Štajerske in zgolj eden z območja sedanjega slovenskega dela Koroške, in sicer grad Vuzenica, ki stoji na območju zgodovinske pokrajine Štajerske.⁶³

Med avtorji poročil in dopisov so osebe, ki so centralni komisiji posredovale več poročil o umetnostnih delih različnih obdobj, tako profanih kot sakralnih, med njimi Alfons Müllner (1840–1918), Konrad Črnologar (1860–1904), Alfred Castelliz (1870–1940), Avgustin Stegenšek (1875–1920), Johan Wist (1841–1916), Janez Vurnik mlajši (1849–1911), Arnold Luschin pl. Ebengreuth (1841–1932), Ivan Franke (1841–1927), Michelangelo baron Zois pl. Edelstein (1874–1945), Henrik Costa (1796–1870), Paul Hauser (1868–1914), Josip Mantuani (1860–1933), Ivan Šubic (1856–1924) in Sigismund grof Attems-Petzenstein (1840–1910). Med avtorji dopisov so prav tako takratni lastniki gradov, osebe, ki pišejo v imenu različnih uradov, institucij in društev, ter osebe, ki jih v arhivskem gradivu srečamo le kot dopisnike v zvezi z enim umetnostnim spomenikom. Primer zadnjega sta dopisa profesorja Milana Pajka (1876–1913), ki se je zavzemal za ohranitev poznogotskih stenskih poslikav srednjeveške kapele na gradu Turjak.⁶⁴ Dopisa kažeta, da se lastniki gradov niso zmeraj zavedali, da je treba umetnostna dela zavarovati pred propadanjem.⁶⁵ Kajti da obiskovalci gradu Turjak ne bi videli notranjosti kapele, je, kot poroča Pajk v dopisu s 5. junija 1912, zanje obveljalo, da so ključni kapele že dlje časa izgubljeni.⁶⁶ Učenci, s katerimi je Pajk obiskal Turjak, so na gradu od zanesljive nepristranske priče izvedeli, da jim kapele ne želijo pokazati, vendar takratnega lastnika gradu grofa Auersperga, ki ga lahko identi-

kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, 3. serija, 9, 1910, str. 25, »Sicherung von Ruinen«).

- 60 Pri pregledovanju fonda centralne komisije sta bila v pomoč tudi popisa omenjenega fonda, in sicer popis iz leta 2003 (Umek in Kološa, *Cesarsko-kraljevi spomeniški urad*) ter nekoliko podrobnejši popis iz leta 2017 (Pivk, *Arhivski inventar*).
- 61 V fondu centralne komisije, ki ga hranijo v Arhivu Republike Slovenije, so dokumenti o grajski arhitekturi, ki je nastala po srednjem veku, in sicer opisi vrtnega paviljona gradu Soteska, o slikah v gradu Lože in poslikavah gradu Bokalce, poročilo o kapeli v Prapročah pri Grosupljem, o spomeniku Francu I. pri gradu Dol, o gradu Trilek pri Colu, o dvorcu Podrožnik (nem. *Rosenbüchel*), ki je v popisu imenovan Rožni grič v Ljubljani, o postavitvi bolnišnice za pljučne bolezni na gradu Golnik, o sgraffito fasadi dvorca Hrib v Preddvoru, zapis o dvorcu Zonek na Igu in o gradu Zagorica oziroma *Auritzhof bei Veldes*, ki je v arhivskem inventarju napačno identificiran kot Rečica pri Bledu (gl. Pivk, *Arhivski inventar*, str. 7). Za splošni pregled vsebine posameznih map gl. *Arhivski inventar* Olge Pivk.
- 62 Okvirna vsebina arhivskega gradiva za posamezne gradove in dvorce je predstavljena v tabeli na koncu prispevka.
- 63 Vuzenica je bila v času Avstro-Ogrske sicer del štajerske kronske dežele (*Vollständiges Ortschaften-Verzeichniss*, str. III), vendar v sklopu statističnih regij Republike Slovenije spada pod koroško regijo.

64 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917. Milan Pajk je bil zgodovinar in geograf, ki je bil leta 1910 imenovan za konservatorja arheološke sekcije centralne komisije za območja Krško, Ljubljana in Litija ter za mesto Ljubljana (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 197).

65 Čeprav je druga polovica 19. stoletja čas, ko so vzcveteli historicistični slogi, kot sta neoromanika in neogotika, je iz navedenih primerov razvidno, da vsem lastnikom gradov vendarle ni bilo osrednjega pomena ohranjanje srednjeveške umetnosti, kot je to bilo centralni komisiji. Velik del »nezanimanja« za ohranitev srednjeveških gradov in dvorcev je bil povezan s finančnim vidikom, saj nekateri lastniki grajskih stavb niso imeli dovolj denarja, da bi se lotili obnov in zavarovalnih del na gradovih in dvorcih ali pa denarja preprosto niso želeli porabiti v ta namen. Takšne primere z območja sedanje Avstrije je izpostavil že Theodor Brückler v monografiji o delovanju centralne komisije, in sicer pomanjkanje denarnih sredstev lastnika za obnovo dvorane renesančnega gradu Ambras v Innsbrucku na Tirolskem, uničeno streho gradu Štrosburg na Koroškem, ki je lastnik ni želel popraviti, ter za problematiko ruševin gradu Petersberg v Brežah na Koroškem, za katere je takratni lastnik poskušal dvigniti prodajno ceno tako, da je ob več priložnostih izpostavil, da ima namen porušiti stolp tega gradu (gl. Brückler, *Die Ära Helfert*: I, str. 318–320, 386–388, 391–393).

66 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917.

Stenska poslikava cerkve sv. Lovrenca v kraju Željne (INDOK, Fototeka Arhiv CC, Sele-Grad, št. 8752).

ficiramo kot Lea Josefa Mario Gustava Auersperga (1844–1915),⁶⁷ zaradi tega ni obsojal.⁶⁸ Veliko bolj problematična je bila za Pajka informacija nekega gospoda s Turjaka in dveh tamkajšnjih profesorjev, ki so trdili, da grof Auersperg v gotski kapeli hrani žganje in ga v njej tudi najverjetneje kuha.⁶⁹ Na osnovi te informacije je Pajk centralno komisijo pozval, naj pošlje eno osebo na Turjak, da si ogleda stanje stenskih poslikav ter grofa Auersperga prosi, naj poslikave obvaruje pred propadom.⁷⁰ Pri tem je Pajk poudaril, da bi financiranje prevzela centralna komisija, saj grof Auersperg nima dovolj finančnih sredstev.⁷¹ Pajk je 8. junija 1912 dopisal, da je od Viktorja Steske (1868–1946) prejel podatek, da je grof Auersperg v kapeli ob obisku Josipa Dostala (1872–1954), ki si jo je ogledal tri leta pred Pajkovim poročilom, hranil steklenice vina, vendar so bile stenske poslikave takrat še ohranjene.⁷² Poslikave turjaške gotske kapele so v sedanjem stanju delno uničene ob apsidi, saj je bila med drugo svetovno vojno v zgornjem delu porušena,⁷³ prav tako pa je zaradi zamakanja kapele po letu 1943 uničen del poslikave na ladijskem oboku.⁷⁴

Gradove so za centralno komisijo dokumentirali v obliki poročil o njihovem takratnem stanju,

ki jim je bila v nekaj primerih dodana risba ali skica. Za določene gradove so bili izdelani tudi načrti za konserviranje in obnovo, vključno s predračuni stroškov.⁷⁵ O fotografijah gradov so v poročilih sicer pisali, vendar je ohranjen le manjši delež. V INDOK centru iz fonda centralne komisije hranijo fotografije le šestih gradov srednjeveškega izvora, ki pa po natančnejšem pregledu ne prinašajo novih spoznanj o njih.⁷⁶ Kot fotografiji gradu sta zavedena tudi fotografska posnetka delno ohranjenih stenskih poslikav, ki pa niso bile v gradu Sele, kot je zapisano v seznamu fototeke centralne komisije v INDOK centru, ampak v cerkvi sv. Lovrenca v kraju Željne, ki stoji v občini Kočevje in se je v nemščini imenoval *Seele*.⁷⁷

67 Za več podatkov o Leu Auerspergu gl. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 474.

68 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917.

69 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917.

70 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917.

71 SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 5. junij 1912/2917.

72 Dostal je sledeč Pajkovemu poročilu želel ob obisku kapele fotografirati tudi njene stenske poslikave, vendar to ni bilo mogoče, ker je bila kapela pretemačna (SI AS 1100, š. 2, mapa 17, dokument 8. junij 1912/2917).

73 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, 3, str. 195.

74 Sapač, *Arhitekturnozgodovinski oris*, str. 856–857.

75 Načrti za konservatorske in restavratorske posege so bili spisani za Stari grad v Celju, Pusti grad, grad Žužemberk in grad Tabor v Laškem.

76 Gre za fotografije gradov Sevnica, Bled, Celje, Malega gradu v Kamniku, gradu Tabor v Laškem in Pustega gradu. Opis fotografij je v prilogi prispevka.

77 INDOK, Fototeka Arhiv CC, Sele-Grad, št. 8752. Stenska poslikava cerkve sv. Lovrenca v kraju Željne ni dokumentirana zgolj s fotografijami, saj o njej priča tudi zapis v *Izveštjih centralne komisije* iz leta 1890, v katerem je zavedeno, da je na stenski poslikavi upodobljen pekel, prav tako pa je natančneje opisano dogajanje. Identifikacijo potrjuje tudi del zapisa, v katerem je prepisan napis stenske poslikave, ki je berljiv tudi na fotografiji in se glasi: *POTENTES POTENTER TORMENTA PATIENTUR 1632* (*Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, n. v. 16, 1890, str. 140–141, »Notizen. 75. Seele«). Natančneje je poslikava dokumentirana v več dopisih korespondentov centralni komisiji, ki jih hranijo v Arhivu Republike Slovenije (SI AS 1100, š. 14, mapa 263). Iz njih izvemo, da je fotografije centralni komisiji poslal korespondent Joseph Leinmüller (1819/20–1898). Leta 1947, ko je cerkev sv. Lovrenca popisoval Marijan Zadnikar, poslikava ni bila več vidna. V svojih zapiskih je Zadnikar zgolj opozoril, da je o obstoju freske pričal Viktor Steska,

Pri vseh 25 srednjeveških gradovih, ki jih je obravnavala centralna komisija v ohranjenem arhivskem gradivu, se je ta ne glede na stanje, v katerem so v tistem času bili, v teoriji zavzemala za njihovo ohranitev oziroma za zavarovanje ruševin. Dejansko stanje pa je bilo nekoliko drugačno, saj vseh gradov ni bilo mogoče ohraniti. Eden od razlogov za neuspešno ohranitev gradov so bili previsoki stroški, ki bi jih prineslo zavarovanje manjšega, a pomembnega dela gradu. Težava se je pojavila tudi takrat, ko grad ni imel dovolj arhitekturnih elementov z visoko umetnostno vrednostjo. Pri takšnih umetnostnih spomenikih namreč centralna komisija ni mogla upravičiti porabe denarja za njihovo ohranitev, zaradi česar so bili prepuščeni propadu. Takšen primer je zavzemanje centralne komisije za obnovo ruševin Pustega gradu v Zgornji Lipnici, ki je že v 16. stoletju pogorel in ga lastniki zatem niso več obnavljali.⁷⁸ V poročilu centralni komisiji iz leta 1913 je zapisano, da če lastniki Pustega gradu ne bodo prispevali denarja, centralna komisija ruševin ne bo obnavljala, ker nimajo arhitekturno zanimivih detajlov, zaradi katerih bi lahko zagovarjali porabo denarnih sredstev za njihovo obnovo.⁷⁹ Do danes se je od gradu ohranil le manjši del celotnega kompleksa v obliki razrušenega palacija, delov obzidja z ostanki dveh obrambnih stolpov ter dveh obrambnih jarkov.⁸⁰

Razlog za neuspeh spomeniškovarstvenih teženj centralne komisije je bila tudi nepripravljenost sodelovanja takratnih lastnikov gradov, ki so videz pomembnih arhitekturnih spomenikov prilagajali svojim potrebam. Takšen primer je rušitev osrednjega stolpa srednjeveškega gradu v Škofji Loki.⁸¹ Kljub prizadevanjem centralne komisije za njegovo ohranitev so takratne lastnice gradu, škofjeloške uršulinke, dale stolp porušiti z namenom ureditve uršulinskega šolskega in vzgojnega zavoda.⁸² Kljub prizadevanjem centralne komisije za ohranitev stolpa so 12. maja 1892 od mestnega občinskega urada dobile dovoljenje za njegovo rušitev, ki je trajala do leta 1894.⁸³ Ker

je centralna komisija želela obvarovati kar največ elementov stolpa, se je osredotočila na renesančne napisne plošče, ki so bile vgrajene v stolp. O njih je centralni komisiji med podiranjem stolpa leta 1892 poročal Wilhelm Hallada, profesor iz Ljubljane.⁸⁴ Do danes se je ohranil tudi dopis Katarine Majhnič (1841–1921),⁸⁵ takratne predstojnice škofjeloškega konventa uršulink, ki ga je za centralno komisijo spisala 22. avgusta 1892.⁸⁶ Izpostavila je napisni kamen, ki je bil vžidan v stolp, predviden za rušitev. Zapisala je, da ima kamen za konvent veliko vrednost, saj uršulinke na gradu niso našle nobenega drugega predmeta, ki bi ga lahko obdržale kot spomin na renesančni stolp.⁸⁷ Kljub prizadevanjem centralne komisije sta bila stolp in s tem impozantna srednjeveška oblika gradu kot celote uničena, že leta 1959 pa so se zavedali izgube, ko je v prostorih gradu pričel delovati Loški muzej in je grad izgubil namembnost, za katero je bil konec 19. stoletja predelan.⁸⁸ Tako tudi danes podoba gradu zaznamuje odsotnost stolpa.

V arhivskem gradivu centralne komisije je ohranjen tudi zapis o nesodelovanju takratnih grajskih lastnikov pri poskusih ohranitve gradov. Takšen primer je dopis Henrika Coste, ki se je zavzemal za ohranitev srednjeveškega gradu Ortnek.⁸⁹ Grad je bil v drugi polovici 19. stoletja v lasti družine Kosler, ki pa naj bi ga, sledeč zapisu, ki ga je leta 1858 centralni komisiji posredoval Costa, zapustila že pred nekaj leti.⁹⁰ Costa je centralni komisiji predlagal, naj gospod Kosler na morebitno prošnjo centralne komisije ali katerega drugega višjega urada grad preda.⁹¹ Tako bi lahko grad po Costovi navedbi uporabili v javni namen in ga ohranili kot srednjeveško deželno posebnost, vendar bi morali s pridobitvijo gradu pohiteti, preden bi pričel propadati.⁹² Do predaje

84 SI AS 1100, š. 3, mapa 27.

85 Datum rojstva in smrti sta zapisana *Glasiło K.S.K. jednóte*, 7, 24. 8. 1921, št. 34, s. p., »M. Katarina Majhnič«.

86 SI AS 1100, š. 3, mapa 27, dokument 1210/1892.

87 SI AS 1100, š. 3, mapa 27, dokument 1210/1892.

88 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 99.

89 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 40, dokument 12/1858.

90 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 40, dokument 12/1858. Ivan Jakič (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 231) je navedel, da so Koslerji grad zapustili šele leta 1884.

91 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 40, dokument 12/1858.

92 »Da somit demselben [Herrn Kosler; pripis Nike Duh] nichts / daran [Schloss Ortnegg; pripis Nike Duh] liegt, so dürfte er / sich auf eine allfällige Auf / forderung der hochlöbl. k. k. / Central Commission oder einer / anderen hohen Behörde ge / neigt finden lassen, es un / entgeltlich abzutreten, und / könnte das Selbe dann zu ir / gend einem öffentlichen Zwecke / benützt und sogestaltig eine mit / telalterliche Landesmerkwür / digkeit erhalten werden, doch / müsste die Aquisition bald

ki je zabeležil isti latinski napis in letnico, kot sta podana v *Izvestjih centralne komisije* (INDOK, Zapiski Marijana Zadnikarja, Željne, 1947, str. 2).

78 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 377–378.

79 SI AS 1100, š. 16, mapa 305, dokument 277/91/1913. O zgodovinskem razvoju arhitekture Pustega gradu: Sapač, Grad Waldenberg, str. 327–352.

80 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 378.

81 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 147; Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 98–99, podatki o tem pridobljeni iz *Berichte der k. k. Central-Commission* (Verhandlungen. 1891, str. 92–93; Verhandlungen. 1892, str. 96).

82 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 98.

83 Lazarini in Sapač, *Spomeniško varstvo*, str. 98–99.

gradu kljub Costovemu dopisu ni prišlo, saj je leta 1884 Janez Kosler III. (1819–1898) pričel z njegovim sistematičnim podiranjem.⁹³ Od gradu Ortnek je danes ohranjena zgolj manjša razvalina.

Do danes se je tako zaradi najrazličnejših dejavnikov izmed okoli 900 grajskih stavb na Slovenskem v celoti ohranilo le malo objektov.⁹⁴ V arhivskem gradivu centralne komisije so dopisi in risbe gradu Boštanj (nem. *Weissenstein*) na Dolenjskem, ki je bil še v drugi polovici 19. stoletja dobro ohranjen, septembra 1943 pa požgan, zaradi česar se je spremenil v razvalino.⁹⁵ O njegovi prvotni podobi pričajo štiri risbe Konrada Črnologarja, na katerih je upodobil pogled na grad z južne strani in narisal tloris gradu.⁹⁶ Črnologar je leta 1902 centralni komisiji poslal tudi prispevek o gradu Boštanj, vendar ni bil nikoli objavljen.⁹⁷ Črnologar je poročilo o gradu napisal, ker ga je tja napotila centralna komisija, hkrati pa je moral preveriti, ali na gradu hranijo morda zbirke, ki bi morale biti popisane v *Handbuch der Kunstpflege*.⁹⁸ Obstajati so morale tudi fotografije gradu, saj je o njih v dopisu s 16. septembra 1910 poročal korespondent centralne komisije Wilhelm baron Lazarini.⁹⁹ Čeprav fotografije zaenkrat niso bile najdene, vemo, kaj je bilo vidno na 13 posnetkih gradu, poslanih centralni komisiji, saj so se na dopisu ohranili opisi posameznih fotografij.¹⁰⁰

er / folgen, ehe das Gebäude Scha / den zu nehmen beginnt» (ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 40, dokument 12/1858). V prevodu se stavek glasi: »Ker taisti [gospod Kosler; pripis Nike Duh] zanj nima interesa [za grad Ortnek; pripis Nike Duh], bi bil morda na morebiten poziv visoko častitljive c. kr. centralne komisije ali katerega drugega visokega upravnega organa pripravljen grad brezplačno odstopiti, nakar bi ga lahko uporabili za javni namen ter bi na ta način ohranili srednjeveško deželno posebnost, vendar bi morala pridobitev slediti kmalu, preden bi ta začel trpeti škodo.«

93 Sapač, *Gradovi na Ribniškem*, str. 94–95.

94 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 5.

95 Ferenc, *Dies irae*, str. 291–293; Sapač, Arhitekturnozgodovinski oris, str. 852, op. 736; V besedilih Ivana Jakiča in Ivana Stoparja je kot leto požiga navedena napačna letnica 1944 (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 64; Stopar, *Grajske stavbe 15*, str. 12).

96 Gl. INDOK, Fototeka serije *Arhiv CC*, 545; Črnologarjev naris dvorca Boštanj je bil objavljen v zbirki Grajske stavbe (Stopar, *Grajske stavbe 15*, str. 15).

97 Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 203–204.

98 SI AS 1100, š. 16, mapa 309, dokument 1688/1901.

99 SI AS 1100, š. 16, mapa 309, dokument 4571/1910. Wilhelm Lazarini je v Gradcu opravljal delo podsekretarja (*Statthaltereisekretär*), leta 1910 pa je bil imenovan za korespondenta centralne komisije. Zasluge ima na področju organiziranja arhiviranja (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 153).

100 SI AS 1100, š. 16, mapa 309, dokument 4571/1910. Fotografije so opisane v 13 točkah. Na večini je bila, sledeč opisom, vidna zunanjščina gradu, medtem ko se pod dvema točkama omenja tudi stebriščni hodnik.

Čeprav je večje število gradov, ki so bili dokumentirani v času centralne komisije, danes ohranjenih zgolj kot ruševina, se moramo zavedati, da so bili številni v takšnem stanju že v drugi polovici 19. stoletja. Takšen primer je Mali grad pri Planini na Notranjskem, ki je propadel že v 18. stoletju. Edini sestavni del gradu, ki je v 19. stoletju še kazal na to, da je v preteklosti na tem mestu stal grad, je še danes ohranjen tako imenovani Ravbarjev stolp. Glede na poročila centralne komisije je bil v 19. stoletju nekaj časa brez strehe.¹⁰¹ Prav tako za centralno komisijo je leta 1907 Attems, najverjetneje Sigismund Attems (1840–1910), napisal dopis, v katerem je opozoril, da je treba takratnega lastnika stolpa Huga Windischgrätza obvestiti, da je na stolpu nekdanjega gradu Planina odpadel del gotskega okenskega okvirja, ki bi ga takrat morda našli v grmičevju pod stolpom.¹⁰²

V arhivskem gradivu so se ohranili dopisi, ki se navezujejo na grad in njegovega lastnika. Ta je kljub temu, da je bil grad v izjemno slabem stanju, v njem še zmeraj prebival. Zavzemal se je za ohranitev gradu in si zato dopisoval s centralno komisijo. Gre za ostanke gradu Vuzenica oziroma *Saldenhofen* na današnjem Koroškem in lastnika gradu, slovenskega slikarja Oskarja pl. Pistorja (1865–1928).¹⁰³ Že leta 1909 je bilo v *Izvestjih centralne komisije* objavljeno, da so na gradu Vuzenica pričeli z zavarovalnimi deli, da se ne bi deli gradu, ki jim je grozil propad, sesuli.¹⁰⁴ Z namenom zavarovanja preostalih delov gradu je o njem 21. julija 1909 poročal Avguštin Stegenšek, ki je v dopisu centralni komisiji zapisal, kaj je od gradu še ohranjenega, spisal načrt za njegovo zavarovanje in dodal več skic, ki jih danes hranijo v INDOK centru.¹⁰⁵ Okoli štiri mesece po Stegenškovem poročilu je 13. decembra 1909 centralna komisija od

101 O tem centralni komisiji med drugim poroča član Historičnega društva za Kranjsko Leopold Martin Krainz v dopisu z dne 13. novembra 1862: »Im Markte Planina in InnerKrain befindet sich eine alte / Burgruine benamset Kleinhausl /: Maligrad /: Von dieser / Ruine ist noch der runde massiv gebaute Schlossturm er / halten, welcher in seiner obersten Höhe ohne Dach immer / mehr dem Verfall droht« (SI AS 1100, š. 7, mapa 113, dokument 134/1862). V prevodu se besedilo glasi: »Na trgu Planina v Notranji Kranjski je stara ruševina gradu Kleinhausl /: Maligrad /: Od te ruševine je še ohranjen okrogel masivno grajeni grajski stolp, ki je v svoji najvišji višini brez strehe in mu grozi propad.«

102 SI AS 1100, š. 7, mapa 113, dokument 214/1907.

103 Okoli leta 1906 je Oskar pl. Pistor narisal ohranjen del gradu, v katerem je živel (Gl. Museums.si, <http://museums.si/sl-si/Domov/Zbirke/Predmet?id=493608> (5. 8. 2024)).

104 *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 3. serija, 8, 1909, str. 466–467, »Tätigkeitsbericht. Steiermark«.

105 BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 3530/1909.

Grad Vuzenica na bakrorezu iz dela Georga Matthäusa Vischerja *Topographia ducatus Stiriae* (ok. 1681), št. 303 (dLib).

Pistorja prejela krajše sporočilo, v katerem se je opravičil, da ni odgovoril na dopis centralne komisije z dne 4. septembra.¹⁰⁶ Zaradi dotrajanosti stavbe se je, kot izvemo iz Pistorjevega poročila z 18. junija 1910, okoli pol petih zjutraj zrušil naseljeni stranski trakt gradu, ki je porušil tudi kletni obok.¹⁰⁷ Streha je pri tem visela še na enem delu stene in tako ogrožala del gradu, v katerem je takrat živel Pistor.¹⁰⁸ Centralni komisiji je sporočil, naj za gradbena dela kontaktira mestnega stavbnega mojstra »Ubalda Nanimbenija« iz Maribora, pri katerem gre z veliko verjetnostjo za Ubalda Nassimbenija (1872–po 1942),¹⁰⁹ ki je ocenil, da bo za obnovo porušenega trakta potrebnih 2000 kron.¹¹⁰ Zadnje do sedaj najdeno poročilo o gradu Vuzenica je napisal Pistor, ki je centralni komisiji sporočil, da je pričel z restavratorskimi deli, ter navedel, kaj je že na gradu popravil in koliko denarja bi potreboval za nadaljnje delo.¹¹¹

106 BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 5814/1909.

107 BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 3032/1910.

108 BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 3032/1910.

109 Curk, Mariborsko gradbeništvo, str. 313. Letnica Nassimbenijeve smrti v Curkovem prispevku ni navedena, zaradi česar je kot čas njegove smrti v tem prispevku navedeno po letu 1942, saj je v Curkovem prispevku zapisano, da je do tega leta Nassimbeni še bil dejaven. Za opozorilo na Curkov prispevek se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču.

110 BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 3032/1910.

111 BDA, fond *Slowenien*, š. 2, dokument 3853/1910.

Do danes se je od gradu Vuzenica ohranila le razvalina zunanega vhodnega stolpa, skozi katerega je bil grajski kompleks dostopen od 16. stoletja.¹¹²

V arhivskem gradivu centralne komisije so v določenih primerih obravnavani tudi mlajši elementi gradov. Takšen primer je poročilo korepondenta centralne komisije Michelangela barona Zoisa pl. Edelsteina (1874–1945),¹¹³ v katerem piše o baročnih poslikavah in štukaturah dvorca *Katzenstein*.¹¹⁴ V enostranskem poročilu iz leta 1916 je Zois zapisal, da so štukature na stopnišču gradu najlepše, ki jih je do sedaj videl na Kranjskem. Datiral jih je v čas okoli leta 1650, medtem ko je

112 Na prilogi, ki je bila poslana centralni komisiji, je iz prislov na tlorisu takratnih razvalin gradu Vuzenica razvidno, da gre pri danes ohranjenih razvalinah za nekdanji vhod v grajski kompleks (*Einfahrt*) in prostor, v katerem je bil paznik oziroma vratar (*Torwächter*). Iz tlorisa je razvidno, da je bil v začetku 20. stoletja ob severozahodnem delu danes še obstoječega dela gradu ohranjen še en prostor, ki ga danes ni več (INDOK, Fototeka Arhiv CC, Vuzenica – Ruševine gradu Saldenhofen, 608/1).

113 Njegovo delovanje na področju spomeniškega varstva je opisano v Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 307–308.

114 V popisu arhivskega gradiva fonda centralne komisije v dokumentu v mapi št. 299 ne gre za opis poslikav in štukatur gradu Kamen pri Begunjah, temveč gradu *Katzenstein* v Begunjah. To je razvidno iz arhivskega gradiva, ki ima naslov Begunje, kaznilnica (*Vigaun, Strafanstalt*). Za opozorilo se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču (Gl. Pivk, *Arhivski inventar*, str. 58).

*Ruševine gradu Vuzenica
(vir: Gradovi Slovenije,
<https://gradovislovenije.si/project/grad-vuzenica/> (6. II. 2024)).*

stenske poslikave datiral okoli leta 1680 in jih pripisal kranjskemu slikarju Almanachu.¹¹⁵ V dopisu je poudaril, da priporoča restavriranje oziroma očiščenje poslikav in da naj v ta namen kontaktirajo ministrstvo za pravosodje ter mu priporočijo Viertelbergerja,¹¹⁶ pri katerem gre z veliko verjetnostjo za restavratorja Hansa Viertelbergerja (1861–1933).

Ob tem si moramo zastaviti vprašanje, zakaj je bilo izmed vseh grajskih stavb dokumentiranih ravno teh 25 srednjeveških gradov in dvorcev. Ob natančnejšem pregledu arhivskega gradiva se je izkazalo, da so bili dokumentirani gradovi in dvorci srednjeveškega izvora, ki so bili ali močno poškodovani ali pa so bili do te mere ohranjeni, da je želela centralna komisija preprečiti, da bi prišlo do uničenja delov gradov, ki so imeli srednjeveške oblike. Kot najpomembnejši razlog za izbor teh gradov je mogoče izpostaviti dejstvo, da je bil v vseh primerih ogrožen njihov obstoj. Korespondenti in konservatorji, ki so gradove dokumentirali v dopisih centralni komisiji, so to naredili ali iz lastnih vzgibov, ker so bili zaradi drugih obveznosti v tistih krajih, ali pa jih je tja napotila centralna komisija, kot v primeru Konrada Črnologarja, ki je na njeno pobudo poročal o gradu Boštanj.

¹¹⁵ »Am Stiegenhause, dem ganzen der ersten Stocke / sehr schöne, schwere, strenge Stukkos, die schönsten, die / ich bis jetzt in Krain sah, gut erhalten, um 1650 herum. [...] Die alten Fresken dürften um 1680 sein, und von / Almanach herrühren [...]« (SI AS 1100, š. 15, mapa 299, dokument 857/1916). V prevodu se zapis glasi: »Na stopnišču, na celem prvega nadstropja zelo lepe, težke, stroge štukature, najlepše, ki sem jih do sedaj videl na Kranjskem, dobro ohranjene, okoli 1650. [...] Stare freske bi lahko bile iz okoli 1680 in izvirajo od Almanacha [...]«

¹¹⁶ »Empfele wegen der Restaurierung, bzw. Reinigung der / Fresken dem Justiz minist. zu schreiben, und Viertelberger / zu empfehlen« (SI AS 1100, š. 15, mapa 299, dokument 857/1916). V prevodu se stavek glasi: »Priporočam, da za restavriranje oziroma čiščenje fresk pišete ministrstvu za pravosodje in priporočite Viertelbergerja.«

Predstavljeni primeri gradiva centralne komisije za gradove na Slovenskem kažejo, da lahko s pomočjo gradiva iz 19. stoletja izvemo marsikatero podrobnost o gradovih srednjeveškega izvora. Izmed najdenih podatkov pa ima največji pomen poročilo sodelavca centralne komisije, v katerem je zabeležen obstoj poslikav v notranjščini gradu Kolovrat.

PRIMER DOKUMENTIRANJA: PISNI VIR KOT DOKAZ O OBSTOJU NEKDANJIH POSLIKAV NOTRANJŠČINE GRADU KOLOVRAT

Grad Kolovrat, zapisano tudi *Kollowrat* ali *Kolobrat*, prav tako imenovan Pirkovičev grad, stoji na griču v istoimenskem naselju Kolovrat v občini Zagorje ob Savi v Zasavski regiji. Občasno se pojavi tudi poimenovanje Spodnji Kolovrat, ki se je pričelo uporabljati po izgradnji višje ležeče bližnje graščine Zgornji Kolovrat.¹¹⁷ Poimenovanje Kolovrat naj bi grad, sledeč zapisu Janeza Vajkarda Valvasorja v *Slavi vojvodine Kranjske*, dobil zaradi zunanjsčine, ki naj bi spominjala na kolovrat.¹¹⁸ Grad kljub svoji velikosti ni preveč vpadljiv, saj pogled nanj zakrivajo visoka drevesa.¹¹⁹ Obdan je z obrambnim jarkom, ki je vrezan v živo skalo.¹²⁰ Lokalna cesta, ob kateri stoji, je imela v preteklosti vlogo pomembne cestne prometnice, preko katere je bilo mogoče iz štajerskega zaledja priti do pristanišč ob reki Savi.¹²¹

¹¹⁷ Orožen, *Zgodovina Zagorja*, str. 18–19.

¹¹⁸ »Das Schloss sihet gleichsam einem Spinnrade gleich; hat auch davon seinen Namen Kolovrat empfangen: welches / auf Deutsch / ein Spinnrad bedeutet« (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 311). V prevodu se besedilo glasi: »Grad je videti enako kot kolovrat; od tega je prejel tudi svoje ime Kolovrat, ki v nemščini pomeni kolovrat.«

¹¹⁹ Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

¹²⁰ Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

¹²¹ Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

Grad Kolovrat na bakrorezu iz dela Janeza Vajkarda Valvasorja *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae* (1679), št. 115 (dLib).

Gradu Kolovrat še ni bila posvečena nobena samostojna raziskava. Kljub temu so o njegovih lastnikih in njegovi arhitekturi v sklopu preglednih del pisali določeni raziskovalci. Prve zapise o gradu, na katerih temeljijo mlajša besedila, najdemo v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske*, kjer je navedena natančna lokacija gradu in opisana njegova okolica, v večji meri pa se je Valvasor posvetil lastnikom gradu.¹²² Čeprav Valvasor ni vključil arhitekturnega opisa zunanjsčine

gradu, si lahko njegovo nekdanjo obliko predstavljamo s pomočjo bakroreza Andreasa Trosta (1643–1708).¹²³ Gre za najbolj poznano upodobitev gradu Kolovrat, ki kaže grad s severovzhodne strani. Ta bakrorez je bil objavljen že leta 1679 v Valvasorjevem delu *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae* kot reprodukcija s številko 115 in znova uporabljen deset let kasneje v *Slavi vojvodine Kranjske*.¹²⁴ Raziskovalci so se, tako kot Valvasor, povečini posvečali tematiki grajskih lastnikov, o

Grad Kolovrat
(vir: Gradovi Slovenije,
<https://gradovislovenije.si/project/grad-kolovrat/> (6. II. 2024)).

¹²² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 311–312.

¹²³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 312.

¹²⁴ Valvasor, *Topographia Ducatus*, št. 115.

katerih beremo pri Janku Orožnu, ki je povzel po Valvasorjevih zapisih,¹²⁵ pri Majdi Smole, ki je podatke pridobila iz arhivskega gradiva, ki ga hranijo v Arhivu Republike Slovenije,¹²⁶ ter v besedilih Dušana Kosa,¹²⁷ Ivana Jakiča in Ivana Stoparja.¹²⁸ Od naštetih je o gradu Kolovrat največ pisal Ivan Stopar, ki se ni posvetil zgolj pregledu njegovih lastnikov, ampak tudi prvim omembam gradu v listinah ter njegovi arhitekturni zasnovi in obnovam.¹²⁹

Grad Kolovrat se prvič posredno omenja leta 1256 v imenu Gebeharda s Kolovrata, torej *Gebehardo de Cholobart*, pri katerem gre za spanheimskega ministeriala Geberharda.¹³⁰ Ker je imel Geberhard pred letom 1256 še posest na ozemlju Andeških, in sicer zahodno od Kamnika, je Dušan Kos izpostavil možnost, da so grad Kolovrat sprva imeli v lasti andeški ministeriali.¹³¹ Šele po letu 1270 so lastniki gradu postali spanheimski ministeriali, saj je v tem času Herman s Kolovrata prisegel zvestobo bratu umrlega Ulrika Spanheimskega, koroškemu vojvodi Filipu.¹³² V 15. stoletju se grad v listinah omenja tudi neposredno, in sicer okoli leta 1400 kot *Kolabreth, die vesten*, ter dvakrat leta 1444 kot *Kolobrath, vest* in *Kolobrat, haws, dorff, vest*.¹³³ Grad je bil v lasti gospodov Kolovratskih, ki pa so kaj hitro izumrli, saj je leta 1326 na njem omenjen Greif Kolenc, le nekaj desetletij zatem, natančneje, leta 1359, pa se kot njegova lastnica omenja Pendit Greyffen.¹³⁴ V drugi polovici 14. stoletja je grad postal last deželnih knezov, ki so ga od takrat naprej zastavljali.¹³⁵ Naslednji lastnik gradu je bila rodbina Raumschüssel,¹³⁶ natančneje, Baltazar Raumschüssel, ki ga Valvasor navede

kot lastnika gradu leta 1596.¹³⁷ Glede na ohranjen vire je Maternus Raumschüssel grad leta 1660 prodal Adamu Dinzlu.¹³⁸ Ime Pirkovičev grad je dobil po lastnikih Pirkovičih, med katerimi je kot prvi lastnik v knjigi deželne deske naveden Franc Ksaver Pirkovič, ki je umrl leta 1770.¹³⁹ V lasti Pirkovičev je grad ostal skoraj dvesto let, do leta 1969.¹⁴⁰ V njihovi lasti je bil torej tudi v času potresa leta 1895, zaradi katerega je bil dodatno poškodovan in se je posledično spremenil v razvalino.¹⁴¹ V sedemdesetih letih 20. stoletja ga je kupila družina Mal iz Ljubljane,¹⁴² ki ga je obnovila in ga ima v lasti še danes.¹⁴³

Prvotni grad, če sledimo njegovi prvi posredni omembi v arhivskih virih, je moral stati že sredi 13. stoletja.¹⁴⁴ Kdo ga je dal postaviti, ostaja neznanka, saj še ni bilo najdenega arhivskega gradiva, v katerem bi bili izpričani njegovi graditelji oziroma naročniki. S Trostove grafike je razvidno stanje gradu v drugi polovici 17. stoletja, ki se nekoliko razlikuje od sedanjega. Grad je namreč imel ob vhodu s cinami zaključeno obzidje, ki je obdajalo manjše dvorišče.¹⁴⁵ Ker je to obzidje zdaj v glavnem podrto, je ključasti tloris glavnega dela gradu veliko bolj izrazit.¹⁴⁶ Z iste upodobitve je mogoče razbrati, da je imel grad na fasadah konzolne pomole,¹⁴⁷ na zidu ob glavnem

125 Orožen, *Zgodovina Zagorja*, str. 18–21.

126 Smole, *Graščine*, str. 228.

127 Kos, *Med gradom in mestom*, str. 25.

128 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 162–163; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87–94. Grad Kolovrat se omenja tudi v *Krajevem leksikonu Slovenije*, pri čemer je zgolj izpostavljeno, da je nekoč pripadal kolovraškemu grofom in kasneje rodbini Raumschüssel ter da so bile v času nastanka besedila od gradu ohranjene le še razvaline z 10 m visoko steno (gl. Sifrer, Kolovrat, str. 455). Na arhivsko gradivo, v katerem se omenja grad Kolovrat, sta opozorila že Milko Kos (Kos, *Gradivo: I*, str. 264) in August von Jaksch (Jaksch, *Monumenta*, str. 486, št. 2619).

129 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87–94.

130 Jaksch, *Monumenta*, str. 486, št. 2619; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 162; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87; Kosi et al., *Historična topografija Kranjske*, str. 440–441.

131 Kos, *Med gradom in mestom*, str. 25.

132 Kos, *Med gradom in mestom*, str. 25; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

133 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

134 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

135 O lastnikih gradu Kolovrat prim. besedilo Dušana Kosa (Kos, *Med gradom in mestom*, str. 25).

136 Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 311; Sifrer, Kolovrat, str. 455; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

137 Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 312; Smole, *Graščine*, str. 228.

138 Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 312; Smole, *Graščine*, str. 228; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 88. Prodaja gradu omenjena tudi pri Golec, *Valvasor*, str. 115. Isti Maternus, lastnik gradu Šenek, se omenja tudi na plošči iz peščenjaka, najdeni v ruševinah ob obnovitvenih delih na gradu Kolovrat (Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 92). Za podatke o lastnikih gradu, članih družine Raumschüssel, med letoma 1596 in 1660 gl. Smole, *Graščine*, str. 228.

139 Podatki po arhivskem gradivu povzeti pri Smole, *Graščine*, str. 228.

140 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 88. Za lastnike gradu med letoma 1770 in 1896 gl. Smole, *Graščine*, str. 228.

141 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 87.

142 Podkrižnik, Kolovrat, str. 10.

143 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 88; Podatek, da je grad še zmeraj v lasti družine Mal, je zapisan na spletni strani [visitzagorje.si](https://www.visitzagorje.si), <https://www.visitzagorje.si/objava/577702> (5. 8. 2024). O rekonstrukciji gradu s strani družine Mal gl. prispevek Mimi Podkrižnik (Podkrižnik, Kolovrat, str. 10).

144 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 162; Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 90.

145 Za informacijo se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču. V relevantni literaturi so do sedaj domnevali, da je grad imel nekoč pohodni altan (Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 89).

146 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 89.

147 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 162–163. Ivan Jakič je za pomole zapisal, da so imeli izlivnice za smolo, medtem ko je po mnenju Igorja Sapača verjetnejše, da sta bila dva pomola sanitarna, tretji, nekoliko večji, ki je poudarjal vhodno os gradu, pa je bil reprezentativen.

vhodu pa ključaste strelnice in cine s prsobrani.¹⁴⁸ V sedanji obliki ima grad samo manjše število avtentičnih kamnoseško izdelanih stavbnih členov iz gotike in renesanse,¹⁴⁹ saj je bila večina v času ponovne izgradnje gradu v 20. stoletju prenesena od drugod.¹⁵⁰ Ivan Stopar je izpostavil okenske okvirje, renesančno biforo na vzhodni strani gradu in gotski portal s posnetimi robovi kot arhitekturne elemente, ki niso del prvotnega gradu Kolovrat.¹⁵¹ Po Ivanu Stoparju sta originalni le dve ozki pokončni svetlobni lini na zunanjsčini kletne etaže gradu,¹⁵² medtem ko Igor Sapač dopušča možnost, da so avtentična tudi štiri renesančno oblikovana okna na zahodni fasadi.¹⁵³

Ob pregledu dokumentov, ki jih hranijo v fondu centralne komisije, se je izkazalo, da je v njih zabeležen obstoj stenskih poslikav v notranjosti gradu Kolovrat, ki danes ne obstajajo več. V popisu gradiva centralne komisije Olge Pivk je sicer zavedeno, da so v arhivskem gradivu podatki o ostankih fresk, vendar ni opozorjeno, da teh poslikav v relevantni literaturi do sedaj niso omenjali.¹⁵⁴ Glede na arhivsko gradivo so bile poslikave odkrite naključno, potem ko je leta 1895 potres razmajal stene gradu in je ta posledično postal ruševina.¹⁵⁵ Kot posledica potresa so bile ruševine izpostavljene naravnim dejavnikom. Tako je dež, ki je padal po notranjih stenah, spral sekundarne beleže, ki so prekrivali poslikavo.¹⁵⁶ Ta ni bila dolgo vidna, o čemer pričajo datumi zapisov na poročilih o gradu Kolovrat. Prvo poročilo, naslovljeno na centralno komisijo, je delo inženirja Heinricha Hohna (1858/1859–1911),¹⁵⁷ ki je grad Ko-

lovrat obiskal ob priložnosti nekega poslovnega potovanja v občini Zagorje. V drugem nadstropju gradu je naletel na ostanke stenskih poslikav, na katerih je bila še rahlo vidna barva.¹⁵⁸ Tako je Hohn opisal takrat vidne dele poslikav v poročilu z 24. junija 1897: »Poslikava kaže na severni steni obleke viteзов in 'najemniških vojakov',¹⁵⁹ ki so povečini oboroženi, najverjetneje 'roparski pohod';¹⁶⁰ na zahodni steni je slika štirih oseb, ki si čez mizo podajajo roke, vmes z eno besedo v črnih in rdečih gotskih črkah. Druga slika prikazuje dvoboj. Južna stena kaže lov na merjasca s psi in lovca, ki nosi 'svinjsko pero'.¹⁶¹ Četrta stena pa kaže turnir. Pod njim so naslikane zavese z vrvičami in resicami, na katerih so naslikani tulipani in lilije. Strop je bil prav tako raznobarven, kar je mogoče razbrati iz zrušenih stranic. V jugozahodnem kotu je okenska niša z vgraviranimi besedami: Na tej steni ... naprej je neberljivo. Na isti strani je na zunanjsčini v zidu zazidana tabla, ki je zelo težko dosegljiva. Figure so v kostumih 14. in 15. stoletja.«¹⁶²

Iz zapisa izvemo, da so bile v drugem nadstropju gradu poslikane vse štiri stene ene izmed sob, medtem ko so na poslikavo stropa le še nakazovali drobci barve na stranskih stenah.¹⁶³ Hohn je zapisal, da so stenske poslikave zelo tipične, in

– *zapuščinska zadeva A V 419/II, Okrajno sodišče Maribor, 1911*). Zaradi omembe inženirskega poklica in sovpadajoče letnice smrti je v arhivskem gradivu omenjeni Hohn zelo verjetno ista oseba kot Hohn, ki je pisal centralni komisiji.

158 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

159 V izvirniku zapisana beseda *Söldner*.

160 V izvirniku zapisana beseda *Raubzug*. Zaradi slabe ohranjenosti poslikave ob nastanku tega opisa je možno, da je pri naslikanem šlo za kak drug motiv, morda za obleganje.

161 V izvirniku zapisan izraz *Saufeder*. Gre za težko lovsko sulico, namenjeno lovu na divje prašiče.

162 Transkripcija nemškega izvirnika: »*die Malerei selbst stellt / auf der Nordwand Ritter = und Söld. / ner trachten dar, sämtliche bewaffnet / u. wahrscheinlich einen Raubzug / darstellend, an der Westwand / befinden sich ein Bild 4 Personen / über einem Tisch sich die Hände / reichend, mit einem Worte in / schwarzen u. rothen gothischen / Buchstaben dazwischen. Ferners / ein zweites Bild einen Zwei- / Kampf darstellend. die Südwand / zeigt eine Saujagd mit Hunden / u. einen eine Saufeder führenden / Jäger. die Vierte Wand zeigt / aber ein Turnier. Unter halb / diesem sind Vorhänge mit Schnü / ren u. Quasten gemalt worauf / sich Tulpen u. Lilien gemalt be / finden. die Decke war ebenfalls / buntfärbig, was man aus den / eingestürzten Seiten noch ersehen / kann. An der südwestlichen Ecke / befinden sich in einer Fenster. / nische die Worte eingraviert: / Es ist an dieser Wand das / Weitere ist unleserlich. An derselben / Seite ausserhalb befindet sich in der / Mauer auch eine Tafel eingemau / ert, die sehr schwer erreichbar ist. / Sämtliche Figuren sind in / den Costümen des XIV. oder XV. Jahr / hunderts gehalten« (SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897).*

163 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

148 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 163.

149 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 90.

150 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 90–92.

151 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 90.

152 Stopar, *Grajske stavbe 10*, str. 90–92.

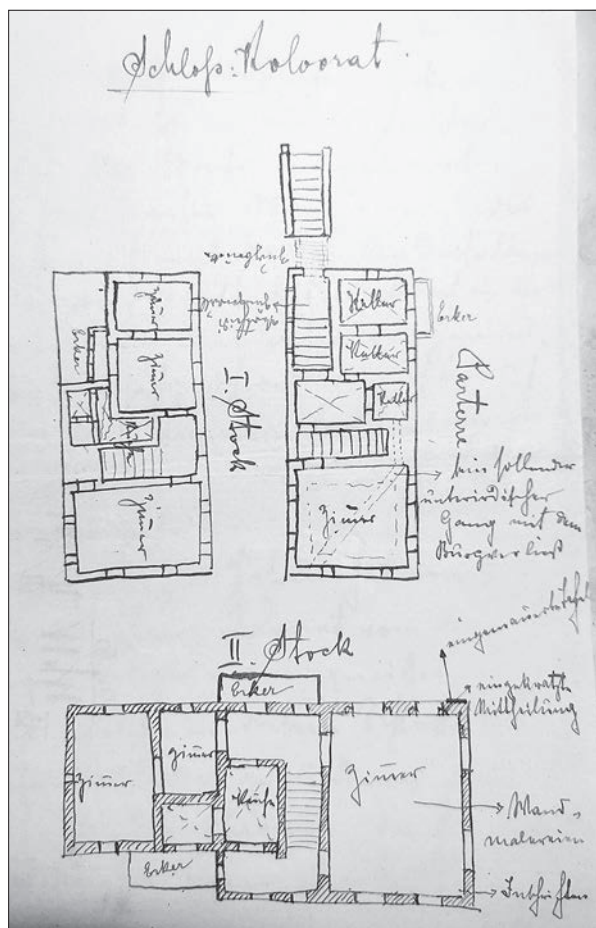
153 Za podatek se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču.

154 O vsebini arhivskega gradiva v mapi 121 fonda centralne komisije je v arhivskem inventarju Olge Pivk zapisano: »Opis stanja gradu Kolovrat, skica notranjosti gradu / ostanki fresk / stroški ogleda!« (Gl. Pivk, *Arhivski inventar*, str. 26).

155 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

156 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

157 Inženir Heinrich Hohn je z veliko verjetnostjo istoimenska oseba, ki je sledeč zapisom v sočasnem časopisu umrla 31. 8. 1911 v Mariboru (*Österreichische Zeitschrift für Vermessungswesen*, 9, 1. 10. 1911, št. 10, str. 336, »Gestorben«). V leksikonu oseb avstrijskega spomeniškega varstva (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*) se Hohn ne omenja. Zapuščinsko zadevo osebe z imenom Heinrich Hohn, ki je umrla leta 1911, hranijo v mariborskem Pokrajinskem arhivu v arhivskem gradivu Okrajnega sodišča Maribor. Gre za osebo, ki je bila po izobrazbi diplomirani inženir in cesarsko-kraljevi višji geometer. Ob smrti je Hohn štel 52 let, zaradi česar sta kot letnici rojstva možni 1858 in 1859 (PAM, *Hohn Heinrich [Maribor]*

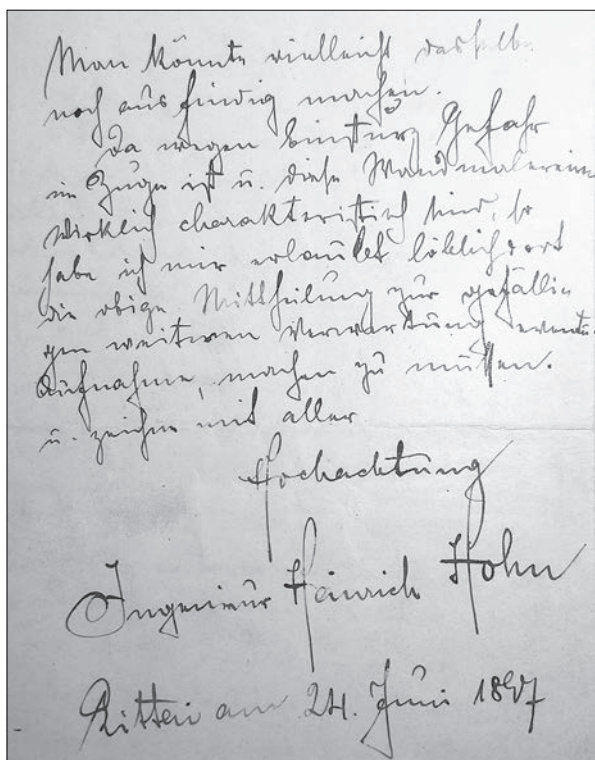
Priloga k dopisu inženirja Heinricha Hohna, tloris pritličja, prvega in drugega nadstropja gradu Kolovrat (SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897).

ker jim je grozilo nadaljnje uničenje, je poudaril, da se mora te fotografirati.¹⁶⁴ Grad je v času Hohnovega obiska moral biti še do te mere ohranjen, da je lahko ta zarisal razporeditev sob, ki je dodana poročilu, ter po stopnicah varno odšel v drugo nadstropje, kjer so bile poslikave.¹⁶⁵ Na tlorisih posameznih nadstropij je za drugo nadstropje ob največji sobi, ki je bila na vzhodni strani gradu, Hohn pripisal »stenske poslikave« (Wandmalereien) in s tem označil njihovo lokacijo v gradu.¹⁶⁶ Iz Hohnovega opisa izvemo, da je bil na vzhodni

¹⁶⁴ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

¹⁶⁵ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

¹⁶⁶ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897. Hohn je v poročilo vključil tlorise pritličja in obeh nadstropij gradu. V pritličju, ki je na skici označeno s pripisom *Parterre*, so zahodno od osrednjega stopnišča vrisani manjši prostori, pri katerih gre za kleti. Velik prostor, ki je bil desno od stopnišča, je označen zgolj kot soba. V prvem in drugem nadstropju gradu je bila prav tako na vzhodni strani po ena velika soba. V drugem nadstropju je bila ob zahodni steni stopnišča tudi kuhinja. Glede na tlorise je grad imel štiri erkerje, po enega v pritličju in prvem nadstropju ter dva v drugem nadstropju.

Zadnja stran dopisa inženirja Heinricha Hohna o gradu Kolovrat (SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897).

steni, na kateri so tudi vrata, naslikan turnir, ki so ga na spodnjem delu stene dopolnjevale naslikane zavesе. Na nasprotni strani je lahko obiskovalec gradu uzrl upodobitev dvoboja in štirih oseb, ki si čez mizo podajajo roke. Viteška tematika se je odražala tudi na severni steni, na kateri je bil naslikan vojni pohod. Na preostali, južni steni je bil prizor lova na merjasca.¹⁶⁷

Sicer ni nikjer zapisano, iz katerega obdobja izhajajo stenske poslikave gradu Kolovrat, vendar lahko sledeč Hohnovemu poročilu na osnovi motivov, vključenosti gotske pisave in oblačil figur, ki po Hohnovi navedbi izvirajo iz 14. in 15. stoletja, sklepamo, da bi lahko bile gotskega ali renesančnega izvora.

V slovenskem prostoru se je ohranila le peščica srednjeveških in renesančnih poslikav notranjščin gradov z vključenimi figurami. Takšna poslikava, datirana v zadnjo tretjino 17. stoletja,¹⁶⁸ je na Primorskem v dvorcu Vipolže in kljub razmeroma poznemu nastanku še zmeraj kaže renesančne oblike. Sestoji iz naslikane mestne vedute, pred katero je v prvem planu naslikana balustrada. Čeprav so na poslikavi v Vipolžah figure manjšega formata, z opisom poslikav na gradu Kolovrat ne kaže podobnosti. Nekdanji poslikavi

¹⁶⁷ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1164/1897.

¹⁶⁸ Sapač, *Grajske stavbe* 23, str. 331.

Poslikava zahodnega palacija gradu Runkelstein iz okoli leta 1400, upodobitev turnirja (©Stiftung Bozner Schlösser).

na gradu Kolovrat je nekoliko bližja renesančna poslikava gradu Rajhenburg v Brestanici, datirana okoli leta 1530.¹⁶⁹ Osebe so naslikane v sočasnih oblekah, dodani so napisi, ki pa so za razliko od poslikav na gradu Kolovrat pisani v latinici, ne gotici. Prav tako iz 16. stoletja izvirajo danes deloma ohranjene poslikave dvorca Gracarjev turn v eni od dveh soban v drugem nadstropju osrednjega stolpa.¹⁷⁰ Naslikani so bili biblijski prizori sodnika Samsona, prizor Herakleja v boju z levom, upodobitev prizora iz življenja pesnika Vergila in prizor z dvema godcema.¹⁷¹ V sedanjem stanju so vidni samo še nekateri naslikani prizori. Opisu poslikav gradu Kolovrat je skupen napis v gotski minuskuli, ki pojasnjuje prizor, v katerem Dalila Samsonu odreže lase.¹⁷² V 16. stoletju so bile naslikane danes le delno ohranjene renesančne poslikave gradu Otočec, na katerih so bile upodobljene figure med lovom in ribolovom.¹⁷³ Naj izpostavimo prav tako renesančne poslikave

trškega gradu Mokronog, pri čemer sta se ohranila le njihov opis izpod peresa Ivana Komelja in močno poškodovan prizor lova, ki je bil snet leta 1947 in ga sedaj hrani Dolenjski muzej v Novem mestu.¹⁷⁴ Poslikavam gradu Otočec in Mokronog je s poslikavami gradu Kolovrat skupen motiv lova. V Dolenjskem muzeju hranijo tudi fragment stenske poslikave iz dvajsetih let 16. stoletja iz Starega gradu nad Otočcem, ki kaže prizor z Judito v Holofernovem taboru.¹⁷⁵ Ta ima, tako kot opisane poslikave z gradu Kolovrat, vključen napis v gotski minuskuli.¹⁷⁶ Prav tako na Dolenjskem so bili na gradu Hmeljnik do druge svetovne vojne ohranjeni fragmenti poslikav iz sredine 16. stoletja.¹⁷⁷ Zanimiva je bila predvsem realistična upodobitev gradu Hmeljnik, ki je bila sledeč zapisu Franceta Steleta del prizora z usmiljenim samaritanom, v opisu katerega pa naslikane figure niso omenje-

¹⁶⁹ Vignjević, Tri personifikacije vrlin, str. 297–298. Za podatke o gradu Rajhenburg gl. Oter Gorenčič, Romanska kapela, str. 475–508, in Sapač, Arhitekturna zgodovina, str. 365–460. O poslikavah gradu Rajhenburg gl. članek Nataše Golob (Golob, Freske z brestaniškega gradu, str. 142–156).

¹⁷⁰ Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 55.

¹⁷¹ Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 54–60.

¹⁷² Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 58.

¹⁷³ Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 186–190.

¹⁷⁴ Stopar, Grajske stavbe 14, str. 77–80. Za opozorilo na poslikave dvorca Gracarjev turn, trškega gradu Mokronog, gradu Otočec, Starega gradu nad Otočcem, gradu Hmeljnik, gradu Fužine in gradu Švarcenštajn se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Igorju Sapaču. Poslikave naštetih grajskih stavb so ali v slabem stanju ali uničene, zaradi česar je njihova natančnejša obravnava možna predvsem s pomočjo starejših fotografij.

¹⁷⁵ Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 275, 278.

¹⁷⁶ Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 276–278.

¹⁷⁷ Stele, Varstvo spomenikov, str. 89; Stopar, Grajske stavbe II–12, str. 85, 103–104.

Poslikava zahodnega palacija gradu Runkelstein iz okoli leta 1400, prizor lova (©Stiftung Bozner Schlösser).

ne.¹⁷⁸ Ostanki renesančne figuralne poslikave so bili leta 1990 odkriti v severozahodnem stolpiču gradu Fužine,¹⁷⁹ leta 1995 pa so bile odkrite figuralne poslikave v prvem nadstropju stolpiča gradu Švarcenštajn pri Velenju.¹⁸⁰ Te, datirane v tretjo četrtino 16. stoletja, so bile konservatorsko snete in jih sedaj hranijo v Muzeju Velenje.¹⁸¹ Zaradi bibličnih prizorov se domneva, da je bila v prostoru s poslikavami nekoč grajska kapela.¹⁸² V preteklosti je bila, sledeč Valvasorjevemu zapisu, z motivom dveh bojujočih se konjenikov poslikana stena ene sobe gradu Kamen v Begunjah, vendar poslikava ni datirana.¹⁸³ Po zapisu Dušana Kosa je nastala po motivu iz Turnirske knjige Gašperja Lambergerja (1463–1515/7), ki je ustvarjena leta 1504 ali 1507.¹⁸⁴ Prizori turnirja in lova so tako kot nekoč na Kolovratu vključeni v poslikavo Pistorjeve hiše v avstrijski Radgoni.¹⁸⁵ Poslikava, ki je nekoč prekrivala celotno obokano klet in je bila odkrita šele leta 1951, je delo slikarja Johannes Aquile iz okoli leta 1390 in s tem najstarejša izmed tukaj predsta-

vljenih stenskih poslikav.¹⁸⁶ Kljub izpostavljenim primerom figuralnih poslikav grajskih stavb iz 15. in 16. stoletja je poslikava, ki se najbolj približa opisu poslikave na gradu Kolovrat, na Južnem Tirolskem. Gre za gotško poslikavo prostorov gradu *Runkelstein*. V tretjem nadstropju zahodnega palacija se je ohranila poslikava iz časa okoli leta 1400, ki kaže življenje plemstva, natančneje, dejavnosti, s katerimi so se plemiči ukvarjali v prostem času za zabavo, pri čemer pa najbolj izstopata upodobitev viteškega turnirja in lov na divjad,¹⁸⁷ ki sta opisana tudi na nekdanji poslikavi na Kolovratu. Za lažjo predstavo, kako je bila morda nekoč videti poslikana soba v gradu Kolovrat, imamo torej lahko pred očmi poslikavo zahodnega palacija gradu *Runkelstein*.

Grad Kolovrat si je po prejetju Hohnovega poročila ogledal tudi konservator Ivan Šubic (1856–1924), ki je centralni komisiji po ogledu poslal dopis o stanju gradu.¹⁸⁸ Ta je bil ob Šubičevem obisku 30. avgusta 1897, torej dobra dva meseca po Hohnovem, že tako uničen, da v ruševino ni bilo več mogoče vstopiti brez nevarnosti.¹⁸⁹ Sledeč Šubičevemu poročilu, je bil takrat večji del poslikave, ki jo še opisuje Hohn, že uničen.¹⁹⁰ Ohranje-

¹⁷⁸ Steele, *Varstvo spomenikov*, str. 89; Stopar, *Grajske stavbe II–12*, str. 85, 103–104.

¹⁷⁹ Stopar, *Grajske stavbe* 9, str. 46.

¹⁸⁰ Menoni Muršič, *Poslikava*, str. 87.

¹⁸¹ Menoni Muršič, *Poslikava*, str. 87.

¹⁸² Menoni Muršič, *Poslikava*, str. 87.

¹⁸³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 548. Na poslikavo je opozoril tudi Dušan Kos (Kos, *Turnirska knjiga*, str. 124).

¹⁸⁴ Kos, *Turnirska knjiga*, str. 124.

¹⁸⁵ Höfler in Balažic, *Johannes Aquila*, str. 38, 121.

¹⁸⁶ Höfler in Balažic, *Johannes Aquila*, str. 38, 121.

¹⁸⁷ Wetzel, *Die Wandmalereien*, str. 6, 10.

¹⁸⁸ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

¹⁸⁹ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

¹⁹⁰ SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

ni so bili zgolj ostanki poslikav v kotih prostora, hkrati pa je bil friz stenskih poslikav nad okenski mi prekladami po Šubičevih besedah izgubljen, saj bi morali za njegovo ohranitev restavrirati celotno stopnišče gradu in sobe, ki mejijo na tisto, v kateri so poslikave, na novo narediti strop in grad opremiti s strešno konstrukcijo.¹⁹¹ Tako je Šubic prišel do zaključka, da stenskih poslikav ni več mogoče rešiti.¹⁹²

Čeprav gre pri teh stenskih poslikavah za pomembno odkritje, jih *Izvestja centralne komisije* ne omenjajo. Vendar se z njimi povezana informacija nahaja v izvodu časopisa *Wiener Zeitung* z dne 10. oktobra 1897, in sicer v izvlečku protokola 13. zasedanja plenuma cesarsko-kraljeve centralne komisije za umetnostne in zgodovinske spomenike.¹⁹³ V razdelku za Kranjsko je v zvezi z gradom Kolovrat navedena Šubičeva pripomba,¹⁹⁴ da je grad v tako slabem stanju, da bi lahko poslikave v njem rešili le, če bi ponovno zgradili del gradu.¹⁹⁵ Zaradi prevelikih stroškov, ki bi jih takšno zavarovanje poslikav prineslo, je centralna komisija sklenila poslikave dokumentirati s fotografijami.¹⁹⁶ Enako poročilo o gradu Kolovrat je bilo objavljeno tudi v časopisu *Grazer Tagblatt* dan kasneje, torej 11. oktobra 1897.¹⁹⁷ Prav tako so bili enaki podatki vključeni v *Poročilu centralne komisije*, objavljenem leta 1898, v katerem je za razliko od drugih poročil tudi podatek, da je na takrat še delno zakrite poslikave gradu Kolovrat opozoril inženir Karl Helm, pri katerem gre z veliko verjetnostjo za Heinricha Hohna, podpisanega na poročilu, ki vsebuje opis poslikav.¹⁹⁸ Tako kot je bilo zapisano v poročilih, se obnove gradu niso lotili, s tem pa so propadle tudi stenske poslikave.

Kljub številnim dopisom, ki tematizirajo fotografiranje stenskih poslikav gradu, je vprašljivo, ali fotografije sploh obstajajo. Za fotografiranje ostankov stenskih poslikav na gradu Kolovrat se je sledeč zapisu v poročilu, poslanem centralni komisiji dne 31. oktobra 1897, Ivan Šubic dogovarjal s fotografom D. Rovškom, pri katerem gre najverjetneje za fotografa Davorina Rovška (1867–1949). Ta je izdelal predračun, v katerem je natančno opredelil stroške posameznih del, in sicer pot, časovno zamudo, postavitev delovnih odrov ter ceno posameznih fotografij in nadaljnjih fotografij, kar bi skupaj znašalo 57 goldinarjev.¹⁹⁹ Do naročila fotografij poslikav na gradu Kolovrat je tako prišlo šele po Šubičevem obisku gradu, ko je bil večji del poslikave že izgubljen. Ali je fotografije res posnel Davorin Rovšek, je vprašljivo, saj je centralna komisija prejela dopis z dne 16. decembra 1897 od osebe R. v. Muchmayer iz *Camera-Cluba* z Dunaja, društva amaterskih fotografov. V njem je bilo zapisano, da je društvo z namenom fotografiranja poslikav na gradu Kolovrat kontaktiralo z enim od svojih zunanjih sodelavcev, ki je društvu odgovoril, da bo fotografije posnel in da lahko v najkrajšem času pričakujejo fotografiranje stenskih poslikav.²⁰⁰ Čeprav se v tem dopisu oseba, ki bo prevzela delo, že posredno omenja, je njena identiteta razkrita šele v dopisu, poslanem štiri dni kasneje, torej 20. decembra 1897, v katerem izvemo, da gre za Alberta Dommesa.²⁰¹ O njem je znano le, da je bil lastnik gradu Širje (nem. *Scheuern*), kar izvemo tudi iz dopisa centralni komisiji.²⁰²

Ker se s tem dopisom korespondenca o gradu Kolovrat s centralno komisijo konča, dopis, ki bi pričal o tem, da so bile fotografije res posnete,

191 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

192 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

193 *Wiener Zeitung*, 10. oktober 1897, št. 233, str. 7, »Auszug«.

194 Ivan Šubic je bil dejaven na več področjih, med drugim na področju naravoslovja in umetnostne zgodovine, prav tako pa je bil pomemben organizator šolstva (Strnad, Šubic, str. 159). Kot konservator se je centralni komisiji v sklopu druge, umetnostne sekcije pridružil leta 1897. Odgovoren je bil za okrožji Postojna in Logatec ter za mesto Ljubljana (Brückler in Nimeth, *Personenlexikon*, str. 266).

195 *Wiener Zeitung*, 10. 10. 1897, št. 233, str. 7, »Auszug«.

196 *Wiener Zeitung*, 10. 10. 1897, št. 233, str. 7, »Auszug«.

197 *Grazer Tagblatt*, 7. 11. 1897, št. 282, str. 3, »Centralcommission für kunst- und historische Denkmale«.

198 *Bericht der K.K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale über ihre Thätigkeit im Jahre 1897, 1898*, str. 76–191, tu str. 124, »Angelegenheiten der II. Section«. Oseba z imenom Karl Helm je sicer živela med letoma 1871 in 1960, vendar po poklicu ni bila inženir, prav tako pa se v literaturi ne omenja Helmovo sodelovanje s centralno komisijo. Zato je večja verjetnost, da je prišlo do napake v zapisu v poročilu centralne komisije za leto 1897. V poročilih centralne komisije za leti 1898 in 1899 grad Kolovrat ni več omenjen.

199 Transkripcija nemškega izvirnika: »Voranschlag: / für die fresken in der Burg Kolowrat bei / Sagor in Krain / Bahn u. Wagenfahrt — — — 12 fl / 1 ½ Tage Zeitversäumnis — — — 15 " [fl.; pripis Nike Duh] / 4 Bilder platte 18 x 24 cm mit / je 1 Bild — — — 20 " / Jedes weitere Bild 2 fl. / Aufstellung der Gerüste — — — 10 " / Sollte die Aufstellung mer Kosten / verursachen, so wären dieselbe extra / zu wergütern. / Summe [v izvirniku na tem mestu krajša neberljiva beseda; pripis Nike Duh] 57 fl. / Laibach 31 10 1897 D. Rovšek / fotograf«. SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1879/1897. V slovenskem prevodu se besedilo glasi: »Predračun / za freske v gradu Kolovrat pri Zagorju na Kranjskem / vožnja z vlakom in vozom — — — 12 guldnov / 1 ½ dneva časovne zamude — — — 15 / 4 plošča za fotografijo 18 x 24 cm s / po 1 fotografijo — — — 20 / Vsaka nadaljnja fotografija 2 guldna / postavitev odrov — — — 10 / Če bi postavitev povzročila več stroškov, bi jih morali dodatno nadomestiti. / znesek [v izvirniku na tem mestu krajša neberljiva beseda; pripis Nike Duh] 57 goldinarjev / Ljubljana 31. 10. 1897, D. Rovšek / fotograf.«

200 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 2345/1897. Za osnovne podatke o dunajskem *Camera-Clubu* gl. Marchgraber, *Der Camera-Club*, str. 70.

201 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 2367/1897.

202 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 2367/1897.

pa ni bil najden, obstaja možnost, da fotografije poslikav sploh niso bile izdelane. Zagotovo pa stenske poslikave niso bile nikoli fotografirane v celoti, saj so bile ob prihodu konservatorja Šubica že skoraj povsem uničene. Če so bile fotografirane, so bili zajeti le manjši ostanki nekoč večje stenske poslikave. O teh fotografijah je bila poizvedba narejena že v Zavodu za varstvo kulturne dediščine Ljubljana, kjer tako starega gradiva o gradu Kolovrat ne hranijo, v Fotoarhivu Zveznega spomeniškega urada na Dunaju, kjer takšnih fotografij niso našli, in v Informacijsko-dokumentacijskem centru za dediščino Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, kjer za grad Kolovrat ne hranijo fotografij.²⁰³ Več odgovorov nam bi lahko ponudili še zapuščini Alberta Dommesa in Davorina Rovška, ki bi lahko vsebovali fotografije obravnavanih poslikav. Podatki o poslikavah gradu Kolovrat bi lahko bili tudi v kroniki gradu, za katero iz dopisov centralni komisiji izvemo, da se je za njeno pridobitev zavzemal takratni Deželni muzej v Ljubljani.²⁰⁴ Pred tem je Ivan Šubic v poročilu s 30. avgusta 1897 zapisal, da je kronika pri kaplanu Johannu Žanu, ki je bil takrat dejaven v kraju Bučka na Dolenjskem.²⁰⁵ Zdajšnje nahajališče kronike zaenkrat ostaja neznano. V primeru, da nadaljnje arhivsko gradivo o poslikavah gradu Kolovrat ne bo najdeno, je v tem poglavju predstavljeni opis nekdanjih poslikav notranjščine gradu Kolovrat edini pisni vir, ki priča o njihovem obstoju in naslikanih motivih.

SKLEP

Arhivsko gradivo centralne komisije omogoča natančnejši vpogled v stanje umetnostnih spomenikov v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. V določenih primerih se namreč brez poročil centralne komisije ne bi ohranili podatki, ki pričajo o obstoju do sedaj neznanih elementov gradov na Slovenskem, saj vseh podrobnosti, ki so jih konservatorji in korespondenti vključevali v svoja poročila, niso objavljali v društvenih publikacijah. Iz korespondence centralne komisije je razvidno, da ji je bilo zmeraj najpomembnejše ohranjanje tako gradov kot celote kot tudi njihovih ruševin, čeprav pri tem ni bila zmeraj uspešna.

Centralna komisija se je zavzemala za ohrani-

tev predvsem srednjeveških gradov kot celote,²⁰⁶ čeprav to ni bilo zmeraj mogoče, predvsem zaradi visokih stroškov, ki bi ob tem nastali. Na to, da je bilo vendarle dokumentiranih premalo gradov, kaže zapis konservatorja centralne komisije Konrada Črnologarja na temo dokumentiranja gradov na Kranjskem. V dopisu centralni komisiji z 19. decembra 1901,²⁰⁷ v katerem je tematiziral pisanje prispevka o gradu Boštanj, je poudaril, da bi bilo na območju Kranjske takšne obravnave, kot je je bil takrat z njegove strani deležen grad Boštanj, vredno izvesti tudi za druge gradove, saj se s kranjskimi gradovi po Črnologarjevih besedah do takrat še nihče ni ukvarjal, če že, pa zgolj površinsko.²⁰⁸ Izmed teh nekaj gradov, ki pa so jih vendarle dokumentirali, so pomembni do sedaj spregledani dopisi o zavarovalnih delih in propadanju gradu Vuzenica ter poročilo z opisom najverjetneje srednjeveških poslikav gradu Kolovrat, ki se v znanstveni literaturi do sedaj ne omenjajo.

Za konec bi izpostavili, da je ta prispevek izhodiščna študija o obravnavi srednjeveških grajskih stavb v fondih centralne komisije, ki se jo bo postopoma dopolnjevalo. Kljub natančnemu pregledu gradiva namreč še zmeraj obstaja možnost, da so katere izmed stavb bile spregledane zaradi premajhnega obsega pregledanega gradiva. Gradivo o srednjeveških grajskih stavbah je namreč lahko ohranjeno tudi v sklopu arhivskega gradiva, posvečenega arheološkim izkopavanjem v sklopu centralne komisije, ki pa za ta prispevek ni bilo pregledano. Hkrati ostajajo odprta vprašanja, povezana z dokumentiranjem gradov in drugih umetnostnih spomenikov v okviru centralne komisije na območju sedanje Primorske²⁰⁹ ter v obdobju 1853–1867 za območje sedanjega Prekmurja.²¹⁰

FINANCIRANJE

Članek je nastal v sklopu programske skupine *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6-0061), ki jo (so)financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

203 Za odgovore se najlepše zahvaljujem Sabini Ravnikar, konservatorski svetovalki z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije Ljubljana (komunikacija prek spletne pošte, 8. 8. 2023), Metki Košir iz INDOK centra (komunikacija prek spletne pošte, 17. 8. 2023) in Gabriele Roithner iz fotoarhiva Zveznega spomeniškega urada na Dunaju (komunikacija prek spletne pošte, 8. 8. 2023).

204 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1879/1897.

205 SI AS 1100, š. 7, mapa 121, dokument 1655/1897.

206 Semetkowski, *Denkmalpflege*, str. 193.

207 SI AS 1100, š. 16, mapa 309, dokument 1846/1901.

208 Transkripcija izvirnika: »Übrigens wäre noch manches Schloss in Krain einer / ähnlichen Aufnahme werth; mit den Burgen hat sich bis / her bei uns niemand beschäftigt oder nur oberflächlich.« SI AS 1100, š. 16, mapa 309, dokument 1846/1901.

209 Del gradiva iz fonda *Denkmalamt*, ki ga hranijo na oddelku Splošnega upravnega arhiva, torej izbrane škatle, ki nosijo naslov *Küstenland*, je pregledala in analizirala že Brigitta Mader ter izsledke objavila leta 2000 v katalogu *Sfinga z Belvederja*.

210 Za napotke ob pisanju tega prispevka se najlepše zahvaljujem izr. prof. dr. Miji Oter Gorenčič, izr. prof. dr. Igorju Sapaču, doc. dr. Tini Košak in doc. dr. Marku Motniku.

PRILOGA

Seznam srednjeveških gradov na Kranjskem ter v slovenskem delu Štajerske in Koroške, ki so bili obravnavani v arhivskem gradivu centralne komisije med letoma 1856 in 1918

	grad	hranišče dopisov centralne komisije in njihova okvirna vsebina
1.	Begunje na Gorenjskem, dvorec <i>Katzenstein</i> (EŠD: 8)	SI AS: V poročilih sta tematizirana nakup dvorca <i>Katzenstein</i> s strani okrajnega glavarstva v Kranju od takratnega lastnika Paula pl. Del Negra in adaptacija gradu. Prav tako so tam kopije dokumentov št. 467 iz leta 1875 in št. 6 iz leta 1876, ki jih hranijo v Avstrijskem državnem arhivu.²¹¹ Michelangelo baron Zois pl. Edelstein (1874–1945) je leta 1916 v kratkem poročilu pisal o obstoju štukatur in fresk iz 17. stoletja. Za štukature je zapisal, da so bile najlepše, ki jih je do takrat videl na Kranjskem, medtem ko je pri poslikavah pripomnil, da bi lahko bile delo slikarja Almanacha.²¹² ÖStA, AVA: V dveh poročilih iz let 1875 in 1876 je tematiziran obstoj oljnih slik, ki naj bi se nahajale na dvorcu <i>Katzenstein</i>.²¹³ Na pobudo konservatorja Alfonsa Müllnerja (1840–1918), ki je centralni komisiji 28. novembra 1875 poročal, da je na dvorcu <i>Katzenstein</i> na Kranjskem v petdesetih ali šestdesetih letih 19. stoletja videl stare oljne slike, na katerih so bili upodobljeni turnirji kranjskih plemičev – med temi je izpostavil tudi, da če ga spomin ne vara, da je na teh bil upodobljen tudi boj med Pegamom in Lambergerjem – je imenovana komisija sklenila, da se mora te slike predati takratnem deželni muzeju, kjer jih naj primerno konservirajo in razstavi-jo. Müllner je prav tako opozoril, da bi pred predelavo gradu v namen kaznilnice, moral nekdo, ki ve kaj iskati, pregledati ali se v gradu nahajajo kakšne srednjeveške relikvije, najverjetneje v pomenu srednjeveških predmetov. Manj kot dva meseca kasneje, 6. januarja 1876, je centralna komisija od ministrstva za pravosodje (<i>Justizministerium</i>) prejela dopis, v katerem so povzeli informacije prejete od predstojnice cesarsko-kraljeve kaznilnice (<i>Vorsteherin der k. k. Strafanstalt</i>) v Begunjah, da na dvorcu <i>Katzenstein</i> slik, ki bi ustrezale Müllnerjevemu opisu, ni. Hkrati je v poročilu bila dodana informacija, da se lahko o nahajališču teh slik povpraša prejšnjega lastnika gradu viteza Jermana.²¹⁴
2.	Bled, Blejski grad (EŠD: 24)	SI AS: V poročilih je tematizirano financiranje stroškov v višini 3200 Kr (kron). Ti so nastali ob obsežnih delih zavarovanja skal, ki so ogrožale obstoj blejskega gradu in grajske kapele. Stanje gradu je po fotografijah, ki so bile prvotno priložene poročilu, komentiral tudi Ivan Franke (1841–1927). INDOK: Šest fotografij zunanjsčine gradu, ki so z veliko verjetnostjo bile del poročila Ivana Franketa centralni komisiji z dne 28. avgusta 1911.²¹⁵
3.	Celje, Celjski grad (EŠD: 58)	SI AS: Mapa vsebuje številne dopise na temo zavarovanja ruševin Starega gradu v Celju, med drugim predračun za zavarovalna dela na ruševinah gradu, ki ga je 27. novembra 1911 spisal inženir Lud. Wesseley.²¹⁶ Med avtorji dopisov so Emmanuel Riedl ter zastopniki štajerskega deželnega odbora (<i>Steyrischer Landesausschuss</i>) ter ministrstva za bogočastje in uk. Tam so kopije dveh dopisov iz leta 1882, katerih izvirnika hranijo v Avstrijskem državnem arhivu.²¹⁷ INDOK: Štiri fotografije ruševin gradu. Fotografija palacija s Friderikovim stolpom v ozadju pred restavratskimi deli in fotografija posneta med rekonstrukcijo. Prav tako fotografija vzhodne stranice palacija pred obnovitvenimi deli in po teh. ÖStA, AVA: Dva dopisa iz leta 1882. V prvem dopisu, ki je bil spisan 22. marca 1882, gre za besedilo Arnolda Luschina pl. Ebengreutha (1841–1932), v katerem centralno komisijo obvesti, da je na njegovo željo komisar Riedl izdelal načrt za konserviranje ruševin gradu. Prav tako je Luschin pripisal, da naj centralna komisija obvesti lastnika ruševin, ki je že pred tem sledeč Luschinovem zapisu privolil, da finančno podpre dela, da bi potrebovali za zavarovanje ruševin denar.²¹⁸ V nadaljevanju dopisa poroča tudi o restavratskih delih na minoritski cerkvi v Celju in o tamkajšnjem

²¹¹ SI AS 1100, š. 6, mapa III, dokumenta 467/1875 in 6/1876.

²¹² SI AS 1100, š. 15, mapa 299, dokument 857/1916.

²¹³ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 48, dokumenta 467/1875 in 6/1876.

²¹⁴ O slikah s Krištofom Lambergerjem, ki naj bi bile v drugi polovici 19. stoletja na dvorcu *Katzenstein*, je že leta 1821 pisal F. X. Richter (gl. Kos, *Turnirska knjiga*, str. 124).

²¹⁵ Gl. SI AS 1100, š. 15, mapa 295, dokument 4371/1911.

²¹⁶ Gl. SI AS 1100, š. 24, mapa 424, dokument 920/1912.

²¹⁷ SI AS 1100, š. 24, mapa 424, dokumenta 166/1882 in 456/1882.

²¹⁸ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 23, mapa 103, dokument 166/1882.

		muzeju. ²¹⁹ V dopisu z dne 12. avgusta 1882 je štajerski deželni odbor zaprosil centralno komisijo za hiter preračun stroškov, ki bodo nastali ob konserviranju ruševin celjskega gradu, z namenom, da bodo lahko konserviranje tudi financirali. ²²⁰
4.	Gradac, grad (EŠD: 10833)	SI AS: Kratek dopis Michelangela barona Zoisa z 22. julija 1913 o dveh rimskih napisnih kamnih na gradu Gradac. V dopis sta vključeni tudi preprosti skici kamnov. ²²¹
5.	Kamnik, Mali grad (EŠD: 216)	SI AS: Kopija dokumenta št. 262 iz leta 1855, ki ga hranijo v Avstrijskem državnem arhivu. ²²² INDOK: Fotografija romanskega portala kot celote in fotografija timpanona portala. Prav tako sta ohranjeni risbi prereza in tlorisa kapele na Malem gradu; ti z veliko verjetnostjo sodita k dokumentu, ki ga je leta 1855 za centralno komisijo spisal Eduard Gintl (?–1865), ²²³ saj je ena od risb podpisana Gintl z dodanim datumom 13. Okt.[ober], brez letnice. ÖStA, AVA: Dopis Eduarda Gintla iz leta 1855, v katerem je zapisal, da je centralni komisiji poslal naris kapele Malega gradu v Kamniku, ki mu je bil dodan naris portala cerkve sv. Petra v Dvoru. ²²⁴
6.	Kolovrat, grad Kolovrat (EŠD: 1115)	SI AS: Vsebuje dopis inženirja Heinricha Hohna, v katerem je opisano takratno stanje stenskih poslikav notranjščine gradu Kolovrat, in poročila, v katerih se centralna komisija z dopisniki dogovarja, kdo bo fotografiral ostanke stenskih poslikav. Vsebuje tloris posameznih nadstropij gradu Kolovrat in predračun za delo fotografa Davorina Rovška, za katerega pa ni potrdila, ki bi dokazovalo, da je bilo dejansko izvedeno. ²²⁵
7.	Kranj, dvorec Khislstein (EŠD: 276)	SI AS: V dopisih je tematiziran odkup dvorca Khislstein. Marca 1913 je Ivan Franke poročal o historyčnih arhitekturnih elementih gradu, za katere je okrožni glavar v svojem poročilu, sledeč Franketovemu zapisu, trdil, da ne obstajajo. Pri tem kot najstarejši arhitekturni element omeni gotso obokanje nekega kletnega prostora na dvorišču gradu. V poročilu z 10. marca 1913 je zapisano, da je bil načrt za adaptacijo gradu oddan ministrstvu za javna dela (<i>Ministerium für öffentliche Arbeiten</i>). ²²⁶
8.	Laško, grad Tabor (EŠD: 14849)	SI AS: V dopisih, ki so nastali med letoma 1901 in 1915, je tematizirano zavarovanje gradu Laško. Avtorji poročil so Karl Valentinitš, korespondent centralne komisije Avguštin Stegenšek (1875–1920) in Paul Hauser (1868–1914), takratni deželni konservator. Ohranjen je tudi predračun za zavarovalna dela. INDOK: Tri fotografije gradu Tabor. Na dveh je vidno notranje dvorišče, na tretji pa zunanjščina gradu. Fotografije gradu Tabor so bile zelo verjetno del poročila, ki ga je za centralno komisijo 3. decembra 1910 spisal Avguštin Stegenšek. ²²⁷
9.	Leskovec pri Krškem, grad Šrajbarski turn (EŠD: 317)	SI AS: V dopisih centralni komisiji je poudarjen pomen ohranitve gradu Šrajbarski turn in tamkajšnjega mavzoleja, ki so ju leta 1915 prodajali za 40.000 K (kron). Takratni ravnatelj Kranjskega deželnega muzeja in korespondent centralne komisije Josip Mantuani (1860–1933) je v poročilu priporočil, naj zaradi ugodne lege gradu v njem uredijo dom za invalide ali rekonvalescente.
10.	Ljubljana, grad (EŠD: 340)	SI AS: Vsebuje poročilo Alfonsa Müllnerja iz leta 1896 o popotresni škodi na grajski kapeli ljubljanskega gradu in več poročil različnih avtorjev, prav tako o popotresni škodi na kapeli. V daljšem poročilu iz leta 1907 o ljubljanskih umetnostnih spomenikih, v katerem so obravnavane tudi številne cerkve, je posamezne dele ljubljanskega gradu opisno predstavil Michelangelo baron Zois. Iz leta 1908 so ohranjeni dopis Ivana Šubica (1856–1924), v katerem poroča o slabem stanju gradu in opozarja na dejstvo, da je bilo do tistega trenutka izvedenih le manjše število obnovitvenih del, dopis korespondenta Svobode o naslikanih grbih v grajski kapeli in dopis Paula Hauserja o stanju gradu, ki mu je bilo prvotno dodanih sedem fotografij, ki jih ni več v poročilu.
11.	Majšperk, grad Majšperk (EŠD: 24672)	SI AS: Leta 1906 je okrajni glavar centralni komisiji posredoval tri dopise, v katerih je pojasnil, kaj je treba narediti za zavarovanje ruševin gradu v Majšperku. V protokolu z dne 10. maja 1906 je bilo zapisano, da je treba odstraniti del zahodnega obzidja gradu, saj ogroža stavbe pod njim.

219 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 23, mapa 103, dokument 166/1882.

220 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 23, mapa 103, dokument 456/1882.

221 Gl. SI AS 1100, š. 5, mapa 80, dokument 3417/1913.

222 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 46, dokument 262/1855.

223 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 46, dokument 262/1855.

224 ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 46, dokument 262/1855.

225 Gl. razdelek *Primer dokumentiranja: pisni vir kot dokaz o obstoju nekdanjih poslikav notranjščine gradu Kolovrat*.

226 SI AS 1100, š. 7, mapa 117, dokument 1088/1913.

227 SI AS 1100, š. 29, mapa 487, dokument 6130/1910.

		Kot zadnji termin, do kdaj mora biti obzidje na tem mestu odstranjeno, so lastniku gradu Ottu Schwarschnigu določili zadnji dan avgusta istega leta. Za preostale dele gradu so mu priporočili, da jih zaradi zgodovinskega interesa, če je le mogoče, ohrani. ²²⁸
12.	Maribor, grad (EŠD: 431)	SI AS: O mariborskem mestnem gradu se je ohranila obsežnejša mapa gradiva, v kateri so tematizirani obnova grajske kapele in baročnih poslikav osrednje dvorane, fasada gradu in predlog, da bi v gradu uredili prostore mestne hiše, ki ga je zavrnilo Društvo za domovinsko varstvo (<i>Verein für Heimatschutz</i>). Dopisi, fotografije in načrti so nastali med letoma 1892 in 1917. Med dopisniki najdemo Alfreda Castelliza (1870–1940), Arnolda Luschina pl. Ebengreutha, Avguščina Stegenška, lastnika gradu barona Twickel, Fritza Friedrigerja in Johanna Wista (1841–1916).
13.	Planina, Mali grad (EŠD: 4831)	SI AS: Poročila centralni komisiji obravnavajo tematiko zastrešitve stolpa, ki je bil v drugi polovici 19. stoletja brez strehe. Iz leta 1907 je ohranjen dopis, v katerem Attems, najverjetneje Sigismund Attems (1840–1910), piše, da je treba takratnega lastnika stolpa Huga Windischgrätzta obvestiti, da je na stolpu odpadel del gotskega okenskega okvirja. Poročila vsebujejo tudi Windischgrätzov odgovor. Med dopisniki so prav tako Schloissnigg, ²²⁹ Leopold Martin Krainz in Karl Mozer. Tam najdemo tudi kopiji dokumentov z 8. oktobra 1862 in 22. maja 1863, katerih izvirnika hranijo v Avstrijskem državnem arhivu. ²³⁰ ÖStA, AVA: Dva dopisa o Malem gradu v Kačji vasi v Planini. ²³¹ V prvem z dne 8. oktobra 1862 je Leopold Martin Krainz, član historičnega društva za Kranjsko, centralni komisiji poročal o izbranih umetnostnih spomenikih z območja sedanje Slovenije. ²³² V prvi točki je poročal o še ohranjenem stolpu Malega gradu, tako imenovanem <i>Kleinhäusl</i> , ki je bil takrat brez strehe, zaradi česar je obstajala nevarnost, da se zgornji del stolpa ne bi ohranil. Krainz je v dopisu centralni komisiji poudaril pomen tega stolpa in ji v ta namen posredoval ime takratnega lastnika, gospoda Žigona iz Trsta. Želel si je, da bi Žigona pod vplivom okrajnega načelnika (<i>Bezirkschef</i>) Planine prepričali, da bi razvalino pokril in dodatno zaščitil. ²³³ V drugem poročilu, ki je nastalo leto kasneje, natančneje, 22. maja 1863, je oseba, podpisana Schloissnigg, centralni komisiji poslala dopis, v katerem je poročala, da je predstojniku okrožja Planina naročila, naj vpliva na lastnika gradu Josefa Žigona z namenom, da bo dal popraviti streho in poskrbel za zavarovanje gradu. ²³⁴ Schloissnigg je poročal, da je v dopisu predstojnika okrožja Planina zapisano, da Žigon ni odgovoril na nobeno izmed dveh povabil ter da bo večji vpliv na Žigona pri problematiki pokritja stolpa prej imel prezidij namestništva v Trstu (<i>Statthaltereı Präsidium in Triest</i>). ²³⁵ Ali je dal Žigon stolp Malega gradu prekriti, iz dopisov ne izvem.
14.	Radovljica, dvorec (EŠD: 600)	SI AS: Med dopisi o dvorcu Radovljica je ohranjeno poročilo iz leta 1909, ki ga je spisal Ivan Vurnik mlajši (1849–1911) o grajskem vrtu in tamkajšnjih dveh stebrih, za katere so se morali odločiti, ali so občinski ali ne. O radovljiškem dvorcu je poročal tudi Michelangelo baron Zois, in sicer v poročilu iz leta 1916, v katerem je opisal dvorec, medtem ko je v poročilu prav tako iz leta 1916 zapisal, da je dodal odtis pečata iz 16. stoletja, ki pa ga med ohranjenim gradivom v pregledani mapi ni bilo.
15.	Sevnica, grad Sevnica (EŠD: 645)	INDOK: Na šestih fotografijah gradu Sevnica je vidna njegova zunanjščina, portal in notranje dvorišče.
16.	Slovenska vas, grad Rakovnik (EŠD: 30234)	SI AS: V dveh dokumentih Konrada Črnologarja (1860–1904) iz let 1899 in 1902 je ohranjen opis grba Simona pl. Gusiča iz leta 1627 in posmrtnega štita Sigmunda pl. Auersperga, ki sta bila takrat v kapeli gradu Rakovnik. Črnologar je opozoril, da bi se morali zavzeti za ohranitev grba in posmrtnega štita.
17.	Škofja Loka, grad (EŠD: 739)	SI AS: Gre za poročila Wilhelma Hallade, profesorja v Ljubljani, v katerih je poročal o napisih, vidnih na renesančnem stolpu škofjeloškega gradu. Dodani so tudi njihovi prepisi. Prav tako je

²²⁸ SI AS 1100, š. 27, mapa 452, dokument 5, junij 1906.

²²⁹ Schloissnigg je bil morda Janez Nepomuk baron Schloissnigg (1809–1885), takratni deželni predsednik Kranjske (Schnabl, Landeschefs, str. 753).

²³⁰ SI AS 1100, š. 7, mapa 113, dokument 134/1862 in 92/1863.

²³¹ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 49, 134/1862 in 92/1863; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 202.

²³² Razen o stolpu Malega gradu v Planini je Krainz poročal tudi o križevi kapeli v Cerknici in poudaril, naj se ohrani, ter o starih zvonovih cerkve sv. Florijana v kraju Orehek (nem. *Nussdorf bei Adelsberg*), cerkve sv. Jošta v Polhovem Gradcu in cerkve sv. Urha (nem. *St. Ulrich*) pri Nadlišku.

Krainz je v dopisu prosil, da bi zvonovi ostali na svojih mestih kot relikvije, torej da jih ne bi odstranili iz cerkva, saj gre za zvonove iz 14. stoletja (ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 49, 134/1862). Pri omenjeni osebi gre morda za Leopolda Martina Krainza (1834–1872), avtorja dela *Die k. k. Militärgrenze und deren Grundgesetz. Eine kulturhistorische Skizze* (1866) (gl. Buczynski in Hren, *Kratke biografije*, str. 171–173).

²³³ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 49, 134/1862.

²³⁴ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 49, 92/1863.

²³⁵ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 49, 92/1863.

		vsebovan dopis takratne predstojnice škofjeloškega konventa uršulink Katarine Majhnič (1841–1921) z dne 22. avgusta 1892. ²³⁶
18.	Trebnje, grad (EŠD: 7844)	SI AS: Ohranilo se je enostransko poročilo Michelangela barona Zoisa iz leta 1915, v katerem med drugim poroča o gotski mizi, ki naj bi bila ohranjena na vrtu gradu Trebnje.
19.	Turjak, grad Turjak (EŠD: 790)	SI AS: V mapi so kopije dokumentov z dne 23. decembra 1888 in 21. februarja 1889, katerih izvirnika hranijo v Avstrijskem državnem arhivu.²³⁷ Iz leta 1889 je ohranjen dopis Ladislava Benescha, v katerem je centralni komisiji posredoval tri risbe s tušem, na katerih je viden grad Turjak.²³⁸ V mapi sta poročila in pripis Milana Pakja z dne 5. in 8. junija 1912, v katerih poroča, da jih lastnik gradu Turjak ni spustil v gotsko kapelo, da bi lahko videli srednjeveške stenske poslikave. 30. maja 1913 je centralni komisiji o gradu Turjak pisal Ivan Franke, ki je na kratko opisal lego gradu in centralni komisiji ponudil, da si ob priložnosti, ko družina Auersperg ne bo prebivala na gradu, ogleda notranjščino gradu. ÖStA, AVA: Na obrazcu, znotraj katerega so hranili dopis s 23. decembra 1888, je zapisano, da je takratni ravnatelj Kranjskega deželnega muzeja Karel Dežman (1821–1889) centralno komisijo prosil za pridobitev likovnih upodobitev gotskih stenskih poslikav srednjeveške kapele na gradu Turjak z namenom njihove objave v <i>Izvestjih centralne komisije</i>.²³⁹ Iz pripisa centralne komisije, ki je na obrazcu dokumenta s 23. decembra 1888, je razvidno, da bi za pridobitev pravic za objavo Beneschevih likovnih upodobitev gotskih poslikav turjaške kapele morali odšteti 100 f (goldinarjev).²⁴⁰ Centralna komisija se zaradi previsoke cene ni odločila za nakup pravic za objavo Beneschevih del z razlago, da bi imela barvna fotografija obravnavanih stenskih poslikav večji pomen.²⁴¹ O pomenu poslikave je glede na dopis pričal tudi Dežman.²⁴² V dokumentu, nastalem 21. februarja 1889, se dopisnik centralni komisiji zahvaljuje za tri posredovana dela Ladislava Benescha, najverjetneje risbe, na katerih je bil viden »notranji okras«²⁴³ grajske kapele Auersperg. Dopisnik je Benescheva dela dal na vpogled takratnemu liechtensteinskemu knezu, ki je z velikim zanimanjem vzel na znanje obstoj stenskih poslikav kapele. S tem dopisom so Benescheva dela vrnil centralni komisiji.²⁴⁴
20.	Veliki Žrnovec, grad Ortnek (EŠD: 13405)	ÖStA, AVA: Krajše poročilo iz leta 1858, ki ga je spisal Henrik Costa (1796–1870), ki je poročal o možnosti ohranitve srednjeveškega gradu Ortnek. ²⁴⁵
21.	Veliko Mlačevo, razvaline gradu Boštanj (EŠD: 1275)	SI AS: Vsebuje dopise z opisom stanja gradu Boštanj in enega z najverjetneje neobjavljenim prispevkom o gradu iz leta 1902, katerega avtor je Konrad Črnologar.²⁴⁶ Wilhelm baron Lazarini v pismu iz leta 1910 poroča o 13 fotografijah gradu, ki so bile poslale centralni komisiji. Kaj je bilo videti na fotografijah, si je mogoče predstavljati s pomočjo opisov posameznih fotografij. INDOK: Štiri risbe, od katerih je na eni narisana pogled na grad z juga, na preostalih treh pa tlorisi gradu s pripisi.²⁴⁷
22.	Vuzenica, stari grad (Pistorjev grad) (EŠD: 8141)	INDOK: Štiri risbe, na katerih so tloris gradu, prerezi posameznih sten, situacijski načrt in skicozen preris gradu z bakroreza iz Vischerjeve <i>Topografije Štajerske</i>.²⁴⁸ BDA: Dopisi Oskarja pl. Pistorja in Avgušтина Stegenška centralni komisiji na temo del za zavarovanje gradu Vuzenica. Dopisi so nastali v letih 1909 in 1910.²⁴⁹

²³⁶ Za vsebino dokumenta gl. razdelek *Arhivsko gradivo centralne komisije za gradove z območja nekdanje Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške*.

²³⁷ SI AS 1100, š. dokumenta 1339/1888 in 180/1889.

²³⁸ Pri v dopisu opisno predstavljenih risbah gre najverjetneje za tri Benescheve risbe, narisane na enem listu papirja, ki so datirane z letom 1889. Narisani so pogled na grad Turjak, pogled na vhod v gotsko kapelo gradu ter kiparski okras s stolpa gradu z upodobitvijo goveda, tako imenovanega tura. Reprodukcijska risb je objavljena v prispevku Katje Mahnič na temo spomeniškovarstvenega dela Ladislava Benescha (Mahnič, Ladislav Benesch, str. 218).

²³⁹ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 180/1889.

²⁴⁰ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 1339/1888.

²⁴¹ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 1339/1888.

²⁴² ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 1339/1888.

²⁴³ »Innendekorationen« (ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 180/1889).

²⁴⁴ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 44, 180/1889.

²⁴⁵ ÖStA, AVA, fond *Denkmalamt*, š. 22, mapa 40, 12/1858.

²⁴⁶ Gl. Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 203–204.

²⁴⁷ Črnologarjev naris dvorca Boštanj je bil objavljen v Stoper, *Grajske stavbe* 15, str. 15.

²⁴⁸ Pri slikovnem gradivu obstaja možnost, da sta bili dve naštetih prilogi dodani opisu stanja in načrtu restavriranja gradu Vuzenica, ki ga je centralni komisiji posredoval Avguštin Stegenšek in v katerem je zapisano, da je dopis vseboval tudi dve risbi in dve fotografiji (BDA, fond *Slowenien*, š. 2, 3530/1909).

²⁴⁹ Za podrobnejšo predstavitev vsebine dokumentov gl. osrednji del prispevka *Arhivsko gradivo centralne komisije za gradove z območja nekdanje Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške*.

23.	Zgornja Lipnica, ruševine gradu Pusti grad (EŠD: 17612)	SI AS: Tematizirano je zavarovanje in s tem povezano financiranje zavarovanja ruševin Pustega gradu. Priložen je načrt Johanna Čapka za zavarovanje ruševin gradu iz leta 1913, ki so mu dodani predračuni stroškov, načrt in poročilo. V drugem poročilu iz leta 1913 je navedeno, da če lastniki ne bodo prispevali denarja, ruševin ne bodo obnavljali, ker nimajo arhitekturno zanimivih detajlov, zaradi katerih bi lahko upravičevali količino denarja, porabljenega za obnovo. INDOK: Tri fotografije ruševin gradu. Na eni je ob ruševinah France Stele, na drugi pa Angela Piskernik. ²⁵⁰
24	Žovnek, razvaline gradu (EŠD: 7892)	SI AS: Poročilo Johanna Wista, ki je leta 1906 centralni komisiji poročal o potekajočih restavratskih delih na gradu Žovnek. Poročilu sta dodani fotografija razvalin obzidja in fotografija takrat na novo zastrešenega stolpa. Vsebuje tudi skici vhoda v grad in prerez enega izmed njegovih ostenij.
25.	Žužemberk, grad (EŠD: 903)	SI AS: V dopisih je tematizirano konserviranje gradu Žužemberk. Iz leta 1908 se je ohranil dopis, ki poroča o tem, da je grad vreden ohranitve, ker je njegova zunanja podoba ostala praktično nespremenjena od njegove izgradnje. Problem je nastal z zrušitvijo strehe zahodnega trakta pozimi 1907, enaka usoda pa je grozila tudi severnemu traktu. Centralna komisija je stopila v stik s Franzem knezom Auerspergom, saj je menila, da je lastnik gradu, vendar je v dopisu z dne 8. junija 1909 pojasnil, da ni tako. Ohranjen je tudi dopis z 31. decembra 1908, v katerem je posredovan podatek, da prestolonaslednik Franz Ferdinand pri knezu Karlu Auerspergu ni mogel intervenirati glede ohranitve gradu Žužemberk. Leta 1909 je bil izdelan načrt za njegovo obnovo in narejen izračun stroškov, ki bi ob tem nastali.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

BDA – Archiv des Bundesdenkmalamtes, Wien
fond Slowenien (ungeordnet), karton 2.

BDA Fotoarchiv – Fotoarchiv des Bundesdenkmalamtes, Wien.

INDOK – Ministrstvo za kulturo, Informacijsko-dokumentacijski center za dediščino, Ljubljana
Fond Arhiv K. K. Central-Commission.
Zapiski Marijana Zadnikarja, Željne, 1947.

ÖStA – Österreichische Staatsarchiv, Wien
AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv
fond *Denkmalamt*.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM, Hohn, Heinrich [Maribor] – zapuščinska zadeva A V 419/II, Okrajno sodišče Maribor, 1911.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1100, C. kr. spomeniški urad, 1853–1918.

OBJAVLJENI VIRI

Bericht der K.K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale über ihre Thätigkeit im Jahre 1897, 1898.

Berichte der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhalten der Kunst- und historischen Denkmale. Über Ihre Thätigkeit im Jahre 1891. 1892, str. 58–III.

Berichte der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhalten der Kunst- und historischen Denkmale. Über Ihre Thätigkeit im Jahre 1892. 1893, str. 63–III.

Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1906 (Kärntner Geschichtsquellen, 4/1).

ČASOPISI

Glasilo K.S.K. jednote, 1921.

Grazer Tagblatt, 1897.

Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, 1890, 1909, 1910.

Österreichische Zeitschrift für Vermessungswesen, 1911.

Wiener Zeitung, 1897.

LITERATURA

Baš, Franjo: Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti. *Varstvo spomenikov* 5, 1955, str. 13–37.

Budinsky, Gustav: *Schloss Wurmberg: Ein Beitrag zur Heimatkunde*. Graz: Verlag der Gutsverwaltung in Wurmberg, 1879.

Brückler, Theodor: *Zur Geschichte der österreichischen Denkmalpflege: Die Ära Helfert: Teil 1: 1863 bis 1891*. Wien: Böhlau Verlag, 2020 (Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege, 25/1).

²⁵⁰ Identifikacija oseb je podana na spletni strani eid.gov.si v razdelku o Pustem gradu (<https://eid.gov.si/#/enota/17612/dokumenti> (5. 8. 2024)).

- Brückler, Theodor in Nimeth, Ulrike: *Personenlexikon zur österreichischen Denkmalpflege (1850–1990)*. Wien: Verlag Berger, 2001.
- Buczynski, Alexander in Hren, Filip: Kratke biografije autora prvih vojnokrajških povjesnica. *Povijesni prilozi* 41, 2022, št. 63, str. 145–189. DOI: <https://doi.org/10.22586/pp.v41i63.22810>
- Curk, Jože: Mariborsko gradbeništvo med sredinama 19. in 20. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v. 40, 2004, št. 2–3, str. 301–332.
- Duh, Nike: Dokumentiranje srednjeveških grajskih stavb v fondih Cesarsko-kraljeve centralne komisije za proučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov. *Skupni problemi skupnega: II. simpozij raziskovalcev in raziskovalcev na začetku znanstvene poti* (ur. Jure Donša et al.). Ljubljana: Založba ZRC, 2023, str. 9.
- Ferenc, Tone: *Dies irae: četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Fingernagel-Grüll, Martha: *Zur Geschichte der österreichischen Denkmalpflege: Die Ära Helfert: Teil 2: 1892 bis 1910*. Wien: Böhlau Verlag, 2019 (Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege, 25/2).
- Frodl, Walter: *Idee und Verwirklichung: Das Werden der staatlichen Denkmalpflege in Österreich*. Wien: Böhlau Verlag, 1988.
- Golec, Boris: Pozabljeni »mali štajerski Valvasor« – polihistorjev potomec Franc vitez Gadolla (1797–1866). *Kronika* 60, 2012, št. 1, str. 23–78.
- Golec, Boris: *Valvasor: njegove korenine in potomstvo do danes*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016 (Thesaurus memoriae / Dissertationes, 13). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612549558>
- Golob, Nataša: Freske z brestaniškega gradu: Predlog ikonografske interpretacije. *Brestanica: Zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 142–156.
- Höfler, Janez: Raziskovanje srednjeveške umetnosti na Slovenskem. *Zgodovinski časopis* 48, 1994, št. 4, str. 449–456.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji: Okolica Ljubljane z Notranjsko, Dolenjsko in Belo krajino*, 3. Ljubljana: Družina, 2001.
- Höfler, Janez in Balažic, Janez: *Johannes Aquila*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1992.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark: Mit historischen Notizen und Anmerkungen*, 1. Graz: Leykam-Josefstahl, 1878; 2. Graz: Leykam-Josefstahl 1885; 3. Graz: Leykam-Josefstahl, 1885.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom: Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 1994.
- Kos, Dušan: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije: za Kranjsko do leta 1500: 1*. Ljubljana: Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1975.
- Kosi, Miha in Bizjak, Matjaž in Seručnik, Miha in Šilc, Jurij: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500)*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016 (Slovenska historična topografija, 1), https://topografija.zrc-sazu.si/sht/files/SHT-Kranjska_web.pdf (9. 12. 2024).
- Kotnik, Doroteja: *Umetnostni spomeniki na Spodnjem Štajerskem na skicah in risbah Carla Haasa kot vir za umetnostno zgodovino*. Maribor: Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2018 (tipkopis magistrskega dela).
- Kreuzer, Anton: Markus Pernhart. *Burgen und Schlösser in Kärnten: 194 Bleistiftzeichnungen von Markus Pernhart*. Klagenfurt: Carinthia, 1976, str. 6–23.
- Küttner, Monika: *Carl Haas und Karl Haas: »Verschmelzung« und »Entflechtung« zweier gleichnamiger Künstlerpersönlichkeiten des 19. Jahrhunderts*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv und Historischer Verein für Steiermark, 2017.
- Lazarini, Franci in Sapač, Igor: Spomeniško varstvo v 19. stoletju na Slovenskem. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem* (ur. Igor Sapač in Franci Lazarini). Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 2015, str. 90–101.
- Mader, Brigitta: *Sfinga z Belvederja: Nadvojvoda Franc Ferdinand in spomeniško varstvo v Istri*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2000.
- Mahnich, Katja: Ladislav Benesch o svojem spomeniškovarstvenem delu. *Ars et humanitas* 5, 2011, št. 2, str. 211–231.
- Marchgraber, Katharina: Der Camera-Club in Wien. *Der naturwissenschaftliche Blick: Fotografie, Zeichnung und Modell im 19. Jahrhundert* (ur. Simon Weber-Unger). Wien: Wissenschaftliches Kabinett Simon Weber-Unger, 2009, str. 70.
- Menoni Muršič, Simona: Poslikava iz domnevne kapele gradu Švarcenštajn. *Primož Trubar in njegov čas: vodnik po spomenikih* (ur. Nataša Gorenc). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2009, str. 86–89.
- Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant: 3*. Cilli: J. Rakusch, 1880.
- Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant: 4.2: Dekanat Tüffer*. Graz: samozaložništvo, 1881.
- Orožen, Janko: *Zgodovina Zagorja ob Savi: 1*. Zagorje ob Savi: Občinska konferenca SZDL, 1980.
- Oter Gorenčič, Mija: Romanska kapela in stavbna plastika na gradu Rajhenburg. *Kronika* 61, 2013, št. 3 (Iz zgodovine gradu Rajhenburg), str. 475–508.

- Pernhart, Marko: *Burgen und Schlösser in Kärnten: 194 Bleistiftzeichnungen von Markus Pernhart*. Klagenfurt: Carinthia, 1976.
- Pezdiček, Eva: Historiat konservatorsko-restavratorskih posegov na romarski cerkvi Matere božje na Ptujski Gori od ustanovitve dunajske Centralne komisije za preučevanje in ohranitev stavbnih spomenikov do danes. *Studia Historica Slovenica* 7, 2007, št. 3–4, str. 857–892.
- Piper, Otto: *Die Burgen Kärntens: Mit Krain, Istrien und Duino* (ur. Wilhelm Deuer). Schleinbach: Edition Winkler-Hermaden, 2014.
- Piper, Otto: *Die Burgen der Steiermark* (ur. Wilhelm Deuer). Schleinbach: Edition Winkler-Hermaden, 2015.
- Piper, Otto: Einige Besonderheiten österreichischer Burgen. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, n. v. 25, 1899, str. 70–75.
- Piper, Otto: Ueber einige Burgen in Tyrol und im Pinzgau. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, n. v. 22, 1896, str. 131–138.
- Pivk, Olga: *Arhivski inventar. Signatura fonda SI AS II00. C. kr. spomeniški urad. 1853–1918. 30 skatel, 3 t. m.* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2017.
- Podkrižnik, Mimi: Kolovrat. Kjer so piknikovali, so postavili grad: družina Mal iz Ljubljane je pred skoraj tremi desetletji na ruševinah pri Izlakah začela obnavljati grajsko poslopje. *Delo* 42, 2000, št. 101, str. 10.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi: Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005 (Thesaurus memoriae Dissertationes, 4).
- Sapač, Igor: Arhitekturna zgodovina gradu Rajhenburg. *Kronika*, 61, 2013, št. 3 (Iz zgodovine gradu Rajhenburg), str. 475–508.
- Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinski oris gradu Turjak. *Grad Turjak: Druga knjiga* (ur. Miha Preinfalk, Mija Oter Gorenčič, Renata Komič Marn). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 623–958.
- Sapač, Igor: Blicke auf Burgen und Schlösser in Slowenien. *The Castle as Social Space* (ur. Katarina Katja Predovnik). Ljubljana: Znanstvena založba FF UL, 2014, str. 209–220 (Castrum Bene, 12).
- Sapač, Igor: Grad Waldenberg – Pusti grad pri Radovljici. Stavbnozgodovinski oris. *Kronika* 64, 2016, št. 3 (Iz zgodovine Zgornje Gorenjske), str. 327–352.
- Sapač, Igor: *Gradovi na Ribniškem med včeraj, danes in jutri: Ribnica – Breg – Ortnek*. Ribnica: JZ Rokodelski center – zavod za rokodelstvo, muzejsko in galerijsko dejavnost, 2019.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji: Brda in Zgornje Posočje*. Ljubljana: Viharnik, 2011 (Grajske stavbe v Sloveniji, 23).
- Sapač, Igor: Kaj je grad? *Kronika*, 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 391–412.
- Sapač, Igor: Otto Piper (1841–1921) ter začetki kastelologije na Slovenskem in v Istri. *Acta Histriae* 29, 2021, št. 3, str. 827–858. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2021.33>
- Sapač, Igor: *Rekonstrukcijski posegi v historičnih urbanih naselbinah na Slovenskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2008 (tipkopis doktorske disertacije).
- Schnabl, Bojan-Ilija: Landeschefts und Landeshauptmänner von Krain/Kranjska. *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška: von den Anfängen bis 1942. 2: J–PI* (ur. Bojan-Ilija Schnabl in Katja Sturm-Schnabl). Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2016, str. 753. DOI: https://doi.org/10.26530/oapen_611237
- Semetkowski, Walter: Denkmalpflege in der Steiermark. *Die Steiermark: Land, Leute, Leistung* (ur. Berthold Sutter). Graz: Steiermärkische Landesregierung, 1956, str. 189–222.
- Slekovec, Matthäus: *Wurmberg. Topographisch-historische Skizze. Mit einer Abbildung*. Marburg: samoza-ložništvo, 1895.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stegenšek, Avguštin: *Dekanija Gornjegrajska*. Maribor: samozaložništvo, 1905 (Cerkveni spomeniki lavantinske škofije, 1).
- Stegenšek, Avguštin: *Konjiška dekanija*. Maribor: samozaložništvo, 1909 (Umetniški spomeniki lavantinske škofije, 2).
- Stele, France: *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1969.
- Stele, France: Varstvo spomenikov. Od 1. VII. 1930 do 31. XII. 1931. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 12, 1933, str. 89–98.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: Dolenjska: Porečje Krke*. Ljubljana: Viharnik, 2000 (Grajske stavbe v Sloveniji, 11–12).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: Dolenjska: Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana: Viharnik, 2002 (Grajske stavbe v Sloveniji, 14).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: Dolenjska: Med Igom, Ribnico in Kočevjem*. Ljubljana: Viharnik, 2003 (Zbirka Grajske stavbe v Sloveniji, 15).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: Gorenjska: Ljubljana, grad in dvorci*. Ljubljana: Viharnik, 1999 (Grajske stavbe v Sloveniji, 9).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: Gorenjska: Med Goričanami in Gamberkom*. Ljubljana: Viharnik, 2000 (Grajske stavbe v Sloveniji, 10).
- Stopar, Ivan: *Podoba Slovenije v obdobju narodnega prebujenja: upodobitve slovenskih krajev iz sredine 19. stoletja*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2016.

- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Stopar, Ivan: Slovenski gradovi – prezrta dediščina. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 379–390.
- Stopar, Ivan: *Slovenske vedute med klasicizmom, romantiko in realizmom*. Celje: Pokrajinski muzej, 2018.
- Stopar, Ivan: Veduta. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Dušan Voglar), 14. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 163–165.
- Strnad, Janez: Šubic, Ivan. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Dušan Voglar), 13. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 159.
- Šifrer, Živko: Kolovrat. *Krajevni leksikon Slovenije: Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo* (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976, str. 455.
- Turk, Prvenka: Benesch, Ladislaus. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Miha Kovač), 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 227.
- Umek, Ema in Kološa, Vladimir: *Cesarsko-kraljevi spomeniški urad 1855–1918 (arhivski popis)*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogzhums Crain, I–XV*. Nürnberg, 1689.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae & modernae completa*. Nürnberg, 1688.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*. Bogenšperk na Kranjskem, 1679.
- Vignjević, Tomislav: Tri personifikacije vrlin, Danijelova pravičnost (Suzanina zgodba). *Gotika v Sloveniji* (ur. Janez Höfler). Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 297–298.
- Vischer, Georg Matthäus: *Topographia ducatus Stiriae*. Grätz, 1681.
- Vollständiges Ortschaften-Verzeichniss der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890: Nebst vollständigem alphabetischen Namensregister. Wien: Alfred Hölder, 1892.
- Wetzel, René: *Die Wandmalereien von Schloß Runkelstein und das Bozner Geschlecht der Vintler: Literatur und Kunst im Lebenskontext einer Tiroler Aufsteigerfamilie des 14./15. Jahrhunderts*. Freiburg: Univerza v Freiburgu (Švica), 1999 (tipkopis doktorske disertacije).
- Zadnikar, Marijan: *Romanska arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959.
- Zahn, Joseph: *Burgen und Schlösser. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Steiermark*. Wien: Druck und Verlag der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1890, str. 244–260.

SPLETNI VIRI

Archivinformationssystem

<https://www.archivinformationssystem.at/archivplansuche.aspx?ID=36182>

Miklavčič Pintarič, Magda: *Centralna komisija*

<http://www.kd100let.si/centralne-komisija/>

Museums.si

<http://museums.si/sl-si/Domov/Zbirke/Predmet?id=493608>

Register nepremične kulturne dediščine

<https://eid.gov.si/#/iskalnik>

<https://eid.gov.si/#/enota/17612/dokumenti>

Turistično informacijski center Zagorje ob Savi

<https://www.visitzagorje.si/objava/577702>

KORESPONDENCA

Košir, Metka, komunikacija prek spletne pošte, 17. 8. 2023.

Ravnikar, Sabina, komunikacija prek spletne pošte, 8. 8. 2023.

Roithner, Gabriele, komunikacija prek spletne pošte, 8. 8. 2023.

SUMMARY

The Central Commission and the Documentation of Medieval Castles in the Area of Slovenia

During the second half of the nineteenth century, when castles lost their original purpose as noble residences, individuals and institutions began documenting their condition. In the territory of the Austrian Empire and thus also in that of present-day Slovenia, perhaps the most important institution was the Imperial Royal Central Commission for the Investigation and Preservation of Monuments (orig. *K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*), which operated between 1853 and 1918. The correspondents and conservators working for the Central Commission made written reports and occasionally also drew sketches and took photographs of art monuments threatened by natural or human factors. Because the Central Commission primarily focused on churches, castles were less frequently documented. Nevertheless, this archival material is of great importance for researching medieval castles because it may contain certain details about them that have not been documented anywhere else. For the former historical province of Carniola and the Slovenian part of Carinthia and Styria, documentary material on twenty-five castles of medieval

origin was found in the Central Commission's reviewed archive material. The latter brings new findings for some of them. From written reports we learn details about monument protection measures and why they were carried out. The archival material is also a source for the thus far unknown wall paintings and architectural plastic. Perhaps the most important written sources found are reports on wall paintings in Kolovrat Castle in the Central Sava Valley. A letter about their existence was submitted to the Central Commission on June 24th, 1897, by engineer Heinrich Hohn (1858/1859–1911). In it, he reports on a room on the second floor of the castle, which had all four walls painted with the depictions of a tournament, of a duel and four people shaking hands across a table, of a marauding mar-

ch with knights and mercenaries, and of a boar hunting scene. Just two months after Hohn, on August 30th, 1897, Ivan Šubic (1856–1924) informed the Central Commission in his letter that the main part of the paintings described by Hohn had already been destroyed. After Šubic's visit, the paintings were to be photographed, but apart from the letters in which the correspondents of the Central Commission merely agreed on a photographer to do this work, nothing has been preserved. A letter confirming that the photographs were taken has not yet been found, and the same holds for the actual photographs. Therefore, Hohn's description of the paintings remains for the time being the only preserved description of the once existing paintings at Kolovrat Castle.

BLAŽ OTRIN*

Društvo Dom slepih (1923–1945)

IZVLEČEK

13. decembra 1918 je Poverjenišstvo za socialno skrb Narodne vlade Slovenije ustanovilo »Kuratorij za oskrbo slepcev«, ki je pričel skrbeti za slepe v Sloveniji. Do leta 1922 so imeli slepi začasni zavod v Ljubljani, nato pa je bil preseljen v Kočevje, a so bili leta 1929 vsi odrasli oskrbovanci odpuščeni. Za ustanovitev zavoda za odrasle slepe si je prizadevalo leta 1923 ustanovljeno društvo Kuratorij slepcev, ki se je leta 1929 preimenovalo v Dom slepih, ki je v ta namen zbiralo sredstva. Ker oblast za reševanje tega vprašanja ni namenjala zadosti sredstev, se je društvo oprlo predvsem na zasebno dobrodelnost. Svoj cilj je doseglo leta 1935, ko so v Stari Loki v nekdanji Strahlovi graščini odprli Dom slepih, s čimer so odrasli slepi v Dravski banovini končno dobili trajni zavod za celostno oskrbo.

KLJUČNE BESEDE

Dom slepih, slepi, Minka Skaberne, Tomaž Klinar, Mavricij Rus

ABSTRACT

HOME FOR THE BLIND ASSOCIATION (1923–1945)

On December 13th, 1918, the Social Care Commission of the Slovenian National Government established the "Curative Care Institute for the Blind" as the first institution of this kind in Slovenia. Blind persons had their temporary institute in Ljubljana until 1922, when it was moved to Kočevje, discharging all adult care recipients in 1929. Aspiring towards the establishment of an institute for blind adults also through fundraising activities was the association Curative Institute for the Blind, founded in 1923 and renamed Home for the Blind in 1929. Because the government failed to dedicate sufficient funds for the solution of this problem, the association relied on private charity. It accomplished its goal in 1935, by opening the Home for the Blind in the former Strahl Manor in Stara Loka and thus providing blind adults with the first ever permanent integrated care institution in the Drava Banovina.

KEY WORDS

Home for the Blind, blind persons, Minka Skaberne, Tomaž Klinar, Mavricij Rus

* mag. zgodovine, arhivski svetovalec, Nadškofijski arhiv Ljubljana, blaz.otrin@rkc.si

UVOD

V 19. stoletju se je na Slovenskem počasi krepila zavest o potrebi po posebnih zavodih za slepe in slabovidne. V različnih delih Avstro-Ogrske so bili v tem času postopoma ustanovljeni zavodi (Dunaj, Linz, Gradec, Celovec, Innsbruck, Praga, Budimpešta ...), ki so v glavnem skrbeli za vzgojo in izobraževanje slepe in slabovidne mladine. Nekaj slepih otrok s področja Slovenije je s pomočjo skladov in dobrotnikov obiskovalo zavoda v Linzu in Gradcu.¹ Ko je stara monarhija propadla, so slepi iz Slovenije ostali brez kakršnega koli zavoda, to pa je bilo še toliko bolj pereče spričo številnih vojakov, ki so med vojno utrpeli hude poškodbe vida. Kuratorij za oskrbo slepcev oziroma kasneje društvo Dom slepih si je od konca vojne vztrajno prizadevalo za ustanovitev zavoda, ki bi celostno skrbel za slepe in slabovidne, kar mu je po dolgih letih napora tudi uspelo.

Med prvo svetovno vojno je mnogo slovenskih fantov in mož utrpelo poškodbe vida; ti so bili do konca vojne v glavnem v oskrbi v Gradcu. Tam se je zanje posebej zavzela slovenska redovnica s. Klara Vrhunc. Z njimi je vzpostavilo stik društvo Dobrodelnost, ki sta ga konec leta 1916 ustanovila duhovnika Janez Kalan² in Anton Mrkun.³ V okviru tega društva je delovala tudi Minka Skaberne,⁴ ki je leta 1917 odšla v Gradec, kjer je v tamkajšnjem zavodu za slepe obiskala oslepe-

le slovenske vojake in si ogledala, kako je organizirana tamkajšnja Braillova knjižnica, kar ji je pomagalo pri kasnejšem delovanju v domovini in vzpostavitvi prve slovenske knjižnice za slepe.⁵ V Gradcu je bil pri slepih vojaki nekajkrat na obisku tudi Janez Kalan, ki je ob prevratu organiziral preselitev dvajsetih oslepelih vojakov iz Gradca v ljubljansko vojašnico vojvode Mišiča oziroma nekdanjo Belgijsko vojašnico na današnji Metelkovi ulici, kamor so prišli 22. novembra 1918. Tako je nastal prvi začasni zavod za slepe v Ljubljani.⁶

KURATORIJ ZA OSKRBO SLEPCEV

Komisija za vračajoče se vojake pri Poverjeništvu za socialno skrb Narodne vlade Slovenije je 13. decembra 1918 ustanovila »Kuratorij za oskrbo slepcev«, ki ga je vodil zdravnik dr. Mavricij Rus.⁷ Ostali člani kuratorija so bili še dr. Albert Botteri, dr. Ernst Dereani, konzistorialni svetnik Janez Kalan, župnik Anton Mrkun, Ivanka Jeglič, Min-

Dr. Mavricij Rus, prvi predsednik Kuratorija za oskrbo slepcev in dolgoletni podpredsednik društva (dLib).

1 Šorn, Zavod, str. 266; Serše, Odnos, str. 171–181; Skabernè, Skrbstvo, str. 129, 130.

2 Janez Kalan (Suha, 20. oktober 1868 – Ljubljana, 27. 4. 1945). Teologijo je študiral v Ljubljani, kjer je bil leta 1891 posvečen v duhovnika. Do leta 1908 je deloval na različnih dušnopastirskih postojankah. Od leta 1908 se je posvečal raznim pastoralnim, socialnim in organizacijskim nalogam. Ustanovil in vodil je verski list *Bogoljub*, bil urednik duhovniškega stanovskega lista *Vzajemnost* in škofijski voditelj protialkoholnega boja, skupaj z Antonom Mrkunom je ustanovil društvo Dobrodelnost, deloval v uredništvu *Slovenca* ... Leta 1923 je odšel v misijone med slovenske izseljence v južno Srbijo, nato pa med slovenske delavce v Porenje in Vestfalijo (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi263548/> (3. 12. 2024)).

3 Anton Mrkun (Ig, 4. 7. 1879 – Cleveland, 31. 10. 1961), duhovnik, organizator ... Služboval je v različnih krajih, najdlje je bil župnik na Homcu (1909–1929). Ukvarjal se je z različnimi dejavnostmi: protialkoholni boj, dobrodelnost, zadrugištvo, izseljenstvo, izobraževanje itd. (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi378147/> (3. 12. 2024)).

4 Minka Skaberne (Kranj, 10. 1. 1882 – Ljubljana, 12. 7. 1965). Leta 1901 je zaključila učiteljske in nato poučevala po raznih šolah. Poleg poučevanja v rednih šolah se je posebej zavzemala za pomoč slepim. Leta 1911 je na pobudo Deželnega šolskega sveta odšla na Dunaj na tečaj pouka za slepe. Organizirala je predavanja na temo skrbi za slepe ter po vojni napisala dve pionirski deli *Skrb za slepe* in *Vzgoja slepcev*. Organizirala je več tečajev za prepisovanje slovenskih knjig v brajico in bila utemeljiteljica knjižnice za slepe (*Pozabljena polovica*, str. 184–188).

5 *Pozabljena polovica*, str. 184–188; Skabernè, Skrbstvo, str. 131.

6 *Slovenec*, 13. 5. 1922, št. 109, str. 3; *Ilustrirani Slovenec*, 10. 6. 1928, str. 188; Serše, Skrb, str. 39.

7 Mavricij Rus (Metanja vas, 12. 8. 1879 – Ljubljana, 22. 3. 1977). Študij medicine je končal leta 1903 na Dunaju. Najprej je deloval v bolnišnici v Novem mestu, od leta 1909 je bil prvi šolski zdravnik v Ljubljani, med letoma 1920 in 1945 pa mestni fizik v Ljubljani. Bil je prvi predsednik Kuratorija za oskrbo slepcev, kasneje pa njegov dolgoletni podpredsednik (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi528641/> (3. 12. 2024)).

ka Skaberne in Marija Wessner, ki je opravljala naloge blagajničarke. Namen kuratorija je bil najprej evidentirati vse slepe vojake s slovenskega ozemlja, nato pa ustanoviti zavod, ki bo poskrbel za izobraževanje in njihovo trajno oskrbo, s čimer je bilo zarisano temeljno poslanstvo kuratorija in njegovih kasnejših naslednikov. Ljubljanski zavod je takrat sprejemal vse slepe vojake ter jim nudil brezplačno oskrbo: stanovanje, prehrano ter pouk v pletenju košar in ščetarstvu. Kuratorij je konec leta 1918 in v začetku leta 1919 prek časopisov ljudi ter župnijske in občinske urade pozival, naj oslepele vojake opozorijo na to »ugodno priliko izobraževanja in izšolanja za kak primeren poklic« in jih napotijo v zavod. Ker pa so bila sredstva, s katerimi je kuratorij razpolagal, skromna, je ljudi in organizacije spodbujal k darovanju.⁸

Deželna vlada za Slovenijo je na seji 12. marca 1919 sprejela ponudbo kuratorija Kranjske hranilnice, da v svoj azil v ljubljanskem Vodmatu na Stari poti 3, kjer so sicer takrat bivali železničarji, naseli slepe. Po odhodu železničarjev so stavbo preuredili in namenili slepim. Poleg stavbe je bil prostran vrt, zato je bila primerna za zavod, vanjo pa so naselili gojence vseh starosti.⁹ Poverjenik za socialno skrbstvo Deželne vlade za Slovenijo Albin Prepeluh je 13. septembra 1919 uradno imenoval vodstvo kuratorija Zavoda za slepe v Ljubljani, ki mu je predsedoval dr. Mavricij Rus. Sestava vodstva kuratorija je bila skoraj enaka tisti iz 13. decembra 1918. Odborniki so bili dr. Albert Botteri, dr. Ernest Dereani, Janez Kalan, Marija Wessner, Minka Skaberne, Janko Klopčič, Avguštin Zajc ter dve uradni osebi: zastopnik invalidskega oddelka poverjeništvu za socialno skrbstvo in zastopnik pokrajinskega odbora za zaščito dece v Ljubljani. Kuratorij je imel nalogo samostojno upravljati zavod s »pomočki, ki mu jih dajeta na razpolago poverjeništvu za socialno skrbstvo in pokrajinski odbor za zaščito dece v Ljubljani, nadalje z darovi in darili«.¹⁰

Konec šolskega leta 1918/19 in začetek 1919/20 je v Ljubljano prispela večina repatriiranih civilnih slepih, ki so bili prej v zavodih na področju nekdanje avstrijske monarhije. S šolskim letom 1919/20 so v zavodu ustanovili dvorazredno osnovno šolo, za odrasle gojence pa delavnice za pletarstvo in ščetarstvo ter ženska ročna dela. V zavodu so poučevali tudi petje in klavir, za odra-

Naslovnica knjižice *Skrb za slepce*, ki jo je leta 1919 napisala Minka Skaberne, dolgoletna članica in tajnica društva Dom slepih.

sle gojence pa so na pobudo voditelja šole Josipa Kobala ustanovili obrtno nadaljevalno šolo.¹¹

Maja 1920 je poleg oslepelih vojakov v zavodu v Ljubljani živelo še več kot 40 drugih, »civilnih« slepih in slabovidnih v starosti od 4 do 80 let. Otoci so v delavnicah izdelovali torbice iz motvoza, slamnate čevlje in copate. Odrasli moški so izdelovali ščetke iz žime in sirka ter najrazličnejše košare iz vrbovega šibja, ženske pa še razne pletenine: nogavice in puloverje. Te izdelke so prodajali v trrdki Jos. Peteline na sv. Petra nasipu v Ljubljani. Zavod je bil za obiske odprt vsak ponedeljek popoldne, ob drugih dneh pa s posebnim dovoljenjem vodstva. Kljub donacijam, maja 1920 je večjo vsoto prispeval veletrgovec z železnino Franc Stupica,¹² je zavod deloval s skromnimi finančnimi in materialnimi sredstvi ter je bil ves čas na robu preživetja. Bil je torej v negotovosti in nevarnosti, da ga preselijo. Že poleti 1920 je poverjeništvu za socialno skrbstvo premišljevalo o tem, da bi se zavod preselil v srbski Zemun, kjer

⁸ *Slovenec*, 27. 12. 1918, št. 297, str. 3; *Jugoslavija*, 3. 1. 1919, št. 3, str. 2.

⁹ *Ilustrirani Slovenec*, 10. 6. 1928, str. 188, 189.

¹⁰ *Uradni list Deželne vlade za Slovenijo*, 26. 9. 1919, št. 152, str. 555; Skabernè, *Prvi slovenski zavod*, str. 133–135.

¹¹ *Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani*, str. 33; *Ilustrirani Slovenec*, 10. 6. 1928, str. 188; Kobal, *Zavod za slepce*, str. 197.

¹² *Večerni list*, 15. 5. 1920, št. 116, str. 2.

Žig društva »Kuratorij slepcev« s podpisom predsednika in tajnice (SI AS 68, t. e. 35, št. 3621).

bi odprli poseben slovenski oddelek, saj naj bi bila oskrba v Ljubljani predraga. Kuratorij zavoda v Ljubljani je o tej nameri prek časopisov obvestil javnost, se s peticijo obrnil na poverjenišvo ter ga pozval, naj to namero opusti, ker je za gojence škodljiva. Zavod v Zemunu je bil namreč zelo daleč in bi gotovo številne starše slepih otrok odvrnil od tega, da bi jih pošiljali tako daleč od doma, starejši pa bi bili odrezani od domačega okolja in se ne bi mogli ustrezno pripraviti na razmere, potem ko bi zapustili zavod. Kuratorij je tudi zavnil namigovanja o predragi oskrbi, saj je oskrba enega gojenca na dan s prehrano, preskrbo in obleko vred znašala le 15 kron.¹³

Kuratorij za oskrbo slepcev je še naprej skrbno zbiral sredstva in se večjim donatorjem zahvaljeval v dnevnem časopisju. 4. julija 1920 je pevsko društvo Lira v Kamniku organiziralo dobrodelni koncert v korist oslepelih vojakov, na katerem so zbrali kar 16.065 kron. Vodstvo pevskega društva je del denarja osebno razdelilo med vojake, ki so bili v zavodu, ostalo pa so podarili kuratoriju. Ta se je društvu za humanitarno gesto zahvalil in tudi druga društva pozval k posnemanju.¹⁴ Septembra 1920 je kuratoriju 500 kron darovala Veletrgovina Ivan Bonač v spomin na umrlega lastnika Ivana Bonača (umrl 4. julija 1920 v Ljubljani), gospa Štancar pa 800 kron, ki jih je nabrala pri ljubljanskih letoviščnikih v Dobrni.¹⁵

Leta 1922 je bilo poslopje, v katerem je bil zavod za slepe, prodano, zavod pa se je moral preseliti v Kočevje v najeto poslopje nekdanje lesne industrijske šole. Leta 1926 je bilo tam okoli 70 odraslih slepih. Do začetka šolskega leta 1928/29 so bili v zavodu tako otroci kot odrasli, leta 1929 pa so bili vsi odrasli oskrbovanci odpuščeni, tako da so ostali brez edinega tovrstnega doma v Sloveniji.¹⁶

USTANOVITEV DRUŠTVA KURATORIJ SLEPCEV

Ker Kuratorij za oskrbo slepcev ni imel trdne pravne osnove za svoj obstoj, se je razpustil. Ko-

nec junija 1923 je bil ustanovni občni zbor novega društva,¹⁷ ki se je poimenovalo »Kuratorij slepcev«. Pokrajinska uprava za Slovenijo je nova pravila društva potrdila 4. junija 1923. Društvo je imelo sedež v Ljubljani ter delokrog na celotnem slovenskem ozemlju, njegov glavni namen pa je bil »vzbujati zanimanje za slepce, podpirati njihove težnje po izobrazbi, zbirati sklad za gradnjo 'Doma slepih', ustanoviti ta zavod ter skrbeti za vzdrževanje te ustanove«.

V pravilih je bilo zapisano, da naj bi bil zavod zidan v paviljonskem sistemu, v njem pa naj bi se zaposlovali in oskrbovali slepi v vseh njihovih dobah, in sicer: »a) otročiči v predšolski dobi, ki nimajo svojcev ali katerih svojci se ne morejo brigati za nje, b) slepa deca v šolski dobi, ki bi vsled raznih telesnih hib ali celo duševnih nedostankov motila normalni pouk zdravih slepcev v državnem šolskem zavodu, c) dalje odrasli slepci v obrtni delavnici; tu bodo imeli svoje zavetišče v skupni delavnici, zlasti oni, ki bi se izučili v kaki tipični obrti za slepe, pa bi naleteli ob izvajanju svoje obrti v javnosti na nepremagljive zapreke /.../ č) Sprejemali se bodo nadalje v ta zavod odrasli bolehnici, dela nezmožni stari slepci. d) Naposled bo zadrževalo društvo, odnosno zavod 'Dom slepih' javno knjižnico in javno čitalnico s knjigami v Braillovem točkopisu za slepe.«¹⁸ Društveni člani so bili ustanovni, redni in podporni, pri čemer je ustanovnina znašala 500 din, letna članarina 20 din, za slepe pa 5 din. Redni član je lahko postal tudi korporacija, če je prispevala članarino 100 din. Podporni član je lahko postal vsak, ki je društvu daroval določen znesek. Vodstvo društva so sestavljali predsednik, podpredsednik, tajnik, blagajnik in šest odbornikov, med katerimi so morali biti trije predstavniki slepih.¹⁹

Leta 1926 so vodstvo društva sestavljali: predsednik dr. Tomaž Klinar²⁰ – stolni župnik in ka-

¹³ Domovina, št. 94, 25. 8. 1920, str. 3, 4; Jutro, 25. 8. 1920, str. 2.

¹⁴ Slovenec, 7. 9. 1920, št. 204, str. 2.

¹⁵ Večerni list, 11. 9. 1920, št. 206, str. 2.

¹⁶ Šorn, Zavod, str. 266; Ilustrirani Slovenec, 10. 6. 1928, str. 188, 189; Prosveta. Glasilo slovenske narodne podporne jednote, 1. 11. 1926, str. 3.

¹⁷ Slovenec, 22. 6. 1923, št. 139, str. 3; Slovenski narod, 23. 6. 1923, str. 3.

¹⁸ SI AS 68, Serija društvenih pravil po kartoteki, t. e. 35, št. 3621.

¹⁹ SI AS 68, Serija društvenih pravil po kartoteki, t. e. 35, št. 3621.

²⁰ Tomaž Klinar (Jesenice, 29. 12. 1883 – Ljubljana, 26. 1. 1962), duhovnik, organizator. Iz teologije je doktoriral na Dunaju, služboval je v raznih krajih, med drugim kot kaplan v Stari Loki in župnik v Škofji Loki. Od tam je leta 1923 prišel v Ljubljano, kjer je bil do maja 1945 stolni

nonik –, podpredsednik dr. Mavricij Rus – mestni fizik v Ljubljani –, blagajnik Karol Gruber – višji računski svetnik –, tajnica Minka Skaberne – profesorica državnega ženskega učiteljskega v Ljubljani – ter odborniki: dr. Franc Goršič – šef oddelka za socialno skrb pri ljubljanski oblasti –, Maks Hočevar – ravnatelj meščanske šole – in Janko Jeglič – šolski ravnatelj v pokoju. Trije zastopniki slepih so bili: Gabrijel Jurasek, Anton Pleško in Franc Schwentner.²¹

Glavni motorji društva so bili: Mavricij Rus, najprej njegov predsednik in nato podpredsednik, in neutrudna tajnica Minka Skaberne, ki sta bila v društvu angažirana vse od leta 1918, ter dolgoletni predsednik Tomaž Klinar, ljubljanski stolni župnik in kanonik, ki je v Ljubljano prišel oktobra 1923 iz Škofje Loke, kjer je bil poprej župnik. Kmalu po prihodu v Ljubljano je prevzel vodenje društva in ga vodil vse do begunstva leta 1945.

Sredstva je društvo zbiralo s članarino, z darili in volili, s prispevki vseh ravni oblasti, raznimi prireditvami in prodajo izdelkov slepih. Leta 1927 so ljubljanske gospe in gospodične v Ljubljani organizirale dinarski dan, kjer so zbirale sredstva, lavantinski škofijski ordinariat pa je po vsej škofiji priredil javno nabirko za društvo, nekaj so darovali tudi veliki domači denarni zavodi, najdarežljivejši podporniki pa so bili izseljenci iz Združenih držav Amerike, ki so v fond za izgradnjo doma prispevali največji delež.²²

Tomaž Klinar, dolgoletni predsednik društva Dom slepih (NŠAL 107, šk. 17).

kanonik in stolni župnik. Nato se je umaknil na Koroško, od koder je julija 1961 zopet prišel v domovino (Okrožnica, št. 4/1962, str. 10).

- 21 *Prosveta. Glasilo slovenske narodne podporne jednote*, I. II. 1926, str. 3.
22 *Prosveta. Glasilo slovenske narodne podporne jednote*, I. II. 1926, str. 3; *Slovenec*, 16. 5. 1929, št. 110, str. 3.

Velika dobrotnica slepih je bila posestnica Josipina Križman (1848–1921).²³ Ob smrti je kuratoriju podarila hišo na Kolodvorski cesti 5 v Ljubljani,²⁴ kar je bil kasneje pomemben gmotni temelj za pridobitev ustreznih prostorov za slepe.

Do leta 1926 je društvo za gradnjo doma slepih zbralo že dobrega pol milijona din, od tega je bilo 5. avgusta 1926 iz naslova »Amerikanskega fonda« na hranilni knjižici Kmetijske hranilnice 298.385 din, hranilna vloga kuratorija je znašala 105.000 din, vrednost podarjene hiše na Kolodvorski cesti pa je bila okoli 150.000 din.²⁵ Največ zaslug za zbiranje sredstev pri rojakih v Ameriki je imel Josip Rems, urednik delavskega lista *Glas naroda v New Yorku*.²⁶

Do leta 1928 je bilo zbranih že skoraj milijon din, društvo pa je še naprej neutrudno zbiralo sredstva. 11. junija 1928 je v ljubljanski filharmoniji priredilo dobrodelni glasbeni večer, ki so ga oblikovali gojenci zavoda iz Kočevja.²⁷

Kot veliko dobrotnico društva velja omeniti tudi posestnico Heleno Bavdek (1856–1929),²⁸ hčer trgovca z vinom, posestnika in župana Most pri Ljubljani, v mladosti tesno prijateljico Josipa Jurčiča. Podpirala je številna prosvetna in dobrodelna društva, ob smrti pa je društvu Kuratorij slepcev zapustila obsežno zemljišče.²⁹

Do izbruha gospodarske krize so se sredstva razmeroma hitro kopičila in društvo si je na Kodeljevem v Ljubljani priskrbelo 12.000 m² veliko zemljišče.³⁰ Po enem od načrtov so nameravali po paviljonskem sistemu zgraditi pet stavb: dve večji, v katerih bi bil glavni zavod ter delavnice s stanovanji za moške, in tri manjše, kjer bi bili dom za delavke, prodajalna in hiralnica.³¹

Društvo je javnost nenehno pozivalo k podpori, leta 1927 je vsem denarnim zavodom v Sloveniji poslalo prošnjo, naj se ob delitvi čistega dobička spomnijo tudi tega humanitarnega zavoda.³²

23 NŠAL 29, Prepis matičnih knjig, Ljubljana – Sv. Jakob, mrliška knjiga, 1921, št. 60.

24 *Slovenec*, 8. II. 1921, št. 254, str. 3; *Prosveta. Glasilo slovenske narodne podporne jednote*, I. II. 1926.

25 *Prosveta. Glasilo slovenske narodne podporne jednote*, I. II. 1926, str. 3; *Slovenec*, 16. 5. 1929, št. 110, str. 3.

26 *Slovenec*, 14. 7. 1939, št. 158, str. 5.

27 *Ilustrirani Slovenec*, 10. 6. 1928, str. 188, 189.

28 NŠAL 29, Prepis matičnih knjig, Ljubljana – Sv. Peter, mrliška knjiga, 1929, str. 130, št. 1.

29 NŠAL 210, Dom slepih, razni spisi, pismo Franca Goršiča, 18. 2. 1929; *Koledar šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za prestopno leto 1928*, str. 58–61.

30 *Socialno zdravstvo avtonomnega mesta Ljubljane v letu 1930*, str. 58.

31 NŠAL 210, Dom slepih, razni spisi, pismo Franca Goršiča, 18. 2. 1929.

32 *Kmetijski list*, 23. 3. 1927, št. 12; NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, razni spisi, š. 24, Dom slepih.

Zavod slepih v Kočevju leta 1928 (NŠAL 107, foto p).

Skupina gojenk v pletarski delavnici v Kočevju leta 1928 (NŠAL 107, foto p).

Skupina gojencev krtačarske delavnice v Kočevju leta 1928 (NŠAL 107, foto p).

V času oblastnih samouprav je zavod v Kočevju dobil sredstva iz proračuna, posebnih proračunskih sredstev za gradnjo novega doma pa ni bilo.³³

PREIMENOVANJE DRUŠTVA IN HUDE STISKE ODRASLIH SLEPIH

Društvo je leta 1929 spremenilo pravila in se po odobritvi velikega župana ljubljanske oblasti z odlokom 25. julija 1929 preimenovalo v društvo Dom slepih, namen njegovega delovanja pa je ostal isti.³⁴

Položaj odraslih slepih se je po letu 1929, ko so razpustili Zavod za odrasle slepe v Kočevju, močno poslabšal, zato je bila potreba po novem domu še večja. Odraslim slepim je bila z razpustom zavoda odvzeta možnost izobraževanja in dela. Ostali so brez vsake oskrbe, prepuščeni na milost in nemilost občinam, ki pa so se jih otepale, saj so jih ob skromnih proračunih dojemale le kot finančno breme. Tisti, ki niso našli zavetja v krogu domačih, so iskali stanovanje pri drugih ljudeh, ki pa so marsikje ponujali bedne razmere, kot na primer prenočišče v hlevih. Podporno društvo slepih v Ljubljani, ustanovljeno leta 1920, se je z obupanim pozivom obrnilo na društvo Dom slepih in ga prosilo, naj čim prej uredi prepotrebni dom.³⁵ Poleg tega so se v začetku tridesetih let poslabšale splošne gospodarske razmere in povečala socialna beda, s tem pa so se močno znižali prihodki društva, tako da so bili njegovi načrti težje izvedljivi.

Stiska slepih se je odražala v pismih, ki so jih pošiljali društvu. Mira Robar iz Žabljeka na Štajerskem je med drugim zapisala: »Dne 29. junija sem bila odpuščena iz Zavoda slepih v Kočevju in so me poslali na domačo občino Žabljek, kar pa je bilo zame, kakor tudi za vse ostale odrasle slepe, hud udarec. Občina mi da hrano ter streho, obleko, obuvalo in posteljo si moram nabaviti iz lastnih sredstev, ker pa teh seveda nimam, sem

navezana na milodare dobrih ljudi. /.../ jaz nujno potrebujem posteljo, ker pa nimam denarja, da bi si jo kupila, se obrnim do Vas, velečenjeni gospod predsednik, z vljudno prošnjo, da bi po vašem posredovanju dobila kako staro posteljo. S podporo, ki mi jo je naklonilo podporno društvo slepih in nekateri posamezni dobrotniki, sem si nabavila potrebno posteljnino ter odejo. Kako neizrecno hvaležna bi bila za kakšno posteljo, to tembolj, ker stanujem v mrzli nekurjeni sobi. Do svoje občine se v takih ozirih ne morem obrniti, ker komaj krije stroške moje prihrane.«

Kako zelo so si slepi želeli novega zavoda, priča Francka Zalar, ki je novembra 1931 pisala predsedniku društva:

»Prečastiti gospod Kanonik!

Namenila sem se že davno, da se vam enkrat pismo predstavim. Spadam namreč v število onih nesrečnih, ki so morali leta 29 zapustiti Zavod za slepe v Kočevju in bivam od tedaj pri družini svoje sestre v Turjaku. Preskrbljena sem le deloma, pa če bi bila tudi uživala vse dobrote, ki jih zemlja nudi, tožilo bi se mi vedno po krogu ljubljenih sotrpink, ker nihče drugi ne more slepca tako temeljito umevati kakor tisti, ki mu je po usodi enak, večkrat je tako sorodstvo še bolj polno prave ljubezni, kakor je krvno sorodstvo. Če bi bili mi slepi skupaj, bi se v marsikateri zadevi lahko medsebojno pomagali z besedo in dejanjem, kar pa sedaj ne moremo, ko smo pa razkropljeni po celi banovini. Iz teh navedenih razlogov tudi jaz gojim srčno željo, da bi nam ljubi Bog po milosrčnem posredovanju blagodušnih ljudi skoraj podelil stalni, mirni dom. Oprostite mi, prečastiti, da vas toliko nadlegujem s svojo preobširno razlago, pa je to že tako, česar je srce polno, to usta rada govore. Slednjič mi dovolite, prečastiti gospod kanonik, da se vam predstavim. Doma sem od Sv. Vida nad Cirknico. Sedaj štejem 50 let. Vzgojena sem bila v zavodu v Linzu, dobila sem sicer priprosto, toda krščansko vzgojo, za kar sem Bogu in ljudem hvaležna. Naučila sem se bila pletenja, s čemer sem se tudi dolgo bavila. Slepca sem že od rojstva, poizkusi zdravljenja so bili zaman. Ob sklepu tega spisa vam, prečastiti gospod kanonik, sebe in svoje sotrpine najtoplejše priporočam, vdana vam Francka Zalar, pri rodbini Zgonc, Turjak, Dolenjsko, dne 13. II. 1931.«³⁶

Žig društva Dom slepih (NŠAL 210, Dom slepih).

³³ Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 202, 231.

³⁴ SI AS 68, Serija društvenih pravil po kartoteki, t. e. 35, št. 3621.

³⁵ NŠAL 210, Dom slepih; dopisovanje s podpornim društvom slepih; Skabernè, *Prvi slovenski zavod*, str. 137.

³⁶ NŠAL 210, Dom slepih; prošnje posameznikov.

NAKUP IN OBNOVA STRAHLOVE GRAŠČINE V STARI LOKI

Spričo gospodarske krize bi bilo iluzorno, da bi se društvo oprijelo projekta novogradnje, zato je leta 1933 to namero opustilo in sklenilo kupiti objekt, ki bi ga preuredilo v dom slepih. V ožji izbor sta prišla škofijski dvorec Goričane in Strahlova graščina v Stari Loki, ki jo je naposled tudi kupilo. Cena obeh je bila podobna, a je bila Strahlova graščina v boljšem stanju, imela je ustreznejšo notranjo razporeditev prostorov ter zunanjo lego parka in vrtov, poleg tega pa je bila v neposredni bližini šol, zdravnikov, cerkve in uradov, česar v Goričanah ne bi bilo.³⁷ Za Strahlov grad so lastniku Francu Dolencu plačali 950.000 din, pri čemer so se izdatno zadolžili. Posojilo v višini 500.000 din so prejeli od Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani decembra 1933 in se obvezali plačevati 9 % letnih obresti.³⁸ Niso namreč mogli računati na denar, naložen na banki, ker denarni zavodi zaradi gospodarske in finančne krize niso izplačevali hranilnih vlog; tako so lahko uporabili le t. i. ameriški fond v vrednosti več kot 400.000 din.³⁹

Banski svet je kljub slabim gospodarskim razmeram in socialnim pritiskom⁴⁰ društvu Dom slepih v proračunskem letu 1933/34 v okviru prosvetnega oddelka namenil 100.000 din podpore za ureditev novega doma. Društvo je pričakovalo, da bo to vsakoletna praksa, a je že v naslednjem proračunskem letu 1934/35 izpadlo iz proračuna.

Po predstavitvi osnutka proračuna za leto 1934/35 sta Tomaž Klinar in Minka Skaberne 3. februarja 1934 vsem banskim svetnikom poslala prošnjo, naj društvu ponovno nakažejo vsaj 100.000 din za najnujnejše stroške, predvsem za plačilo kupnine gradu, za katerega so bili dolžni še 500.000 din. Poleg tega so predvidevali, da bodo za najnujnejša adaptacijska dela porabili še vsaj 325.000 din, za zgradbo še enega potrebnega paviljona pa še dodatnih 400.000 din.⁴¹

Prošnja je padla na plodna tla. Banski svetnik Ivan Tavčar je na redni seji banskega sveta 8. februarja 1934 poudaril, da pogreša sredstva za društvo Dom slepih. Omenil je problematiko dolgov zaradi nakupa Strahlove graščine in obnove ter predlagal, da se društvu tudi za to leto nameeni 100.000 din. Ban Drago Marušič je predlog

Strahlov grad v Stari Loki okoli leta 1933, kjer je bil ustanovljen Dom slepih (NŠAL 107, foto p).

podprl in dejal, da so bila sredstva za društvo že vnesena pri zavodu za slepe otroke v Kočevju, a se je izkazalo, da ni tako. Potrdili so 100.000 din podpore, in sicer 50.000 za delovanje društva, 50.000 pa za adaptacijo doma.⁴²

Predsednik Tomaž Klinar se je za pomoč obrnil tudi na ministra socialne politike in narodnega zdravlja v Beogradu Ivana Puclja, a mu je ta 28. februarja 1934 odgovoril, da je zaradi varčevanja to zaenkrat nemogoče.⁴³ Iz pereče finančne stiske in dolgov so se leta 1934 reševali tudi z nabiranjem sredstev po ljubljanskih ulicah, kjer so jim pomagali učitelji in dijaki ljubljanskih šol.⁴⁴

Strahlovo graščino so v letih 1934/35 temeljito preuredili in adaptirali, hišni inventar je v glavnem podarila Banovinska hranilnica, nadzor nad obnovo ter skrb za inventar pa je prevzel odbornik Fran Cvek, nadzornik državnih železnic v pokoju.

DOM SLEPIH V STARI LOKI

Do septembra 1935 so grad uredili do te mere, da je bil primeren za sprejem prvih gojencev in je kot Dom slepih v Stari Loki pričel delovati. Dom je bil ob odprtju namenjen samo za odrasle slepe,

³⁷ NŠAL 5, Škofijstvo Ljubljana, šk. 263, pismo Tomaža Klinarja, 27. 9. 1933.

³⁸ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, razni spisi, š. 24, Dom slepih; dopis banskemu svetu 3. 2. 1934 in posojilo 1933.

³⁹ Skaberne, Dom slepih v Stari Loki, str. 56.

⁴⁰ Stiplovšek, *Banski svet*, str. 171.

⁴¹ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, razni spisi, š. 24, apel članom banovinskega sveta; 1934.

⁴² SI AS 77, Banski svet Dravske banovine, šk. 6; 5. zasedanje, 4. seja, stenografski zapisnik, 8. 2. 1934, str. 15, 16.

⁴³ NŠAL 210, Dom slepih; prošnje za podpore.

⁴⁴ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, razni spisi, š. 24, Dom slepih; dopis banu 17. 9. 1940.

ob gradu pa so nameravali kasneje zgraditi še prizidek, kamor bi iz Kočevja preselili Banovinsko osnovno šolo za slepce in obrtno nadaljevalno šolo, a jih je prehitela vojna.

Septembra 1935 je tako nov dom našlo 15 slepih,⁴⁵ vodstvo in oskrbo zavoda so prevzele Marijine sestre čudodelne svetinje; najprej so bile tri, nato se jim je pridružila še ena. Leta 1937 so sestre za en teden odšle na pripravništvo v Odilien-Blindenanstalt v Gradec. Delo so opravljale tako rekoč brezplačno oziroma za 400 din mesečnega plačila, kar je bilo zelo skromno, če vemo, da je bila povprečna plača leta 1935 1700 din. Duhovno vodstvo v zavodu je brezplačno prevzel starološki dekan Matija Mrak. Leta 1936 je bila v domu urejena nova kapela, saj je bila stara premajhna, zaradi česar so jo preuredili.⁴⁶ Oskrbnik zavoda je postal Fran Cvek, ki je delo nadvse vestno opravljal in obiskoval tudi tuje zavode, da bi se čim bolj seznanil z izboljšavami.⁴⁷

Leta 1936 je društvo s prodajo nekaterih nepremičnin v Ljubljani poplačalo dolg od kupnine gradu. Društvo za oskrbo doma od države še vedno ni dobivalo nobenih sredstev, prav tako pa je usahnila pomoč prosvetnega oddelka banske uprave. V proračunu za leto 1935/36 v prosvetnem oddelku namreč ni bilo mogoče zaslediti namenskih sredstev za slepe v Domu slepih v Stari Loki.⁴⁸ To se ni spremenilo niti potem, ko je 10. septembra 1935 novi ban postal Marko Natlačen in je vse vzvode v Banskem svetu Dravske banovine prevzela nekdanja SLS.⁴⁹ Tudi v proračunu za leto 1936/37 ni posebne postavke za Dom slepih.⁵⁰

Je pa oddelek za narodno zdravje in socialno politiko banske uprave prispeval določen delež za oskrbo slepih, in sicer polovico razlike med določeno oskrbovalnino za posamezne revne slepe in zneskom, ki so ga morale poravnati občine ali svojci, ter posamezne občasne zneske.⁵¹

Leta 1936 je bilo v domu 23 odraslih oskrbovancev, čez dve leti že 33 moških in žensk v starosti od 23 do 86 let, leta 1939 pa se je njihovo število dvignilo na 38. V domu so imeli moški delavnico za izdelovanje ščetk in košar, ženske pa so se v glavnem ukvarjale z ročnimi deli ter s pomočjo

v kuhinji in na vrtu, nekaj slepih je bilo za delo nezmožnih. V domu so imeli radio, klavir, harmonij, citre in mešani pevski zbor, ki je vsako leto organiziral javno akademijo. 21. maja 1939 so akademijo priredili v nabito polnem starološkem Prosvetnem domu, kjer so izvedli dela domačih avtorjev, med drugim Sattnerja, Adamiča in Tomca, recital in šaloigro.

V Domu slepih je bila tudi brajeva knjižnica. Leta 1938 je Minka Skaberne ponovno priredila tečaj za prepisovanje knjig v brajico, ki se ga je udeležilo 52 tečajnic. Društvo je prek donatorjev oskrbelo papir in druge potrebščine, dekleta in žene pa so v brajico ročno prepisale več knjig slovenskih in tujih avtorjev ter tako obogatile knjižnico. Nameravali so kupiti brajev tiskarski stroj, a jim je načrte prekrizala vojna.⁵²

Na občnem zboru 3. decembra 1936 so potrdili staro vodstvo: predsednika Klinarja, podpredsednika Rusa, tajnico Minko Skaberne in blagajnika Martina Poherja.⁵³ Društvo je leta 1930 imelo 53 rednih in 47 podpornih članov, leta 1936 184 rednih, leta 1939 pa že 280 rednih, 220 podpornih in osem ustanovnih članov.⁵⁴

Dom je oskrbovancem mesečno zaračunal 300 din oskrbnine, kar je bilo zelo malo in niti približno ni pokrilo vseh stroškov, ostalo je dodalo društvo. V dom bi sicer lahko sprejeli še več oskrbovancev, leta 1936 jih je 50 čakalo za vstop,⁵⁵ imeli so zadosti prostora, vendar predvsem podeželske občine niso bile pripravljene plačevati stroškov oskrbe za svoje slepe občane.⁵⁶

NEUREJENO SISTEMSKO FINANCIRANJE DOMA

Denar za socialno politiko je bil v »stari Jugoslaviji« na vseh ravneh oblasti odmerjen zelo skopo. Država je že za najnujnejše socialne ukrepe pri delavskem in invalidskem varstvu namenila zelo malo denarja, socialno skrbstvo, ki je bilo zakonsko le skromno opredeljeno, pa je bilo prepuščeno občinam, delno banovinam, ustanovam delavskega varstva in dobrodelnim organizacijam, ki so na tem področju odigrale pomembno vlogo. Invalidski zakon, ki bi lahko urejal položaj odraslih slepih, je urejal le vprašanje vojaških in-

⁴⁵ *Slovenec*, 14. 7. 1939, str. 5.

⁴⁶ NŠAL 210, Dom slepih; dopisi drugih zavodov za slepe; 1930–37; kapela; dopisovanje z vodstvom bolniških sester.

⁴⁷ *Več kot tisoč let*, str. 256.

⁴⁸ SI AS 77, šk. 8, 6. zasedanje, 5. seja, 8. 2. 1935.

⁴⁹ Stiplovšek, *Banski svet*, str. 269–275.

⁵⁰ Proračun izdatkov in dohodkov Dravske banovine za leto 1936/37, v: *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, letnik VII, 29. kos, 8. 4. 1936.

⁵¹ Skabernè, Dom slepih v Stari Loki, str. 57; *Slovenec*, 5. 12. 1936, str. 7; *Slovenec*, 14. 7. 1939, str. 5.

⁵² *Slovenec*, 14. 7. 1939, str. 5; *Slovenec*, 20. 4. 1940, str. 5.

⁵³ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, razni spisi, š. 24, NŠAL 210, Dom slepih; dopis Uprave policije v Ljubljani; 1937.

⁵⁴ *Socialno zdravstvo avtonomnega mesta Ljubljane v letu 1930*, Mestno načelstvo ljubljansko, Ljubljana 1931, str. 58; *Slovenec*, 5. 12. 1936, str. 7; *Slovenec*, 14. 7. 1939, str. 5.

⁵⁵ *Slovenec*, 5. 12. 1936, str. 7.

⁵⁶ *Slovenec*, 14. 7. 1939, str. 5; *Nova zapoved, Glasilo karitativnih zvez v Ljubljani in v Mariboru*, letnik IV, št. 5, 1940, str. 39.

validov in podpiral njihov dom v Zemunu.⁵⁷ Odrasli slepi so tako ostajali na obrobju, saj so bili majhna skupina, ki je noben resor ni vzel za povsem svojo, ne prosveta ne sociala ne zdravstvo. Dokler so bili v zavodu v Kočevju, so njihov položaj urejali v okviru prosvetnega oddelka skupaj z mladimi slepimi, ki so tam obiskovali šolo. Ko je bil dograjen Dom v Stari Loki, pa so njihov status v finančnem smislu urejali skupaj z ostarelimi in onemoglimi.

Država je leta 1922 sprejela nekaj zakonov s področja socialnega skrbstva, tudi zakon o zaščiti ubogih, starih in onemoglih, ki pa je bil bolj ko ne deklarativne narave in ni nikoli prav zaživel.⁵⁸ Skrbstvo nad temi kategorijami je država naložila občinam, ki pa so ga izvajale, kolikor jim je dopuščal proračun. Občine so socialno skrbstvo financirale iz svojih proračunov ter ubožnih skladov, ki pa jih je bilo malo.⁵⁹ Za to področje so namenjale od 6 do 8 % svojih proračunov, velike razlike so se kazale med podeželjem in mestom. Če je na posameznega prebivalca na leto v mestu to pomenilo od 70 do 100 din, je na podeželju to zneslo le 8 din na prebivalca.⁶⁰

Sredstva za socialno skrbstvo, ki so jih prispevale banovine in občine, niso zadoščala niti za osnovno delovanje socialnega skrbstva, zato je bilo reševanje tega vprašanja tesno povezano z dobrodelnimi društvi. Za slepe v Sloveniji je poleg društva Dom slepih skrbelo predvsem Podporno društvo slepih iz Ljubljane.

Obstoj društva Dom slepih in zavoda v Stari Loki je bil torej povečini odvisen od lastnega poslovanja društva ter predvsem prostovoljnih darov. Ustanovitev ter nato delovanje Doma slepih v Stari Loki so povečini omogočili prav darovi posameznikov. V veliko gmotno pomoč pri oskrbi doma je bilo posestvo na Okroglem, ki ga je društvu zapustil prelat, prešernoslovec Tomo Zupan (1839–1937). Na posestvu sta bila zaposlena dva hlapca in dve dekli, v hlevih pa je bilo šest glav govedi, en konj in dvaindvajset prašičev, kar je močno izboljšalo gospodarstvo društva.⁶¹ Iz zapuščine Slavoja Novaka je društvo leta 1935 dobilo 100.000 din,⁶² neimenovana dobrotnika pa sta mu leta 1938 podarila 80.000 in 10.000 din – le njima je šla zahvala, da je poslovno leto 1938 dočakalo

s čistim dobičkom v vrednosti 12.402 din, sicer bi bilo krepko v rdečih številkah.⁶³

Na zadnjem občnem zboru pred vojno aprila 1940 je društvo poročalo o velikih finančnih težavah, občutnem zmanjšanju prostovoljnih darov in znižanju števila članov društva iz 223 na 187 rednih članov. Ob povečanju draginje so morali za poplačilo vseh obveznosti za oskrbo doma poseči celo v rezervni sklad.⁶⁴ Zato je vodstvo društva bana Natlačena prosilo, da bi lahko po letih 1927 in 1934 5. in 6. oktobra 1940 ponovno pobirali prispevke po ljubljanskih ulicah, pri čemer so za pomoč prosili ljubljanske šole. Prošnja je bila odobrena. Pri zbiranju sredstev, ki je trajalo dva dni, je sodelovalo kar šestindvajset različnih organizacij.⁶⁵

VOJNA IN KONEC DELOVANJA DRUŠTVA

Dom slepih v Stari Loki je po le šestih letih delovanja, ko se je ves čas boril za obstoj, z izbruhom vojne doletela še neprimerno večja nesreča in negotovost. Vodstvo društva, ki je bilo v Ljubljani, je bilo povsem odrezano od doma, ki je bil na nemškem okupacijskem ozemlju in ga je nemški okupator prevzel v upravo.

Društvo v Ljubljani je Visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino prosilo, da bi smelo še naprej delovati v korist slepih, ter naj posreduje v korist slepih in društva. Ker je društvo dobilo informacije, da naj bi slepe iz Stare Loke preselili v Gradec, je visokega komisarja prosilo, naj poskuša doseči, da bi smeli slepi in celoten dragocen inventar zavoda preiti v Ljubljansko pokrajino.⁶⁶ Visoki komisar je sicer dovolil nadaljnje delovanje društva v Ljubljani, zavod v Stari Loki pa je bil prepuščen nemškemu okupatorju. Ta je 30. septembra 1941 posestvo na Okroglem, ki je bilo zelo pomemben gmotni temelj za vzdrževanje zavoda, prepisal na koroški »Volksbund«.⁶⁷ Nato so Nemci Dom v Stari Loki uporabili za nastanitev policije, slepe pa preselili v mežnarijo in župnišče, ki je bilo prazno, saj so duhovnike že maja in junija 1941 izgnali.⁶⁸

63 Slovenec, 14. 7. 1939, str. 5.

64 Slovenec, 20. 4. 1940, str. 5.

65 Nova zapoved, Glasilo karitativnih zvez v Ljubljani in v Mariboru, letnik IV, št. II. 1940, str. 88; NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, razni spisi, š. 24, Dom slepih; dopis banu 17. 9. 1940.

66 NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, razni spisi, š. 24, Dom slepih; dopis visokemu komisarju za Ljubljansko pokrajino.

67 NŠAL 210, Dom slepih; Pritožba društva na civilnega komisarja na zasedenih območjih Koroške in Kranjske ter na sodišče Kranj zaradi odvzetega premoženja; 21. II. 1941 – kopiji.

68 Več kot tisoč let, str. 278.

57 Kresal, Zgodovina, str. 227–242; Uredba o vojnih invalidih in ostalih vojnih žrtvah, v: Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, letnik IX, 103. kos, 24. 12. 1938.

58 Milošević, Socialno delo, str. 56–59.

59 Kresal, Socialna politika, str. 486–487.

60 Kresal, Zgodovina, str. 55–56.

61 NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, razni spisi, š. 24, Dom slepih; kopija oporoke Toma Zupana; 1936.

62 NŠAL 210, Dom slepih; zapuščine.

Društvo v Ljubljani je imelo 22. oktobra 1941 redni občni zbor brez volitev,⁶⁹ prav tako naslednje leto 27. novembra 1942,⁷⁰ kasneje pa občnih zborov ni več mogoče zaslediti. Celotno vojno obdobje je v časopisju mogoče zaslediti, da so dobrotniki namesto cvetja na grob ali ob drugih priložnostih darovali sredstva za društvo Dom slepih,⁷¹ nazadnje celo 3. maja 1945.⁷²

Po koncu vojne društvo ni več delovalo. Njegov predsednik, kanonik Tomaž Klinar, je maja 1945 zapustil domovino in do leta 1961 živel v begunstvu na Koroškem, ministrstvo za socialno oskrbo pa je Dom slepih v Stari Loki v celoti prevzelo v upravo.⁷³ Tako se je končalo 22-letno poslanstvo društva Dom slepih.

SKLEP

Društvo je v svojem prizadevanju od leta 1923 uspelo uresničiti svoj glavni cilj, ustanoviti samostojen zavod za oskrbo odraslih slepih. To mu je kljub pereči gospodarski krizi v tridesetih letih uspelo leta 1935 z odprtjem Doma slepih v Stari Loki. Dom je kupilo, preuredilo in vzdrževalo povečini iz sredstev številnih dobrotnikov in članov društva. Oblast je delo društva sicer moralno podpirala, finančno pa bolj ko ne le s simboličnimi zneski, razen v dveh proračunskih letih 1933/34 in 1934/35, ko je v okviru prosvetnega odseka Dravske banovine društvu namenila dvakrat po 100.000 din. Centralna vlada v Beogradu je do te problematike ostala povsem ravnodušna. Dom bi lahko sprejel še več gojencev, a jih zaradi slabih gmotnih razmer in borne podpore banovine ter občin ni mogel. Ves čas delovanja je deloval na robu finančnih zmožnosti, druga svetovna vojna pa je položaj še bistveno spremenila in zaostрила. Urejanje problematike ubogih, ostarelih in tako ali drugače hendikepiranih odraslih, kamor so spadali tudi slepi, je bilo v »stari Jugoslaviji« bolj ko ne prepuščeno zasebni dobrodelnosti in njihovemu angažmaju. Zasluge za vzpostavitev in delovanje Doma slepih v Stari Loki imajo tako predvsem zasebni donatorji, kot na primer Helena Bavdek, Josipina Križman in Tomo Zupan, izseljenci iz ZDA ter neutrudno vodstvo društva Minka Skaberne, Mavricij Rus, Tomaž Klinar in drugi. Ti so kljub neugodnim razmeram uresničili glavni cilj društva, odprtje Doma slepih v Stari Loki, ki je bil prvi trajni zavod za oskrbo odraslih slepih v Sloveniji.

69 *Slovenec*, 15. 10. 1941, str. 4.

70 *Jutro*, 20. 11. 1942, str. 4.

71 *Slovenec*, 25. 10. 1942, str. 3; *Slovenec*, 31. 1. 1943, str. 4; *Jutro*, 2. 6. 1944, str. 3 ...

72 *Slovenec*, 3. 5. 1945, str. 2.

73 Prim. *Ljudska pravica*, 30. 6. 1945, št. 4.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, razni spisi.

NŠAL 5, Škofijski arhiv Ljubljana 5, Škofijstvo Ljubljana.

NŠAL 29, Prepis matičnih knjig.

NŠAL 107, Fotografška zbirka.

NŠAL 210, Dom slepih.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek, Serija društvenih pravil po kartoteki.

AS 77, Banski svet Dravske banovine.

ČASOPISI

Domovina, 1920.

Ilustrirani Slovenec, 1928.

Jugoslovan, 1919.

Jutro, 1920, 1942, 1944.

Kmeti list, 1927.

Ljudska pravica, 1945.

Nova zapoved, Glasilo karitativnih zvez v Ljubljani in v Mariboru, 1939, 1940.

Prosveta. Glasilo slovenske narodne podporne jednote, 1926.

Slovenec, 1918–1922, 1929, 1936–1945.

Slovenski narod, 1923.

Večerni list, 1920.

TISKANI VIRI

Koledar šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za prestopno leto 1928. Ljubljana, 1927.

Okrožnica. Nadškofijski ordinariat Ljubljana, 1962.

Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 2. del (ur. Peter Ribnikar). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 1936, 1938.

Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, 1919.

LITERATURA

Kobal, Josip: Zavodi za slepce. *Popotnik. Pedagoški in znanstveni list* 42, 1921, št. 12, str. 197–203.

Kresal, France: Socialna politika: zavarovanja, mezdni in plačni sistemi, zaslužek. *Slovenska novejša zgodovina 1* (ur. Jasna Fišer). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Mladinska knjiga, 2005, str. 484–488.

Kresal, France: *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.

Milošević, Vida: *Socialno delo*. Ljubljana, samozaložba, 1989.

Pozabljeni polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem (ur. Alenka Šelih et al.). Ljubljana: Založba Tuma in Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 184–188.

Serše, Aleksandra: Odnos družbe do slepih in slabovidnih na Kranjskem v 19. stoletju. *Arhivi* 36, 2013, št. 1, str. 171–181.

Serše, Aleksandra: Skrb za slepe v slovenski zgodovini ter vloga Minke Skabernè pri organizaciji izobraževanja slepih in slabovidnih. *Minka Skabernè (1882–1965). Pobudnica in ustanoviteljica prve slovenske knjižnice za slepe* (ur. Petra Testen in Saša Poljak Istenič). Ljubljana: Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, 2018, str. 31–43.

Skabernè, Minka: Dom slepih v Stari Loki. *Koledar Družbe sv. Mohorja 1937*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1936, str. 55–57.

Skabernè, Minka: Prvi slovenski zavod za slepe. *Minka Skabernè (1882–1965). Pobudnica in ustanoviteljica prve slovenske knjižnice za slepe* (ur. Petra Testen in Saša Poljak Istenič), Ljubljana: Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, 2018, str. 133–139.

Skabernè, Minka: Skrbstvo za slovenske slepe v bivši Avstriji, vse do leta 1918. *Minka Skabernè (1882–1965). Pobudnica in ustanoviteljica prve slovenske knjižnice za slepe* (ur. Petra Testen in Saša Poljak Istenič). Ljubljana: Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, 2018, str. 128–132.

Socialno zdravstvo avtonomnega mesta Ljubljane v letu 1930. Ljubljana: Mestno načelstvo ljubljansko, 1931.

Stiplovšek, Miroslav: *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.

Stiplovšek, Miroslav: *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2000.

Šorn, Mojca: Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju. *Kronika* 57, 2009 (izredna številka: V zlatih črkah v zgodovini. Razprave v spomin Olgi Janša-Zorn), str. 265–274.

Več kot tisoč let. Kronika župnije sv. Jurija Stara Loka (ur. Alojzij Pavel Florjančič). Ljubljana: Salve, 2005.

SPLETNI VIRI

Slovenska biografija:

Uredništvo: Janez Kalan (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi263548/>)

Uredništvo: Anton Mrkun (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi378147/>)

Uredništvo: Mavricij Rus (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi528641/>)

SUMMARY

Home for the Blind Association (1923–1945)

Until the end of the First World War, there was no institution for the blind in Slovenian territory, which caused a problem regarding the provision of care for both soldiers who had lost their eyesight in the service and the rest of the blind population. On December 13th, 1918, the Social Care Commission of the Slovenian National Government thus established the “Curative Care Institute for the Blind”, which initially cared for blind soldiers and subsequently also for all other segments of the blind population. The first temporary institute was housed in the former Belgian Barracks in Ljubljana. In the spring of 1919, it was relocated to the shelter of the Carniolan Savings Bank in Vodmat in Ljubljana, where they accommodated blind persons of all ages, organized a two-class primary school, a further crafts training programme, basketry and brush-making workshops, women’s handicrafts, as well as a Braille library. Due to poor financial inflow, the institute constantly lingered on the edge of existence until 1922, when it was moved to Kočevje. Until the school year of 1928/29, it accommodated both children and adults; however, in the following year the adult care recipients were discharged and left without the only care facility of this kind in Slovenia. With no solid legal basis for its existence, the “Curative Care Institute for the Blind” was dissolved, and a new association was founded under the name of “Curative Institute for the Blind”, renamed “Home for the Blind” in 1929. The main purpose of the association was to raise funds for the construction and establishment of the Home for the Blind and to ensure its maintenance. The plan was to set up a home for adult and elderly blind persons, as well as children unable to participate in the school activities at the institute in Kočevje. All this time, the association was steadily raising funds, relying solely on the charity of individuals and enterprises. Immense generosity was extended by the emigrants to the USA, who set up a special fund, contributing the lion’s share of the financial resources needed. Their first aim was to build a new facility, but it was thwarted by the economic crisis; therefore, they decided to purchase the Strahl Manor in Stara Loka, where the Home for the Blind opened in 1935 as the first independent institute for blind adults in Slovenia. In 1939, it accommodated thirty-eight blind persons, and the number would be even higher, had the local authorities paid for the care allowance; instead, they remained largely indifferent to this issue, and the same callous attitude was shown by the state and provincial authorities. The establishment and overall maintenance of the Home for the Blind was largely owed to private charity, a significant number of donors, as well as eager individuals, such as Minka Skabernè, Mavricij Rus, Tomaž Klinar, etc., who worked tirelessly for the benefit of the blind as well as successfully fulfilled the long-lasting aspirations and the need of persons suffering from severe visual impairment in Slovenia.

RENATA KOMIĆ MARN^{*}

Oprema gradu Hmeljnik pred letom 1926 Zbirke baronov Ruessenstein, Zierheimb in Wambolt

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi primerjalne analize doslej neobjavljenih arhivskih virov prinaša podatke o opreми gradu Hmeljnik v času od začetka 17. do začetka 20. stoletja. Podrobneje so predstavljene slikarske zbirke baronov Ruessenstein in Zierheimb, ki so Hmeljnik posedovali v 17. stoletju, na podlagi inventarjev, nastalih za časa baronov Wambolt, pa je bilo mogoče natančneje predstaviti grajsko opremo s konca 19. in z začetka 20. stoletja. Prispevek, ki vsebuje transkripcije izbranih virov, postavlja temeljna izhodišča za nadaljnje raziskovanje hmeljniških grajskih interierjev, saj analiza teh in drugih ohranjenih dokumentov razodeva njihovo podobo pred veliko prenovo gradu in selitvijo opreme dvorca Frischau na Hmeljnik v drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Hmeljnik, baroni Ruessenstein, baroni Zierheimb (Cirheimb), Filip Jakob pl. Grebbin, baron Franc Wambolt, baron Hugo Wambolt, zbirke slik, oprema gradov, portreti, inventarji

ABSTRACT

HMELJNIK CASTLE FURNISHINGS BEFORE 1926. COLLECTIONS OF THE BARONS RUESENSTEIN, ZIERHEIMB, AND WAMBOLT

Based on a comparative analysis of previously unpublished archival sources, the article provides information on the furnishings of Hmeljnik Castle from the beginning of the seventeenth to the beginning of the twentieth century. The painting collections of the Barons Ruessenstein and Zierheimb, who owned Hmeljnik in the seventeenth century, are presented in detail, and the inventories from the time of the Barons Wambolt provide a more detailed insight into the castle furnishings of the late nineteenth and early twentieth centuries. Supplemented by the transcription of selected sources, the article lays the foundation for further research into the castle interiors, as the analysis of these and other surviving documents reveals their appearance before the major renovation of the castle and the relocation of the Frischau furnishings to Hmeljnik in the second half of the 1920s.

KEY WORDS

Hmeljnik, Barons Ruessenstein, Barons Zierheimb (Cirheimb), Philipp Jakob von Grebbin, Baron Franz Wambolt, Baron Hugo Wambolt, painting collections, castle furnishings, portraits, inventories

^{*} dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, renata.komic@zrc-sazu.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0504-6916>

Slika 1: Pogled na grad Hmeljnik z južne strani, ok. 1930, INDOK center, fotodokumentacija (© Ministrstvo za kulturo, INDOK center).

UVOD

Grad Hmeljnik, ki stoji na pomolu gozdnatega pobočja nad sedanjo (avto)cesto med Ljubljano in Novim mestom, je nastal v 12. stoletju kot družinski grad z več uporabniki iz iste rodovine hmeljniških vitezov, v virih pa se prvič omenja leta 1217 (sl. 1–4).¹ V 15. in 16. stoletju je bil v lasti Črnomaljskih in Auerspergov, nato so se od leta 1590 lastniki menjavali vse do 1876, ko ga je kupil član družine baronov Wambolt iz Umstadta v Nemčiji. Čeprav je Hmeljnik eden najlepših primerov grajske arhitekture na Dolenjskem, je še najbolj znan po usodi, ki ga je doletela med drugo svetovno vojno. Velja namreč za prvi grad, ki so ga požgali partizani na Dolenjskem, potem ko je bil povsem izropan in devastiran.² Povojni čas mu ni bil dosti bolj naklonjen. Leta 1945 je bila celotna posest zaplenjena in nacionalizirana, razvaline pa so bile v letih 1949 in 1958 minirane, pri čemer so bili uničeni najpomembnejši deli srednjeveškega in renesančnega stavbnega jedra.³ Od grajske opreme se je v slovenskih muzejih sicer ohranilo nekaj slik in predmetov ter razmeroma obsežna zbirka portretov.⁴ Slednja je bila nedavno predmet poglobljene raziskave, katere rezultati kažejo, da so ohranjeni kosi večinoma del opreme, ki sta jo baron Hugo Wambolt

in njegova soproga Ludvika, rojena grofica Harach, po letu 1926 prepeljala na Hmeljnik iz dvorca Frischau (Břežany) na Moravskem.⁵ Na podlagi doslej neupoštevanih arhivskih virov pa si lahko ustvarimo tudi predstav o opreми gradu Hmeljnik v času od začetka 17. do začetka 20. stoletja. V prispevku podrobneje predstavljamo slikarske zbirke baronov Ruessenstein in Zierheimb, ki so Hmeljnik posedovali v 17. stoletju, ter dva inventarja grajske opreme iz časa baronov Wambolt. Enega so Wambolti začeli sestavljati leta 1895, drugega pa lahko datiramo v čas po koncu prve svetovne vojne.

SLIKE NA GRADU HMELJNIK V 17. STOLETJU

Zgodba o ruessensteinski zbirki slik se začne z izobraženim in podjetnim Salomonom Zeidlerjem, ki je leta 1590 posest in grad Hmeljnik kupil od zadolženih Auerspergov.⁶ Leta 1589 poročena Zeidlerjeva hči Doroteja in njen mož Konrad II. Ruess sta si namreč še pred koncem stoletja v gradu Hmeljnik ustvarila rezidenco in ga po Zeidlerjevi smrti 20. aprila 1603 tudi podedovala.⁷ Zeidlerjev zet Ruess, ki je bil leta 1602 povzdignjen v viteški stan, je domnevno umrl leta 1644, vendar njegovega zapuščinskega inventarja ne poznamo.⁸ Prav tako ne poznamo popisa imetja, ki so

1 Sapač, *Grad Hmeljnik*, str. 78. Gl. tudi Kosi et al., *Historična topografija*, str. 464.

2 Sapač, *Grad Hmeljnik*, str. 17; Sapač, *Grad Hmeljnik*, str. 78. Za opis dogodkov gl. Potočnik, *Hmeljnik*, str. 119–120.

3 Komelj, *Grad kot spomeniškovarstveni*, str. 156–157; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 88–89; Sapač, *Grad Hmeljnik*, str. 78. Za nacionalizacijo na podlagi Odloka AVNOJ gl. Potočnik, *Hmeljnik*, str. 123.

4 Portrete hrani Narodni muzej Slovenije in delno tudi Dolenjski muzej Novo mesto, nekaj pohištva in predmetov hranita Muzej krščanstva na Slovenskem in Dolenjski muzej Novo mesto.

5 Komič Marn, *Nationalised and »Socialised«*.

6 Za Zeidlerja gl. zlasti Neumann, *Zuwanderer*. Za nakup Hmeljnika gl. Smole, *Graščine*, str. 44; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 82–83. Za digitalno kopijo listine o nakupu gl. SI AS 2048/I, Listine knezov Auersperg (Turjaških), 1256–1881, 214, Prodaja gradu in gospostva Hmeljnik Salomonu Zeidlerju iz Bautzna (Budyšin), l. 6. 1590.

7 Žvanut, *Valvasorjev boter*, str. 187.

8 Za viteški naziv gl. Golec, *Valvasorjev izvor*, str. 21–22 (op. 76, 79). O dvomih o letnici smrti v nadaljevanju.

ga naredili po smrti Konradovega najmlajšega sina in naslednika Konrada III. (1604–1668), kar pa za našo razpravo ni pomembno, ker ta inventar ne vsebuje popisa hmelnjske opreme. Konrad III. je namreč že leta 1649 grad Hmeljnik in hišo v Ljubljani izročil hčeri Mariji Sidoniji in njene mu možu Juriju baronu Jankoviču Bribirskemu ter se preselil na leta 1643 kupljeni grad Strmol.⁹ O opremljenosti Hmeljnika in zlasti slikarski zbirki se tako lahko poučimo šele iz popisa zapuščine po baronu Jankoviču iz leta 1679.¹⁰ Po letu 1687, ko je umrla Jankovičeva vdova Marija Sidonija, je grad s poroko njune hčere Eve Renate prešel v roke baronov Zierheimbov – najprej Franca Leopolda, ki je umrl že naslednje leto, po smrti njegove vdove Eve Renate leta 1690 pa je Hmeljnik podedoval sin Franc Leopold II., ki se je leta 1706 smrtno ponesrečil.¹¹ Njegovega zapuščinskega inventarja ne poznamo, za študij hmelnjske zbirke slik je poleg popisov iz let 1688 in 1690 relevanten še popis zapuščine po vdovi Franca Leopolda II. Suzani Margareti. Natančnejšo podobo hmelnjske zbirke slik v 17. stoletju tako lahko izrišemo

Slika 2: Severovzhodni del gradu Hmeljnik in stolp za sluščinčad (Gesindeturm), ok. 1930 (zasebni arhiv).

- 9 Smole, *Graščine*, str. 183; Žvanut, Valvasorjev boter, str. 191. Prav tam Maja Žvanut tudi navaja, da sta se Jankovič in Ruessensteinova hči poročila leta 1649, kar ne drži, saj je bil že 21. junija 1646 v Ljubljani krščen njun sin Volf Konrad. Gl. NŠAL, *ŽA Ljubljana* – Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 133.
- 10 SI AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (odslej: Zap. inv.), šk. 46, fasc. XXIV, lit. J8, 3. 5. 1679. V njem je navedena tudi izročilna listina za Hmeljnik z dne 8. septembra 1649. Inventar in nekaj v njem navedenih slik omenja Žvanut, Valvasorjev boter, str. 191.
- 11 Smole, *Graščine*, str. 183.

na podlagi primerjalne analize štirih inventarjev, ki so nastali v letih 1679, 1688, 1690 in 1715, ko so popisovali zapuščine po baronu Juriju Jankoviču, baronu Francu Leopoldu I. Zierheimbu, baronici Evi Renati Zierheimb, rojeni baronici Jankovič, in baronici Suzani Margareti Zierheimb, rojeni baronici Paradeiser.¹²

SLIKE V ČASU BARONOV RUESENSTEIN

Zeidlerjevo zapuščino na Hmeljniku so po letu 1603 večkrat popisali.¹³ Inventarji z vidika poznejše zbirke slik sicer niso zanimivi, a je v enem od popisov dvakrat omenjen *ein bemaltes gewolb*.¹⁴ Igor Sapač domneva, da se omemba nanaša na prostor v prvem nadstropju ob jugovzhodnem vogalu, torej poznejši baroničin salon, ki je bil edini obokan prostor v prvem in drugem nadstropju gradu, ter dopušča možnost, da so se tudi tu pod novjšimi beleži skrivale poslikave, enako kot v baronovem salonu na jugozahodni strani.¹⁵ Po smrti barona Jurija Jankoviča leta 1679 so njegovo premoženje popisali na Hmeljniku ter v Trebnjem in Ljubljani.¹⁶ Inventurni komisarji na Hmeljniku sicer niso našli veliko slik, vendar so zapisi o njih zanimivi, saj navajajo nekatere podrobnosti, ki jih popisi zapuščin običajno ne vsebujejo. Med navedenimi značilnostmi najprej padejo v oči opisi posameznih, zlasti profanih motivov slik, ki kažejo na določeno mero poznavanja. Nadalje so posebnost omembe ruessensteinskega grba, ki so ga opazili na več slikah na Hmeljniku in na sliki z upodobitvijo satirja v hiši v Ljubljani. Zanimiv pa je tudi poudarek, da je bilo vseh šest slik, ki so krasile stene v ljubljanski hiši, slikanih z oljnimi barvami (*von Öllfarben*).¹⁷

Slike na Hmeljniku so leta 1679 popisali brez navedbe prostorov.¹⁸ Prva na seznamu je podoba

- 12 SI AS 309, Zap. inv., šk. 46, fasc. XXIV, lit. J8, 3. 5. 1679; SI AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z13, 22. 12. 1688; SI AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z14, 6. 4. 1690; SI AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, lit. Z22, 25. 10. 1715.
- 13 Za sumarično navedeno vsebino gl. Žvanut, Valvasorjev boter, str. 188.
- 14 SI AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z5, s. d., pag. 14, 17.
- 15 Za podatek se najlepše zahvaljujem dr. Igorju Sapaču. O poslikavi v baronovem salonu, ki so jo Wambolti odkrili izpod beležev med veliko prenovo gradu po letu 1926, je Stele menil, da je nastala sredi 16. stoletja. Gl. Stele, *Varstvo spomenikov*, str. 89; Sapač, *Grad Hmeljnik*, str. 14.
- 16 SI AS 309, Zap. inv., šk. 46, fasc. XXIV, lit. J8, 3. 5. 1679. Gl. tudi Prilogo I.
- 17 Gre za hišo na Novem trgu 8, ki so jo leta 1913 podrli; prim. Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš*.
- 18 Opis slik v tem poglavju temelji na zapuščinskih inventarjih barona Jurija Jankoviča, barona Franca Leopolda I. Zierheimba, baronice Eve Renate Zierheimb, rojene baronice Jankovič, in baronice Suzane Margarete Zierheimb, rojene baronice Paradeiser. Gl. tudi Priloge 1–3.

Naše ljube Gospe s sv. Janezom Krstnikom, ki je morala biti zelo posebna, saj jo vsi štirje inventarji navajajo na prvem mestu v rubriki. Inventar iz leta 1690 kot edini navaja podatek, da ima slika grb rodbine Ruess, iz popisov zapuščine baronic Eve Renate in Suzane Margarete pa razberemo, da je bila pred letom 1690 – verjetno pa tudi že v Jankovičevem in Ruessensteinovem času – obešena v grajski jedilnici. Nato pozornost pritegne navedba štirih »enakih« upodobitev čutov, in sicer Sluha, Okusa, Voha in Tipa, ki so poimensko navedeni v latinščini (*auditus, gustus, adoretus, et tactus*). Zierheimbi so jih hranili še leta 1690, ko jih je inventurna komisija popisala v kamri zraven jedilnice. Takrat je tam visela tudi manjša slika Parisove sodbe, ki jo navaja že Jankovičev inventar. Navedbo *Die vier Allementae* verjetno lahko povežemo s štirimi »enakimi« poprsji v okrašenih pozlačenih okvirjih, evidentiranimi leta 1688, ki so jih dve leti pozneje znova opisali kot štiri slike elementov. Med zanimivejšimi je še šest slik, za katere so leta 1679 navedli, da imajo grb družine Ruess (*mit dem Ruessischen Wappen*). Šlo je za serijo štirih slik Kreposti in pendanta z upodobitvama »poetičnih misli«. Za podobe Kreposti je tudi leta 1688 zabeleženo, da so nosile grb družine Ruess, medtem ko sta podobi s poetično vsebino gotovo identični s pozneje inventariziranimi slikama Venere z Merkurjem in Kupidom ter Lukrecije. Med v Jankovičevem inventarju navedenimi slikami so tudi štiri takšne, ki jih ni bilo mogoče identificirati v poznejših inventarjih: »še ena slika Kristusa«, ki bi jo sicer pogojno lahko istovetili s katero od podob Kristusa v inventar-

Slika 3: Zahodna stena gradu Hmeljnik z vhodom v grajsko stavbo, ok. 1930 (zasebni arhiv).

jih baronov Zierheimb, in podoba sv. Konrada ter upodobitvi Karitas in roga izobilja (*Cornu Amolthae*), ki se morda skrivajo pod poznejšimi navedbami slik svetnikov, tihožitij in drugih.

Pozornost vzbujajo tudi portreti v zapuščini barona Jankoviča. Poleg dveh cesarskih, na katerih so komisarji prepoznali cesarja Matijo in Ferdinanda (dobro desetletje pozneje so v Ferdinandu videli Rudolfa), je prostore krasilo sedem portretov Ruessensteinov in portret »Salomona Zeillerja«. Portret Konradovega tasta je verjetno nastal še pred letom 1603, ko je Zeidler umrl, vendar ga v njegovem inventarju ne zasledimo, zato bi veljalo upoštevati možnost, da je nastal pozneje. Navajata ga tudi inventarja iz let 1688 in 1690. Z združevanjem podatkov iz štirih inventarjev lahko identificiramo tudi vseh sedem članov rodbine Ruessenstein, od katerih sta bila dva »prastara«, dva stara, trije pa mladi. Če začnemo pri paru, ki ga lahko na podlagi predpone *uhr-* označimo za najstarejšega, se moramo vprašati, kateri od Ruessovih potomcev je bil leta 1679 še živ in je mogel služiti komisarjem za referenco. Konrad II. in Konrad III. sta medtem namreč že umrla, prav tako (že leta 1645) Janez Karl, Konradov sin iz prvega zakona s Felicito pl. Raab, ki je bil brat Jankovičeve žene Marije Sidonije. Za mladega gospoda Ruessensteina bi tako lahko v tem času imeli Konradovega sina iz drugega zakona z Ano Katarino grofico Attems Henrika Konrada (u. 1715),¹⁹ vendar podatek, da je bila na enem od treh portretov »mladih« upodobljena tudi hči, ki je pozneje postala *Closterfrau*, razkriva, da je šlo za portrete otrok Konrada III. iz prvega zakona, torej Janeza Karla, Marije Sidonije in Kordule.²⁰ To tudi povsem ustreza znanim podatkom o porokah Konrada III. – drugi zakon in v njem rojeni otroci so vezani na grad Strmol, kamor se je baron preselil po letu 1649. V inventarju iz leta 1688 je hierarhija portretov drugačna: dva od *Rueßische contrafe* sta stara, dva mlada, trije pa otroški (*khindische*) – torej so portreti Konradovih otrok nastali v času njihovega otroštva. Natančnejšo identifikacijo omogoča šele inventar iz leta 1690, ko komisarji sicer niso več vedeli, kdo sta bili stari *Ruessenstain* in žena, vendar so v drugem paru portretov prepoznali gospoda Ruessensteina in njegovo soprogo, rojeno Raab. Tako lahko naročilo vsaj petih portretov zanesljivo pripišemo Konradu III. baronu Ruessensteinu. Prastari ali zgolj stari gospod pa bi lahko bil Konrad II. s sop-

¹⁹ Kot je pokazal Boris Golec, je baron umrl že leta 1715 in ne 1716; gl. Golec, Valvasorjev izvor, str. 22.

²⁰ Konradovo hčer, dominikanko Kordulo, na podlagi Breckerfeldove genealogije navaja Žvanut, Valvasorjev boter, str. 191, 195.

Slika 4: Severovzhodni del arkadnega dvorišča gradu Hmeljnik, ok. 1930 (zasebni arhiv).

rogo Dorotejo, rojeno Zeidler, in morda je skupaj z njunima portretoma nastal tudi portret njunega očeta oziroma tasta Salomona. Na podlagi teh ugotovitev je mogoče nastanek dveh portretov datirati v čas med letoma 1624, ko sta se Konrad III. in Felicita Raab poročila, in 1647, ko je slednja umrla. Podatek, da so bili njuni trije potomci upodobljeni kot otroci, datacijo njihovih portretov zamejuje v čas med približno letoma 1624 in 1640. Za tri »stare« portrete pa je zaradi pomanjkanja podatkov težje ugotoviti, kdaj so nastali.

Kdo je bil torej naročnik zbirke 30 slik, ki so jih evidentirali leta 1679 na Hmeljniku? Med 17 deli profane vsebine, tremi nabožne in desetimi portreti jih lahko večino postavimo v čas rodbine Ruess von Ruessenstein: sedem rodbinskih portretov, sedem slik z rodbinskim grbom, dva cesarska portreta iz let 1612–1619 (Matija) in 1619–1637 (Ferdinand II.)²¹ ter upodobitev sv. Konrada. Pretežno mitološki motivi preostalih slik zaokrožujejo zbirko, ki jo lahko zanesljivo povežemo z baronom Ruessensteinoma. Za Konrada III. ugotavljamo, da je bil ljubitelj umetnosti, radodaren naročnik in velik posebnost.²² Leta 1630 je bil skupaj s svojim bratom Danijelom povzdignjen v baronski stan s pridevkom »von Ruessenstein«.²³

Nedavne raziskave kažejo, da se je vendarle tudi on ukvarjal z alkimijo. Doslej je namreč za alkimiista v družini veljal samo njegov sin iz drugega zakonika Henrik Konrad.²⁴ Pravzaprav je imel Konrad III. v alkimističnih krogih najpomembnejšo vlogo od vseh članov družine. Odkril je recept za izdelavo zlata, ki naj bi ga predstavil samemu cesarju Ferdinandu III., poleg tega raziskave kažejo, da se je z alkimijo ukvarjal tudi stari oče Konrad I., o družinskih receptih in poskusih izdelovanja zlata pa je še leta 1694 pisal vnuk Konrada III. Aleksander.²⁵ Dosedanja in nova odkritja o umetnostnem naročništvu ter poteh in avdiencah Konrada III. kažejo, da je bil razgledan, podjeten in radoveden gospod, podoba, ki si jo lahko ustvarimo o njegovem očetu Konradu II., pa je manj jasna. Nedvomno so vsaj cesarska portreta obesili na stene v njegovem času, vendar brez zapuščinskega inventarja in natančnejših podatkov o njegovi smrti²⁶ ni mogoče določiti posameznih prispev-

Slika 5: Grajska kapela sv. Pankracija na zahodni strani gradu Hmeljnik, ok. 1930 (zasebni arhiv).

21 Domneva, da je šlo za Ferdinanda II., temelji na identifikaciji v inventarju iz leta 1690, ko so sliko označili za portret cesarja Rudolfa. Malo je verjetno, da bi Ferdinanda III. zamenjali za Rudolfa.

22 Za umetnostna naročila gl. Resman, Oltarna oprema, str. 303–307.

23 Za baronsko diplomu gl. Golec, Valvasorjev izvor, str. 21–22 (op. 76, 79); *Alchemische Labore*, str. 59 (op. 33).

24 Za vprašanje o alkimistični dejavnosti Konrada III. in aktivnosti Henrika Konrada gl. Žvanut, Valvasorjev boter, str. 191–193.

25 Za alkimistično dejavnost Konrada I. in Konrada III. gl. *Alchemische Labore*, str. 60–63. Za Aleksandra gl. Žvab, Baročna alkimija, str. 214.

26 Domneve, da je umrl leta 1644 (Smole, *Graččine*, str. 468), ni mogoče potrditi. V baronski diplomi Konrada Ruessa

kov k ustvarjanju predstavljene slikarske zbirke na Hmeljniku. Zaključimo lahko le, da je nastala v času baronov Ruessenstein, in domnevamo, da je baron Jurij Jankovič, ki je stalno bival v Trebnjem,²⁷ ni dopolnjeval.

SLIKE V ČASU BARONOV ZIERHEIMB

O baronih Zierheimb v literaturi ne najdemo veliko podatkov. Znan je misijonar Ignac, rojen 29. julija 1703 na Hmeljniku,²⁸ osnovne podatke o tistih članih družine, ki so bili lastniki Hmeljnika, navaja Majda Smole.²⁹ V letih po smrti barona Jankoviča sta grad posedovala njegova hči Eva Renata in njen mož Franc Leopold I. Zierheimb, ki je umrl že leta 1688. Poleg večine slik, ki so navedene v Jankovičevem inventarju (identificiramo jih lahko 26), je med Zierheimbovo zapuščino na Hmeljniku popisanih še več kot 25 slik. Poleg lastnega portreta je zapustnik imel majhna portreta cesarja in cesarice, štiri majhne holandske kmečke slike, veliko krajino z jeleni in medvedi, dve cvetlični in dve kuhinjski tihožitji, dve manjši upodobitvi bitk, devet krajin, od katerih je bila ena slikana *mit wasser farben*, dve majhni sliki na pločevino in portret *einer venedischen Molerin*. Navedene motive je mogoče prepoznati v dve leti mlajšem inventarju njegove vdove Eve Renate, za dve sliki z nabožno vsebino in pet starih slik, ki so jih hranili *in der khünder stube*, pa zanesljiva identifikacija ni mogoča. Nabor motivov razkriva standardno opremo bivalnih prostorov plemiških bivališč v drugi polovici 17. stoletja, enako velja za slike v inventarju vdove Eve Renate, v katerem je sicer navedenih še nekaj slik svetnikov in majhna slika z mrtvaško glavo, ki pa so mogoče bile že leta 1688 v otroški sobi. Skupaj je v tem inventarju navedenih 56 slik. Naslednji znani inventar je nastal leta 1715 (revidiranega so sestavili 1717),³⁰ v njem so komisarji popisali 101 sliko, vendar so se pri tem zadovoljili z naštevanjem števila slik po prostorih. Edine izjeme so že omenjena *Naša ljuba gospa s sv. Janezom Krstnikom* v grajski jedilnici,

Slika 6: Ostanke kapele sv. Pankracija ob gradu Hmeljnik, 2023 (foto: Igor Sapač).

dvanajst slik Sibil in majhna slika Bega v Egipt. V jedilnici je bilo skupaj 18 slik, poleg *Naše ljube Gospe* pet portretov, druge so bile krajine in sadna tihožitja. V prostoru za služinčad je bilo 12 raznih slik. V sobi zraven kuhinje so imeli 15 raznih velikih in majhnih slik, v sobi zraven te pa že omenjene *Sibile* ter dve majhni krajini in dve majhni sliki bitk. *Beg v Egipt* so hranili *in den gewolb*, medtem ko je bilo v drugem nadstropju 39 raznih velikih in majhnih slik. Verjetno se med prešteti poleg *Naše ljube Gospe* skrivajo tudi druge slike iz ruessensteinske zbirke, a zadnje zanesljive navedbe vsebuje inventar Eve Renate baronice Zierheimb iz leta 1690. V letih 1715–1740 je Hmeljnik posedoval Franc Adam baron Zierheimb, naslednik baronice Suzane Margarete, ki je posest prodal grofu Paradeiserju, sorodniku po materini strani, in njegovi ženi Alojziji, rojeni Valvasor.³¹

SLIKE NA GRADU HMELJNIK V 18. STOLETJU

SLIKE V ČASU GROFOV PARADEISER

Viri iz časa po letu 1717 in 1740, ko je grad kupil Ernest Engelbert grof Paradeiser, so redki in gle-

von Ruessensteina in njegovega brata Danijela iz leta 1630 se namreč njun oče omenja kot že pokojni. Boris Golec je na podlagi virov zanesljivo potrdil, da je bil Danijel mlajši brat Konrada III.; gl. Golec, Valvasorjev izvor, str. 21 (op. 77). Gl. tudi Žvanut, Valvasorjev boter, str. 189.

²⁷ O Jankovičevem bivanju v Trebnjem po letu 1652 gl. Košir, Imetniki, str. 131. Baron Jankovič in njegova žena Marija Sidonija sta bila dobrotnika kapucinskega samostana v Novem mestu, pokopana sta bila v kapucinski cerkvi, pod kapelo sv. Antona; gl. Benedik in Kralj, *Kapucini na Slovenskem*, str. 595–596; Benedik, *Kapucini v Novem mestu*, str. 197, 199.

²⁸ Leta 1730 je odšel v Paragvaj in se vrnil leta 1767; gl. Bačer, *Gradivo*, str. 131.

²⁹ Smole, *Graščine*, str. 183.

³⁰ SI AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, lit. Z22, 19. 3. 1717.

³¹ Smole, *Graščine*, str. 183.

de slik manj zgovorni. Paradeiserji so na Hmeljniku gospodarili skoraj do konca 18. stoletja, vendar je Ernest Engelbert, ki je umrl leta 1785, šest let pred tem zelo zadolženo posestvo izročil svojemu sinu Karlu.³² Kot kaže, je dogovor zajel tudi grajsko opremo, saj so med njegovo zapuščino leta 1785 popisali predvsem gotovino, nekaj srebrnine, moških oblačil, orožja ter osebnega in hišnega perila.³³ V teh razmerah na Hmeljniku v letih 1717–1793 sploh niso popisovali opreme. A niti z inventarjem Ernestovega sina Karla iz leta 1793³⁴ si ne moremo pomagati. V rubriki, namenjeni slikam, je navedenih samo 19 *Tafel stuck Bilder* in osem nabožnih slik, med njimi kar štiri *Naše ljube Gospe*.³⁵ Njihova vrednost je zelo nizko ocenjena, skupna vrednost celotne hišne opreme na Hmeljniku pa je znašala 116 gld in 22 krajcarjev. Tri leta pozneje je Karlova vdova Marija Ana, rojena Schallenberg, Hmeljnik prodala meščanskemu kupcu Andreju Obrezi.³⁶ O slikah v času Paradeiserjev nimamo drugih podatkov.

A preden se posvetimo 19. stoletju, se ustavimo pri inventarju iz leta 1761, v katerem je popisana zapuščina Filipa Jakoba pl. Grebbina na Hmeljniku. Navedenih je 29 slik v skupni vrednosti 16 goldinarjev in osem krajcarjev, med njimi je bilo 16 portretov, vrednih 12 goldinarjev.³⁷ Kako so te slike prišle na Hmeljnik in kdo je Grebbin sploh bil? Iz uvodnih zapisov in v inventarju navedenih listin je razvidno, da je bil grof Ernest Paradeiser izvršitelj Grebbinove oporoke, kar morda kaže na to, da je ta na Hmeljniku nekaj časa živel – morda že od leta 1755, ko je, potem ko je za kratek čas postal lastnik gradu Mirna na Dolenjskem, le tega prodal.³⁸ Po nekaterih virih pa naj bi bil Grebbin gost na Hmeljniku že od leta 1748. Alfonz Furlan namreč sporoča, da je bil Grebbin »dvorni koncipist« na Dunaju, ki je pozneje služil v vojni pisarni, sicer pa plemenitega rodu in »rojen Hočevanar«.³⁹ Na stara leta se je naselil v Novem mestu, nato pa moral svojo hišo odstopiti vojakom, zato se je leta 1748 preselil na Hmeljnik.⁴⁰ Ta podatek bi pojasnil, zakaj je Grebbin svoje slike – pa tudi knjige in nekaj opreme – prenesel na Hmeljnik. Iz inventarja ne izvemo, kje so slike hranili,

a gotovo je imel na voljo dovolj prostora, ker je bil med njegovo zapuščino tudi *ein altes Clavicord*. Slike nas zanimajo predvsem zato, ker je v literaturi mogoče najti nekaj drobcev, ki kažejo, da je bil Grebbin ljubitelj umetnosti. Nekateri navedbe ga sicer označujejo za slikarja, ki naj bi leta 1760 naslikal freske v kapeli sv. Izidorja ob cerkvi Marijinega rojstva na Trški gori.⁴¹ Grebbin je bil takrat star že približno 70 let,⁴² pri poslikavi pa je verjetno šlo za njegovo naročilo s posvetilom. Ker so freske izpod poznejšega beleža odkrili šele leta 1928, je Viktor Steska sklepal, da je Grebbin naročil oltarno sliko sv. Izidorja v kapeli, ki jo je naslikal Anton Cebej.⁴³ O naročilu slik za kapelico sv. Izidorja je namreč poročal že Breckerfeld, o naročilu fresk pa imamo le skopo poročilo Antona Koblarja.⁴⁴ Drugi viri Grebbina omenjajo kot zdravnika v Novem mestu.⁴⁵ A za našo razpravo je morda pomembnejše, da ga Heinrich Georg Hoff leta 1808 opisuje kot enega najzanimivejših mož s Kočevskega, ki je bil tajnik kabineta nadvojvodinje Elizabete v Bruslju; umrl je na Hmeljniku, svojo knjižnico pa zapustil novomeškemu frančiškanom.⁴⁶ Na podatek o službovanju v Bruslju moramo biti še posebej pozorni zaradi navedbe v seznamu slik v slikarski galeriji v Starem gradu pri Novem mestu, kjer so Breckerfeldi še leta 1789 hranili sliko, ki jo je »z nizozemskega prinesel Filip pl. Grebbin in jo semkaj daroval«.⁴⁷ Podoba dečkov, ki se igrata s koščkom papirja, je Grebbin pripisoval »Gašperju Poussinu«, torej Gaspardu Dughetu (1615–1675). Kaj se je zgodilo s sliko (in z Breckerfeldovo galerijo), ni znano, vendar navedeno omogoča sklep, da je bil Grebbin ljubitelj in poznavalec umetnosti, ki je morda iz Bruslja prinesel še katere od slik, ki so jih popisali v njegovi zapuščini.

Ali je Grebbinova zbirka 16 portretov in 13 drugih slik ostala na Hmeljniku in se (vsaj delno) ohranila v čas med svetovnima vojnoma, ko so na

32 SI AS 309, Zap. inv., šk. 92, fasc. XXXIX, lit. P201, 18. 4. 1785, navaja testament in z izročitvijo povezane listine.

33 SI AS 309, Zap. inv., šk. 92, fasc. XXXIX, lit. P201, 18. 4. 1785.

34 Inventar je bil zaključen 12. septembra 1793.

35 SI AS 309, Zap. inv., šk. 92, fasc. XXXIX, lit. P219, 12. 9. 1793.

36 Smole, *Graščine*, str. 183.

37 SI AS 309, Zap. inv., šk. 38, fasc. XIX, lit. G122, 31. 1. 1761.

38 Baraga, *Grad Mirna*, str. 95.

39 Furlan, *Zgodovina frančiškanskega*, str. 18.

40 Furlan, *Zgodovina frančiškanskega*, str. 18.

41 Gl. Mlekuž et al., *Pot cistercijanov*.

42 Za starost gl. zapis o pokopu v NŠAL, ŽA Novo mesto – kapitelj, Matične knjige, M 1752–1769, fol. 56v.

43 Steska, *Slovenska umetnost*, str. 96.

44 Za Cebejevo avtorstvo in Grebbinovo naročilo slike sv. Izidorja gl. Breckerfeld, *Beitrag*, str. 76, 78. Za Grebbinovo naročilo fresk v kapeli sv. Izidorja, ki so jih prebelili približno sredi 19. stoletja ali malo pozneje, gl. Koblar, *Zgodovina farâ*, str. 23.

45 Mušič, *Zdravstvo starega*, str. 24.

46 Hoff, *Gemälde*, str. 104. Podatke navaja tudi Kavčič, *Znameniti Slovenci*, str. 5. Podatek, da je bil doma s Kočevskega, se morda povezuje s Furlanovim poročilom, da je bil »rojen Hočevanar«. V Grebbinovem inventarju je dejansko zapisano, da je zapustnik 115 na Hmeljniku evidentiranih knjig še za življenja daroval novomeškemu frančiškanom.

47 Steska, Breckerfeldova galerija, str. 76.

portretih (verjetno zmotno) prepoznavali grofe Paradeiserje?⁴⁸ Na podlagi navedenih inventarjev, v katerih je vrednost vseh slik ocenjena, je namreč treba domnevati, da grofje Paradeiserji na Hmeljniku konec 18. stoletja niso hranili družinskih portretov.⁴⁹ Zaradi pomanjkljivih opisov lahko upoštevamo tudi možnost, da so bile leta 1793 med 27 slikami na Hmeljniku tudi tiste iz rusesensteinske in zierheimbske zbirke. A ne glede na to lahko zaključimo, da Paradeiserji niso pomembno dopolnjevali zbirke slik na Hmeljniku. O tem, ali bi Grebbinove slike po njegovi smrti lahko ostale na gradu ali ne, lahko samo ugibamo, pri čemer niti v nadaljevanju predstavljeni poznejši viri niso v pomoč.

GRAJSKI INTERIERJI MED LETOMA 1876 IN 1926

Andrej Obreza, ki je bil po rodu z Vrhniko in poštar v Logatcu, je Hmeljnik kar drago plačal, ker se je kljub plačani kupnini prodajalki Mariji Ani grofici Paradeiser zavezal, da ji bo do njene smrti plačeval vzdrževalnino po 5000 goldinarjev letno.⁵⁰ Bil je tudi najemnik logaškega gospodstva, v letih 1805 in 1809 je pred Francozi menda zbežal na Hmeljnik.⁵¹ Zaradi Obrezovih dolgov so Hmeljnik leta 1827 prodali na dražbi.⁵² Kupil ga je Mihael grof Coronini-Cronberg, ki ga je nato leta 1864 prodal sinu Karlu.⁵³ Ta je dal leta 1866 oceniti vrednost gospodstva, šest let pozneje pa ga je prodal baronu Ernestu Perglasu.⁵⁴

Ali je kateri od navedenih gospodov na Hmeljniku dejansko bival, ga obnavljal ali opremljal v času do leta 1876, ko je grad in posest od barona Perglasa za visoko ceno 84.000 goldinarjev kupil Franc baron Wambolt iz Umstadta v Nemčiji, ne moremo ugotoviti.⁵⁵ Morda je bil na začetku 19. stoletja grad še primeren za umik logaškega poštnega mojstra, a Wambolti so gotovo morali veliko vložiti v njegovo obnovo, če so želeli v

njem udobno bivati. O prenovi Hmeljnika, ki je leta 1876 že potekala, v literaturi zasledimo le nekaj drobcev, iz katerih je mogoče razbrati, da je dal baron Franc urediti prostore za služinčad in toaletne prostore, postaviti peči, obnoviti leseni strop v drugem nadstropju ter obnoviti in opremiti grajsko kapelo.⁵⁶ Vendar pa ohranjeni viri pričajo o tem, da so Wambolti že pred koncem 19. stoletja Hmeljnik razkošno in funkcionalno opremili ter si v njem – verjetno kot prvi izmed lastnikov v 18. in 19. stoletju – ustvarili udoben družinski dom.

GRAJSKI INTERIERJI PO LETU 1895

V arhivu gospostva Hmeljnik sta ohranjena dva inventarja hmeljniške opreme, ki omogočata vpogled v stanje na koncu 19. in konec prve četrtine 20. stoletja. Prvi z naslovom *Inventar der Hopfenbacher Schloß Einrichtung aufgestellt im Juli 1895* je nastajal od leta 1895 – v njem so namreč navedeni tudi predmeti, pridobljeni v letih 1896 ali 1898.⁵⁷ Gre za majhen, v okrašeno usnje vezan notes z nalepko na prvi notranji strani, ki kaže, da je bil izdelan v Frankfurtu. Zvezek je popisana v enotnem rokopisu z nekaj poznejšimi dopolnili dveh parov drugih rok. Inventar naj bi sestavil baron Franc Wambolt, pisava pa je zelo sorodna rokopisu kupne pogodbe za Hmeljnik iz leta 1876. Ob primerjavi z rokopisom baronice Marije o zdravljenju s homeopatijo lahko nekatere od pozneje dodanih zapisov identificiramo – verjetno jih je baronica dopisala po letu 1908, ko je baron Franc umrl.⁵⁸ Strani so ročno obrezane in opremljene z v zlatih črkah natisnjenimi »ploščicami«⁵⁹ z imeni posameznih razdelkov, ki omogočajo pregleden in hiter dostop do podatkov. Oprema je namreč popisana v več rubrikah: *Mobiliar, Weisszeug & Kleidungsstücke, Porzellan und Glas, Keller und Speicher, Bücher & Musikalien, Verschiedenes*. Strani so mestoma precej grobo iztrgane iz zvezka. Ob primerjavi s skoraj identično strukturiranim inventarjem, ki so ga Wambolti dali sestaviti dva meseca prej v svoji rezidenci v Umstadtu, ugotovimo, da v hmeljniškem manjka rubrika *Silber & Gold* v celoti, pod zavihkom za knjige in glasbila pa so prav tako iztrgane vse strani popisa.⁵⁹ Na tem mes-

48 O domnevnih portretih grofov Paradeiser gl. zadnje poglavje.

49 SI AS 309, Zap. inv., šk. 92, fasc. XXXIX, lit. P219, 12. 9. 1793.

50 Smole, *Graščine*, str. 183. Gl. tudi Granda, Preprodaja gradov, str. 710–711.

51 Ogrin, Nekdanji Vrhničani, str. 26.

52 V SI AS 296, Gospostvo Hmeljnik, 1821–1915, šk. 13, je ohranjen cenitveni protokol iz leta 1826.

53 Smole, *Graščine*, str. 183. V SI AS 296, Gospostvo Hmeljnik, 1821–1915, šk. 13, je ohranjena kupna pogodba med očetom in sinom iz leta 1864.

54 Za prodajo gl. Smole, *Graščine*, str. 183. V SI AS 296, Gospostvo Hmeljnik, 1821–1915, šk. 13, je ohranjen cenitveni protokol iz leta 1866.

55 V SI AS 296, Gospostvo Hmeljnik, 1821–1915, šk. 13, je ohranjena kupna pogodba med Perglasom in Wamboltom iz leta 1876.

56 Potočnik, *Hmeljnik*, str. 14, 26, 29, 30, 33, 38. Kapela, v katero so k nedeljski maši prihajali tudi prebivalci sosednjih vasi, je bila gotska, v njej je dal baron Franc Wambolt zgraditi emporo za družinske člane.

57 Opis prostorov in opreme v tem poglavju temelji na podatkih iz inventarja SI AS 296, Gospostvo Hmeljnik, 1821–1915, šk. 13.

58 Prim. SI AS 296, Gospostvo Hmeljnik, 1821–1915, šk. 12, Zvezek zdravljenecv Marije Wambolt.

59 Gl. SI AS 296, Gospostvo Hmeljnik, 1821–1915, šk. 13, Inventar gradu Umstadt, 1895. Z drugo roko je na prvi, še

Slika 7: Na vhodu v kapelo sv. Pankracija ob gradu Hmeljnik, ok. 1930 (zasebni arhiv).

tu se bomo pozorneje posvetili samo prvi rubriki, kjer je oprema inventarizirana po posameznih prostorih. Slike so sumarično navedene, zato inventar omogoča zgolj določanje njihovega števila, ne pa tudi poskusov sklepa o njihovi identiteti. Podobo prostorov je mogoče dopolniti s podatki iz drugih razdelkov, zlasti iz rubrike *Verschiedenes*.

Inventar navaja opremo v 14 grajskih prostorih ter kapeli in zakristiji. Ni navedeno, kateri prostori so v nadstropju, vendar lahko iz poznejših tlorisov in navedb⁶⁰ sklepamo, da so bili v prvem nadstropju salon, jedilnica, spalnica in kuhinja ter tri sobe za goste, v drugem pa spalnici obeh sinov, Huga in Barda, oblačilnica oziroma garderobna soba njunega očeta, soba za dekleta in soba za služinčad. Soba za likanje in pralnica sta bili v pritličju.⁶¹

Popis se začne v grajskem salonu, ki ga na podlagi znanih podatkov ni mogoče zanesljivo identificirati s katerim od prostorov v prvem nadstropju. Če so popisovalci sledili zaporedju prostorov, je bil salon, ki mu je sledila jedilnica, lahko samo poznejši salon barona Huga Wambolta

v južnem grajskem krilu. Znano je namreč, da je bil poznejši srednji salon pred letom 1926 jedilnica.⁶² Po drugi strani pa v inventarju jedilnici sledi spalnica, zato se moramo vprašati, ali zaporedje prostorov v inventarju iz leta 1895 ni morda odvisno od njihove pomembnosti. Opisi so sicer kratki, vendar dovolj povedni, da si lahko ustvarimo sliko o interierju. V salonu je bilo veliko raznega pohištva, nekateri kosi pa so bili opremljeni z grbom družine Wambolt, kar kaže na to, da so bili pripeljani od drugod oziroma morda tudi naročeni na Kranjskem po letu 1876. Poleg dveh rezljanih omar z grbom, od katerih je bila ena knjižna, sta bili tu železna omarica za ključke in kotna omarica v slogu rokoko. V salonu so hranili tudi orožje, in sicer v omari za puške z grbom.⁶³ V prostoru se je bilo mogoče usesti za dve pisalni mizi (rezljano in vloženo), in sicer na pleteni pisalni stol ali na z rožnatim blagom prevlečen pisalni stol, ki je bil gotovo namenjen baronici. Drobnarije in časopise, ki so navedeni v rubriki *Verschiedenes*, so Wambolti odložili na okroglo rezljano mizo, rokokojsko *Zeitungs Tisch*, majhno rdečo mizico in japonsko mizico. Šivalna miza in miza za cigare sta bili iz politiranega mahagonija. Konzola (*trumeau*) z ogledalom je krasila marmorna

ohranjeni strani knjigam namenjene rubrike hmeljnškega inventarja naknadno dopisanih približno dvajset naslovov, na prvem mestu štirje zvezki Valvasorjeve *Slave*.

60 Tlorisi iz ok. 1930 so objavljeni v Potočnik, *Hmeljnik*, str. 41–45.

61 O tem je mogoče sklepati na podlagi navedb v Potočnik, *Hmeljnik*, str. 26.

62 Potočnik, *Hmeljnik*, str. 33.

63 Njeno vsebino, med drugim tri sablje in nekaj lovskih pušk, so zabeležili v rubriki *Verschiedenes*.

plošča, na dveh stojalih so stale knjige, manjkalo ni niti stojalo za rože. Tudi rezljani gugalnik *mit Stükerei* je nosil grb. Ko so se člani družine in njihovi gosti pogreznili v fotelja s prevleko oziroma usedli na rezljana in z usnjem prevlečena rokojska stola z družinskim grbom ali na enega od treh »letečih« stolov (*chaises volantes*), so si lahko na stenah ogledovali dvanajst slik, med katerimi je bil en portret v zlatem okvirju. Kdor si je želel še več udobja, se je lahko zleknil na *chaiselongue*. Stene je krasil tudi zemljevid Kranjske, vmes sta bila pritrjena še jelenova (nagačena) glava in barometer, podoba družinskega salona pa sta zaključevala prapora z grbom, verjetno družinskim.

Za nekdanjo grajsko jedilnico je znano, da je bila v južnem krilu, po letu 1926 so jo uporabljali kot knjižnico in jo zaradi lege imenovali srednji salon. Opreme prostora takrat niso veliko spreminjali – v njem je ostala velika jedilna miza, ki jo navaja inventar iz leta 1895 (takrat jo je prekrival povoščen prt s cvetličnim vzorcem), obdržali so tudi dvanajst rezljanih stolov z družinskim grbom. Grb je bil upodobljen tudi na rezljani kredenci, v kateri so hranili porcelan in steklenino,⁶⁴ ob strani so stale čajna mizica in rezljana mizica z angelom ter igralna miza in ovalna miza iz palisandra. Za počitek po obroku so bili na voljo zofa, dva stola in trije fotelji. Poleg *trumeauja* z marmorno ploščo in ogledalom ter dveh svečnikov girandolle je bilo v sobi razpelo. Čas so kazale tri ure – stoječa, kovinska in srebrna –, nekje je stala še rezljana etažera. Na stenah jedilnice je viselo 16 oljnih portretov. Njihovo število priključuje spomin Grebbinove portrete iz leta 1761, ki jih je bilo prav tako 16, vendar zanesljiva identifikacija ni mogoča.

Pohištvo in predmeti, popisani v spalnici, pričajo o udobju, ki sta ga baron Franc in baronica Marija, rojena baronica Falkenstein, uživala, ko sta zvečer legla k počitku vsak v svojo lepo opremljeno posteljo. Pohištvo v spalnici je razmeroma natančno opisano, bilo je večinoma iz (politiranega) mahagonija, dva kosa sta bila japonska. Poleg dveh ogledal, toaletne mize z vsem, kar spada zraven, in črne vložene knjižne omare je bilo v sobi nekaj foteljev in stolov, šivalni stroj *zum treten*, španska stena in oltar, prekrit s črnim žametom,⁶⁵ pa tudi stoječa ura, dva svečnika, dva angela in šest fotografij v rezljanih okvirjih. Slik

ni bilo veliko: štiri majhne oljne, tri z biblijskimi motivi v zlatih okvirjih, dva portreta (prav tako v zlatih okvirjih), *Mati Božja*, *Srce Jezusovo* in podoba papeža Pija (verjetno IX.) so zaokrožili podoba baronske spalnice.

Tri sobe za goste so bile razmeroma enotno opremljene. V prvi so bili postelja s pripadajočo opremo, nočna mizica ter toaletna miza z ogledalom in toaletnimi potrebščinami, omara za oblačila in komoda, obe iz mahagonija, pisalna miza s pisalnimi potrebščinami, dva svečnika, zofa, nekaj stolov, razpelo iz mavca in podoba papeža Pija IX. v zlatem okvirju.

V drugi »tujski« sobi je bilo manj pohištva, a nekaj več slik, in sicer pet oljnih brez okvirjev, dve oljni v okvirjih, *Srce Jezusovo* in *Sv. Jožef* v zlatih okvirjih, ter *Regina angelorum*. Tretjo sobo za goste je krasila zgolj slika Naše ljube Gospe, oprema pa je bila še skromnejša od tiste v drugi sobi.

Na podlagi razpoložljivih podatkov o razporeditvi prostorov na Hmeljniku okrog leta 1930 lahko za konec 19. stoletja sklepamo, da sta mlada barona imela sobi v drugem grajskem nadstropju. Spalnica barona Huga, ki je bil v času nastajanja inventarja star 14 do 17 let, je bila skromno, vendar funkcionalno opremljena. Poleg postelje, dvojne omare za oblačila, pletene sedežne garniture in dveh komod, nekaj mizic, stolov, naslanjača in ogledala je bilo v njej šest slik, od teh tri manjše, ena oljna brez okvirja ter *Mati Božja* in *Srce Jezusovo* v zlatih okvirjih. Navedbi stiskalnice za rastline in zelene *Botanisierbüchse* kažeta, da se je Hugo zanimal za botaniko. Baron Bardo je bil leta 1895, ko so začeli sestavljati inventar, star komaj enajst let, vendar predmeti v njegovi – sicer podobno opremljeni – sobi kažejo, da se je morda zanimal za slikanje in fotografijo. Hranil je škatlo s potrebščinami za slikanje, več (fotografskih) albumov in deset stoja za fotografije. Bardovo spalnico je krasilo deset slik – štiri manjše, ena oljna v črnem okvirju, podoba sv. Elizabete (prav tako v črnem okvirju) in štiri majhne slike iz mavca. Pozornost zbujajo tudi kipci, in sicer dve razpeli, kip Matere Božje in polomljen kip Srca Jezusovega.

Oblačilnica barona očeta je bila skromno opremljena. Sestavljačev inventarja se je potrudil zapisati, da so bile nekatere toaletne potrebščine obnovljene leta 1891. Tudi v tej sobi je visela slika Srca Jezusovega, poleg nje pa še 13 slik, in sicer dvanajst oljnih brez okvirjev in ena oljna v zlatem okvirju. Iz navedbe morda lahko sklepamo, da je bilo vsaj dvanajst takšnih, ki so bile v gradu oziroma v tem prostoru že pred prihodom družine Wambolt.

Poleg oblačilnice je bila soba za dekleta. Baron Franc in baronica Marija sta imela šest otrok,

⁶⁴ Popis porcelana v kredenci (*buffet*) v jedilnici vsebuje razdelek *Porzellan und Glas*. Porcelan so sicer hranili predvsem v omarah v tako imenovani *Gaderobe* – prostoru, ki ga v inventarju ni mogoče zanesljivo identificirati.

⁶⁵ Predmeti, ki so stali na njem, so opisani v razdelku *Verchiedenes*.

Slika 8: Portal kapele sv. Pankracija ob gradu Hmeljnik z grbom baronov Falkenstein, ok. 1930, INDOK center, fotodokumentacija (© Ministrstvo za kulturo, INDOK center).

od katerih so Ana, Klara in Feri umrli v otroštvu.⁶⁶ V skromno opremljeni sobi s po tremi posteljami, omarami za oblačila in umivalniki je bila ena sama sličica Srca Jezusovega. Prav takšno sličico je imela v svoji sobi tudi služinčad, zato je treba sklepati, da je šlo pri večini slik, za katere ni posebej navedeno, da so oljne, za bolj ali manj navadne tiske.

Obravnavani inventar poleg vpogleda v bivalno kulturo kranjskega plemstva konec 19. stoletja prinaša izjemno dragocen popis opreme v sedaj razvaljeni grajski kapeli, ki je stala ob grajskem obzidju ob dostopni poti na grad (sl. 5–7). V pozni gotiki prenovljena poznoromanska kapela, posvečena sv. Pankraciju, je imela še v času Wamboltov tristrano sklenjeni prezbitერიj, ki je imel sprva najbrž rebrasti obok.⁶⁷ V kapelo je vodil polkrožno sklenjeni portal z robovi, prirezanimi na ajdovo zrno.⁶⁸ Na emporo, ki jo je dal zgraditi baron Franc, je vodil manjši, a bogato profiliran poznogotski »pazduhasti« portal z ravno preklado. Na vratih je bil grb družine Falkenstein (sl. 8). Šilastoločna okna na zahodni strani z opečnimi ostenji so bila v končni obliki verjetno plod Wamboltove regotizacije v 70. in 80. letih 19. stoletja.⁶⁹

Oprema kapele je bila leta 1895 dokaj natančno evidentirana. Na velikem oltarju in zraven njega so bili kipi sv. Pankracija, sv. Jožefa in sv. Antona (verjetno Padovanskega),⁷⁰ razpelo, šest velikih in dva majhna svečnika, dve večni luči (ena povsem nova iz leta 1894), tri mašne table v zlatih okvirjih in leseno razpelo z zlatimi žarki. Manjša grba Paradeiserjev sta ohranjala spomin na prejšnje lastnike Hmeljnika, večja – morda aliančna – pa sta pripadala družinama Wambolt in Falkenstein. Dve pločevinski koriti za rože sta morda stali na majhnih zložljivih hrastovih mizicah, poleg misijonskega križa in zvona za ministrante je bil še en zvon na izhodu v zakristijo, po tleh so razprostrli dve rdeči preprogi, ob spovednici je bil na voljo majhen klečalnik. V kapeli sta bila še oltarja Materje Božje in sv. Notburge, na katerih sta stala kipa Naše ljube Gospe sv. Srca in sv. Notburge. Na oltarju je stal tudi praški Jezušček, izdelan leta 1891.⁷¹ Kapelo sta krasili še podobi Marije Pomocnice in sv. Obličja Jezusovega v črnem pozlačenem okvirju, zatem kipa sv. Frančiška Regisa in sv. Izidorja ter še dva grba Paradeiserjev. Na gosposki empori, ki jo je dal zgraditi baron Franc Wambolt, je bilo nekaj klečalnikov in klopi, kipi

⁶⁶ Potočnik, *Hmeljnik*, str. 15.

⁶⁷ Sapač, *Grad Hmeljnik*, str. 10.

⁶⁸ Sapač, *Grad Hmeljnik*, str. 10.

⁶⁹ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 98; Sapač, *Grad Hmeljnik*, str. 10.

⁷⁰ Iz zapisa je razvidno, da so slednja z novima zamenjali leta 1897.

⁷¹ Enega praških Jezuščkov s Hmeljnika je Philipp Wambolt, starejši sin Huga in Ludvike, veliko pozneje videl v eni bližnjih cerkva; gl. SI ZAL NME/0177/001 Korespondenca in gradivo Philippa Wambolta, 1933–1994.

sv. Filomene, sv. Ekspeditusa in sv. Juda Tadeja ter velika slika Srca Jezusovega v zlatem okvirju. V kapeli in zakristiji – pa tudi v drugih grajskih prostorih – so Wambolti hranili bogato zbirko mašnih oblačil, ki je pozneje zbujala pozornost tako javnosti kot tudi konservatorja Franceta Steleta.⁷²

GRAJSKI INTERIERJI MED LETOMA 1908 IN 1926

Baron Franc Wambolt je umrl 16. februarja 1908 na Hmeljniku.⁷³ Posestvo je 25. januarja 1909 podedovala njegova vdova Marija, ki je še nekaj let upravljala posest ter nadaljevala s homeopatskim zdravljenjem ljudi in živine, s čimer se je njen mož dolgo ukvarjal.⁷⁴ Za najstarejšega sina je dal oče še pred smrtjo zgraditi vilo na posestvu nedaleč stran od gospodarskega poslopja.⁷⁵ Hugo se je leta 1905 poročil z grofico Harrach, s katero sta po letu 1907 živela večinoma v dvorcu Frischau na Moravskem. Hugova mati, baronica Marija, je umrla leta 1915, lastnik Hmeljnika je postal tri leta pozneje.⁷⁶

Drugi ohranjeni inventar grajske opreme z naslovom *Inventar der Herrschafts-Einrichtung auf Schloss Hopfenbach*, ki obsega zgolj nekaj popisanih strani, ni datiran.⁷⁷ Glede na to, da je v njem nekdanja baronova oblačilnica postala samo *Ankleidezimmer* in da je gospa baronica medtem dobila lasten salon, medtem ko sta sobi Huga in Barda postali sobi »mlajšega« in »starejšega« sina, bi lahko domnevali, da je popis nastal v času med letom 1918, ko se je rodil mlajši sin Huga Wambolta, in pred letom 1926, ko so po naročilu slednjega začeli z drugo večjo prenovo in preureditvijo gradu.⁷⁸ Poimenovanje prostorov in njihov razpored se namreč ujema s popisom iz leta 1895, prav tako se delno ujema opis opreme.

Inventar je pravzaprav ročno pisan osnutek za cenilni inventar, ki je bil precej velikopotezno

zasnovan.⁷⁹ V uvodnem delu je navedenih 13 rubrik, v katerih naj bi ocenili vrednost hmelnjske opreme: A. *Kunst-Gegenstaende, Rococo und seltene Stücke*; B. *Moebel, Teppiche und Vorhaenge*; C. *Uhren. Broncen. Sonstige Metalle. Bilder*; D. *Betten mit Zübehoer*; E. *Tafelsilber, Porcellan und Kristal*; F. *Küchengeschirr*; G. *Tafel-, Bett- und Haus-Waesche*; H. *Herrschafts-Garderobe mit Pelzen und Schmuck*; I. *Dienerchafts- Garderobe*; K. *Bücher, Bilderwerke u. Karten*; L. *Kapellen-Einrichtung*; M. *Reiserequisiten*; N. *Stall und Jagdrequisiten nebst einigen Waffen*. Načrtovana zasnova iz popisa ni razvidna, prav tako so vrednosti navedene samo za opremo v prvem prostoru. Tokrat so navedena tudi nadstropja. V prvem so opremo inventarizirali v osmih prostorih: knjižnici, ki je bila hkrati dnevna soba (in ki je po opisu pohištva sodeč identična z nekdanjim salonom), jedilnici, baroničinem salonu, kuhinji, kuhinjski shrambi, sobi za služinčad, mali sobi za goste in na hodniku. V drugem nadstropju je navedenih devet prostorov: sobi za mlajšega in starejšega sina, spalnica, velika soba za goste, likalnica s štirimi kamrami za služinčad, garderoba, mala soba za goste, oblačilnica in hodnik. V tretjem nadstropju je bila ropotarnica, v kapeli pa so samo na hitro prešteli in ocenili vrednost stolov, kipov, zvonov, svečnikov in svetilk. Popis se na prvi pogled ne razlikuje veliko od tistega iz leta 1895, vendar je precej krajši in združuje razne vrste opreme po prostorih, ne pa tudi po rubrikah. Posameznih kosov večinoma ni mogoče identificirati, predvsem zaradi presplošnih ali skupnih opisov. Po drugi strani pa je v njem tudi nekaj zapisov, ki ne sodijo v rubriko, namenjeno pohištvu. Zato se bomo na tem mestu posvetili prav tem podatkom, pri (sicer redkih) poskusih istovetenja posameznih predmetov pa se bomo osredotočili predvsem na slike.

Pri opisu grajske knjižnice (nekdanjega salona) naletimo na prvi nov podatek: tukaj so hranili nekaj manj kot 1500 knjig, vrednih 5000 kron, ki so jih v inventarju iz leta 1895 bodisi popisali v knjigam namenjeni in pozneje iztrgani rubriki bodisi jih takrat še ni bilo. V knjižnici je bilo še vedno dvanajst slik (pet v rezljanih okvirjih), ki se jim je pridružila na medenino slikana podoba Matere Božje z osmimi svetniki v rezljanem okvirju. Njena vrednost (380 kron) je za več kot dvakrat presegala skupno vrednost vseh dvanajstih slik v tem prostoru (180 kron).

V grajski jedilnici je viselo še deset deloma družinskih portretov, trije so bili po mnenju po-

72 Naši gradovi, str. 337: »Zakristija poleg kapelice hrani celo bogastvo v zbirki mašnih oblek, kakršnih nima marsikatera bogata farna cerkev. Tu so plašči iz težke svile in brokata s težkim in zlatim vezivom, vse deloma ročno delo baronove matere, gospe in gospodičen, deloma darila raznih visokih osebnosti iz prejšnjih dob.« Gl. tudi Stele, Varstvo spomenikov, str. 89.

73 Imel je 79 let, truplo so prepeljali v Nemčijo in ga 26. februarja pokopali v družinski grobnici v Birkenauu (Hessen); NŠAL, ŽA Mirna peč, Matične knjige, M 1875–1913, pag. 301.

74 Wambolt v svojih spominih piše, da je imel ded homeopatsko lekarno, ki so jo potem hranili na podstrešju; gl. SI ZAL NME/0177/001 Korespondenca in gradivo Philippa Wambolta, 1933–1994. Za homeopatsko dejavnost baronice Marije gl. Židov, Baronica Maria Wambolt.

75 Potočnik, *Hmeljnik*, str. 24–25.

76 Za prenose lastništva gl. Smole, *Graščine*, str. 183.

77 SI AS 296, Gospodstvo Hmeljnik, 1821–1915, šk. 13.

78 Za opis gradu in prostorov v času okrog 1930 gl. Potočnik, *Hmeljnik*, str. 26–39.

79 Opis prostorov in opreme v tem poglavju temelji na podatkih iz inventarja SI AS 296, Gospodstvo Hmeljnik, 1821–1915, šk. 13.

pisovalca *altdeutsche*, dva portreta v rezljanih okvirjih pa sta bila naslikana v tempera tehniki. Ali je torej v jedilnici ostalo še 15 od 16 portretov iz leta 1895 ali pa je bilo starih samo 13, medtem ko sta bila portreta v rezljanih okvirjih nova (in temu primerno ocenjena na 600 kron), iz zapisov ni mogoče razbrati. Zato pa inventar vsebuje dragocen zapis o srebrnini, ki so jo Wambolti takrat hranili v jedilnici: navedba 58 kg srebra ter še dveh srebrnih razpel in prav takšnih modelov za piškote je ena redkih informacij o dragocenostih, ki sta jih baron Hugo Wambolt in baronica Ludvika skupaj s tistimi, ki sta jih prinesla z Moravskega, pozneje hranila v tako imenovani *silberkammer*.⁸⁰

Sodeč po opremi in zaporedju prostorov bi lahko bil baroničin salon nekdanja spalnica barona in baronice. Zaradi bogate opreme si zasluži posebno pozornost. V zgornjem delu omare za steklenino so hranili 39 kosov deloma zelo dragocenega porcelana in tri kristalne posode. Prostor so krasile tudi tri stare kitajske vaze, ki jih v starejšem inventarju ne najdemo. Poleg 13 uokvirjenih bakrorezov, litografij in fotografij je bilo v sobi 20 oljnih slik brez navedbe motivov ali okvirjev, ki jih ni mogoče identificirati.

Iz opisa opreme v kuhinjski shrambi razberemo, da so tam hranili porcelan in kristalni servis za 36 oseb ter razne druge kose porcelana in kristalnega stekla. Poleg kuhinje, sobe za služinčad in hodnika, kjer sta bila dva obešalnika, stojalo za dežnike, *trumeau* z ogledalom, viseča svetilka in trije jelenovi rogovi, je bila v prvem nadstropju še vsaj ena (zelo skromno opremljena) soba za goste.

V sicer skromno opremljenih sobah obeh sinov v drugem nadstropju je bilo skupaj 15 slik, od teh tri oljne, med njimi na baker naslikan *Beg v Egipt*. V spalnici z dvema posteljama, ki je verjetno pripadala baronu Hugu in baronici Ludviki, je bilo obešenih več kot 25 slik. S srebrnim okvirjem se je ponašala *ein Spanisches Muttergottes Bild* na zlati podlagi, štiri oljne slike so imele zlate rezljane okvirje, poleg njih pa je bilo v prostoru še 20 manjših slik neznane vsebine v različnih okvirjih. Razen dvanajstih oljnih slik večinoma brez okvir-

jev, ki so jih – enako kot v starejšem inventarju – popisali v oblačilnici, je bilo v drugem nadstropju le še nekaj bakrorezov in litografij, katerih vsebina ni navedena. Kljub skromnosti podatkov sta obravnavana popisa opreme zelo pomembna za nadaljnje raziskovanje grajskih interierjev na Hmeljniku, saj analiza teh in drugih ohranjenih dokumentov razodeva njihovo podobo pred zadnjo veliko prenovu gradu in selitvijo opreme dvorca Frischau na Hmeljnik ter nastankom (sicer redkih) znanih fotografij grajskih prostorov.

IZHODIŠČA ZA RAZISKAVE USODE PREDSTAVLJENIH HMELJNIŠKIH SLIK IN OPREME

Za nadaljnje raziskave so pomembne ugotovitve, da je bilo konec 19. stoletja na Hmeljniku več kot 80 slik, od tega najmanj 46 oljnih. Portretov je bilo skupaj 19, in sicer 16 oljnih v grajski jedilnici ter trije drugi, ki so bili razdeljeni med salon in spalnico. Kot kaže, so Wambolti oljne portrete, ki so bili v Hmeljniku pred njihovim prihodom, obravnavali kot podobe grofov Paradeiserjev, oznaka pa se je ohranila vse do začetka druge svetovne vojne. Po spominu družinskih članov je bil zabeležen podatek, da so po medvojni prenovi gradu v eni od sob za goste v drugem nadstropju hranili portrete Paradeiserjev.⁸¹ France Mesesnel pa je leta 1941 poročal, da je v severovzhodnem traktu velika dvorana z lesenim stropom in »lepimi družinskimi portreti Paradajzarjev«. Glede na opis prostora lahko sklepamo, da je Mesesnel mislil na portrete v novi grajski jedilnici, ki pa so jo Wambolti medtem opremili s portreti iz dvorca Frischau. Kaže torej, da so pred drugo svetovno vojno hmeljniške portrete iz 17. stoletja nekritično obravnavali kot portrete prejšnjih lastnikov. A na podlagi obravnavanih inventarjev lahko vendarle sklepamo, da portreti Paradeiserjev nikoli niso bili del hmeljniške opreme in da je 16 portretov, ki so jih po letu 1926 iz stare jedilnice premestili v drugo nadstropje, nekoč pripadalo Filipu Jakobu pl. Grebbinu. Nekaj desetletij pozneje so edini na gradu evidentirani portreti še vedno viseli v jedilnici; bilo jih je 15, med njimi deset oljnih. Koliko jih je dejansko dočakalo leto 1942 in požig gradu, bomo morda lahko natančneje določili po primerjalni analizi drugih inventarjev in relevantnih virov.

O drugih oljnih slikah, navedenih v obeh wamboltskih inventarjih, si je še težje ustvariti kakršno koli predstavo. Natančneje so namreč

⁸⁰ O varovanem prostoru, v katerem so poleg srebrnine hranili grajski arhiv in dragocena oblačila, ter njegovi usodi gl. Potočnik, *Hmeljnik*, str. 35, 119; v opombi 43 na str. 127–128 je seznam srebrnine, ki ga je leta 1948 po spominu sestavil Wamboltov upravitelj Karl Killian. Kaj se je zgodilo z dragocenostmi, ni znano. Po podržavljenju Hmeljnika so oblasti še leta 1947 poskušale izslediti »narodno imovino bivše graščine Hmeljnik«, ki so jo leta 1942 s Hmeljnika odnesli okoliški prebivalci, pri čemer so posebno pozornost namenjali iskanju grajske srebrnine; gl. SI ZAL NME/0025, Okrajni ljudski odbor Novo mesto, 1945–1965, šk. 25, št. 3792.

⁸¹ Potočnik, *Hmeljnik*, str. 30.

⁸² INDOK, Spisovno gradivo, grad Hmeljnik, zapiski Franceta Mesesneta, VI, 1941, fol. 37.

navedene samo nabožne podobe, med katerimi pa skorajda ni bilo oljnih slik – domnevamo lahko, da je šlo večinoma za tiske in akvarele. Slika (ali slike) Matere Božje z osmimi svetniki na mendenini iz knjižnice je omenjena samo enkrat, o njej nimamo natančnejših podatkov. Enako velja za »špansko« *Mater božjo* z zlatim ozadjem iz baronske spalnice. Morda so oljno sliko na baker z Begom v Egipt iz sobe mlajšega sina Huga Wambolta evidentirali že leta 1715 med zapuščino baronice Suzane Margarete Zierheimb in morda bi lahko navedbo *Regina angelorum* v eni od sob za goste iz leta 1895 povezali z zelo kakovostno *Marijo kraljico angelov* iz prve polovice 17. stoletja, ki jo hrani Dolenjski muzej,⁸³ vendar je istovetnost težko dokazati. Treba je namreč priznati, da o slikah, ki so jih pred letom 1926 hranili na Hmeljniku, tudi v poznejših virih in literaturi ni mogoče najti veliko podatkov, ki bi lahko služili kot zanesljiva podlaga za raziskavo njihove poznejše usode. Nekatero hmeljniško sliko so bile pred požigom gradu leta 1942 spravljene na varno, po letu 1945 zavarovane v Okrožnem zbirnem centru v Novem mestu, leta 1947 prepeljane v Federalni zbirni center v Ljubljani in pred letom 1951 oddane v Narodni muzej (Slovenije), kjer so še danes.⁸⁴ A za zdaj ni mogoče z njimi z gotovostjo povezati nobene od v prispevku obravnavanih slik. Čeprav gre pri ohranjenih slikah pretežno za portrete iz 17. stoletja, so dosedanje raziskave pokazale, da je med njimi le peščica takšnih, ki bi pogojno lahko bili del starejše hmeljniške zbirke. Med drugim gre za štiri cesarske portrete, celopostavni portret moža in portret dame ter *Moža s srebrno verižico* iz Narodnega muzeja Slovenije. Celopostavni portret moža (sl. 9)⁸⁵ so Wambolti poskušali predstaviti kot podobo enega svojih prednikov, pozneje je pogojno obveljal za portret grofa Paradeiserja, kar ne drži, saj upodobljena oblačila kažejo na prvo polovico 17. stoletja. Vsekakor portreta v Jankovičevem inventarju ne zasledimo. Celopostavni portret ženske je – kot je bilo že predlagano – občutno preslikan portret Eleonore Gonzaga (1630–1686), vdove cesarja Ferdinanda III. (sl. 10),⁸⁶ ki ga v Jankovičevem inventarju prav tako ni. V doslej neidentificirani *Dami v obleki s perlam* (sl. 11)⁸⁷ na podlagi primerjave s sočasnimi gra-

fikami prepoznamo drugo ženo cesarja Leopolda I. Klavdijo Felicito, ki je umrla leta 1676, torej bi portret moral že biti del Jankovičeve zapuščine, a ga v njegovem inventarju ne zasledimo. *Dama z agrafo*⁸⁸ je morda Leopoldova tretja žena, cesarica Eleonora Magdalena, a edini portret cesarice, ki ga obravnavani hmeljniški inventarji navajajo, je bil majhnega formata, ta pa je velik. *Dame z ogrlico* (sl. 12)⁸⁹ ne moremo identificirati, čeprav bi glede na čas nastanka prav tako sodila v Jankovičevo zapuščino. Za portret cesarja, ki trenutno velja za Matijo (sl. 13),⁹⁰ a na podlagi primerjave z drugimi portreti predlagamo, da gre za Ferdinanda II., bi se lahko vprašali, ali ne gre za prav tistega, ki je naveden v treh hmeljniških inventarjih 17. stoletja, vendar zanesljivega pritrdilnega odgovora ni mogoče podati. Ostane portret moža s srebrno verižico in nenavadno črno čepico (sl. 14),⁹¹ v katerem bi morda lahko videli (posthumni) portret Salomona Zeidlerja, vendar je tudi ta predlog na precej trhljih nogah in prav tako pomeni zgolj šibek poskus, da bi za sedanj in prihodnji čas ohranili vsaj nekatera dela, ki so grajske sobane na Hmeljniku krasila pred prihodom družine Wambolt. Kljub temu pričujoča študija grajskih zbirk in interierjev služi kot eno prvih izhodišč za nadaljnje raziskave podobe ter poznejše usode hmeljniških zbirk in opreme – tudi tistih, ki sta jih baron Hugo in baronica Ludvika Wambolt po letu 1926 na Hmeljnik prepeljala iz dvorca Frischau na Moravskem.⁹²

FINANCIRANJE

Raziskave za prispevek so potekale na ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta, v okviru raziskovalnega programa *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6-0061), ki ga iz državnega proračuna financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS). Del raziskav je financiral ZRC SAZU v okviru Razvojnega stebra financiranja (Nove sheme mednarodnega preboja, Pot do odlične objave – projekt *Art Collections, Collectors, and Collecting Points in Slovenia 1940–1970*).

83 Za sliko, ki sicer velja za Marijino vnebovzetje, gl. Matijević, *Stalna likovna razstava*, str. 30.

84 Komič Marn, *Nationalised and »Socialised«*.

85 Za portret gl. Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 169 (kat. št. 575).

86 Za portret gl. Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 151–152 (kat. št. 473).

87 Za portret gl. Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 149–150 (kat. št. 460).

88 Za portret gl. Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 151 (kat. št. 468).

89 Za portret gl. Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 150 (kat. št. 465).

90 Za portret gl. Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 173–174 (kat. št. 598).

91 Za portret gl. Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 151 (kat. št. 469).

92 Za pomoč pri transkripciji arhivskih virov in zbiranju gradiva o družini Wambolt se najlepše zahvaljujem dr. Mihlu Preinfalku, za pomoč pri pripravi slikovnega gradiva pa mag. Andreju Furlanu.

PRILOGE

PRILOGA 1

SI AS 309, Zap. inv., šk. 46, fasc. XXIV, lit. J8,
3. 5. 1679, Jurij Jankovič Bribirski, Hmeljnik
10

Bilder

Ain Vnser Lieben Frauen bildet mit H: Johane Bapta

Item ain Pildt S. Conradi

Ain anders bildt Christi

Vier gleiche stugkh der Sinen, alhs auditus, gustus,
adoretus, et tactus.

Zwey in gleicher Grösse Kheysers Mathiae et
Ferdinandi Contrafect,

Ein bildt Judicium Paridis

Vier gleiche stugkh der Thugendten, mit dem

Ruessischen Wappen

Die vier Allementae

Zwey Poietische gedacht mit dem Ruessischen
Wappen

II

Ain Pildt Charitas

Deß alten Hrn von Ruessenstain vnd seiner frauen
Contrafe

Deß jungen Hrn von Ruessenstein vnd seiner freylen
schwester hernoch wordener Closterfrau Contrafe

Deß Hrn Sallomon Zeiller Contrafee

Deß Hrn Vhröhns von Ruessenstain vnd seiner
Ehefrauen seel: Contrafee

Ein Pildt Cornu Amolthae

PRILOGA 2

SI AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z13,
22. 12. 1688, Franz Leopold baron Zierheimb,
Hmeljnik

15

Bilder vnnd Spiegel

Vnser Lieben frauen vnnd H. Johannes bildt 1

Alte Khays: Contrafe 2

Alte Rueßische Contrafe 2

Item Ingere deto 2

Item Khindische deto 3

Hierschen vnnd Peeren Genandt grosse Landschafft

I

Zeilers Contrafe 1

Plum berch Stukh 2

Ain Stukh von fruchten, fleisch, vnnd fischen 1

Hollendische Pauern Stükhlein 4

Crucifix 1

Vnser Lieben Frauen bildet mit vergulten Ramen 1

16

Deß herrn seel: Contrafe 1

Landschafften mit Schlachten 2

Bildt mit fruchten 1

Landschafft mit schwarzen Ramen 1

Item khleine Landschafft 1

Der Menschen Sün Stukh 4

Spiegl mit guldenen Ramen bey einer Ellen Lang 1

Ain bült Venus Mercurius vnd Cupido 1

Item ain anders büldt die Bezwungung Lucretiae 1

Landschafften mit Zier vergulten Ramen 3

Gleiche prust bilder mit zier vergulten Ramen 4

17

Contrafe einer Venedischen Mollerin 1

Mit dem Ruessenstainischen Wapen bild Stukh 4

Landschafft Zier vergult 1

Khleine deto ob der thür 1

Spanische Wandt mit 8 flügelen, vnd mit öll farben
gemahlen 1

Zwey khleine stukhlein Khayser, und die Khayßerin
idest 2

Ain bilt Ecce Homo 1

Ain bilt Juditium Paridis

In der Khünder Stuben alte bilder stukh 5

Khleines Landschafft 1 mit wasser farben 1

Item 2. khleine pülder auf khupfer gemahlen

Samaritan genandt idest 2

PRILOGA 3

SI AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z14,
6. 4. 1690, Eva Renata baronica Zierheimb,
Hmeljnik

57

Bilder

In der Taffel Stuben

Ein bilt vnnser Lieben frauen mit vnndtergesetzten
Ruessischen wappen idest.

Ein Contrafe Sebastian Zeillers.

"Contrafee Herrn Canraden von Ruessenstein, vnndt
seiner frauen Ehegemachlin gebuhrner von Raab.

Item "2" andere alte Contrafe eines alten Herrn
Rueßen vnnd seiner frauen.

3. Contrafe der Ruessischen Kündler.

2. Khayserliche Cantrafe. Mathiae vnd Rudolphi.

58

2. pluemen Stükhlein.

Ein frucht: vnndt Kuchlstukh.

Ein grosse Lanndtschafft.

4. khlein Hollendische stükhlein.

Ein gemachlene spänische Wandt.

In der stuben Cammer.

2. feldt schlachtlein

1. Landschafft Stükhl.

1 frucht: vnndt Khuhl Stügkhl

4. stukh der 5. Sünen.

Item ein khleines Landschafft 1.

Ein stükhl Judicium Paridis.

Des Herrn von Cirhaimb Contrafe.

Ein Contrafe einer gebornen frauen Warbin.

59

4. *Elementen Bilder.**Mehr 3. Landschaft pilder**Ein stukh Cupidinis etc.**Ein stukh Lucraetiae.**Ein stukh einer Venetianischen machlerin.**Mehr ein grosses Landschaft stukh.**Item ein khleiners deto**4 stukh Virtutum.**2. khleine pilder an Kupfer pletern gemächlen.**Ein bildt "S" Dorothea.**Ein Bildt S: Augusti.**Ein bilt Ecce Homo.**Ein bilt S: Nicolai.*

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

INDOK – Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije,
Informacijsko-dokumentacijski center
Spisovno gradivo, grad Hmeljnik.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, R 1643–1653.

ŽA Novo mesto – Kapitelj, M 1752–1769.

ŽA Mirna peč, M 1875–1913.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 296, Gospostvo Hmeljnik, 1821–1915.

AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželne-
ga sodišča v Ljubljani.

AS 2048/I, Listine knezov Auersperg (Turjaških),
1256–1881.

SI ZAL NME – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota
Novo mesto

NME/0025, Okrajni ljudski odbor Novo mesto,
1945–1965.

NME/0177, Gospostvo Hmeljnik, 1740–1994.

LITERATURA

Alchemische Labore. Praktiken, Texte und materielle Hinterlassenschaften / Alchemical Laboratories. Practices, texts, material relics (ur. Sarah Lang, Michael Fröstlin in Patrick Fiska). Graz: University Library Publishing, 2023. DOI: <https://doi.org/10.25364/9783903374041>

Bačar, Karel: Gradivo za Dolenjski biografski leksikon (66). *Rast* 12, 2001, št. 1, str. 131–136.

Baraga, France: *Grad Mirna v srednjeveških listinah*. Mirna: Studio 5 Mirna, 2005.

Benedik, Metod in Kralj, Angel: *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih: Nekdanja Štajerska kapucinska provinca*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze, 1994.

Benedik, Metod: Kapucini v Novem mestu. *Zgodovinski časopis* 48, 1994, št. 2, str. 195–216.

Breckerfeld, Franz Anton von: Beitrag zur Topographie von Krain. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 1848, str. 74–81.

Fabjančič, Vladislav: *Knjiga ljubljanskih hiš in njih prebivalcev. II. del, Novi trg*. Ljubljana, 1944 (tipkopis v Zgodovinskem arhivu Ljubljana).

Furlan, Alfonz: Zgodovina frančiškanskega samostana in cerkve v Novem mestu. *Dolenjske novice* 35 (30. 1. 1919), št. 5, str. 17–18.

Golec, Boris: Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (3. del). *Kronika* 62, 2014, št. 1, str. 15–66.

- Granda, Stane: Preprodaja gradov in zemljiških gospostev na Kranjskem v 19. stoletju. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 699–720.
- Hoff, Heinrich Georg: *Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain, und demselben einverleibten Istrien: ein Beytrag zur Völker- und Länderkunde*, 2. Laibach: Heinrich Wilhelm Korn, 1808.
- Horvat, Jasna in Kos, Mateja: *Zbirka slik Narodnega muzeja Slovenije*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011.
- Kavčič, Fridolin: Znameniti Slovenci. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 9, 1899, št. 1, str. 1–19.
- Koblar, Anton: *Zgodovina farâ Ljubljanske škofije. Tretji zvezek: Zgodovina Šempeterske fare pri Novem mestu*. Ljubljana: Klein in Kovač (Eger), 1886.
- Komelj, Ivan: Grad kot spomeniškovarstveni problem v času med obema vojnama. *Varstvo spomenikov* 25, 1983, str. 13–32.
- Komić Marn, Renata: Nationalised and »Socialised«. The Provenance and Identity of the Baron Wambolt Portrait Collection and its Reception in Post-1945 Slovenia. *Santander Art and Culture Law Review* 11 (2025) (v tisku).
- Kosi, Miha in Bizjak, Matjaž in Seručnik, Miha in Šilc, Jurij: *Historična topografija Kranjske*. Ljubljana: Založba ZRC, 2021. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612549749>
- Košir, Matevž: Imetniki preddvorskega gospostva v 17. stoletju in njihove družine. *Preddvor v času in prostoru. Zbornik občine Preddvor* (ur. Tone Roblek). Preddvor: Občina, 1999, str. 131–141.
- Matijevec, Jožef: *Stalna likovna razstava Dolenjskega muzeja*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 2007.
- Mlekuž, Luka in Okorn, Marko in Polajnar Frelih, Nataša in Primec, Sara in Trnovšek, Tadej: *Pot cistercijanov. Odkrijte bogato kulturno dediščino, ki so jo skozi stoletja za seboj zapustili cistercijani!* (ur. Luka Mlekuž). Stična: Muzej krščanstva na Slovenskem, 2023.
- Mušič, Drago: Zdravstvo starega Novega mesta. Novomeški zdravniki od 16. do 19. stoletja. *Kronika slovenskih mest* 7, 1940, št. 1, str. 19–25.
- Naši gradovi. Hmeljnik. *Ilustrirani Slovenec* 7, 1931, št. 42, str. 336–337.
- Neumann, Wilhelm: Zuwanderer aus der Lausitz und Schlesien in Villach. Salomon Zeidler und die Familie Otto. V: Neumann, Wilhelm: *Neue Bausteine zur Geschichte Kärntens. Festgabe für Wilhelm Neumann zum 80. Geburtstag*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1995, str. 337–389.
- Ogrin, Rafael: Nekdanji Vrhničani. *Kronika* 11, 1963, št. 1, str. 23–26.
- Potočnik, Bernarda: *Hmeljnik. Način življenja plemiške družine Wambolt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005 (Thesaurus memoriae, Dissertationes, 4).
- Resman, Blaž: Oltarna oprema in plastika v cerkvi Marijinega oznanjenja. *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja* (ur. Silvin Krajnc). Ljubljana: Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000, str. 301–346.
- Sapač, Igor: Grad Hmeljnik. *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja. Vodnik po spomenikih* (ur. Nataša Gorenc). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 78–81.
- Sapač, Igor: *Grad Hmeljnik. Stavbni razvoj*. Ljubljana: samozaložba, 2003.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stele, France: Varstvo spomenikov (od 1. VII. 1930 do 31. XII. 1931). *Zbornik za umetnostno zgodovino* 12, 1933, str. 89–98.
- Steska, Viktor: Breckerfeldova galerija slik v Starem gradu pri Novem mestu. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 15, 1938, str. 70–78.
- Steska, Viktor: *Slovenska umetnost. I: Slikarstvo*. Prevalje: Družba sv. Mohorja, 1927.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, II. Dolenjska, 4. Porečje Krke*. Ljubljana: Viharnik, 2000 (Grajske stavbe, 12).
- Židov, Nena: Baronica Maria Wambolt in zdravljenje ljudi na Dolenjskem s pomočjo homeopatije. *Etnolog* 17, 2007, str. 111–130.
- Žvab, Andraž: Baročna alkimija na Kranjskem. *Kronika* 64, 2016, št. 2, str. 199–224.
- Žvanut, Maja: Valvasorjev boter Konrad Ruess baron Ruessenstein na Strmolu. *Kronika* 54, 2006, št. 2 (Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem), str. 183–194.

SUMMARY

Hmeljnik Castle Furnishings before 1926. Collections of the Barons Ruessenstein, Zierheimb, and Wambolt

Although Hmeljnik Castle is one of the most beautiful examples of castle architecture in Dolenjska Region (historically, Lower Carniola) in Slovenia, it is best known for the fate it suffered during the Second World War. It was the first castle to be burnt down by the Partisans in Dolenjska after it had been completely looted and devastated. In 1945, the entire property was confiscated and nationalised. In the following decades, the ruins were dismantled, destroying the most important parts of the mediaeval and

Renaissance building core. Slovenian museums have preserved several paintings and artefacts from the castle's furnishings, as well as a relatively large collection of portraits, most of which were part of the furnishings that Baron Hugo Wambolt and his wife, Countess Ludvika Harrach, transported from Frischau Castle (Břežany) in Moravia to Hmeljnik after 1926.

Nothing is known about the furnishings of Hmeljnik before the relocation of the paintings and furniture of the Baroque manor in Moravia. The analysed sources testify to the existence of a small but very interesting collection of portraits and paintings with secular themes created by the Barons Ruessenstein in the first half of the seventeenth century. One of them was previously known for his alchemical research and the other for his ambitious patronage and his commission for the Church of the Discalced Augustinians in Ljubljana. In fact, all the Ruessensteins were involved in alchemy, especially Konrad III, who, together with his father Konrad II, was also the creator of the Hmeljnik painting collection. The paintings can be traced in the inventories up to the early eighteenth century. By then the collection was considerably expanded by the next owners of the castle, the Barons Zierheimb.

The Counts of Paradeiser, who owned Hmeljnik between 1740 and 1796, did not redecorate the castle. Shortly after the middle of the century, Philipp Jacob von Grebbin, former secretary to Archduchess Elisabeth's cabinet in Brussels, died at the castle and bequeathed his library to the Franciscans of Novo Mesto. His twenty-nine pain-

tings probably remained at Hmeljnik. Among them were sixteen portraits, which were later mistaken for the images of the Counts of Paradeiser. After the end of the eighteenth century, the castle changed hands several times until it was purchased by Franz Baron Wambolt from Umstadt, Germany, in 1876. Franz Wambolt carefully renovated and furnished the castle building and turned Hmeljnik into a comfortable and relatively luxurious permanent residence for his family. Based on the inventories, which the Barons Wambolt probably drew up themselves, we can get an idea of the appearance of the interiors and furnishings of the castle around 1895 and after 1918. At the end of the nineteenth century, there were more than eighty paintings at Hmeljnik, of which at least forty-six were oil paintings. There were nineteen portraits in total, sixteen of which hung in the dining room. We have no reliable information about their later fate and current storage. Among the paintings that were safely stored before the castle was burnt down in 1942, then secured in 1945 at the district collecting centre in Novo Mesto and transported to the federal collecting centre in Ljubljana, there are only a few that do not originate from the Frischau estate. Despite the relatively sparse data, however, the inventories and lists of furnishings discussed here are of great importance for further research into the interiors of Hmeljnik Castle, as the analysis of these and other surviving documents shows what they looked like before the last major renovation of the castle and the relocation of the Frischau furnishings to Hmeljnik.

*Slika 9: Portret moža, Narodni muzej Slovenije
(© Narodni muzej Slovenije; foto: Tomaž Lauko).*

*Slika 10: Portret cesarice vdove Eleonore Gonzaga
Mantovske(?), Narodni muzej Slovenije
(© Narodni muzej Slovenije; foto: Tomaž Lauko).*

Slika 11: Portret cesarice Klavdije Felicite,
Narodni muzej Slovenije
(© Narodni muzej Slovenije; foto: Tomaž Lauko).

Slika 12: Portret dame z ogrlico, Narodni muzej
Slovenije (© Narodni muzej Slovenije;
foto: Tomaž Lauko)

Slika 13: Portret cesarja Ferdinanda II.(?),
Narodni muzej Slovenije
(© Narodni muzej Slovenije; foto: Tomaž Lauko).

Slika 14: Mož s srebrno verižico (Salomon Zeidler?),
Narodni muzej Slovenije
(© Narodni muzej Slovenije; foto: Tomaž Lauko).

DAMJAN HANČIČ*

Meja med Tretjim rajhom in Italijo v južnem delu okrožja Kamnik

IZVLEČEK

Prispevek osvetljuje dogajanje v južnih predelih okrožja Kamnik v času druge svetovne vojne. Po okupaciji in razdelitvi slovenskega ozemlja med sosednje okupatorske države je bila južna meja tedanjega okrožja Kamnik hkrati meja med nacističnim Tretjim rajhom in fašistično Kraljevino Italijo. Šlo je za strateško zelo pomembno območje tako za oba okupatorja kot za partizansko gibanje. Prispevek na podlagi arhivskih virov, zlasti gradiva deželnega svetnika okrožja Kamnik in državnega komisarja za utrjevanje nemštva, dopolnjuje dosedanje vedenje o tej tematiki. V prikazu je zajeto obdobje od spomladi 1941 do jeseni 1943, kajti po nemški zasedbi Ljubljanske pokrajine septembra 1943 ta meja za prebivalstvo ni več pomenila večje ovire.

KLJUČNE BESEDE

druga svetovna vojna, nemška okupacija, meja, Kamnik, Črnuče, Trebeljevo

ABSTRACT

THE BORDER BETWEEN THE THIRD REICH AND ITALY IN THE SOUTHERN PART OF THE KAMNIK DISTRICT

The article sheds light on the events that occurred in the southern parts of the Kamnik district during the Second World War. After the occupation and partition of Slovenian territory among the neighbouring occupying countries, the southern border of the then district of Kamnik also served as the border between the Nazi Third Reich and the Fascist Kingdom of Italy. It was a strategically important area for both occupying forces and for the Partisan movement. Drawing from archival sources and especially from the material of the provincial councillor in Kamnik and the state commissioner for the strengthening of Germanhood, the article expands the existing knowledge about this subject. It covers the period between the spring of 1941 and the autumn of 1943 because after the German occupation of the Ljubljana Province in September 1943, the border under discussion was no longer a serious obstacle for the local population.

KEY WORDS

Second World War, German occupation, border, Kamnik, Črnuče, Trebeljevo

* dr., znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, Slovenija, damjan.hancic@scnr.si,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1885-1885>

UVOD

Na območje severnega dela današnje Mestne občine Ljubljana in okoliških občin je v času druge svetovne vojne močno zarezala meja med dvema okupatorskima državama: nacistično Nemčijo in fašistično Italijo.¹ V začetku osemdesetih let 20. stoletja sta izšli dve deli, ki pomembno osvetljujejo dogajanje v letih pred okupacijo, med njo in po njej ter zlasti medvojno odporniško in revolucionarno gibanje na območju ljubljanskega Posavja. V njih sta aktivna udeleženci takratnega dogajanja na podlagi svojih spominov in dotlej zbranih podatkov opisala dogajanje v takrat še samostojnih vaseh v severnem zaledju Ljubljane: Črnučah, Ježici, Klečah, Beričevem, Šentjakobu, Savljah in Dolu.² Po letu 2000 so izšla še nekatera dela, ki so dopolnila in kritično ovrednotila dotlej vedeno o medvojnih dogodkih na tem območju.³ Za območje Litije, ki leži vzhodno od ljubljanskega Posavja, pa je medvojno dogajanje opisano v pred nekaj leti izdani monografiji o Kamniško-zasavskem odredu⁴ in še pred tem v dveh člankih v tematski številki *Kronike* leta 2011.⁵ Pomembne novosti o mejni problematiki na tem območju je prinesel tudi znanstveni projekt o okupacijskih mejah na območju celotne Slovenije,⁶ ki se je zelo podrobno ukvarjal z materialnimi preostanki mejnih obeležij in s potekom meje.

Nekaj podatkov o tem območju, ki sega od Črnuč na zahodu do Liberge na vzhodu in ki je bilo v času okupacije najjužnejše območje kamniškega okrožja, je v arhivskem gradivu nemškega okupatorja, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, zlasti v fondih SI AS 1603 – Deželni svetnik okrožja Kamnik, 1941–1945, in SI AS 1626 – Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, Urad Radovljica, 1942–1943. Medtem ko v prvem najdemo zlasti gradivo, ki je nastalo pri poslovanju

tamkajšnjih občinskih uprav in nekaterih drugih uradov deželnega svetnika, so v drugem gradivu podrobni načrti za izselitev obmejnega pasu na tem območju in rušitev objektov ob novo-začrtani meji. Zato je namen pričujočega prispevka predstaviti podrobnosti iz tega gradiva.

NASTANEK DRŽAVNE MEJE MED DVEMA OKUPATORJEMA NA OBMOČJU SEVERNEGA ZALEDJJA LJUBLJANE IN OBLIKOVANJE OKROŽJA KAMNIK

Sile osi so 6. aprila 1941 napadle Kraljevino Jugoslavijo ter v nekaj dneh zlomile odpor jugoslovanske vojske. V času kratkotrajne aprilske vojne je območje severno od Ljubljane vse do Domžal in Grobelj najprej zasedla italijanska vojska, ki je tja prišla 12. aprila iz ljubljanske smeri. Italijani so na tem območju ostali do 27. aprila 1941, ko so se morali umakniti pred Nemci.⁷ 29. aprila 1941 so z ljubljanske strani prišli nemški orožniki, ki jih je na savskem mostu sprejelo nekaj Črnučanov.⁸ Ko se je jugoslovanska vojska 10. aprila 1941 umikala, je imela namen porušiti cestni in železniški most čez Savo pri Črnučah. Banu Dravske banovine Marku Natlačenu s sodelavci je to uspelo preprečiti.⁹ Tudi ob koncu vojne je bila infrastruktura na črnuškem mostu ponovno v nevarnosti. Nemci so ob umiku namreč zaminirali cestni in železniški most. Železniški most jim je uspelo porušiti, cestnega pa so rešili aktivisti OF in črnuški žandarji.¹⁰

Po kapitulaciji jugoslovanske vojske so si sosednje države med seboj razdelile jugoslovansko ozemlje. Jugoslovanski del Slovenije so si razdelile Nemčija, Italija in Madžarska, majhen del pri Bregani tudi Neodvisna država Hrvaška (NDH). Štajersko, Gorenjsko ter 90 km dolg in od 10 do 15 km širok pas južno od Save na Dolenjskem je zasedla nemška vojska. Za to območje je nemški okupator izbral tak okupacijski sistem, kot ga je prej uvedel v Alzaciji, Loreni in Luksemburgu.¹¹ Ljubljana ter večji del Dolenjske in Bele krajine so bili združeni v Ljubljansko pokrajino, ki je bila 3. maja 1941 neposredno priključena Kraljevini Italiji, vendar je ohranila določeno mero kulturno-jezikovne avtonomije.¹²

1 Meja na tem območju je za nemškega in italijanskega okupatorja pomenila uradno meddržavno mejo, po mednarodnem pravu pa je bila le začasna okupacijska meja, ki jo je priznaval le ožji krog držav (večinoma nemške zaveznice iz vrst sil osi oziroma trojnega pakta).

2 Šušteršič, *Na levem bregu Save*; Čerin, *Ljubljansko Posavje*.

3 Svetina-Erno, *Od osvobodilnega boja*, str. 49–50, 66; Lampič, *Kako se je začelo v Stožicah I*, str. 41–46.

4 Vidali, *Kamniško-zasavski odred*.

5 Rozman, *Partizanski koridor*, str. 683–698; Tomišek Čehulič, *Litija med drugo svetovno vojno*, str. 699–714.

6 Triletni projekt (2018–2020) pri ARRS Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva je izvajala ekipa zgodovinarjev in geografov z Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU, Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani ter Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani; kot zunanji partner je sodeloval tudi Inštitut za narodnostna vprašanja.

7 Vidali, *V boj za svobodo*, str. 9.

8 Vidali, *V boj za svobodo*, str. 9.

9 Saje, *Belogardizem*, str. 27.

10 Šušteršič, *Na levem bregu Save*, str. 188. Gl. tudi: Klobčar in Brate, *Kamničan*, str. 45. Na citirani strani je objavljena tudi fotografija leta 1945 porušenega železniškega mostu.

11 Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 39–41.

12 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 66–72.

Železniški most čez reko Savo pri Črnučah pred drugo svetovno vojno (hrani fotografski arhiv Petra Nagliča).

Nova meja na območju zasedene Slovenije med nacistično Nemčijo in fašistično Italijo je bila potrjena na Dunaju 21. in 22. aprila 1941, ko sta se srečala nemški zunanji minister Joachim Ribbentrop in njegov italijanski kolega, grof Galeazzo Ciano. Slednji je poskušal izpogajati večje teritorialne pridobitve ali vsaj večji politični vpliv Italije na zasedenih ozemljih, a Nemčija ni hotela popustiti.¹³ Italijani so bili nezadovoljni zlasti zato, ker so dobili manj razvite dele Slovenije in ker niso dobili območja ob Savi z rudniki in železniško progo Ljubljana–Zidani Most–Zagreb.¹⁴ Sicer pa se je nemško-italijanska razmejitvena komisija največ ukvarjala z okolico Ljubljane. Nemška delegacija je svoje stališče do zasedbe obeh bregov Save utemeljevala z argumentom, da je Sava z obema obalama v svojem toku do hrvaške meje mejna reka. Pri tem so tako pri Ljubljani kot drugje širino desne obale interpretirali tako, kot so jim narekovali vojaški, prometni in gospodarski interesi.¹⁵ Italijani so Nemcem morali odstopiti desni breg Save od Črnuč oziroma severnega dela Ježice do Podgrada, pri čemer so Nemci obljubili, da bodo Savo regulirali, nato pa demarkacijsko črto predstavili na sredino reke.¹⁶ Tudi Litija je ostala na nemškem ozemlju, čeprav naj bi Italijani že izdelali zemljevide, na katerih je bilo Zasavje del njihovega ozemlja.¹⁷

Območje Gorenjske z ljubljanskim Posavjem in Mežiško dolino z Dravogradom je nemški okupator združil s sosednjo pokrajino oziroma gauom Koroška in zanj uporabljal izraz »Zasedena območja Koroške in nekdanje Kranjske«. Prehodno civilno upravo na tem območju je vodil šef civilne uprave, za katerega je bil najprej imenovan namestnik koroškega gauleiterja Franz Kutschera. Posle je prevzel 30. aprila 1941 in si sedež uredil v hotelu Toplice na Bledu. 16. decembra 1941 ga je zamenjal dr. Friedrich Rainer, ki je tik pred tem postal pokrajinski vodja nacistične stranke (NSDAP) in državni namestnik na Koroškem. Januarja 1942 je bil sedež civilne uprave za Gorenjsko z Bleda prenesen v Celovec. Kljub temu da zasedenega ozemlja Gorenjske za razliko od Mežiške doline niso formalno priključili nemškemu rajhu, so nemške oblasti poleg odprave mejnih kontrol na Karavankah postopoma uvajale nemško zakonodajo; med drugim so jeseni 1942 izvedle podelitev nemškega državljanstva na preklic, s čimer so lahko izvedle mobilizacijo moških v redno nemško vojsko (vermaht).¹⁸

V upravnem smislu je nemški okupator na območju zasedene Gorenjske ustanovil tri okrožja: radovljiško, kranjsko in kamniško. Slednje je obsegalo celotno območje vzhodne Gorenjske, razen Trojan in Zagorja, ki sta bila, čeprav dela nekdanje dežele Kranjske, priključena gauu Štajerska. V začetnem obdobju treh mesecev so Nemci sicer še obdržali ločena okraja Kamnik in

¹³ Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 71.

¹⁴ Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 72.

¹⁵ Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 74.

¹⁶ Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 75; Mikuž, *Zgodovina*, str. 40–41.

¹⁷ Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 73, 74.

¹⁸ Hančič, *Postati*, str. 14–16.

Še septembra 1941 so v občinskem uradu Črnuče za nemško poimenovanje svojega kraja uporabljali izraz iz časa stare Avstrije »Tschernutsch«, že konec leta 1941 pa so ga nadomestili s povsem ponemčenim izrazom »Schwarzen Dorf« (žig desno) (SI AS 1603, t. e. 6, *Beschreibung und Schriftentziffer der Gemeinde Schwarzen Dorf*).

Litija.¹⁹ Dotedanji srez Litija je nova okupacijska meja najprej razpolovila, tako da je bilo sedem občin pod italijanskim in deset pod nemškim okupatorjem. Izmed slednjih so pet občin priključili okraju Laško, ki je spadal pod Štajersko, ostalih pet občin (Kresnice, Litija, Šmartno pri Litiji, Trebeljevo in Vače) je maja 1941 začasno ostalo v okraju Litija,²⁰ nato pa so bile konec julija po ukinitvi tega okraja priključene okrožju Kamnik. Prav tako je bilo okrožju Kamnik že pred tem priključeno ljubljansko Posavje (Črnuče, Dol pri Ljubljani, Šentjakob in Podgorica), ki je pred vojno spadalo v srez Ljubljana-okolica. Tako je jeseni 1941 okrožje Kamnik obsegalo 881 km² in imelo 58.962 prebivalcev.²¹ Do septembra 1941 je bila v kamniško okrožje vključena tudi občina Šmartno pod Šmarno goro, ki pa je bila potem na željo prebivalcev izločena iz njega in priključena okrožju Kranj,²² kamor sta spadali tudi dve sosednji občini na severozahodu predvojnega sreza Ljubljana-okolica: Šentvid pri Ljubljani in Medvode.

Od konca aprila do konca septembra 1941 je meja med italijanskim in nemškim okupacijskim ozemljem na območju Črnuč in Ježice potekala po črnuškem mostu po toku Save. Savlje in Kleče sta si okupatorja razdelila tako, da je začasna meja tekla po glavni cesti po sredini vasi. Zapore so Italijani postavili na mostu v Savlje, čez kamniško progo in pri transformatorju pri Klečah, Nemci pa pri »Unkovi« gostilni v Klečah. Nato so konec septembra mejo s črnuškega mostu predstavili okoli 150 metrov južneje.²³ Kleče in Savlje sta v celoti prišla pod Italijo, tako da je meja potekala po spodnjem polju (produ) pod vasema.²⁴ Mejo na tem območju so Nemci opremili z žičnimi ovirami, minskimi polji in visokimi stražarskimi stolpi. Del okupacijske meje so fizično varovali Nemci, Italijani pa le na mejnih prehodih s svo-

jimi organi. Italijanska vojska na Ježici je bila kar številna, saj je štela najmanj 300 mož skupaj s karabinjerji, obmejno stražo in stražo pri mestnem vodovodu v Klečah in z moštvom ob žici okrog Ljubljane od konca februarja 1942 dalje. Vsi ti so se namestili v različne javne ali zasebne objekte v okolici.²⁵ Tudi na nemški strani meje, v Črnučah, so se namestili obmejni organi, in sicer graničarji in obmejna finančna straža.²⁶ Graničarji so šteli okrog 30 do 40 mož, »financarjev« pa je bilo okoli pet.²⁷ Če primerjamo nemške in italijanske obmejne organe, ugotovimo, da je bilo italijanskih več, vendar so bili nemški zaradi boljše organizacije in natančnega načrta delovanja mnogo učinkovitejši od njih.²⁸

SPOR MED OBČINAMA ČRNUČE IN ŠENTVID PRI LJUBLJANI ZARADI SEVERNEGA DELA JEŽICE

Če je bila okupacijska meja med Nemčijo in Italijo na območju Ježice določena že jeseni 1941, pa na tem območju dolgo ni bila določena meja med občinama Črnuče in Šentvid pri Ljubljani, ki je bila hkrati meja med kamniškim in kranjskim okrožjem v okviru gaua Koroška. Spor med Črnučami in Šentvidom je potekal zaradi severnega dela občine Ježica, ki je 1. oktobra 1941 pripadel Tretjemu rajhu in se raztezal v pasu južno od Save v širini okrog 200 metrov in dolžini okrog 2 km. Na tem ozemlju je bilo devet hiš (hišne številke Ježica: 29, 30, 32, 39, 45, 66, 75, 100, 101) in ena

19 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 62–63.

20 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 331–338.

21 SI AS 1603, t. e. 2, *Beschreibung der Kreise*, II. 2. 1944, Bericht, 4. 3. 1944.

22 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 334.

23 Čerin, *Ljubljansko Posavje*, str. 152.

24 Čerin, *Ljubljansko Posavje*, str. 152, 153.

25 Čerin, *Ljubljansko Posavje*, str. 153.

26 V tedanjem kamniškem okrožju so delovali trije okrajni carinski komisariati (*Bezirkszollkommissariat*) s sedeži v Domžalah, Litiji in Šmartnu pri Litiji. Skupaj z okrajnimi carinskimi komisariati Škofja Loka, Škofja Loka – jug in Škofja Loka – zahod ter Šentvid pri Ljubljani so spadali pod glavni carinski urad (*Hauptzollamt*) s sedežem v Kranju, ta pa je bil podrejen Višjemu finančnemu prezidiju v Gradcu (*Oberfinanzpräsidium Graz*). Gl.: *Zollgrenzschutz Untersteiermark-Krain*: https://www.zollgrenzschutz.de/index.php?option=com_content&view=article&id=239&Itemid=408 (21. 11. 2024); gl. tudi: Chiussi, *Zollgrenzschutz*, str. 10–12.

27 Šušteršič, *Na levem bregu Save*, str. 72.

28 Šušteršič, *Na levem bregu Save*, str. 72, 73.

Italijanska in nemška mejna straža na črnuškem mostu, 20. 5. 1941

(foto: Miroslav Pavlin, hrani: MNSZS).

Meja med okupacijskim ozemljem nemškega in italijanskega okupatorja je po reki Savi potekala od konca aprila do 1. oktobra 1941, ko je bila prestavljena okoli 150 metrov južneje, na območje severnega dela Ježice.

še nedokončana gradnja, skupno z 22 prebivalci.²⁹ Občina Črnuče je jeseni 1942 že začela pogajanja z županom sosednje italijanske občine Ježica o prenosu katastrskih map skupaj s popisi parcel za ozemlje, ki je po razmejitvi pripadlo Nemčiji, in »ki sedaj sodijo v občino Črnuče«.³⁰ Vendar so že decembra 1942 v občinskem uradu Črnuče ugovarjali, da bo to ozemlje dobila pod svojo upravo občina Šentvid, ker so zakupniki lovske družine iz Šentvida trdili, da jim je dal to ozemlje za lov v zakup tamkajšnji občinski komisar. To je povzročilo spore, pri katerih je moralo posredovati celo orožništvo.³¹ Še do enega takšnega dogodka je prišlo, ko je občina Črnuče pooblastila kartografa, da izdela natančen zemljevid občine. Ta je želel na občinskem uradu v Šentvidu za pravilnost zarisov katastrsko mapo Črnuč primerjati s katastrsko mapo Šentvida. Tega mu niso dovolili, temveč so ga zavrnilo z obrazložitvijo, da nekdanje občinske meje ne veljajo več in da je bil del občine Ježica priključen občini Šentvid. Tako naj bi stara meja občine Ježica postala meja med občinama Črnuče in Šentvid, s čimer je bila občina Črnuče »izrinjena« iz občine Ježica.³² Tu pa je nastal problem, ker so bile osebe iz ježiškega ob-

močja zavedene kot občani občine Črnuče, kjer so jim izdajali tudi živilske karte. Prav tako so bili v občini Črnuče obravnavani dvolastniki parcel (njiv) s tega območja.³³ Spor se je vlekel vse do sredine leta 1943, ko je omenjeni del Ježice dobila občina Šentvid, ker je bilo to območje lažje dostopno iz Šentvida kot iz Črnuč.³⁴ Tako je reka Sava na tem območju postala nekakšna naravna meja med dvema občinama in hkrati okupatorjevima okrožjema, čeprav nekatere uradne publikacije s konca leta 1943, kot je občinski poslovni koledar, Ježico še vedno prikazujejo kot del občine Črnuče in okrožja Kamnik, pričajo pa tudi o tem, da spada pod črnuški poštni urad.³⁵

PREKINITEV GOSPODARSKIH POVEZAV MED LJUBLJANO IN NJENIM SEVERNIM ZALEDJEM

Po določitvi meje med Italijo in Nemčijo je na obronkih Ljubljane nastalo pet mejnih prehodov. Eden od njih, kamniškemu okrožju najbližji, je bil na Ježici, kjer danes z Dunajske ceste zavijemo h kopališču Ježica. Mejni prehodi na območju ljubljanskega Posavja (v smeri vzhod) so bili še na južni strani mostu pri Šentjakobu in pred

²⁹ SI AS 1603, t. e. 2, Jeschitza, deutsche Verwaltungsgebiet, 4. 12. 1941.

³⁰ SI AS 1603, t. e. 37, Geimaindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 3. 10. 1942.

³¹ SI AS 1603, t. e. 37, Geimaindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 3. 10. 1942.

³² SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindegamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 6. 12. 1942.

³³ SI AS 1603, t. e. 6, Unklarheiten in der Grenzziehung zwischen den Gemeinden St. Veit a.d. Sava und Schwarzen Dorf, 11. 12. 1942.

³⁴ SI AS 1603, t. e. 6, Kreisgrenze zwischen den Gemeinden St. Veit/Sava und Schwarzen Dorf, 20. 5. 1943.

³⁵ Oberkrainer Gemeindegamtskalender für das Rechnungsjahr 1944, str. 40.

Lazami.³⁶ Dva prehoda (v smeri zahod) sta bila na območju Šentvida pri Ljubljani,³⁷ ki pa je spadalo pod kranjsko okrožje in kjer so Nemci novo državno mejo utrdili na podoben način kot na južnem robu kamniškega okrožja.³⁸

Nova meja med Italijo in Nemčijo je močno zarezala v življenje prebivalcev ob meji, saj državna meja še nikoli dotlej ni presekala enotnega gospodarskega in infrastrukturnega prostora med Ljubljano in njenim neposrednim severnim zaledjem. To je bilo problematično še posebej zaradi oskrbe Ljubljane, katere gravitacijska okolica se je precej zmanjšala. Kmetje iz severnih in severovzhodnih predmestij Ljubljane so morali dobavo svojih kmetijskih proizvodov na ljubljansko tržnico kmalu ustaviti, saj so se znašli na drugi strani meje.³⁹ Prizadeto je bilo tudi kamniško okrožje. Čeprav tako narečno kot po kulturno-pokrajinskih značilnostih spada h Gorenjski, je skozi stoletja prometno in gospodarsko gravitiralo k Ljubljani in ne h Kranju ali ostali Gorenjski. To je še pospešila izgradnja železniške proge Ljubljana–Kamnik leta 1891,⁴⁰ medtem ko je bila na drugi strani cestna prometna povezava s Kranjem (in je še danes) dokaj slaba. Zato ne preseneča, da je po italijanski zasedbi Ljubljane Kamnik nekaj časa ostal prometno skoraj odrezan od ostalega Tretjega rajha, veliko kmetov s tega območja pa svojih proizvodov ni moglo več prodajati v Ljubljani.⁴¹ Prekinjene so bile tudi poslovne povezave, na primer bančne in zadružne mreže, ki so bile pred vojno pomembne za kmečko ekonomijo, tako na področju financiranja kot potrošnje ter komercializacije pridelkov in živine. Namesto jugoslovanskega dinarja je bila v kamniškem okrožju tako kot na ostalem zasedenem Gorenjskem uvedena nemška marka (RM), v Ljubljanski pokrajini pa italijanska lira (Lit).⁴²

Sprva je bila dva meseca po okupaciji meja med Italijo in Nemčijo še deloma odprta za prenos blaga, saj je bil 14. maja 1941 med šefoma civilnih uprav za zasedene predele Spodnje Štajerske in nekdanje Kranjske na eni ter visokim komisarjem za Ljubljansko pokrajino na drugi strani sklenjen poseben »klirinški sporazum« o začas-

med nemškim in italijanskim zasedbenim območjem, ki naj bi veljal do 15. junija,⁴³ vendar je bil podaljšan še za en mesec.⁴⁴ Po tem sporazumu je bila za blagovni promet med območjema določena vrednost blagovnega prometa v višini 200.000 mark ali 1.520.000 lir, in sicer za uvoz premoga, električnega toka, mleka, cementa in celuloze v Ljubljansko pokrajino ter izvoz pločevinastih izdelkov, parketov, lesa in lesnih izdelkov, kleja, kremenčevega peska, barita, apna in kvasa iz Ljubljanske pokrajine. Poleg tega je sporazum določal dodatni kontingent 50.000 mark (380.000 lir) za ostalo blago.⁴⁵

Po 15. juniju 1941 je uradna gospodarska menjava močno zastala, začelo pa se je tihotapljenje dobrin čez mejo. Občinski komisarji številnih občin kamniškega okrožja, ki so mejile na Ljubljansko pokrajino, so občasno poročali o prijetju tihotapcev na meji.⁴⁶ S prekupčevanjem in tihotapljenjem pa se niso ukvarjali le domačini, ampak v povezavi z njimi tudi nekateri nemški uslužbenici. Tako se je uslužbenec podjetja, ki je spomladi 1942 utrjevalo novo okupacijsko mejo pri Libergu, konec leta 1942 po premestitvi na sever rajha odpravil nazaj po nakup žganja, čeprav je moral od Königsberga do Šmartna pri Litiji premagati razdaljo okoli 1400 km. Da pa ne bi kdo opazil, da gre za žganje (30 litrov), ga je s pomočjo pomožnega delavca, ki mu je služil kot zaupnik, skril za saharin, ki bi ga ta po prejemu žganja izročil dobavitelju žganja. Orožništvo je po razkritju zaplenilo 0,75 kg saharina, katerega cena na črno bi onstran meje v Ljubljanski pokrajini znašala okoli 1000 RM.⁴⁷

Podobno se je dogajalo v Črnučah, čeprav so bile še bolj zastražene in varovane kot hriboviti predeli južno od Šmartna pri Litiji. Tudi tu je moral imeti vsak, ki je želel prečkati mejo, prepustnico, ki jo je izdajala občina. Prenašanje katerega koli blaga preko meje je bilo strogo prepovedano. Kljub temu pa so ljudje na veliko tihotapili blago iz Ljubljane. Po navadi so oblekli po več srajc, obuli nove čevlje, stare pa zavili v papir in jih nesli čez mejo in podobno. Mlekaricam, ki so nekaj časa še smele voziti mleko v Ljubljano, so to s pa-

nem mejnem režimu glede prehajanja dobrin

36 Šušteršič, *Na levem bregu Save*, str. 66; prim. Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 74.

37 Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 74.

38 Dežman, *Meje zgodovine*, str. 560, 561.

39 Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 43. Gl. tudi Gabrič, *Meje in njihove omejitve*, str. 182.

40 Več o zgodovini kamniške proge gl.: Klobčar in Brate, *Kamničan*.

41 Gabrič, *Meje in njihove omejitve*, str. 178.

42 Gabrič, *Meje in njihove omejitve*, str. 178.

43 SI AS 1603, t. e. 65, Verschiedene Zuschriften in Wirtschaftsangelegenheiten, Warenverkehr mit der Provinz Lubiana, 14. 5. 1941.

44 *Karawanken Bote*, 5. 7. 1941, št. 1, str. 4, »Blagovni promet z Južno Koroško in s Spodnjo Štajersko«.

45 SI AS 1603, t. e. 65, Verschiedene Zuschriften in Wirtschaftsangelegenheiten, Warenverkehr mit der Provinz Lubiana, 14. 5. 1941.

46 SI AS 1603, t. e. 37, Der Gemeindegemeinssar St. Martin bei Litai, Wochenbericht, 21. II. 1942.

47 SI AS 1603, t. e. 37, Der Gemeindegemeinssar St. Martin bei Litai, Wochenbericht, 6. 12. 1942.

licami preiskovali, da ne bi v njem česa tihotapile. Sumljive ljudi so v stražarski baraki temeljito preiskali.⁴⁸

IZSELITEV PREBIVALCEV IZ NEPOSREDNEGA PASU OB MEJI

Določanje nove meje med Tretjim rajhom in Kraljevino Italijo je trajalo več mesecev, do začetka leta 1942.⁴⁹ Zatem so se lotili označevanja meje na terenu, pri čemer so Nemci izselili vse prebivalce v 200-metrskem obmejnem pasu, da bi mejo dodatno zavarovali. Izhodišče za to je bil Hitlerjev ukaz o izvedbi varnostnih ukrepov na nemško-italijanski meji.⁵⁰ Ob tem je treba povedati, da tovrstna izselitev prebivalcev ni bila posledica ponemčevalnih načrtov ali okupatorjevih kazenskih ukrepov, pač pa je bila izvedena zaradi boljšega varovanja nove meje. V celotnem obmejnem pasu na Gorenjskem, ki je v dolžini 123 km segal od Porezna do Liberge in je bil razdeljen na odseke od A do G, so nemške oblasti porušile skupno 405 zgradb in izselile 590 oseb.⁵¹ Iz nemško-italijanskega obmejnega pasu na ozemlju okrožja Kamnik je bilo preseljenih skupno okrog 170 prebivalcev. V zameno za rušitev njihovih nepremičnin so dobili v približno enaki vrednosti druga poslopja v krajih, kamor so se izselili.⁵² Več ob meji živčih prebivalcev občin Šmartno pri Litiji in Trebeljevo pa je na ozemlje Ljubljanske pokrajine pobegnilo še pred izselitvijo, že konec leta 1941 ali v začetku leta 1942, o čemer priča več ohranjenih poročil orožniških postaj.⁵³

Za izvajanje ukrepov za vzpostavitev mejnega pasu na območju gaua Koroška in s tem ob južni meji kamniškega okrožja je bil odgovoren višji vodja SS in policije v vojnem okrožju XVIII, SS-Gruppenführer in generalporočnik policije Erwina Rösenerja.⁵⁴ Varnostni ukrepi so obsegali: a) izpraznitev pasu vzdolž meje, ki zadeva prebivalce, hiše in druge objekte v takšni širini, da je zagotovljen dober nadzor; b) posek gozdnatih predelov v tem pasu, čiščenje zaraslih površin in

grmičevja; c) postavitve žične ovire vzdolž meje in njena ustrezna okrepitev z dodatnimi varnostnimi ukrepi na določenih mestih.⁵⁵ Nemške oblasti so se tako v primeru preselitvene akcije na območju kamniškega okrožja in ostalih dveh gorenjskih okrožij ob nemško-italijanski meji sklicevale na uporabo Uredbe o razlastitvi, ki jo je 14. avgusta 1941 izdal šef civilne uprave. Zato so vse prizadete povabile na občinski urad in jim tam v prisotnosti Carinske mejne zaščite (*Zoll-grenz-schutz*), Državne policije (*Staatspolizei*), Varnostne službe (*Sicherheitsdienst*), občinskih komisarjev in lokalnih kmetovalcev še enkrat predstavile razloge za nujnost njihove odselitve. Sledila je še obravnava z vsakim posameznikom.⁵⁶

V kamniškem okrožju, ki je obsegalo odseka F in G, so 14. maja 1942 začeli s preseljevalnimi deli v okviru odseka G. Odsek je obsegal občino Šmartno pri Litiji v dolžini 15 km, pri čemer je šlo za precej težak teren. Ker pa naj bi različni begunci onstran meje grozili delavcem pri rušenju, so na dveh mestih morali zaprositi za varstvo policije, ki je takoj intervenirala in preprečila nadaljnje incidente. Skupno naj bi bilo na tem odseku preseljenih 67 oseb in porušenih 67 objektov.⁵⁷ Naslednji teden, 20. maja 1942, so pričeli z uvodnimi razgovori, da bi pripravili praznjenje odseka F v dolžini 18 km na območju Trebeljevega; tudi tu je bil teren ob meji izredno težak. Šele 2. junija 1942 pa so bile razmere takšne, da so lahko začeli z izpraznitvijo, ki je bila končana v nedeljo, 7. junija 1942, zvečer. Razen najdenih partizanskih predmetov za opazovanje v zapuščenih hišah in streliva v drugih objektih je delo potekalo brez incidentov. Nekaj družinam, ki so naknadno zaprosile, da bi zaradi sorodnikov odšle v Ljubljansko pokrajino, so to dovolili. Na tem odseku je bilo preseljenih 100 oseb in porušenih 60 objektov.⁵⁸

Leta 1942 je pooblaščenec za izselitev obmejnega pasu inž. Konrad Nimpfer iz blejskega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva višjemu vladnemu svetniku dr. Helmutu Hierzeggerju v uradu šefa civilne uprave v Celovcu poslal finančno ocenitev stroškov rušenja ali izpraznjenja objektov v obmejnem pasu za ozemlje okrožij Kranj in Kamnik. Za kamniško okrožje so bili stroški odstranitve objektov ocenjeni na 215.443,48 RM, pri čemer je dobiček od prodaje izpraznjenih nepremičnin, ki jih je državni komisar za utrjevanje nemštva (RKFDV) odkupil

48 Vidali, V boj za svobodo, str. 7–10.

49 SI AS 1603, t. e. 2, Gemeindegrenzen, Ortsverzeichnisse, Ortsklasseneinteilung, 1941–1944.

50 Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 81; SI AS 1626, t. e. 1, Berichte über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain, 1942–43, 13. 6. 1942.

51 Križnar, *Škofjeloško okrožje v NOB*, str. 101.

52 SI AS 1626, t. e. 1, Berichte über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain, 1942–43, Der Beauftragte für die Räumung des Grenzstreifens (Dr. Nimpfer) an den Landrat z. Hd. Herrn Oberregierungsrat Dr. Doujak in Stein/Oberkrain, 5. 4. 1943.

53 SI AS 1603, t. e. 36, Flucht der Einwohner der Ortschaft Razbure, Gmd. St. Martin b. Litai nach Italien, 15. 12. 1941.

54 Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 81, 84.

55 Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 138.

56 Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 139.

57 Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 141–142.

58 SI AS 1626, t. e. 1, Bericht über der Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain, 13. 6. 1942. Prim. Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 146.

za kamniško okrožje, znašal 60.314,48 RM, torej je bilo stroškov dejansko za 155.129 RM. Pri tem je bila za kamniško okrožje zajeta cenitev stroškov za 40 objektov, za katere so vso potrebno dokumentacijo (lastniške liste, izpiske iz zemljiške knjige) v izvirniku dostavili okrožnemu deželnemu svetniku.⁵⁹ Slabo leto dni kasneje, aprila 1943, je Nimpfer kamniškemu okrožnemu deželnemu svetniku dr. Hermannu Doujaku poslal končno poročilo o izpraznitvi obmejnega pasu na območju kamniškega okrožja in seznam dokumentov s prilogami. Iz njega je razvidno, da so prebivalce razdelili na več kategorij, glede na to, kje so njihovi lastniki bili in kakšen obseg rušenja so predvidevali.⁶⁰

V prvo kategorijo so sodila posestva, predvidena za rušenje, katerih lastniki so odšli na italijansko okupacijsko ozemlje.⁶¹ V tem primeru so denar od prodaje teh nepremičnin prek nemškega konzulata v Ljubljani nakazali na račun Visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino. Skupna vrednost teh nepremičnin je na območju kamniškega okrožja znašala 26.829 RM, pri čemer je bila od celotne vrednosti teh nepremičnin v znesku 34.694,07 RM odšteta vrednost 7.865,07 RM, kolikor je znašal znesek za nakup izpraznjenih zemljišč s strani urada RKFDV.⁶² To je pomenilo, da so šestim lastnikom, takrat bivajočim na italijanskem okupacijskem ozemlju, porušili hiše. Tako so Alojzu Kosu porušili hišo »Pri Janezu« v Črnučah, Marjeti Kopitar pa že izpraznjeno hišo »Pri Pajserju« v Črnučah. Na posesti Matilde Zalta so porušili stanovanjski objekt v Savljah; ker pa je bil takrat v njem Štefan Kovačič z dvema družinskima članoma, jim je zaradi rušenja objekta nadomestno stanovanje priskrbela občina Črnuče. Vinku Levičniku so porušili objekt »Cene« v Javorju na nemški strani meje, v zameno pa je dobil hišico z vrtom v Šmartnu pri Litiji. Mariji Jančar so porušili objekt »Pri Blažu« v Žagarskem vrhu na nemški strani meje. Antonu Lokarju so porušili objekt »Borovnačar« na nemški strani meje v Libergi.⁶³

V drugi kategoriji so bila popolnoma porušena posestva, katerih lastniki so bili na nemškem ozemlju in jim je morala biti odškodnina od nemške države izplačana v denarju. Prodajna vrednost teh nepremičnin je znašala 63.641,73 RM, vendar se je po prejeti kupnini za nekatere od teh objektov v višini 27.341,73 RM končna vsota vrednosti, ki je morala biti izplačana oškodovancem, znižala na 36.300 RM.⁶⁴ Lastniki teh posesti, ki so večinoma ležale v katastrskih občinah Volavljje, Javor, Ježica in Bukovica pri Litiji, so bili: Janez Bučar iz Trebeljevega, Alojz Janežič iz Prežganja pri Trebeljevem, Anton Mlakar iz Besnice pri Trebeljevem, Franc Novak iz Zagorskega vrha pri Trebeljevem, Janez Berčon iz Besnice, Anton Skubic iz Zg. Tuhinja, Marija Satler iz Črnuč in Anton Plankar iz Podroje pri Šmartnu pri Litiji.⁶⁵

V tretji kategoriji so bila posestva, kjer so bili porušeni samo določeni objekti, medtem ko so druge njihove nepremičnine in premičnine ostale. Tu je prvotna cenitev vrednosti znašala 14.750 RM, po dodani vsoti zaradi razvrednotenja v višini 6630 RM pa je njihova vrednost znašala 21.380 RM.⁶⁶ Na tem seznamu so bili: Mihael Pirnat za rušenje hiše v Savljah, Marija Ambrož iz Javorja za rušitev objekta »Beden« v Leskovici pri Šmartnu pri Litiji, Anton Mulc iz Višnjega Grma za rušitev objekta Višnji Grm 1 in Janez Kamnikar iz Ravnega brda pri Trebeljevem za rušitev objekta »Teličar« v Ravnem brdu 5.⁶⁷

Četrta kategorija je obsegala izpraznjena posestva, ki so jih zamenjali ali nadomestili z drugimi posestvi v lasti RKFDV. Tu je bila prvotna vrednost v višini 102.357,68 RM znižana za znesek, ki ga je s prodajo nekaterih nepremičnin dobila RKFDV v višini 31.731,68 RM, tako da je morala ta priskrbeti zamenjavo nepremičnin iz tega naslova v vrednosti 70.620 RM.⁶⁸ V to kategorijo so sodili:

Peta, zadnja kategorija je obsegala posestva, ki so lahko pod določenimi pogoji ostala nepo-

Herrn Oberregierungsrat Dr. Doujak in Stein/Oberkrain, 5. 4. 1943, priloge k poročilu.

59 SI AS 1626, t. e. 1, Berichte über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain, 1942–43, Der Beauftragte für die Räumung des Grenzstreifens (Dr. Nimpfer) an den Landrat z. Hd. Herrn Oberregierungsrat Dr. Doujak in Stein/Oberkrain, 26. 5. 1942.

60 Prav tam.

61 SI AS 1626, t. e. 1, Berichte über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain, 1942–43, Der Beauftragte für die Räumung des Grenzstreifens an den Landrat z. Hd. Herrn Oberregierungsrat Dr. Doujak in Stein/Oberkrain, 5. 4. 1943, str. 1–2.

62 Prav tam, str. 3.

63 SI AS 1626, t. e. 1, Berichte über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain, 1942–43, Der Beauftragte für die Räumung des Grenzstreifens an den Landrat z. Hd.

64 SI AS 1626, t. e. 1, Berichte über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain, 1942–43, Der Beauftragte für die Räumung des Grenzstreifens an den Landrat z. Hd. Herrn Oberregierungsrat Dr. Doujak in Stein/Oberkrain, 5. 4. 1943, str. 4.

65 SI AS 1626, t. e. 1, Berichte über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain, 1942–43, Kreis Stein, Liste 2, Liste der gänzlich abgelegten Anwesen.

66 SI AS 1626, t. e. 1, Berichte über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain, 1942–43, Der Beauftragte für die Räumung des Grenzstreifens an den Landrat z. Hd. Herrn Oberregierungsrat Dr. Doujak in Stein/Oberkrain, 5. 4. 1943, str. 4.

67 Prav tam.

68 Prav tam.

Lastnik porušenega objekta	Porušeni objekt in naslov	Nadomestni objekt in naslov
Franc Zupančič	objekt »Lampret«, Felič Vrh 15	posestvo Jožefa Pivka, Javorje 13
Vinko Zupančič	objekt »Vinko«, Žagarski vrh 15	posestvo Ivane Žagar, Ustje 46 pri Šmartnem pri Litiji
Jožef Smrekar	objekt »Jakec«, Žagarski vrh 15	Mežnarija, Štanga 2
Alojz in Marija Habič	objekt »Selan« Žagarski vrh	stavba župnišča v Jančah
Frančiška Rogelj	objekt »Bilend«, Debeče pri Šmartnem pri Litiji	posestvo Ane Zupančič, Podroje 15
Franc Galeti	objekt »Strenflor«, Žagarski vrh 1	posestvo Jožefa Galeta »Hribar«, Ravno Brdo 2
Karl Mandelj	objekt »Mesner«, Felič vrh 16	posestvo Frančiške Zupančič v Gradišču pri Litiji 2–3.
Alojz Hribar	objekt »Puščar« v Lupinici (Bogenšperk), občina Šmartno pri Litiji	posestvo Ane Planinšek v Preski pri Libergi 18, občina Šmartno pri Litiji
Jožef Kozlevčar	objekt »Jerom« v Malem vrhu 6, občina Trebeljevo	posest v Selih v Tuhinjski dolini; to izročil bratu Janezu K., sam pa odšel na Koroško
Janez Gale	objekt »Jurij« v Žagarskem vrhu	posestvo Marije Šlibar v Zg. Dobravi pri Ovsišah, Radovljica
Franc in Terezija Lokar	Objekt »Borovnačar« v Libergi št. 28	posestvo Janeza Vidica v Mišačah št. 12, občina Ovsiša, Radovljica

rušena in tu ni nastalo nič stroškov. Tako so štirje lastniki lahko obdržali posest in objekte ob meji, vendar so morali izvesti nekatere zahtevane varnostne ukrepe za onemogočanje ilegalnega prehajanja meje.⁶⁹ Ob poti do svojega posestva »Matevžovc« je morala lastnica Marija Habič z Žagarskega vrha skupaj s sosedom Antonom Dremblem »Zavrharjem« postaviti 140 metrov dolgo ograjo in jo nato skupaj z njim tudi vzdrževati. Stroške sta si delila na pol. Janez in Frančiška Grad iz Podgrada pri Dolu pri Ljubljani sta morala postaviti ograjo od ceste za svojo hišo do sosedar ter izvesti očiščenje zemljišča objektov, dreves in grmovja med novo-postavljeno ograjo in rečnim obrežjem. Martin Rotar (Plevna) iz Ježice 32 je moral odstraniti kozolec ob cesti, podreti drevesa in izravnati zemljišča pri svinjaku ter postaviti ograjo od tehtnice do železniške proge.⁷⁰

NADALJNI UKREPI ZA ZAVAROVANJE IN NADZOROVANJE MEJE TER NJIHOVE POMANJKLJIVOSTI

V obmejnem pasu so nemške oblasti postavile bodečo žico in ponekod tudi mine. Za potrebe nadzora so izsekali dobršen del gozda ter na pomembnejših mestih zgradili stražne stolpe, ki so bili visoki okrog 30 metrov in strateško postavljeni tako, da so pokrivali prostor med stražnimi stolpi.⁷¹ Pri delih za utrjevanje meje je sredi junija

1942 general Rösener zahteval vpoklic 1200 pripadnikov vermanshafta.⁷² Tako je bilo poleti 1942 iz kamniškega okrožja na delo na mejno območje poslanih 265 pripadnikov vermanshafta.⁷³ V letih 1941 in 1942 je pri Trebeljevem in Libergi novozačrtano okupacijsko mejo utrjevalo tudi gradbeno podjetje, ki je postavljalo žico na meji. Lokalnim oblastem je ostala v zelo slabem spominu, »saj je za seboj pustila veliko dolgov«⁷⁴ »in tudi potem ko je že odšla v bližino Königsberga v tedanji vzhodni Prusiji, so posamezni zaposleni pisali tukajšnjim prebivalcem in prosili za živila«.⁷⁵

Za dodaten nadzor meje so skrbele enote, ki so bile nastanjene ob meji ter jo z obhodi redno preverjale. Z vsemi temi ukrepi je nemško-italijanska meja postala težko prehodna, mejni prehodi pa so bili redki. Prestopanje meje je bilo zelo oteženo, čeprav so morali ljudje delati na njivah in travnikih na drugi strani ali so imeli druge nujne opravke. Posledično so bili domačini mnogokrat odvisni od dobre volje stražarjev in obmej-

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 84.

⁷² Raznarodovalna organizacija Koroška ljudska zveza (KVB) je imela po vzoru SA v Nemčiji oborožene enote, imenovane *vermanshaft* (nem. *Wehrmanschaft*), ki so začele delovati 25. junija 1941 in v katere so na Gorenjskem vključili okoli 28.050 pripadnikov, starih med 19 in 50 let, s 1800 vodji, ki so jih urili na posebnih tečajih v Kranjski Gori (gl. Križnar, *Jesenško okrožje*, str. 45).

⁷³ SI AS 1603, t. e. 41, Namensverzeichnis der Wehrmannschaftsstandarte Stein, »Grenzsicherheitszone, Grenzhindernissbau«, 12. 8. 1942.

⁷⁴ SI AS 1603, t. e. 37, Der Gemeindegemeinssar St. Martin bei Litai, Wochenbericht, 10. 10. 1942.

⁷⁵ SI AS 1603, t. e. 37, Der Gemeindegemeinssar St. Martin bei Litai, Wochenbericht, 6. 12. 1942.

nih služb, ki pa so večinoma izvajale strog nadzor. Zato so bili ilegalni prehodi meje vsakdanji pojav, in to kljub velikemu tveganju, ki je pogosto pripeljalo do smrti na minskih poljih.⁷⁶ Vendar se je več pobegov končalo tudi srečno. Naj navedemo pobeg ljubljanske Nemke Angele Krištof iz italijanskega dela Ježice, ki je poleti 1942 samoiniciativno prebežala na nemško stran, v Črnuče. Ker si je že več mesecev kot pripadnica folksdojčerjev poskušala po legalni poti zagotoviti preselitev v rajh, nemške oblasti pa kljub številnim posredovanjem njenih prijateljev iz Črnuč za to niso pokazale dovolj poslušnosti, se je 20. julija 1942 dokončno odločila ilegalno prečkati mejo. Tako se je omenjenega dne med nevihto splazila pod obmejno bodečo žico in uspešno prišla na nemško stran.⁷⁷

VARNOSTNE RAZMERE OB MEJI

Obmejno območje med Italijo in Nemčijo na obravnavanem območju je bilo za razliko od ostale meje, ki je potekala v severnih predelih Gorenjske po goratem terenu Julijskih Alp, mnogo lažje dostopno in prehodno, čeprav je bila v bližini reka Sava, ki je za ljudi pomenila določeno oviro.

Poleti 1941 je na zasedenem Gorenjskem ravno kamniško okrožje najaktivneje pristopilo k začetkom organiziranega odpora proti okupatorju pod vodstvom Komunistične partije, pri čemer je prednjačil prav njegov jugozahodni del, ki je ležal ob meji z Italijo in v katerega je do jeseni 1941 sodila tudi občina Šmartno pod Šmarno goro. Tu je bila zelo aktivna Rašiška četa.⁷⁸ Eno svojih največjih akcij je izvedla, ko je tik pred vasjo Rašica 18. septembra 1941 ustrelila pet nemških policistov in dva Slovence, študenta geodezije, ki so opravljali meritve za markacijo nove nemško-italijanske meje. V povračilo so Nemci že 20. septembra 1941 Rašico požgali, vaščane pa odpeljali v izgnanstvo.⁷⁹

Vodstvo partizanskega gibanja se je zavedalo strateškega pomena obravnavanega območja, zato je na tem predelu tudi kasneje izvajalo bojne akcije in prehode svojih enot ter kurirsko obve-

ševalno službo.⁸⁰ Zelo aktivno pa sta na tem območju delovali tudi partijska organizacija in OF, iz katerih so se razvile borbene skupine in partizanske enote, ki so v času okupacije izvedle več akcij proti italijanskemu in kasneje nemškemu okupatorju ter nasprotnikom partizanskega gibanja, kar je bilo že opisano v izdanih publikacijah udeležencev teh dogodkov.⁸¹ Na osnovi pregledanih arhivskih virov naj omenimo le eno akcijo, izvedeno sredi oktobra 1941 na železniškem tiru v Podgradu pri Ljubljani, nedaleč od meje z Italijo. Sabotažo so izvedli 11. oktobra 1941 ob 21.39, ko je vlak peljal iz smeri Zaloga proti Lazam. Na tir so postavili skrinjo z orodjem in hlod, ki ju je vlak odrinil s tira. Ker je skrinja skupaj z orodjem tehtala 150 kg, so orožniki sklepali, da so morali v tej akciji sodelovati vsaj trije do štirje storilci. Hlod je bil dolg 2 metra in je imel premer 23 cm.⁸²

Nemški varnostni organi so opazali, da je od božiča 1941 v okolici Liberge »neka skupina banditov iz Italije izmenično prehajala državno mejo«. Zadrževala naj bi se pretežno na območju Primskovega, ki je sodilo pod Italijo, vendar so severno od tega kraja na obmejnem območju izvajali prestope meje. Oblasti so domnevale, da mejo prestopajo pri Grmadi samo ponoči in se držijo v bližini svojih domov, v katerih naj bi se občasno skrivali partizani, ki so kot kurirji ali iz drugih razlogov na to območje prišli iz Dolenjske.⁸³ Prehajanje meje teh oseb in partizanov so opazovali in beležili določeni lokalni prebivalci ter to javljali nemškemu organom. Med 25. in 27. julijem 1942 so v nočnih urah rezervni policisti iz Šmartnega skupaj z graničarji, orožniki in tamkajšnjo policijsko postajo izvedli akcijo zasledovanja teh oseb. Ker je bilo zaradi na slepo izvedenih prestopov meje in skrajne previdnosti partizanskih kurirjev zelo težko ugotoviti, kje bodo ponovili dejanje, ker so si vsako noč poiskali stanovanje, v jutranji zori pa že izginili, je bila v noči z 28. na 29. julij izvedena policijska bojna akcija pri zaselku Liberga. Čeprav so nemške enote obkolile vas, da bi kurirjem preprečile umik iz obročja čez mejo se je zgodilo ravno to. Prišlo je tudi do streljanja in uporabe granat. Ob tem so v vasi aretirali 11 oseb, med njimi štiri aktivne partizane, ki naj bi bili po mnenju tamkajšnjega občinskega urada »člani skupine Primskovo« že od božiča 1941: Jožefa

⁷⁶ Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 84.

⁷⁷ SI AS 1626, t. e. 2, Ersuch um ständigen Aufenthalt in Oberkrain (Angela Kristof, Schwarzendorf), 23. 7. 1942.

⁷⁸ Rašiška četa je bila ustanovljena 24. julija 1941 v gozdovih hriba Rašica. Delovala je na območju do Domžal, Kamnika in Kranja. 17. avgusta 1941 so na vrhu Rašice ustanovili Kamniški bataljon, ki so ga sestavljale štiri čete: rašiška, mengeško-moravska, radomeljska in kamniška. Teden dni po požigu Rašice so Nemci četo obkolili, dan kasneje pa je bila razpuščena. Med vrnitvijo domov sta v zasedi padla komisar čete Maks Pečar in komandant Stane Kosec (gl. Šušteršič, *Na levem bregu Save*, str. 91–111).

⁷⁹ Vidali, *V boj za svobodo*, str. 42. Gl. tudi, Šušteršič, *Na levem bregu Save*, str. 98, 99.

⁸⁰ Guštin, *Prva partizanska pomlad*, str. 208.

⁸¹ Čerin, *Ljubljansko Posavje*, str. 154–159. Prim. Šušteršič, *Na levem bregu Save*, str. 65–117.

⁸² SI AS 1603, t. e. 36, Gerdarmerieposten Lusttal, 13. 10. 1941.

⁸³ Na tem območju je v času okupacije nastal nekakšen »partizanski koridor« za prehod partizanskih borcev in kurirjev (gl. Rozman, *Partizanski koridor*, str. 683–698).

Pogljajna, Janeza Tilija, Filipa Bauerja in Janeza Bauerja. Ostali aretirani so bile ženske in so jih aretirali zaradi podpiranja partizanov. Prepeljani so bili v sodne zapore v Litiji, od tam pa so jih odpeljali naprej.⁸⁴

Tudi v občini Dol–Podgorica so v začetku junija 1942 ugotovili, da partizani na območju njihove občine tako z gorenjske kot dolenjske smeri za prestopanje meje uporabljajo Savo. Tako naj bi za naseljem Beričevo v 14 dneh reko prečkali kar dvakrat.⁸⁵ Iz Črnuč so poleti 1942 lokalne oblasti poročale, da »dnevne kanonade in streljanje ter brnenje bombnih letal na italijanskem ozemlju ob meji ljudi navdaja s strahom«.⁸⁶ Septembra 1942 se je stanje v obmejnih predelih občine Šmartno pri Litiji začelo umirjati, tako da se je v začetku meseca pet beguncev, ki so pred časom zbežali iz Liberge na italijansko ozemlje, vrnilo v matično občino.⁸⁷ Tudi sicer so lokalne oblasti ugotavljale, da se v Ljubljani živče in v šmartinski občini rojene osebe odločajo za povratek in pri tem prek svojcev na tamkajšnjem občinskem uradu vlagajo prošnje. Splošno razpoloženje v občini se je po mnenju oblasti »bistveno izboljšalo«. Povečalo se je tudi povpraševanje po stanovanjih, zato so že občutili njihovo pomanjkanje. V tistem času se je zaključevalo tudi obžičenje gozda neposredno ob meji.⁸⁸

V začetku oktobra 1942 se je zaradi boljšega varovanja pred morebitnimi partizanskimi napadi tako kot v nekaterih drugih, zlasti vzhodnih predelih kamniškega okrožja tudi v občini Črnuče oblikovala t. i. »krajevna samozaščita«,⁸⁹ sestavljena iz oboroženih domačinov. Občina ji je dala na razpolago prostore (deset mest za spanje oziroma prenočevanje), orožniki pa nekaj orožja.⁹⁰ Tako je bila omenjena skupina 11. oktobra 1942 prvič vključena v izvajanje nočnega patroljiranja. Da bi lahko časovni razpon služenja vsakega moža podaljšali, se je črnuška orožniška postaja odločila rekrutirati še nadaljnjih 25 do 30 mož. Z vpoklicem teh za boj zmožnih mož v krajevno samozaščito pa je bilo prizadeto krajevno gasilstvo, zaradi česar so se odločili v gasilsko službo vpoklicati

in usposobiti fante, stare od 14 do 18 let.⁹¹ Krajevna zaščita je bila nato povečana za nadaljnjih 48 mož, tako da je bilo njihovo skupno število sredi novembra 115. Ker so se nekateri moške pri predhodnih pozivih pritoževali, da niso bili poklicani k tej službi ali da so bili iz določenih razlogov namerno prezrti, je bil novembrski poziv izveden na osnovi prostovoljne prijave.⁹²

V začetku oktobra 1942 je bila pri preiskavi hiše v Ustju pri Šmartnu pri Litiji najdena »lepo negovana ročna granata«. Lastnik je bil zaslišan in predan gestapu.⁹³ V tem času je prišlo do požigov posameznih kmetij v okolici Police in Lipoglava, pa tudi streljanje v okolici se je spet slišalo, tako da so letalske bombe in požigi spet postali vsakdanjost. V psihiatrični ustanovi v Razborah na italijanski strani meje je izbruhnil požar in se razširil na sosednje zgradbe.⁹⁴ Sredi oktobra je bilo na italijanski strani mejnega območja še občasno slišati spopade, prenehale pa so detonacije min pri mejnem obžičenju. Prav tako ni bilo vesti o vdorih partizanov – v občini Šmartno pri Litiji »je vladal mir«.⁹⁵

Decembra 1942 črnuške lokalne oblasti poročajo o pogostejšem nočnem streljanju na italijanski strani meje, »kar je pri prebivalstvu povzročilo nekaj nemira, ker so bili partizanski napadi izvršeni tudi v sosednjih občinah na nemški strani meje«.⁹⁶ 16. decembra 1942 so partizani napadli člana moštva nemške mejne kontrole in ga pri tem težko ranili. Ker se je to zgodilo neposredno na občinski meji, »se je pokazalo razburjenje med prebivalci, ker so se bali, da se partizani nahajajo v gozdovih v smeri Mengeš – Dobeno in Vodice in bodo tako povzročili še več napadov«.⁹⁷

NEMŠKA VLAGANJA V PROMETNO INFRASTRUKTURO IN STANJE NA PODROČJU KMETIJSKE PROIZVODNJE

Eden najpomembnejših infrastrukturnih projektov v času nemške okupacije je neposredna železniška povezava Kamnika in njegovega zaledja s Kranjem in dalje s Celovcem ter ostalim nemškim

84 SI AS 1603, t. e. 36, Gerdarmerieposten, SD Litai, 20. 7. 1942.

85 SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Podgoritz–Lusttal, Stimmungsbericht, 12. 6. 1942.

86 SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzenndorf, Wochenbericht, 17. 7. 1942.

87 SI AS 1603, t. e. 37, Der Gemeindekomissar St. Martin bei Litai, Wochenbericht, 12. 9. 1942.

88 Prav tam.

89 Več o »krajevni samozaščiti« v medvojnem okrožju Kamnik gl. Hančič, »Vaške straže«, str. 73–114.

90 SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzenndorf, Wochenbericht, 9. 10. 1942.

91 SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzenndorf, Wochenbericht, 13. 11. 1942.

92 SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzenndorf, Wochenbericht, 21. 11. 1942.

93 SI AS 1603, t. e. 37, Der Gemeindekomissar St. Martin bei Litai, Wochenbericht, 10. 10. 1942.

94 SI AS 1603, t. e. 37, Der Gemeindekomissar St. Martin bei Litai, Wochenbericht, 10. 10. 1942.

95 SI AS 1603, t. e. 37, Der Gemeindekomissar St. Martin bei Litai, Wochenbericht, 17. 10. 1942.

96 SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzenndorf, Wochenbericht, 6. 12. 1942.

97 SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzenndorf, Wochenbericht, 18. 12. 1942.

rajhom po nemškem ozemlju. Nova meja med okupatorjema Italijo in Nemčijo je namreč presekala cestne in železniške povezave med Ljubljano ter območjem severno od Ljubljane, pri čemer je prav kamniško okrožje postalo prometno najbolj izolirano od ostalega rajha. Tako je ne samo glede transporta potnikov, ampak tudi glede transporta za gospodarstvo in preskrbo prebivalstva v okrožju nemški politični komisar za kamniško okrožje Dullnig že maja 1941 ugotavljal, da so prometne razmere v okrožju Kamnik slabe: *»Obstaja le ena železniška povezava od Kamnika preko Domžal do Ljubljane. Od gospodarskih dobrin so do sedaj preko Ljubljane v tujino vozili v glavnem samo les in nekaj živine. Zaradi določitve nove meje pa bo verjetno še ta železniška povezava motena.«*⁹⁸ Predvideval je, da bo zato promet namesto preko Ljubljane v prihodnje potekal preko Kranja.⁹⁹

Ker med Kamnikom in Kranjem poleg slabih cest ni bilo nobene železniške povezave, so bile nemške oblasti primorane zgraditi novo nadomestno cestno in železniško povezavo po svojem delu okupiranega območja, ki bi obšla Ljubljano. To so storili na kmetijsko-travniškem območju med naseljema Vižmarje in Črnuče, nekaj sto metrov severno od italijansko-nemške meje.¹⁰⁰ Progo so zgradili v rekordno hitrem času, tako da

je 5. oktobra 1942 že stekel železniški promet po novo-dograjenem tiru Šentvid–Črnuče. Otvoritev proge sta se udeležila tudi koroški gauleiter in predsednik Nemških državnih železnic. Na slovesnosti so bili poleg članov nacistične stranke in šolske mladine navzoči častni vod carinske mejne straže, glasbeni vod carinske in mejne straže, predstavniki transformatorske postaje koroških deželnih elektrarn s koroškim deželnim gradbenim komisarjem ing. Walterjem Tomaschem na čelu ter delavci in uslužbenci podjetja, ki je izvajalo gradbena dela na tej progi.¹⁰¹

Na trasi od Šiške in Šentvida do Črnuč so še danes vidni nasipi, po katerih je potekala ta železniška proga, ki je bila v prvih letih po vojni ukinjena in odstranjena.¹⁰² Ob že obstoječi kamniški progi so v letih 1942 in 1943 obnovili tudi več železniških postajališč, zlasti tisto v Črnučah. Tu so na mestu postajališča zgradili postajno poslopje, štiri tire, vodno postajo in kretniško postojanko, da je postala križišče kamniške proge s progo Laze–Beričovo–Črnuče–Vižmarje.¹⁰³ Deloma so razširili tudi železniško postajo v Domžalah s še enim tirom za dovoz blaga,¹⁰⁴ saj je bil po vzpostavitvi železniške proge med Črnučami in Šentvidom *»tudi novi vozni red narejen zelo smiselno, tako*

Pred drugo svetovno vojno je bilo v Črnučah le manjše postajališče za potnike in zgolj en tir železniške proge (hrani fotografski arhiv Petra Nagliča).

⁹⁸ SI AS 1613, t. e. 5, Wochenbericht, 2. 5. 1941.

⁹⁹ SI AS 1613, t. e. 5, Wochenbericht, 2. 5. 1941.

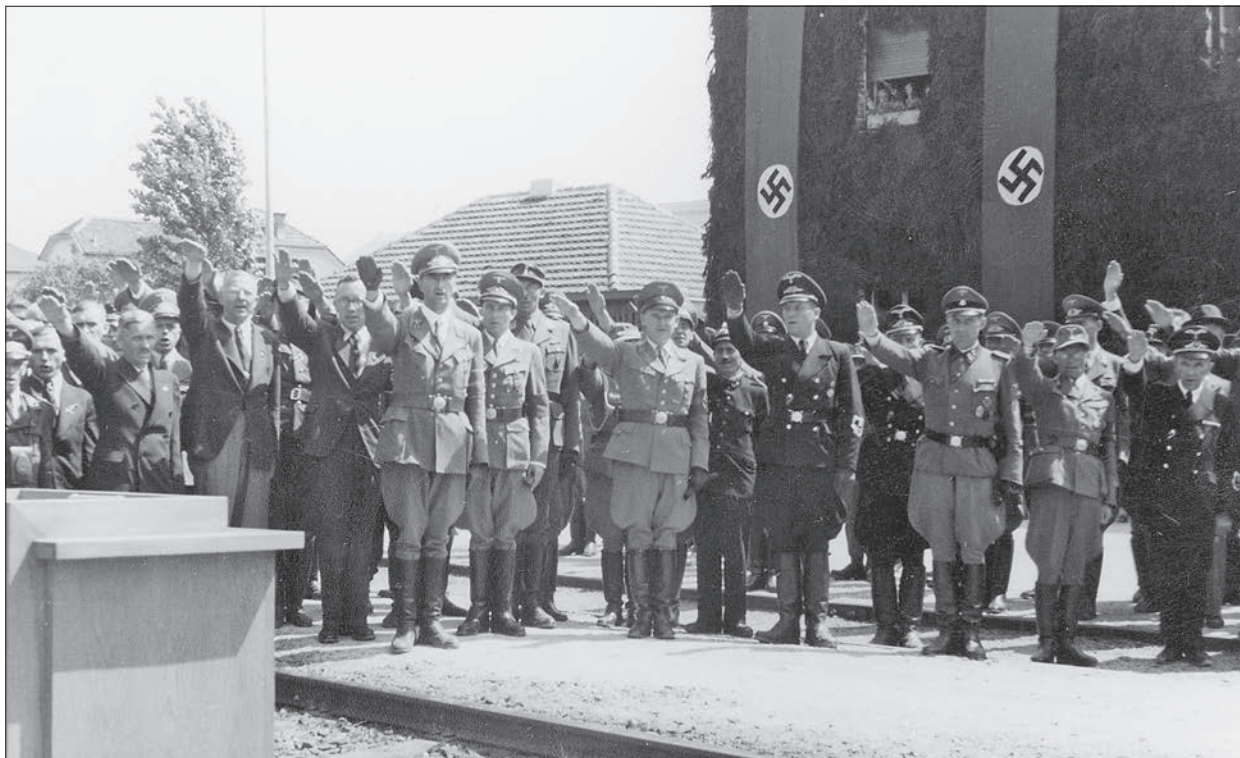
¹⁰⁰ Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 71–86; ARS, SI AS 1626, t. e. 1, Bericht über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain 1942–43, Listen der im Grenzstreifen geräumten Wesen in Kreise Krainbug und im Kreise Steien.

¹⁰¹ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzendorf, Wochenbericht, 9. 10. 1942.

¹⁰² Ajlec in Repe, *Okupacijske meje*, str. 27–28.

¹⁰³ *Kamniški občan*, 11. 2. 1991, št. 31/3, str. 3, Karol Rustja, »Ob stoletnici kamniškega vlaka«.

¹⁰⁴ SI AS 1603, t. e. 45, Bauangelegenheiten, 1943–1945, Lageplan für neue Güterstraße für Bahnhof Domschale, 12. 11. 1943.

Slovesno praznovanje otvoritve železniške proge Št. Vid nad Ljubljano–Litija na železniški postaji v Litiji, 15. 8. 1943 (foto: neznan, hrani: MNSZS).

da Domžale niso odrezane od vsega sveta». ¹⁰⁵ Tisti del kamniške proge, ki je bil v italijanski okupacijski coni, so uporabljali kot slepi tir.

Nemške oblasti so vzporedno z železniško progo zgradile obvozno cesto, ki je še danes bolj znana kot »Nemška cesta«. Tako se je 15. oktobra 1942 sestala komisija za odkup zemljišč za gradnjo tako omenjene ceste med Šentvidom in Črnučami kot ceste od Črnuč do Šentjakoba ob Savi. ¹⁰⁶ Že 24. septembra 1942 je potekal prvi obhod za gradnjo še ene železniške povezave, ki so jo zgradile nemške oblasti, in sicer železniške proge Črnuče–Laze ob Savi, ¹⁰⁷ ki so jo odprli za promet v začetku avgusta 1943. ¹⁰⁸ Slovesnega praznovanja odprtja železniške povezave med Kranjem in Litijo izključno po nemškem ozemlju sta se 15. avgusta 1943 v Litiji udeležila tudi šef civilne uprave ter koroški gauleiter dr. Friedrich Rainer in namestnik generalnega direktorja Nemških državnih železnic iz Berlina Albert Ganzenmüller.

Kamniški deželni svetnik Doujak je v začetku leta 1944 koroškemu državnemu namestniku v Celovcu poročal, »da ima okrožje Kamnik dve železniški povezavi – eno Kamnik–Šentvid pri Ljubljani in drugo Črnuče–Laze–Zidani most«. ¹⁰⁹ Vendar ta povezava po kapitulaciji Italije za nemško državo in kamniško okrožje ni več imela takšnega strateškega pomena kot prej.

Pri gradnji obeh omenjenih železniških prog so bila znatno prizadeta občinska poljedelska zemljišča, ¹¹⁰ zaradi gradnje proge je bilo prestavljenih tudi 16 manjših sadnih drevov in posekanih 24 velikih. Zato so na podlagi pogajanj Nemške državne železnice občini Črnuče izplačale 1620 RM odškodnine. ¹¹¹ Z dotokom večjega števila uslužbencev gradbenega podjetja Schlie, ki je gradilo železniško progo Črnuče–Laze, se je v Črnučah pokazalo tudi občutno pomanjkanje stanovanj. ¹¹² Čeprav so bili večinoma nastanjeni v posebnem taborišču, so predelavci in uslužbenki živeli po zasebnih stanovanjih. ¹¹³ Podjetje Schlie

¹⁰⁵ SI AS 1603, t. e. 37, Der Bürgermeister der Gemeinde Domschale, Wochenbericht, 6. II. 1942.

¹⁰⁶ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 16. 10. 1942.

¹⁰⁷ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht 25. 9. 1942.

¹⁰⁸ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Kressnitz, Wochenbericht, 19. 8. 1943; *Karawanken Bote*, 18. 8. 1943, št. 3/65, str. 5, »Veliko delo izročeno svojemu namenu«.

¹⁰⁹ SI AS 1603, t. e. 2, Bericht, Beschreibung der Kreise, II. 2. 1944.

¹¹⁰ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 25. 9. 1942.

¹¹¹ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 9. 10. 1942.

¹¹² SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 13. II. 1942.

¹¹³ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 11. 9. 1942.

je občasno že samo odpuščalo tiste delavce, ki so povzročali nemir med domačim prebivalstvom, na primer s siljenjem k dajanju živil in žganja.¹¹⁴

KMETIJSTVO IN PRESKRBA PREBIVALSTVA TER DELAVCEV NA INFRASTRUKTURNIH GRADBIŠČIH

Razvoj kmetijstva in kmetijske proizvodnje je v obmejnih krajih potekal tako kot v vsem okrožju,¹¹⁵ pri čemer so se pojavile nekatere specifične obmejne prostora (lastniki kmetijskih zemljišč z ozemlja Ljubljanske pokrajine, veliko število delavcev, ki so v Črnučah gradili novo cestno in železniško infrastrukturo). Ob izvrševanju prve odredbe o oddaji živil so se v občini Črnuče še posebej slabo odrezali posamezni zakupniki zemljišč, katerih lastniki so živeli na italijanskem ozemlju (Ježica). Tako so oblasti navajale podatek, da je najemnik, ki je zemljišče na nemškem ozemlju najel za 60 RM, pridelal samo 121 kg pšenice. Ker je bilo takšnih primerov več, se je občina odločila za znižanje najemne cene, zlasti zato, ker so bili najemniki večinoma revnejši ljudje.¹¹⁶

Tudi oskrba delavcev, ki so gradili zgoraj omenjeno povezovalno železniško progo, je občini Črnuče povzročala nemalo težav, zato so ob vsakem novem povečanju njihovega števila opozarjali na možne negativne posledice.¹¹⁷ Prihod nemškega moštva zaradi bližine meje pa je težave v oskrbi povzročil tudi na širšem območju Litije. Tako je sredi junija 1942 glavna trgovina s tobakom v Zagorju ob Savi prejela prošnjo za povečanje količine tobaka in tobačnih izdelkov za občine Litija, Šmartno pri Litiji, Vače in Trebeljevo, »ker se je število prebivalcev na tem območju zaradi prihoda nemških uradnikov, ki so v službi pri policiji ali vojski (wehrmacht), povečalo za okoli 600«. ¹¹⁸

Novembra 1942 je železniške in cestne delavce v Črnučah močno prizadela uredba oblasti, po kateri hišnih zakolov živine niso smele opravljati družine, ki že prejšnja leta niso klale prašičev. Zato je tamkajšnji občinski komisar pri okrožnem prehranskem referentu ugovarjal zaradi tega ukrepa, češ da so ti delavci »skoraj izključno s svojim ročnim delom in s krmo svojih družinskih članov, ki je bila pridelana večinoma na pobranem zemljišču, s tem celo pomagali dvigniti proizvodnjo v okviru vojne-

ga gospodarstva«. ¹¹⁹ Zato je predlagal, naj to uredbo spremenijo. ¹²⁰ Čez mesec dni se je omenjeni pritoževal, zakaj morajo kmetje držati pri sebi nedonosne in shujšane prašiče, ki nimajo možnosti za obvezno oddajo. Bili so namreč že podvrženi strogemu živinozdravniškemu pregledu, na podlagi katerega so mesarji zavrnil njihovo oddajo tako za meso kot za mast. Nato pa se je pojavila novica, da bodo vse zavrnjene prašiče predali grosistom, ki jih morajo dostaviti mestnim klavnicam. Ti pa so se prevzemu upirali, ker velik del teh živali ni bil zmožen prevoza. Na območju občine Črnuče je bilo tako precej prašičev, starih od šest do osem mesecev, ki so tehtali komaj 10 do 20 kg. Veliko kmetov bi jih rado podarilo, vendar niso imeli možnosti za to. Večina teh »kumrnih« prašičev je izhajala iz Koroške in so jih na to območje pripeljali spomladi 1942. Splošno mnenje je bilo, da so se te živali prehladile med transportom, če jih niso tam zaradi podhranjenosti že prej zavrnil za zakol. ¹²¹ Januarja 1943 so se v Črnučah pokazale manjše težave pri oddaji krompirja, ker posamezne kmetije niso pridelale toliko krompirja, kot jim je bilo predpisano. Zato so krompir (600 ton) za oskrbo novozgrajenega delovišča za gradnjo železniške proge Črnuče–Laze pripeljali od drugod. ¹²²

Kljub obrobnosti in težji dostopnosti so nemške oblasti tudi območje južno od Save na območju Litije z geopolitičnega vidika skrbno vključevale v gospodarske povezave z osrednjimi deli okrožja in države. Urad kamniškega deželnega svetnika je sredi aprila 1942 vodji okrožnega prehranskega urada A poslal poročilo o gospodarskem stanju v občini Trebeljevo. ¹²³ Na podlagi pooblastila inž. Reicherja iz prehranskega urada A je nato pri kmetijski zadrugi na Viru pri Domžalah na račun občine Trebeljevo omenjeni urad naročil 500 kg lanenega semena za spomladansko setev. Laneno seme je bilo 20. aprila s tovornjakom pripeljano z Vira v Litijo, od tam pa ga je krajevni kmečki vodja prepeljal v Trebeljevo in ga razdelil vsem zainteresiranim kmetom. Glede na proizvedovanje na zboru kmetov naj bi ta količina zadovoljila polovico potreb v občini Trebeljevo po tem semenu. Huda pozeba jim je namreč v dolgi zimi 1941–42 uničila skoraj

¹¹⁴ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 31. 12. 1942.

¹¹⁵ Hančič, Preskrba prebivalstva, str. 131–155.

¹¹⁶ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 18. 9. 1942.

¹¹⁷ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 18. 9. 1942.

¹¹⁸ SI AS 1603, t. e. 41, Tabakversorgung in Sagor, 17. 6. 1942.

¹¹⁹ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 21. 11. 1942.

¹²⁰ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 21. 11. 1942.

¹²¹ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzen Dorf, Wochenbericht, 31. 12. 1942.

¹²² SI AS 1603, t. e. 41, Tätigkeitsbericht für den Monat Jänner 1943, 28. 1. 1943.

¹²³ SI AS 1603, t. e. 41, Gemeinde Trebeleu, 21. 4. 1942.

ves jesenski posevek lanu.¹²⁴ Glede dobave krompirja v Trebeljevem pa je bilo kmetom razloženo, da zaprosene količine 46 ton krompirja ni mogoče dostaviti, pač pa s skrajnimi naporji le okoli 15 ton. Tamkajšnjim kmetom je bilo naročeno, naj pripravijo njive za setev krompirja in pri tem uporabijo tudi manj kvalitetno seme.¹²⁵ Kmetje so se po poročanju oblasti razveselili obljube o uvozu štajerskih gorskih ovc, kar naj bi pripomoglo k načrtovani oživitvi ovčereje v teh krajih. V Trebeljevem naj bi bile takrat namreč »neomejene možnosti za dobavo teh ovc«. Zato so zaprosili tudi za čimprejšnjo seznanitev s pogoji, pod katerimi bi bile te ovce dodeljene posameznim kmetom. Na podoben način so želele oblasti povečati tudi proizvodnjo lanenih izdelkov, vendar predelava lanu v kmečko platno v Trebeljevem ni bila mogoča, ker so imeli v občini samo dve tkalski statvi.¹²⁶ Po mnenju okrožnega kmetijskega referenta pa so v občini Trebeljevo imeli možnost oddajanja spomladanskih proizvodov, kot so češnje, breskve, ananas (!), gozdne jagode ter zeleni in rumeni (stročji) fižol. Teh proizvodov je bilo v vsej občini, zlasti v kraju Štanga in njegovi okolici, zelo veliko in bi jih lahko s pravočasnim odvozom rešili pred gnitjem. Kmetje so izrazili pripravljenost, da bi jih obrali in v lastnih izdelanih košaricah prinesli na oddajno mesto. Zato je kmetijski referent menil, »da bi, če bi zagotovili pravočasen prevoz, te proizvode lahko pošiljali v koroška in štajerska mesta ter celo na Dunaj«.¹²⁷

Sredi aprila 1942 so popravljali cesto pred Prežganjem v občini Trebeljevo, zato je od 20. aprila 1942 30 prebivalcev te občine izvajalo potrebna zemeljska dela.¹²⁸ Sredi novembra 1942 so bile na tem območju likvidirane tri nekdanje jugoslovanske posojilnice, ki so bile pred vojno v lasti treh različnih političnih strank. Namesto njih je bila predvidena ustanovitev ene posojilnice za celotno območje občin Šmartno pri Litiji in Trebeljevo s sedežem v Šmartnu.¹²⁹

Poletje 1943 je krajem na jugu kamniškega okrožja prineslo veliko vremenskih nevšečnosti. Na območju občine Kresnice so v začetku julija »kmetje s strahom zrl v prihodnost«.¹³⁰ Škode na poljih, ki jo je konec junija povzročilo neurje s točo, je bilo veliko: »Nekaterim kmetom je toča uničila

ves pridelek. Prizadeta niso le žitna polja, ampak tudi druge kulture. Pozne sorte češenj, ki so bile že tako borne, je dež še razklal/razpokal, tako da niso primerne za ponudbo na trgu«.¹³¹ Temu se je na kmetijah pridružil še pojav svinjske rdečice pri prašičih, tj. vnetje kože in podkožja, kar je bila posledica pogostih padavin.¹³² Poročajo tudi, da je »po zadnjih nalivih dežja Sava dosegla najvišji vodostaj v zadnjih dveh letih, zato je promet na prevozu zelo otežen«.¹³³ Padala je tudi toča, ki je v številnih krajih v občini povzročila veliko škodo. Tudi javna dela na regulaciji Save so bila zaradi narasle reke motena.¹³⁴ Vremenske razmere so se v Kresnicah kmalu še poslabšale, saj je nevihta, ki se je razbesnela 21. julija zvečer, povzročila veliko škodo na stavbah in sadnem drevju. Posebej hudo je bilo na desnem bregu Save, kjer je prevrnila kozolec, razbila opeko na strehah in polomila ali izruvala odraslo, s sadeži obloženo sadno drevje in ga podrla na tla. Škoda je bila zelo velika, zlasti v vasi Kresnice in njeni najbližji okolici.¹³⁵ Žetev pšenice in rži pa je bila kljub vremenskim težavam uspešno končana, zato so začeli s setvijo ajde in bele repe. Tudi javna dela na regulaciji Save in pri apnenici v Kresnicah so se nadaljevala nemoteno.¹³⁶ Konec julija 1943 so zaradi obilnega dežja, zlasti toče, imeli težave v gričevnatih južnih predelih občine: na Kresniškem Vrhu, Golišču in Mali Štangi. Škoda na poljskih pridelkih je bila velika, zaradi zapore cestnega prevoza pri Senožetih in Ribčah pa je imel promet v občini velike časovne zamude, »kar je bilo neugodno zlasti sedaj poleti ob pomanjkanju delovne sile«.¹³⁷

ČRNUČE KOT ENO OD SREDIŠČ NEMŠKE KOLONIZACIJE V KAMNIŠKEM OKROŽJU

Na kamniškem območju je pred drugo svetovno vojno živelo izredno malo nemško govorečega prebivalstva, zato je poleg izгона dela slovenskega prebivalstva in ponemčenja preostalega dela kot pomemben način ponemčevanja okupator skušal izpeljati ustrezno kolonizacijo tega obmo-

¹²⁴ SI AS 1603, t. e. 41, Gemeinde Trebeleu, 21. 4. 1942.

¹²⁵ SI AS 1603, t. e. 41, Gemeinde Trebeleu, 21. 4. 1942.

¹²⁶ SI AS 1603, t. e. 41, Gemeinde Trebeleu, 21. 4. 1942.

¹²⁷ SI AS 1603, t. e. 41, Gemeinde Trebeleu, 21. 4. 1942.

¹²⁸ SI AS 1603, t. e. 41, Strassenbau in Trebeleu, 21. 4. 1942.

¹²⁹ SI AS 1603, t. e. 37, Der Gemeindegemeinssar St. Martin bei Litai, Wochenbericht, 21. II. 1942.

¹³⁰ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Kressnitz, Wochenbericht, 2. 7. 1943.

¹³¹ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Kressnitz, Wochenbericht, 2. 7. 1943.

¹³² SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Kressnitz, Wochenbericht, 2. 7. 1943.

¹³³ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Kressnitz, Wochenbericht, 2. 7. 1943.

¹³⁴ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Kressnitz, Wochenbericht, 9. 7. 1943.

¹³⁵ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Kressnitz, Wochenbericht, 22. 7. 1943.

¹³⁶ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Kressnitz, Wochenbericht, 22. 7. 1943.

¹³⁷ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Kressnitz, Wochenbericht, 30. 7. 1943.

čja z nemškimi naseljenci, zlasti kmeti.¹³⁸ Nemška medvojna kolonizacija na Kamniškem je zajemala dve fazi: v prvih mesecih okupacije je bila uspešno izvršena naselitev nemških (naj)višjih upravno-političnih funkcionarjev in nemškega strokovno-tehničnega pisarniškega ter učiteljskega osebja. Druga faza, pri kateri je šlo za trajnejšo in strateško premišljeno naselitev nemških kolonistov, zlasti kmetov, pa je kljub ambicioznim načrtom potekala zelo počasi in je večinoma ostala zgolj na papirju oziroma pri izdelanih elaboratih in smernicah. Tudi po številu nemških naseljenec je druga faza za prvo zaostala kar za desetkrat: če je bilo v prvi fazi od aprila 1941 do maja 1942 naseljenih 161 oseb nemške narodnosti, je bilo v drugi fazi do konca 1942 naseljenih le 15 kmetov z družinami (večinoma zakupnikov/najemnikov, le izjemoma kak pravi lastnik), pa še ti so se soočali z velikimi težavami (pomanjkanje inventarja in kmetijske mehanizacije, nizka donosnost pridelka, nizka mlečnost krav, negativen odnos slovenskega prebivalstva, kasneje tudi partizansko delovanje proti njim).¹³⁹

Ker so Črnuče zaradi strateške lege ob meji v času nemške okupacije zelo pridobile na pomenu, ne preseneča veliko število na novo naseljenih nemških uradnikov in uslužbencev v tem kraju, ki je primerljiv le še z okrožnim središčem Kamnik. Konec leta 1942 pa poleg nemškega vojaškega in uradniškega osebja zasledimo tudi nemške naseljence kot del načrtne dolgoročne kolonizacije Nemcev. In tudi tu so Črnuče v okviru okrožja tekmovala le še z občino Homec–Radomlje, kjer je bilo naseljenih največ nemških kolonistov, ki so večinoma prihajali kot optanti iz leta 1919 Italiji priključenih pokrajin Južne Tirolske in Kanalske doline.

Tako konec oktobra 1942 poročajo, da je kmetijo izseljenega Slovenca Franca Vavpotiča državni komisar za utrjevanje nemštva dodelil »priseljencu iz Južne Tirolske z devetimi otroki, s čimer je dobila občina kakovosten prirast nemškega prebivalstva«. ¹⁴⁰ Šlo je za družino Josefa Pftitscherja.¹⁴¹ Prav tako je bilo zidarstvo Franca Juvana iz Črnuč, ki se je preselil v Ljubljano, in ga je nekaj časa upravljal državni komisar za utrjevanje nemštva, konec oktobra 1942 preneseno na Jakoba Freitagga iz Velikovca, »ki je bil član nacistične stranke in nosilec njenega zlatega znaka«. ¹⁴² V sosednji občini Pod-

gorica, točneje v Šentjakobu ob Savi, pa so jeseni 1942 naselili nemško družino Egger.¹⁴³

Nemške oblasti so skušale v okviru germanizacije in nacifikacije med prebivalstvo vnesti oživiljanje nekaterih predkrščanskih germanskih kultov. Tako je 21. decembra 1942 v Črnučah krajevna skupina nacistične stranke v okviru vaškega kulturnega krožka organizirala praznovanje sončevega obrata (solsticija) v obliki ure čaščenja (nem. *Weihestunde*), ki se je je udeležilo tudi domače prebivalstvo.¹⁴⁴ O tem je objavil članek dnevnik *Slovenec*, ki je izhajal v od Italijanov okupirani Ljubljani: »Znani nemški mitični praznik ob priliki zimskega sončnega obrata (21. decembra) smo obhajali zelo slovesno. Na Taboru poleg Doma otroškega vrtca (nekdanja Savnikova vila) je ves večer gorel mogočen kres, okrog katerega se je zbrala zlasti vsa mladina in navdušeno prepevala nemške pesmi, deklamirala, tekmovala v toku z bakljami itd., vmes pa so se vrstili navdušeni govori tukajšnjega učiteljskega in vzgojiteljskega otroškega vrtca.«¹⁴⁵

V Črnučah je bilo še v prvih mesecih leta 1945 kar okoli 20 oseb nemške narodnosti, od tega večina funkcionarjev in uradnikov (železnica, elektropostaja), le dva sta bila (naseljena) kmeta (Josef Pftitscher, Nikolas Klemenzen) in en opekar (Jakob Freitag).¹⁴⁶ Tako so bili v Črnučah poleg omenjenih treh domačinov februarja 1945 nastanjene naslednje osebe nemške narodnosti: načelnik železniške postaje Max Koiner, dispečerji (vozniki) Hans Leiterbauer, Lorenz Traunig in Andreas Völkert, prometnika Melchior Naschenweng in Andreas Haushalter, tapetnik Jožef Klobutchar, uradniški uslužbenec Ferdinand Pilnay, trije upokojenci: Alfons Praunseis, Franz Kral in Edwin Franz, občinski komisar Vinzenz Janeschitz ter uslužbenci črnuške elektropostaje, inženirji Rauscher, Schmauzer in Klemenzen.¹⁴⁷

ZAKLJUČEK

Meja na Ježici in na ostalih obmejnih območjih okrožja je zaradi kapitulacije Italije septembra 1943 in posledično nemške zasedbe Ljubljanske pokrajine postala bolj ali manj formalna. Strog nadzor meje na tem območju takrat ni bil več potreben, saj so tako Ljubljanska pokra-

¹³⁸ Hančič, Nemška kolonizacija, str. 101.

¹³⁹ Hančič, Nemška kolonizacija, str. 101.

¹⁴⁰ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzendorf, Wochenbericht, 30. 10. 1942.

¹⁴¹ SI AS 1626, t. e. 2, Ansatz von Südtiroler Bauern in Oberkrain, 14. 12. 1942.

¹⁴² SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzendorf,

Wochenbericht, 30. 10. 1942.

¹⁴³ ARS, SI AS 1626, t. e. 2, Ansatz von Südtiroler Bauern in Oberkrain, 14. 12. 1942. Prim.: Šušteršič, *Na levem bregu Save*, str. 124.

¹⁴⁴ SI AS 1603, t. e. 37, Gemeindeamt Schwarzendorf, Wochenbericht, 31. 12. 1942.

¹⁴⁵ *Slovenec*, 29. 12. 1942, str. 5.

¹⁴⁶ SI AS 1603, t. e. 65, Zuteilung und Ausgabe der Zigaretten und Tabakwaren (1941–1945).

¹⁴⁷ SI AS 1603, t. e. 65, Zuteilung und Ausgabe der Zigaretten und Tabakwaren (1941–1945), 7. 2. 1945.

jina kot sosednje pokrajine predvojne Kraljevine Italije postale del t. i. Operacijske cone Jadransko primorje s sedežem v Trstu.¹⁴⁸ Formalno je meja sicer še ostala, saj je na severu Italije nastala t. i. Salojska republika, ki jo je vodil Mussolini, vanjo pa je še naprej pravno formalno, a brez italijanske navzočnosti, spadala tudi Ljubljanska pokrajina. Zato je nemška vojska še v času vojne deloma že izkopala mine, postavljene ob prometnicah ter travnikih ob nekdanji okupacijski meji, in na nekaterih delih odpeljala tudi žico ter vse to uporabila drugje. Nekateri dele meje so sicer še varovali zaradi preprečevanja partizanskih prehodov in akcij. Temeljito čiščenje obmejnega ozemlja pa je sledilo šele po koncu druge svetovne vojne.¹⁴⁹

FINANCIRANJE

Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju* (P6-0380), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1603, Deželni svetnik za Kamnik 1941–1945.

AS 1626, Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, Urad Radovljica, 1942–1943.

ČASOPISNI VIRI

Kamniški občan, 1991.

Karawanken Bote, 1941, 1943.

Oberkrainer Gemeindegeschäftskalender für das Rechnungsjahr, 1944.

LITERATURA

Ajlec, Kornelija in Repe, Božo: Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945 skozi diplomatske arhive, življenje ljudi in ostanke na terenu. *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945* (ur. Božo Repe). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani, 2020, str. 7–32. DOI: <https://doi.org/10.4312/9789610603047>

Ajlec, Kornelija in Repe, Božo: *Razkosana Slovenija: okupacijske meje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021. DOI: <https://doi.org/10.4312/9789610604419>

Cerkvenik, Denis: *Med razizmom in nujo 1943–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba Univerze v Ljubljani, 2023. DOI: <https://doi.org/10.4312/9789612971342>

Chiussi, Tommaso: *Zollgrenschutz: Border Guards on the Frontier of the Reich, Hauptzollamt Villach, 1941–*

1945. Atglen: Schiffer Military, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1080/13518046.2024.2340816>

Čerin, Miha: *Ljubljansko Posavje v ljudski revoluciji: ob sodelovanju aktivistov in borcev NOV*. Ljubljana: Občinska konferenca SZDL Ljubljana-Bežigrad, 1985.

Dežman, Jože: Meje zgodovine v občini Šentvid. *Župnija Šentvid nad Ljubljano skozi čas in prostor* (ur. Stane Granda). Ljubljana: Župnija Šentvid, 2007, str. 545–621.

Ferenc, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja, 1968.

Ferenc, Tone: *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 2, Raznarodovanje*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010.

Gabrič, Aleš: Meje in njihove omejitve. *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945* (ur. Božo Repe). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani, 2020, str. 177–192. DOI: <https://doi.org/10.4312/9789610603047>

Guštin, Damijan: *Prva partizanska pomlad, Razvoj slovenskih partizanskih čet leta 1942*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Hančič, Damjan: »Vaške straže« na Gorenjskem v letu 1942. *Dileme: razprave o vprašanih sodobne slovenske zgodovine* 7, 2023, št. 2, str. 73–114. DOI: <https://doi.org/10.55692/D.18564.23.9>

Hančič, Damjan: Nemška kolonizacija kamniškega okrožja v letih 1941–1945. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 94/59, 2023, št. 4, str. 79–101. DOI: <https://doi.org/10.62409/czn.269>

Hančič, Damjan: *Postati del velike nemške skupnosti. Kamniško okrožje v času nemške okupacije 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2024.

Hančič, Damjan: Preskrba prebivalstva in težave v kmetijski proizvodnji v okrožju Kamnik v prvem obdobju okupacije. *Prispevki za novejšo zgodovino* 63, 2023, št. 3, str. 131–155. DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.63.3.07>

Klobčar, Marjanca in Brate, Tadej: *Kamničan prvih sto let 1891–1991*. Kamnik: Zveza kulturnih organizacij Kamnik, 1991.

Križnar, Ivan: *Jeseniško okrožje med nacistično okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*. Jesenice, Ljubljana: Okrožni odbor aktivistov OF pri Področnem odboru Združenja borcev in udeležencev NOB občin Jesenice, Kranjska Gora in Žirovnica, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2000.

Križnar, Ivan: *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003.

Lampič, Majda: Kako se je začelo v Stožicah I. *Zaveza* 21, 2011, št. 80, str. 41–46.

Mikuž, Metod: *Zgodovina slovenskega osvobodilnega boja*. Ljubljana: Prešernova družba, 1970.

¹⁴⁸ Cerkvenik, *Med razizmom in nujo*.

¹⁴⁹ Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 85.

Rozman, Jože: Partizanski koridor na litijem območju med drugo svetovno vojno. *Kronika* 59, 2011, št. 3 (Iz zgodovine Litije in okolice), str. 683–698.

Saje, Franček: *Belogardizem*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1952.

Svetina-Erno, Albert: *Od osvobodilnega boja do banditizma*. Ljubljana: Nova obzorja, 2004.

Šorn, Mojca: *Življenje Ljubljancev med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

Šušteršič, France: *Na levem bregu Save. Delavsko gibanje in narodno-osvobodilni boj v občini Ljubljana-Bežigrad*, 1. zvezek. Ljubljana: Občinska konferenca SZDL Ljubljana-Bežigrad, 1982.

Tominšek Čehulič, Tadeja: Litija med drugo svetovno vojno: posledice za ljudi. *Kronika* 59, 2011, št. 3 (Iz zgodovine Litije in okolice), str. 699–714.

Vidali, Ivan: *Kamniško-zasavski odred*. Domžale: samozaložba, 2018.

Vidali, Ivan: V boj za svobodo. *Kamniški zbornik* 7 (ur. Zvone Verstovšek). Ljubljana: Občina Kamnik, 1961, str. 7–274.

SPLETNI VIRI

Zollgrenzschutz Untersteiermark-Krain:

https://www.zollgrenzschutz.de/index.php?option=com_content&view=article&id=239&Itemid=408

SUMMARY

The Border between the Third Reich and Italy in the Southern part of the Kamnik District

After the capitulation of the Yugoslav Army in April 1941, Slovenian territory was partitioned among the neighbouring countries. The new border between Nazi Germany and Fascist Italy in the occupied Slovenia was confirmed in Vienna on April 21st and 22nd, 1941. In central Slovenia, the Italians ceded the right bank of the Sava River between Črnuče or, rather, the northern part of Ježica and Podgrad to the Germans, who committed to regulating the river and then shifting the boundary line to the middle of the riverbed. In the wider northern hinterland of Ljubljana, the German authorities established the district of Kamnik, covering the entire area of eastern Upper Carniola (except for Trojane and Zagorje, which were annexed to Styria); south of this area, the Italian administration established the Province of Ljubljana and annexed it to Italy. Thus, the state border between Germany and Italy at Ježica was already settled in the fall of 1941, whereas the

municipalities of Črnuče and Šentvid pri Ljubljani needed more time to settle their dispute over the German part of Ježica whereby the municipal border between them was also the border between the Kranj and Kamnik occupation districts. The new border cut deeply into the lives of the people living along the border, as never before had a national border cut across the unified economic and infrastructural space between Ljubljana and its immediate northern hinterland. This was particularly problematic for the supply of Ljubljana, as farmers from its northern and north-eastern suburbs soon had to stop delivering their agricultural products to the Ljubljana market, having found themselves on the other side of the border. The border area also became rife with smuggling activity. In order to secure the border, the German authorities evacuated the entire local population from the 200-metre border zone. Unlike the rest of the German–Italian occupation border, which ran further north along the mountainous terrain of the Julian Alps, this area was much easier to access and cross, although the nearby Sava presented a certain obstacle. This was also understood by the Partisan leadership, which carried out certain combat activities in the area, and had its units as well as courier and intelligence service cross it on their route between Lower and Upper Carniola. One of the most important infrastructural projects under German occupation was the construction of the direct railway connection through Črnuče to Šentvid pri Ljubljani and farther towards Laze ob Savi crossing only the German occupied territory. The new occupation border cut the existing road and railway links between Ljubljana and the area north of Ljubljana, causing the Kamnik district to become the most isolated area from the rest of the Reich in terms of transport connections. Agriculture and agricultural production in the border towns developed in the same way as elsewhere in the district, with a few specific features of the border area (owners of agricultural land from the territory of the Ljubljana Province, a large number of workers building a new road and railway infrastructure in Črnuče, a stronger military, armoury, and border guard presence). Apart from Črnuče, the German administration also focused its attention on the area south of the Sava near Šmartno pri Litiji and Trebeljevo. Despite its peripherality and poorer accessibility, in pursuit of their geopolitical ends the German authorities also carefully integrated the area into the economic links with the central parts of the district and the country. Due to its strategic position, Črnuče was also one of the most important points of German colonization in the Kamnik district, inhabited by police and security units, civil servants of the German occupation administration, and by long-term German settlers. After Italy's capitulation in the autumn of 1943, the border was no longer as much of an obstacle for the local inhabitants as it had been before.

BOR ZAVRL^{*}

Ženski katoliški redovi, kongregacije in družbe v slovenskem zdravstvu v prvi polovici 20. stoletja

IZVLEČEK

Redovnice karitativnih katoliških redov so bile v prvi polovici 20. stoletja v slovenskem zdravstvu, predvsem njegovi kurativni veji, glavna delovna moč. Za ustanove, v katerih so delovale, so skrbele celostno, opravljale so od najnižjih del do vodstvenih funkcij. Do preloma je prišlo leta 1948, ko je nova povojna oblast tudi v slovenskem kurativnem zdravstvenem varstvu uvedla velike spremembe. Takrat so redovnice dokončno odpustili iz slovenskih zdravstvenih in socialnih ustanov ter jih zamenjali s civilnim osebjem.

KLJUČNE BESEDE

redovnice, zdravstvo, bolnišnica, karitativno delo, 20. stoletje

ABSTRACT

WOMEN'S CATHOLIC ORDERS, CONGREGATIONS, AND SOCIETIES IN SLOVENIAN HEALTHCARE IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

In the first half of the twentieth century, sisters of Catholic orders of charity formed the backbone of workforce in Slovenian healthcare and especially curative care. They served the institutions of their employment with full commitment, performing everything from the basic tasks to leadership functions. The turning point came in 1948, when the new postwar authorities also introduced major changes in Slovenian curative healthcare. Religious sisters were sacked from the Slovenian health and social care system and replaced by civilian personnel. Drawing, among other sources, from religious sisters' personal memoirs, the article provides a detailed presentation of six female orders that played an active part in healthcare processes on Slovenian territory.

KEY WORDS

religious sisters, health system, hospital, charity work, twentieth century

^{*} mag. zdr. nege, član Delovne skupine za ohranjanje zgodovine zdravstvene in babiške nege pri Zbornici zdravstvene in babiške nege Slovenije, Zdravstveni dom Ljubljana, Slovenija, bor.zavrl94@gmail.com

UVOD

V starem Rimu so za oskrbo bolnih in ne-močnih skrbele diakoneze, device in vdove, torej neporočene ženske. Krščanstvo je to tradicijo nadaljevalo s članicami karitativnih redov.¹ Tudi v slovenskem prostoru so pred letom 1948 največji delež negovalnega in pomožnega osebja v kurativnem zdravstvenem varstvu, bolnišnicah, sanatorijih, klinikah, pa tudi v hiralnicah, ubožnicah, zavetiščih in domovih za starejše predstavljale redovnice katoliških redov.²

Redovništvo je na poseben način organiziran način življenja znotraj Rimokatoliške cerkve, redovnica pa je članica ene od redovnih skupnosti. Redovno pravo Rimokatoliške cerkve loči tri oblike redovniškega življenja: meniško, redovno in kongregacijsko. Med redovniki imajo posebno mesto menihi in nune, ki prebivajo v zaprtih samostanih in se posvečajo predvsem molitvi. Kongregacije se od redovnih in meniških oblik življenja ločijo po tem, da člani ne sprejemajo večnih zaobljub, pač pa začasne, ki jih obnavljajo skladno z lastnim pravom. Poleg tega so razlike tudi v notranji organizaciji življenja in odnosu z lokalnimi cerkvenimi oblastmi. Cerkev deli redovništvo na laično in kleriško. Ker ženske v Rimokatoliški cerkvi ne morejo pridobiti statusa klerika, so ženski redovi avtomatično laiški. Redove delimo na kontemplativne in aktivne. Aktivni, karitativni redovi so usmerjeni v pomoč ter delo na socialnem in zdravstvenem področju.³ Ob pregledu knjige *Opči šematizam Katoliške crkve u Jugoslaviji* je mogoče ugotoviti, da je bilo leta 1939 v slovensko zdravstvo vpetih šest redov. V medvojnem času so delovale tudi redovnice, ki sicer niso bile stalno prisotne na Slovenskem.⁴ V pričujočem članku bomo na kratko opisali vsakega od teh redov in predstavili njihovo delovanje na področju zdravstvenega varstva v Sloveniji pred letom 1948. Po tem letu so bile namreč redovnice odstranjene iz javnega zdravstva.

VLOGA REDOVNIC V SLOVENSKEM ZDRAVSTVU

Vloga redovnic v zdravstvenem sistemu je bila izredno pomembna že pred 20. stoletjem. Pred prvo svetovno vojno so bile redovnice praktično edine delavke v bolnišnicah, ki so skrbele za nego bolnikov. Med prvo svetovno vojno so se ukvarja-

le tudi z nego ranjencev in bile za svoje požrtvovalno delo večkrat odlikovane. V tem obdobju so se nekateri redovi prvič srečali z delom ob bolniških posteljah, saj nega bolnikov ni bila njihovo primarno poslanstvo. Povojni čas in ustvarjanje nove skupne države pod idejo jugoslovanstva sta prinesla odstranjevanje vsega, kar je spominjalo na avstrijsko oziroma nemško. Tedaj so se nekateri redovi osamosvojili izpod tujih redovnih vodstev oziroma se organizirali v nove, jugoslovanske province, njihovo delo pa se je krepilo tudi zaradi ideje in povečanih potreb po zdravstveni oskrbi prebivalstva. Do začetka druge svetovne vojne je število sester, zaposlenih v zdravstvu, doseglo vrhunec. Do leta 1948 so redovnice delovale v številnih javnih in zasebnih zdravstvenih zavodih, kot so bile bolnišnice, klinike in sanatoriji. S svojim delom so si pridobile dober sloves. Veljale so za delovno, pošteno, redoljubno, snažno, prijazno, strokovno podkovano in usposobljeno osebje. Sestrskeske postojanke so v zdravstvenih ustanovah organizirali na pobudo bolnišničnih uprav ali zdravnikov. Nekatere posameznice in redovi so bili v določeni postojanki daljše ali krajše obdobje, nekateri so bili v isti ustanovi večkrat.⁵

Zdravnik in organizator kirurške dejavnosti na Slovenskem dr. Franc Derganc (1877–1939) se je pred prvo svetovno vojno med izpopolnjevanjem v Franciji prvič srečal s civilnimi »bolniškimi sestrami«. »Pred prihodom v Francijo si nisem mogel predstavljati bolniške sestre drugače kot redovnice,« je zapisal, kar dokazuje, kako samoumevna in običajna je bila njihova prisotnost v zdravstvu.⁶ Nekateri redovi so delovali tudi v lastnih bolnišnicah oziroma sanatorijih. Tak primer so sestre usmiljenke, ki so delovale v lastnem

Osebj (redovnici, zdravnik in čistilka) ene od ljubljanskih bolnišnic, najverjetneje Ženske bolnice, s pacientkami; božično-novoletni prazniki, ok. 1927–1928 (hrani: Bor Zavrl).

1 Bezjak, *Kristusove neveste*, str. 20–61.

2 Berkopec in Keršič, *Zamolčana zgodovina*, str. 22–27.

3 Ojnik in Šuštar, *Zakonik cerkvenega prava*, str. 271–325; Bezjak, *Kristusove neveste*, str. 20–61.

4 *Letopis ljubljanske škofije* (1944), str. 152–157; Draganović, *Opči šematizam*, str. 456–520.

5 Pacek, *Pot ljubezni*, str. 33–38.

6 Derganc, *Okrvavljena roža*, str. 15.

Učenke šole za dečje zaščitne sestre v Ljubljani. V sredini ravnatelj dr. Dragaš, ob njem predavatelj in sestre učiteljice. Na obeh koncih prve vrste so učenke – sestre križniškega reda, ok. 1931 (hrani: Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož).

sanatoriju – Leonišču,⁷ ter sestre križniškega reda, ki so imele svojo redovno bolnišnico v Ormožu.⁸

Katoliški redovi načeloma niso zagotavljali zdravniškega kadra, pač pa pomožno zdravstveno osebje.⁹ V 19. in začetku 20. stoletja uprave bolnišnic od redovnic niso zahtevale formalne zdravstvene izobrazbe. Za zdravstveno izobraževanje so redovna vodstva skrbela sama. Sprva so se mlajše redovnice izobraževale pri starejših neposredno ob delu. Kasneje so vodstva redov in bolnišnice organizirale ustrezne izobraževalne tečaje za redovnice, ki so delale v bolnišnicah oziroma so se za to pripravljale. V dvajsetih letih 20. stoletja pa so zdravstveni zavodi zahtevali strokovno izobrazbo, zato so pričele redovnice pospešeno pridobivati tudi formalno izobrazbo. Že zaposlenim redovnicam so omogočali, da so si zahtevana spričevala in diplome pridobile naknadno, mlajše pa so že ob vstopu v red usmerili v izobraževanje in jih po končanem izobraževanju poslali na delo. Redovnice so obiskovale nekajmesečne tečaje ter dvoletne in triletno zdravstvene šole.¹⁰ Zakon o bolnicah iz leta 1930 je že zahteval, da so redovnice morale imeti strežniško šolo, bolničarji

in sestre bolničarke pa bolničarsko šolo ali bolničarski tečaj.¹¹

Redovnice so obiskovale vse takratne šole, ki so omogočale tovrstno izobrazbo: Oblastno strežniško šolo, Banovinsko strežniško šolo ter Šolo za bolničarje in bolničarke.¹² Sestre usmiljenke so imele v Beogradu in Zagrebu celo lastno zasebno bolničarsko šolo, svojo bolničarsko šolo pa so v Zagrebu imele tudi usmiljene sestre sv. Križa.¹³ Redovnice so obiskovale tudi šole za predhodnice medicinskih sester: Šolo za otroške sestre negovalke v Ljubljani, Šolo za zaščitne sestre v Ljubljani ter Školo za sestre pomočnice v Zagrebu.¹⁴

Delo redovnic v zdravstvenih ustanovah lahko razdelimo v dve skupini – delo na nezdravstvenem področju in delo na zdravstvenem področju. Delo redovnic je namreč presegalo strežbo bolnikov, opravljale so tudi dela, potrebna za nemoteno delovanje zdravstvenih ustanov. Na nezdravstvenem področju tako najdemo sestre v pisarni, skladišču, na vrtu ali polju, v hlevih, pralnici in likalnici, kot kuharice, šivilje, perice, vratarice in podobno. Na zdravstvenem področju pa so delovale kot prva, glavna ali vodilna sestra, ki je bila

7 Eden treh ljubljanskih sanatorijev, danes del Ginekološke klinike UKC Ljubljana.

8 Pacek, *Pot ljubezni*, str. 134; Štampar in Ogulin, *Križniki v Sloveniji*, str. 41.

9 Bezjak, *Kristusove neveste*, str. 14–210.

10 Pacek, *Pot ljubezni*, str. 86–87.

11 Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, I, 18. 3. 1930, št. 41, str. 525, Zakon o bolnicah.

12 Šuštar, *Od strežniških tečajev*, str. 35–45; SI ZAL LJU 728, Šola za medicinske sestre Ljubljana, t. e. 12, 14, 15.

13 Vračič in Kovačič, *Sestre milosrdnice*, str. 189–192.

14 U kontekstu, str. 15.

običajno tudi hišna predstojnica, sestra pri bolnikih (brez formalne izobrazbe), bolničarka (s formalno izobrazbo), anesteziarka, sestra pri rentgenu, v lekarni, v laboratoriju, v ambulantni, sestra pri operacijah (brez formalne izobrazbe), instrumentarka (s formalno izobrazbo) itd. Delo na oddelkih je potekalo podnevi in ponoči, pogosto ves dan. Opoldne je bila prosta ura za kosilo, razvedrilo in molitev, v tem času pa je bila na vsakem oddelku dežurna sestra. Prednost redovnic¹⁵ je bila tudi njihova stalna prisotnost v zdravstveni ustanovi, saj so pogosto živele v samem zavodu ali neposredni bližini.¹⁶ Po dolgem in napornem delu pri bolnikih so morale opraviti redovne obveze v obliki verskih obredov. Število redovnic, zaposlenih v posamezni ustanovi, ni bilo stalno in je nihalo glede na potrebe.¹⁷

Redovnice so bile poznane po svojih redovnih oblačilih, ki so jih nosile tudi med delom. Vsak red je imel malce drugačno obleko in zanj značilno pokrivalo: ruto, kopreno, šlajer oziroma pečico. Sicer pa so vse redovnice v času dela preko redovnega oblačila nosile zaščito – belo haljo ali bel predpasnik in na rokah včasih bele narokavnike.

V *Službenem listu kraljevske banske uprave Dravske banovine* so leta 1938 objavili »Navodilo za sprejemanje sester usmiljenk na delo v državni službi«, s katerim so teoretično uredili zaposlovanje redovnic v bolnišnicah. V navodilu so omenjene le sestre usmiljenke, a podobno je veljalo za vse redove v državnih ustanovah, medtem ko so bila pravila v zasebnih ustanovah verjetno drugačna. Po tem navodilu so sestre usmiljenke smele sprejemati delo, ki ga sicer opravlja bolničarsko osebje, po potrebi pa so lahko zasedle tudi druga delovna mesta, na primer v kuhinji, pralnici, operacijski sobi in podobno. Za to delo so prejele brezplačno stanovanje, razsvetljavo in kurjavo ter pranje perila, brezplačno hrano in denarno nagrado, določeno glede na druge ugodnosti, ki ni smela biti višja od 15 din na dan. Imele so tudi pravico do 15 dni odmora. Če je sestra pri delu zbolela, je imela pravico do brezplačne

ga zdravljenja v bolnici do osem dni s pravico do nagrade. Ob daljšem zdravljenju so imele pravico do zdravljenja po pristojbini, ki je veljala za članke Okrožnega urada za zavarovanje delavcev. Na delo jih je razporejal starešina bolnišnice po posvetu s sestro prednico; tako niso smele opravljati poslov, ki jim jih ni dovolila redovna uprava.¹⁸

Med vsemi obravnavanimi redovi najbolj izstopajo Marijine sestre čudodelne svetinje. Poleg nege bolnikov v zdravstvenih ustanovah so prvenstveno opravljale delo negovalk na domovih bolnikov. Ves čas so ostajale na bolnikovem domu in mu stregle.¹⁹ Pogosto so se na redovnice obračali tudi ljudje, ki so nujno potrebovali pomoč, zdravnik pa v tistem trenutku ni bil dostopen. Na take prošnje so se odzvale, če so se le lahko.²⁰

Slovenske sestre so slovele kot dobre delavke, katerih trud je prepoznala in nagradila tudi kraljeva družina. Tako so bile na predlog ministra za socialno politiko in narodno zdravje Dragiša Cvetkovića julija 1938 odlikovane mariborske šolske sestre v Topolšici,²¹ več odlikovanj pa so za svoje delo prejele in imajo ohranjene tudi sestre usmiljenke.²²

Svoje sodelavke naklonjeno omenjajo tudi nekdanji študenti in takratni mladi zdravniki. Dr. Herbert Zaveršnik (1918–1999), strokovnjak na področju gastroenterologije, se jih iz predvojnih in medvojnih let dela v bolnišnici v Mariboru spominja kot skromnih, nezahtevnih in predanih sodelavk, ki »niso sprejemale niti najmanjšega zahvalnega darila od bolnikov. Če sem hotel katero nagraditi z malenkostnim priznanjem, sem moral vprašati njihovo prednico, če smem to storiti.« »Največ sem pridobil pri sestrah; vseh praktičnih del pri bolniku so me pravzaprav naučile one.« Kot mlademu zdravniku so mu diagnozo večkrat pomagale potrditi sestre.²³

Kljub temu medsebojni odnosi niso bili vedno dobri. Tako je imela na primer pred drugo svetovno vojno z njimi nesporazum pediatriinja Božena Grosman pri vpeljevanju jabolčne diete v otroški bolnišnici v Ljubljani.²⁴ Velika nasprotnica redov-

15 V tridesetih letih 20. stoletja se je v vodstvu Higienkega zavoda v Ljubljani pojavila ideja, da bi diplomirane zaščitne sestre, predhodnice današnjih medicinskih sester, »pomenišili«, torej da bi zanje uvedli celibat ter jih s tem naredili podobne redovnicam in dostopnejše službi. Na protest sestrskega društva in ženskih društev je bila ideja zavržena (Zbornica zdravstvene in babiške nege Slovenije – Zveze strokovnih društev medicinskih sester, babic in zdravstvenih tehnikov Slovenije, Zapisniki strokovne organizacije za leto 1934, 1935, 1937).

16 Pacek, *Sestre usmiljenke*, str. 105–116.

17 Zaveršnik, *Iz mojega sveta*, str. 34.

18 *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 8, 23. 2. 1938, št. 16, str. 163–164. Navodilo za sprejemanje sester usmiljenk na delo v državni službi.

19 Makše, *Zgodovina družbe*, str. 14–16; Kolar, *Redovniki*, str. 234; Marijine sestre čudodelne svetinje, <https://marijine-sestre.rkc.si/index.php/content/display/180/20/20> (3. 3. 2024).

20 Arhiv sester sv. Križa: Košir, Vikariat sester, str. 5; Ogulin, pisma; Pacek, *Pot ljubezni*, str. 40.

21 Poles, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 8–9.

22 Korespondenca s sr. Cveto Jost.

23 Zaveršnik, *Iz mojega sveta*, str. 81–90.

24 Grosman, *Partizanska zdravnica*, str. 18.

nic v zdravstvu je bila tudi pediaterinja in infektologinja Sabina Praprotnik (1898–1986).²⁵

Izbruh druge svetovne vojne in okupacija slovenskega (in jugoslovanskega) ozemlja leta 1941 sta močno vplivala tudi na sestre in njihovo delo. Okupatorji so si razdelili državo in s tem nekatere sestre odrezali od vodstev in drugih postojank. Položaj redovnih skupnosti med vojno je bil odvisen od odnosa okupacijske oblasti do Cerkve. Na nemškem in madžarskem območju je prišlo do radikalnih posegov (zaplenba samostanov in hiš, odtujevanje lastnine in opreme redov ter bogoslužnih predmetov, izgoni), medtem ko pod italijansko okupacijsko oblastjo ni bilo večjih sprememb.²⁶ Kljub težkim razmeram so redovnice vztrajale pri svojem delu. Mnoge so imele dostop do zdravil, sanitetnega materiala in kirurških instrumentov, kar so pošiljale za potrebe odporiškega gibanja – partizanske vojske. Sodelovale so tudi pri skrivanju in zdravljenju partizanskih ranjencev v zavodih na okupiranih ozemljih ter pobegih iz njih,²⁷ nemalokrat pa so tudi same odhajale zdraviti partizanske ranjence.²⁸ Nekatere so se v partizansko vojsko celo aktivno vključile ali so bile simpatizerke OF,²⁹ zaradi česar so jih zasliševali in ustrahovali, mnoge so bile zaprte ali internirane.³⁰

Vse to pa jim po koncu vojne ni dosti koristilo. Že med vojno je dr. Marjan Ahčin, prvi slovenski minister za zdravstvo in pristojni za zdravstvo pri SNOS-u, 17. decembra 1944 ugotovil, da bodo bolnišnice še nekaj let navezane na redovnice, dokler ne bo mogoče izobraziti ustreznega laičnega osebja. S tem je nakazal, da bodo po vojni mesta redovnic zasedli civilni uslužbenci.³¹ V tem smislu in ob splošnem obračunavanju s Cerkvijo so bile redovnice takoj po vojni deležne napadov nove oblasti. Očitati so jim medvojno zdravljenje okupatorskih vojakov, pokorščino Cerkvi in protidržavno delovanje.³² Njihova redovna obleka v javnosti ni bila zaželena, o njih se je začelo oblikovati negativno javno mnenje. Sprva so sicer še ostajale v zdravstvenih ustanovah, a so jim delo

oteževali,³³ z raznimi sodnimi in administrativnimi ukrepi pa so jim odvzemali premoženje in ovirali njihovo delovanje.³⁴

Končni udarec je prišel 8. marca 1948, ko je vlada Ljudske republike Slovenije z odlokom prepovedala delovanje redovnic v slovenskem zdravstvu. Lahko so ostale zgolj pod pogojem, da odložijo redovna oblačila in prekinejo stike z redovno skupnostjo oziroma izstopijo iz nje in se zaposlijo kot posameznice. Pri odpušcanju pogodbe in odpovedni roki niso veljali; redovnicam so dali zgolj 24 ur za odhod iz ustanov. Pri tem so jim pregledovali prtljago in jih zasliševali. Mlajšim redovnicam so ponujali državne službe v zdravstvu, a jih velika večina ni sprejela. Nekatere so se vrnile na svoje družinske domove, druge so se zatekale v matrne hiše in druge postojanke³⁵ ali pa so prijele za drugo, manjvredno delo, postale so gospodinjske pomočnice, servirke v menzah, tovarniške delavke, čistilke itd. Zaposlovanje redovnic se je razlikovalo od reda do reda. Od leta 1948 so smele biti zaposlene samo še kot zasebne osebe, ne več kot redovnice. Nekatere sestre so odšle v druge jugoslovanske republike, saj republiška vodstva v Srbiji, Makedoniji in Črni gori pri svojih proticerkvenih ukrepih niso bila tako radikalna.³⁶

Nekaj dlje so smele redovnice izvajati zasebno nego bolnikov, a tudi tega je bilo s prepovedjo zasebne nege leta 1949 konec. Če se sestre te prepovedi niso držale, so bile kaznovane (kljub prepovedim so Marijine sestre smele negovati nekaj svojcev novih oblastnikov), tudi z zaporno kaznijo v zaporu ali delovnem taborišču. Tako je bilo (po nepopolnih podatkih) zaprtih vsaj 45 usmiljenk, 16 Marijinih sester, sedem sester sv. Križa, 23 slovenjebistriških šolskih sester, 15 mariborskih šolskih sester in dve križniški sestri. Medvojnih in povojnih likvidacij med njimi ni bilo oziroma je poznan le primer sr. Karmele Premrov iz Cerknice, Marijine sestre čudodelne svetinje, ki je izginila leta 1949. Kasneje se je izkazalo, da je bila umorjena.³⁷

Ženski redovi in kongregacije so bili tako po

25 Pacek, *Pot ljubezni*, str. 113.

26 Kolar, *Redovniki*, str. 205–322.

27 Pacek, *Pot ljubezni*, str. 45; Zavrl, *Slovenske medicinske sestre*, str. 24–39.

28 Arhiv sester sv. Križa: Košir, *Vikariat sester*, str. 8.

29 Zavrl, *Partizansko zdravstvo*, str. 38–39.

30 Redovnice so zaradi njihovega delovanja zapirali tako Italijani kot Nemci in kasneje tudi povojna jugoslovanska oblast. To področje je zelo slabo raziskano in poznano. Še največ o tem izvemo v arhivih posameznih redov.

31 Griesser Pečar, *Cerkev*, str. 224.

32 Vuga, *Razkrivamo zgodovino*, str. 43, 44; Berkopec in Keršič, *Zamolčana zgodovina*, str. 22–27.

33 Delo so jim oteževali s prekinjanjem pogodb pred iztekom rokov, z ustvarjanjem negotovosti glede podaljševanja pogodb, z zahtevami po zaposlitvah kot posameznic, z omejevanjem volilne pravice in državljskih pravic ter s šikaniranjem.

34 Kolar, *Redovniki*, str. 205–322.

35 Pacek, *Pot ljubezni*, str. 62–65. O tem času, odpušcanju in novem življenju redovnic govori tudi roman *Razdrto gnezdo* Karla Mauserja.

36 Griesser Pečar, *Cerkev*, str. 233; Kolar, *Redovniki*, str. 205–322; Pacek, *Pot ljubezni*, str. 56–67.

37 Griesser Pečar, *Cerkev*, str. 233–304; Kolar, *Redovniki*, str. 260–310.

drugi svetovni vojni močno razredčeni, deloma popolnoma uničeni. Njihove usode in usode posameznih redovnic so še vedno v veliki meri neznanne in neraziskane oziroma širši javnosti nepoznane.³⁸

HČERE KRŠČANSKE LJUBEZNI SV. VINCENCIJA PAVELKEGA (SOCIETAS FILIIARUM CARITATIS A S. VINCENTIO DE PAULO EX DOMO MATRICE PARISI)

Sestre so poznane tudi pod imenom sestre usmiljenke, usmiljene sestre ali krajše usmiljenke. Predstavljale so največji delež redovnic, zaposlenih v zdravstvenem varstvu, in so bile najbolj prepoznan karitativni red na Slovenskem.

Ustanovitelj družbe je bil sv. Vincencij Pavelski (1581–1660), soustanoviteljica pa sv. Ludovika de Marillac (1591–1660). Družba izvira iz Francije in se je že od samega začetka posvečala delu na karitativnem, socialnem in vzgojnem področju. V zgodovini Cerkve je bila družba pomembna novost, saj je stopila izven zidov samostanov in zaživela v skupnostih brez klavzure.³⁹

Predhodnica Jugoslovanske province sester je bila Graška provinca, katere članice so z delom v mariborski bolnišnici začele leta 1843. Nato se je število njihovih postojank na območju današnje Slovenije počasi povečevalo. Leta 1852 so prišle tudi v ljubljansko bolnišnico. Po prvi svetovni vojni je nastala pobuda za ustanovitev nove, jugoslovanske province. Ta je bila ustanovljena 5. aprila 1919, za provincialno hišo pa je bil izbran Marijin dom na Slomškovi 20 v Ljubljani. Leta 1926 je bila provincialna hiša iz Ljubljane predstavljena v Marijin dvor v Radečah.⁴⁰

Po ustanovitvi Jugoslovanske province je vodstvo kmalu pričelo dobivati prošnje iz drugih delov kraljevine za pomoč usmiljenk. Te so tako odhajale v sanatorije in bolnišnice v Srbijo, Makedonijo in na Kosovo. Prevzemale so vedno več postojank v Sloveniji in drugih delih kraljevine. Ta razvoj je prekinila druga svetovna vojna. Okupacija ni prinesla samo razkosanja slovenskega ozemlja, ampak tudi razkosanje Jugoslovanske province. Osemnajst postojank se je znašlo na italijanskem okupiranem ozemlju, petindvajset

pod nemško okupacijo, dve postojanki v Skopju sta prišli pod bolgarsko okupacijo, kosovska postojanka pod Albanijo, ena postojanka pod Madžarsko in štiri pod Neodvisno državo Hrvaško. Na nemškem se je delovanje usmiljenk radikalno spremenilo, saj so jih priključili Graški provinci. Tudi na italijanskem okupacijskem območju so se morale prilagoditi novim razmeram. Nemška vojska jim je namreč odvzela Marijin dvor v Radečah, tako da se je provincialna hiša ponovno selila v Ljubljano, v Marijin dom na Slomškovo, ki je postal provincialna hiša viceprovinke v Ljubljanski pokrajini. Za postojanke v južnejših predelih nekdanje kraljevine pa so ustanovili provincialno hišo v Beogradu.⁴¹

Po koncu vojne so jugoslovansko provinco usmiljenk obnovili in ponovno je bil vzpostavljen stik z vsemi postojankami.⁴² Vendar pa je bilo v družbi zaradi uveljavljanja načela ločitve Cerkve in države čutiti strah in nelagodje.⁴³ Predstojniki province so želeli podaljšati pogodbe z upravami zdravstvenih zavodov, toda pogajanja z ministrom za narodno zdravje dr. Marjanom Ahčinom so bila dolga in so redovnice postavljala v težak položaj. Že v začetnem delu pogajanj je bilo iz nekaterih bolnišnic odpuščenih 29 sester. Prvi zavod, ki so ga vse redovnice zapustile že 9. oktobra 1945, je bila Umobolnica na Poljanskem nasipu v Ljubljani. Decembra istega leta so bila pogajanja prekinjena, češ da predstojniki ne dovolijo, da bi vsaka redovnica posebej zaprosila za državno službo. Kljub temu, da so še isti mesec vse redovnice to storile, so jih naslednje leto iz različnih bolnišnic odpustili še 185. Mnoge so, čeprav so bile zaposlene, izgubile pravico do stanovanja v bolnišnici. Zatekale so se v provincialno hišo Marijin dom v Ljubljani, ki pa je bil premajhen za vse. Nekatere so odšle domov, k družinam in znancem ter iskale službe in zaživele zunaj skupnosti. Nekaj jih je iz družbe tudi izstopilo. Odpuščanje redovnic iz bolnišnic je dobilo epilog 8. marca 1948, ko je bilo iz vseh bolnišnic v Sloveniji odpuščenih med 600 in 700 usmiljenk. Kmalu zatem so jim odvzeli tudi Marijin dom. Aprila 1948 je bil sprejet odlok o izpraznitvi in zapustitvi stavbe ter premestitvi na grad Raka pri Krškem. Po ogledu gradu, ki ni bil primeren za življenje, so se usmiljenke na odlok pritožile, a brez uspeha. S pomočjo nemških vojnih ujetnikov so morale Marijin dom izprazniti do 4. maja 1948, provincialno hišo pa so preselile na grad Raka. Življenje v družbi je kljub temu, da

³⁸ Griesser Pečar, *Cerkev*, str. 305. Zupanič Slavec, *Zgodovina zdravstva*, str. 244. Najbolj javnosti poznano delovanje redovnic v zdravstvu je delovanje sester usmiljenk, ki pa zdaleč ni edino. Redovnice ugotavljajo, da so celo ustanove same ob popisu svoje zgodovine pozabile ali zamolčale njihovo prisotnost in delo.

³⁹ Pacek, *Pot ljubezni*, str. 22–104.

⁴⁰ V Marijinem dvoru v Radečah je danes Prevzgojni dom Radeče.

⁴¹ Pacek, *Pot ljubezni*, str. 22–104; Korespondenca s sr. Cveto Jost.

⁴² Pacek, *Pot ljubezni*, str. 22–104; Korespondenca s sr. Cveto Jost.

⁴³ Griesser Pečar, *Cerkev*, str. 304.

A: Sestra usmiljenka pred drugo svetovno vojno, v stari obleki s kornetom in rožnim vencem za pasom (hrani: Arhiv Hčera krščanske ljubezni). B: Sestri v sedanji stanovski obleki (hrani: Arhiv Hčera krščanske ljubezni). C: Rožni venec sester usmiljenk, ki so ga nekoč nosile za pasom (foto in hrani: Bor Zavrl).

jim je nova oblast odvezla vse imetje, počasi teklo naprej in se obdržalo do danes.⁴⁴

Zdravstveno varstvo:⁴⁵

Javna bolnica, Maribor, 1843–1948; Deželna bolnica, Ljubljana, 1855–1948; Umobolnica Studenec, Ljubljana, 1875–1946; Javna bolnica in hiralnica, Ptuj, 1875–1948; Javna bolnica, Celje, 1875–1948; Bolnišnica Bratovske skladnice, Trbovlje, 1876–1879; Javna bolnica, Brežice, 1878–1948; Elizabetina otroška bolnica, Ljubljana, 1880–1946; Sanatorij Leonišče, Ljubljana, 1894–1948; Javna bolnica, Krško, 1899–1945; Javna bolnica, Postojna, 1904–1935; Ženska bolnišnica, Novo mesto, 1908–1948; Oskrbovalnica za matere, Ljubljana, 1920–1922; Bolnica, Pliberk na Koroškem,

1920–1920; Vojaška bolnica, Celje, 1920–1925; Premogovna bolnica, Kočevje, 1921–1925; Umobolnica na Poljanskem nasipu, Ljubljana, 1922–1945; Bolnica za ženske bolezni, Ljubljana, 1923–1948; Bolnica Slovenske Konjice, 1923–1941; Začasna vojaška bolnica, Maribor, 1923–1924; Rudarska bolnica Bratovske skladnice, Trbovlje, 1925–1948; Bolnica, Idrija, 1925–1946; Leteča bolnica, Rakitna, 1927–1928; Bolnica Bratovske skladnice, Črna na Koroškem, 1927–1948; Ženska bolnica, Maribor, 1928–1944; Pljučna bolnica, Maribor, 1944–1948; Bolnica za duševne bolezni, Novo Celje, 1932–1941; Banovinski inštitut za raziskovanje novotvorb, Ljubljana, 1938–1948; Kandija, Novo mesto, 1944–1947; Ambulanta, Veliki Gaber v Šentvidu pri Stični, 1946–1948.

MARIJINE SESTRE ČUDODELNE SVETINJE (CONGREGATIO SORORES MARIAE NUMISMATIS PRODIGIOSI)

Družba Marijinih sester čudodelne svetinje za svojo ustanoviteljico šteje usmiljenko, sestro Leopoldino Brandis (1815–1900). Red je nastal kot odgovor na potrebo in povpraševanje po redovnicah, ki bi skrbele za bolnike na njihovih domovih in bi pri njih ostajale tudi čez noč. V tem so se preizkusile tudi sestre usmiljenke, a jim je bilo to zaradi nekaterih nevšečnosti in nevarnosti za

44 Pacek, *Pot ljubezni*, str. 359–369; Korespondenca s sr. Cvetto Jost. Sestre usmiljenke še danes delujejo v zdravstvenem in socialnem varstvu, vendar v veliko manjšem številu kot nekoč. Ob začetku vojne (1941) je provinca štela 1243 sester, leta 2023 jih je bilo v provinci (in v priključeni Albanski pokrajini) le še okoli 150, od tega jih je 30 delalo v zdravstvu in so imele zdravstveno izobrazbo. Danes imajo postojanke v Sloveniji, na Hrvaškem, v Srbiji, Makedoniji, na Kosovu in v Albaniji. Provincialna hiša Slovenske province usmiljenk je v Šentjakobu ob Savi. Delujejo tudi v misijonih v Afriki (Burundi, Ruanda) in Albaniji.

45 Pacek, *Pot ljubezni*, str. 100–213; Korespondenca s sr. Cvetto Jost.

sestre pozneje prepovedano. Kljub temu so sestre usmiljenke dobivale vedno več prošenj za strežbo bolnikom na domu. Tako se je njihova voditeljica Leopoldina Brandis odločila, da bo sama vzgojila dekleta, ki se bodo posvetila temu delu. Predzgodovina reda se prične leta 1860, ko se je v Gradcu prijavilo nekaj deklet, ki so bile pripravljene streči bolnikom na domu, po enoletnih pripravah v bolnišnici pa jih je voditeljica pričela pošiljati k ljudem. Poznali so jih pod imenom *Krankenjungfrauen* (bolniška dekleta), pozneje *Pflegeschwestern* (bolniške sestre). Njihovo število je pričelo hitro naraščati in kmalu so jih dodelili v pomoč sestram usmiljenkam po vseh večjih ustanovah. Leta 1877 je sestra Leopoldina Brandis izvedela, da si tudi v Ljubljani želijo bolniških sester. Tri dekleta je iz Ljubljane odpeljala s seboj v Gradec, kjer so se izučile in se nato vrnile v Ljubljano. 16. julij 1878 je zapisan kot ustanovni dan Bolniških sester, iz katerih se je kasneje razvil red Marijinih sester čudodelne svetinje. Ta dan so redovno obleko prejele prve tri sestre v Zavetišču sv. Jožefa v Ljubljani. Za njihov razvoj in vzgojo so bile od ustanovitve leta 1878 do leta 1926 odgovorne usmiljenke, ki so jih tudi uvajale v praktično bolniško delo. Podrejene so bile predstojnici oziroma ekonomski usmiljenki tiste hiše. Preizkusna doba je trajala leto dni, potem pa so jih usmiljenke poslale v zasebno službo k bolnikom, kamor same zaradi običajev ali redovnih pravil niso mogle. Izhodiščna točka za delo bolniških sester na Slovenskem je bila ljubljanska bolnišnica. Od tam so odhajale k zasebnim bolnikom, že pred osamosvojitvijo pa so samostojno delovale tudi v nekaterih zavodih. Med prvo svetovno vojno so se skupaj z usmiljenkami posvetile delu v lazaretih in bolnišnicah, kjer so skrbele za ranjence.

Z leti je v njih pričela rasti želja po osamosvojitvi od usmiljenk. Pri procesu osamosvajanja so veliko podpore dobile v ravnatelju usmiljenk, lazaristu dr. Antonu Zdešarju. Po njegovem posredovanju je bilo leta 1925 z dovoljenjem pariških predstojnikov sklenjeno, da bolniške sestre stopijo na samostojno pot. To se je zgodilo 15. marca 1926, na dan sv. Ludovike Marillac, v Vincentinumu (na Vidovdanski cesti), ki je bil odslej njihova materna hiša. Družbi so dali ime »Marijine sestre čudodelne svetinje« oziroma Bolniške sestre sv. Vincencija Pavelskega. Po osamosvojitvi so sestre živele v splošnem pomanjkanju in uboštvi. Da so se lahko preživljale, so prevzele delo tudi v dveh zavodih v Ljubljani, v Šlajmarjevem domu in sanatoriju Emona.⁴⁶

⁴⁶ Sanatorij Emona na Komenskega ulici je bil last družine Derganc, danes je tam sedež zavarovalnice Grawe. S

V zasebni službi so največkrat stregle bolnikom z nalezljivimi boleznimi, kot so bili tifus, škrlatinka, gripa in črne koze. Pogosto so jih klicali tudi k umirajočim. To so bile večinoma kratkotrajne službe, včasih pa so trajale tudi po več mesecev ali let. Pri nekaterih bolnikih so sestre ostajale dan in noč ter so se pogosto menjavale. S koncem službe je vsaka sestra dobila nekoliko oddiha, da se je pripravila na naslednjo službo. Nekatere sestre so pomagale kot strežnice v bolnišnicah ali pri domačem delu. Nekaj sester je v takšnih službah delovalo tudi več desetletij, ena od njih kar 50 let v kar 400 zasebnih strežbah. Strežbo so opravljale pri ljudeh različnih stanov po samostanih, graščinah, hotelih, meščanskih hišah, navadnih stanovanjih, kletnih in podstrešnih sobicah. Še vedno so nadaljevale z delom v sanatorijih.⁴⁷

Okupacija leta 1941 je sestre zatekla pri delu po celotni Kraljevini Jugoslaviji in nekatere odrezala od matrne hiše. Okupator je sicer zasedel več družbinih postojank, a so lahko sestre v nekaterih delo kljub temu obdržale in ga opravljale do leta 1948, prav tako tudi v zasebni strežbi na domu. Po letu 1948 pa so morale iz zavodov oditi, nova jugoslovanska oblast jim je prepovedala tudi zasebno strežbo na domu. Zaradi kršenja prepovedi so bile nekatere sestre zaprte oziroma na prisilnem delu na Kočevskem. Že leta 1947 so jim odvzeli ekonomijo v Šmartnem ob Savi, leto kasneje še materno hišo – Vincentinum. Za stanovanje so jim namenili drugo nadstropje starega župnišča na Dobrovi pri Ljubljani, kjer pa ni bilo prostora za vse. Zato so si mlajše sestre same poiskale delo in bivališče, nekatere so odšle k svojim družinam in znancem. Vojna in odločitve povojne oblasti so družbo oslabile, saj sestre niso smele opravljati svojega poslanstva in sprejemati novih članic. Odložiti so morale redovno obleko in se obleči v civilno. Vključile so se v delo v državnih ustanovah, bolnicah, domovih in tovarnah, nekaj se jih je zaposlilo tudi v gospodinjstvu v župniščih in samostanih.⁴⁸

sanatorijem Šlajmerjev dom je upravljalo Trgovsko bolniško in podporno društvo. Danes je v njem Ortopedska klinika UKC Ljubljana.

⁴⁷ Makše, *Zgodovina družbe*, str. 4–28.

⁴⁸ Makše, *Zgodovina družbe*, str. 4–28; korespondenca s sr. Andrejo Rihar. Danes je v slovenski provinci Marijinih sester čudodelne svetinje 56 sester. Od teh jih več deluje tudi zunaj Slovenije: v Gorici v Italiji, na Slovaškem in v dveh skupnostih v Ukrajini. Več sester ima zdravstveno izobrazbo. Trenutno nobena ni zaposlena v državni zdravstveni ustanovi, delujejo pa v domovih za ostarele in v domači negi.

A: Redovnica v stari redovni obleki pred drugo svetovno vojno s čudodelno svetinjo in rožnim vencem (hrani: Arhiv Marijinih sester čudodelne svetinje). B: Redovnici v sedanji redovni obleki s čudodelno svetinjo na prsih (hrani: Arhiv Marijinih sester čudodelne svetinje). C: Čudodelna svetinja in rožni venec, ki so ga Marijine sestre čudodelne svetinje nosile k stari obleki, in čudodelna svetinja, ki jo sestre nosijo danes (foto in hrani: Bor Zavrl).

Zdravstveno varstvo:⁴⁹

Sanatorij Emona, Ljubljana 1922–1948; Infekcijska bolnišnica za delavce, Trbovlje 1926–1941; Izolirnica, Trbovlje 1931–1943; Bolnišnica, Trbovlje 1945–1973; Sanatorij Šlajmerjev dom Ljubljana 1932–1948; Sanatorij dr. Černič, Maribor 1931–do nacionalizacije; Sanatorij dr. Ipavca, Maribor 1933–1937; Ruski sanatorij, Vurberk pri Ptuj, 1933–1940.

USMILJENE SESTRE SV. KRIŽA (CONGREGATIO SORORUM CARITATIS SANCTAE CRUCIS)

Redovna skupnost usmiljenih sester sv. Križa je vzknila sredi 19. stoletja, v prelomnem času industrializacije in vladanja socialne bede. Njen ustanovitelj, kapucinski pater Teodozij Florentini, je v želji po lajšanju te socialne bede leta 1844 ustanovil zavod šolskih sester, in sicer prvenstveno z namenom izobraževati najrevnejše. Kmalu je ugotovil, da je ljudem potrebna tudi zdravniška pomoč, zato je ustanovil bolnišnico in vanjo namestil šolske sestre. Kasneje se je izkazalo, da bo krmarjenje med šolsko-vzgojno in karitativno dejavnostjo sester težko, zato je Florentini leta 1856

v švicarskem Ingenbohlu ustanovil skupnost Usmiljenih sester sv. Križa. Prva predstojnica in njihova soustanoviteljica je bila sestra Marija Terezija Scherer. V Ingenbohlu so ustanovili materno hišo (centralo) nove redovne družbe in vzpostavili vodstvo družbe. Leta 1894 so sestre pričele z delom tudi na Slovenskem, in sicer v domu Hedviginum v Beltincih. Leta 1918 so kupile graščino s posestvom v Mali Loki pri Domžalah. To je bila ekonomija, posestvo, neuradno pa slovensko središče usmiljenih sester sv. Križa. Po prvi svetovni vojni leta 1924 so zaradi sprememb državnih meja vse postojanke na slovenskem priključili hrvaški provinci v Đakovem. V času do druge svetovne vojne se je red krepil in prevzemal delo v novih postojankah. Nemška okupacija leta 1941 je sestre močno prizadela. Nemci so zasedli samostan v Mali Loki in v njem organizirali gospodinjstvo šolo za nemška dekleta. Zaradi težkih razmer sta vodstvo graške province in vrhovno vodstvo v Švici od sester zahtevali, da se preselijo na Golnik ali v Gradec, vendar so se odločile, da kljub vsem težavam in pomanjkanju ostanejo. Pomagale so okoliškemu prebivalstvu in tudi partizanom. Po vojni so v splošnem delile usodo Cerkve in redovništva na Slovenskem. Veliko redovnic je delovalo v južnejših republikah skupne domovine, medtem ko je bila Mala Loka edina postojanka sester v Sloveniji. Takoj po vojni so z dejavnostmi

⁴⁹ Makše, *Zgodovina družbe*, str. 29–45; korespondenca s sr. Andrejo Rihar.

A: Sestra Bernardka Košir v stari redovni obleki med delom v ambulanti zdravstvenega doma v Ponikvah pred drugo svetovno vojno, izsek (hrani: Arhiv sester sv. Križa). B: Sestre sv. Križa v sedanjih redovnih oblekah, izsek (hrani: Arhiv sester sv. Križa). C: Zgoraj: star redovni križ, ki so ga sestre nosile okoli vratu do leta 1970. Spodaj: nov redovni križ, ki ga nosijo še danes, viden na sliki B (foto in hrani: Bor Zavrl).

prenehale, nato pa počasi pričele z obiskovanjem bolnih ter vključevanjem v pastoralno delo po cerkvah in župniščih. Maja 1970 so se slovenske sestre osamosvojile od hrvaške province; tako je nastal slovenski vikariat usmiljenih sester sv. Križa z redovno hišo Mala Loka pri Domžalah.⁵⁰

Zdravstveno varstvo:⁵¹

Jozefišče, dom za starostnike, Ljubljana 1895/1924–1956; Bolnica Rdečega križa, Slovenske Konjice 1897–1924; Bolnica, Murska Sobota 1904/1924–1956; Mestna ubožnica, Ljubljana 1924–1945; Zdravstveni dom Murska Sobota, trahomski bolniški oddelek, Murska Sobota 1934–1937; Dom sv.

Terezije – zdravstveni dom in dom za starejše, Ponikve 1935–1955.

SESTRE KRIŽNIŠKEGA REDA (ORDO FRATRUM ET SORORUM DOMUS HOSPITALIS SANCTE MARIE TEOTONICORUM IN JERUSALEM)

Nastanek nemškega viteškega reda sega, tako kot pri templarjih in malteških vitezh, v čase križarskih vojn. Vsi viteški redovi so v svojih Regulah ali redovnih pravilih združevali viteštvo in redovniško strežbo vsem potrebnim, zlasti ranjenim in bolnim vojščakom ter romarjem. Red se uradno imenuje Ordo fratrum et sororum domus hospitalis Sancte Mariae Teutonicorum in Jerusalem ali kratko Ordo Teutonicus (OT), slovensko pa Red bratov in sester križniške hiše svete Marije v Jeruzalemu ali kratko križniški red (KR). Sedež reda je od leta 1809 na Dunaju. V Slovenijo je red prišel leta 1199, v Veliko Nedeljo na Štajerskem, in sicer z namenom obrambe tega ozemlja pred Ogri. Leta 1228 so se križniki naselili v Ljubljani, v konventu Križanke je bil sedež slovenske

⁵⁰ Korespondenca s sr. Mirjam Ferčak; Montonati, *Marija Terezija Scherer*, str. 48–53; Radičević, *Filijale*, str. 61–65. Danes je v Sloveniji le še sedem sester, sicer pa kongregacija šteje okoli 2500 sester. Sestre v Sloveniji niso več aktivne v zdravstveni negi. Je pa v drugih državah na tem področju aktivnih precej sester: na Hrvaškem, Češkem, Slovaškem, v Indiji, na Tajvanu in v Braziliji. Danes so sestre sv. Križa v Sloveniji prisotne samo na Mali Loki.

⁵¹ Korespondenca s sr. Mirjam Ferčak; Radičević, *Filijale*, str. 61–77.

A: Sestre križniškega reda v stari redovni obleki z redovnim križem na prsih in rožnim vencem za pasom, pred drugo svetovno vojno, izsek (hrani: Bor Zavrl). B: Sestre v novejši redovni obleki, z redovno značko, po drugi svetovni vojni (hrani: Bor Zavrl). C: Redovna križa in značka ter rožni venec (foto in hrani: Bor Zavrl).

provinke do konca druge svetovne vojne, ko je bil konvent nacionaliziran.⁵²

Ženska veja nemškega viteškega reda je bila od začetkov predvsem kontemplativne narave, vendar je zaradi vdora posvetne misli v njene samostane kmalu propadla. Ponovno je bila ustanovljena šele leta 1841. Njen namen je bila strežba bolnikom v bolnišnicah in vzgoja revnih deklet. Na Slovensko so sestre prišle leta 1899, in sicer so delovale v redovni bolnišnici v Ormožu. Bolnišnica je bila zgrajena ob 50. obletnici vladanja cesarja Franca Jožefa in je bila opremljena s takrat naj sodobnejšo zdravstveno opremo.⁵³

Življenje redovnic med drugo svetovno vojno je potekalo nemoteno. Dovoljeno jim je bilo delo v bolnišnici, uporabljati pa so morale nemški jezik, ki je bil tudi sicer uradni jezik v redu. Ker so nemške oblasti preganjale slovenske duhovnike in zdravnike, so se morale v bolnišnici večkrat znajti same, dokler ni prišel nemški zdravnik. Bile so tako usposobljene, da so si v nujnih primerih tudi same, brez zdravnika, upale opraviti manjše operacije, kot sta odstranitev slepiča in amputacija prestreljenega prsta. Izkušene so bile tudi v lekarniškem delu. Aprila 1948 je bila ormoška bolnišnica nacionalizirana ter mesec dni po odpustu vseh bolnikov ukinjena in zaprta. Ves inventar in zalogo so premestili v Splošno bolnišnico Ptuj. Tam so v službo sprejeli tudi redovni-

ce, vendar v civilnih oblekah. Leta 1954 je bilo 61 članic razkropljenih po vsej Sloveniji. Živeti so smele po redovnih pravilih, a v civilnih oblačilih. Kot redovnice se v javnosti niso pojavljale.⁵⁴

Zdravstveno varstvo:⁵⁵

Ormož, bolnišnica 1899–1948.

ŠOLSKE SESTRE SV. FRANČIŠKA KRISTUSA KRALJA (CONGREGATIO SORORUM SCHOLARUM S. FRANCISCI CHRISTO REGE)

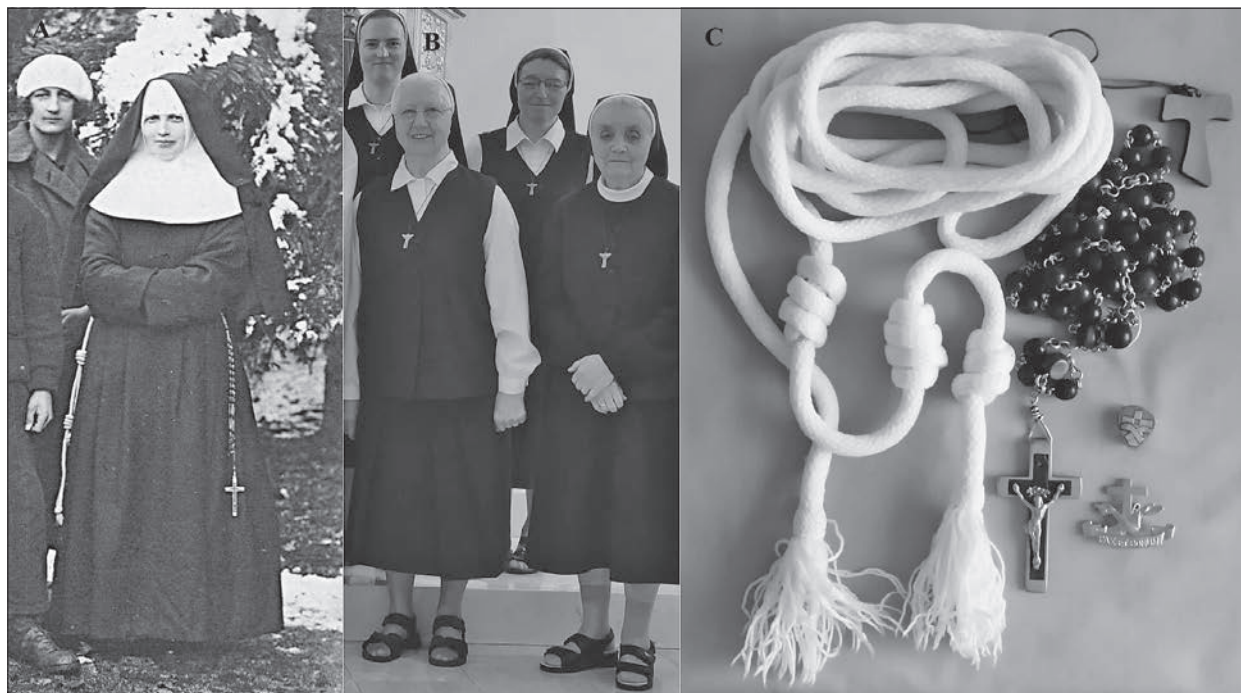
Kongregacija šolskih sester sv. Frančiška Kristusa Kralja, imenovana tudi mariborske šolske sestre, je nastala iz potrebe po vzgoji in izobraževanju siromašne mladine v Lavantinski škofiji. Potrebo po tem je uvidel škof Anton Martin Slomšek. V ta namen so leta 1864 v Maribor povabili šolske sestre iz Algersdorfa pri Gradcu, ki so takoj pričele z vzgojo in izobraževanjem revnih deklet. Ker materna hiša ni mogla zadovoljiti potreb po vedno večjem številu redovnic, so predlagali osamosvojitve, nastanek nove kongregacije, kar se je uresničilo 13. septembra 1869, ko je uradno zaživela mariborska provinca. Leta 1922

52 Štampar in Ogulin, *Križniki v Sloveniji*, str. 9–126; Ogulin, *Vitezi*, str. 25–44. Gl. tudi monografijo *Križanke* (ur. Luka Vidmar) iz leta 2018.

53 Ogulin, *Vitezi*, str. 42–68.

54 Štampar in Ogulin, *Križniki v Sloveniji*, str. 9–126; *Življenjska pravila*, str. 7–8. Danes so sestre prisotne le še v Ljutomeru, kjer imajo redovno hišo. V njej živita dve sestri, ena živi zunaj skupnosti. Vse imajo več kot 70 let. Ker nimajo predstojnice, formalno spadajo pod avstrijsko provinco.

55 korespondenca s sr. Jožefo Ogulin; Ogulin, *Vitezi*, str. 25–44.

A: Mariborska šolska sestra v sanatoriju v Topolšici pred drugo svetovno vojno. Za pasom nosi značilni rožni venec in pas cingulum, izsek (hrani: Arhiv Šolskih sester sv. Frančiška Kristusa Kralja). B: Šolske sestre v današnji redovni obleki, izsek (hrani: Arhiv Šolskih sester sv. Frančiška Kristusa Kralja). C: Cingulum in rožni venec (ni od šolskih sester), znački, ki so ju nosile šolske sestre v letih 1969–2015, ter križ tau, ki ga nosijo danes (foto in hrani: Bor Zavrl).

je Cerkev kongregaciji šolskih sester v Mariboru dovolila, da se razdeli na štiri province: slovensko, hrvaško, italijansko in ameriško. Vrhovno vodstvo Kongregacije je bilo v Mariboru. Sestre so delovale v vzgoji in izobraževanju, delale so v otroških vrtcih, osnovnih in meščanskih šolah, gospodinjskih šolah in tečajih ter na učiteljskišču. Med prvo svetovno vojno so se srečale tudi z delom v vojaški bolnici in takoj po vojni, leta 1919, pričele z delom na do takrat popolnoma novem področju – zdravstvenem varstvu. K tej dejavnosti so največ pripomogli zdravniki, ki so med vojno spoznali zanesljivost redovnic.⁵⁶ Njihova edina »zdravstvena« postojanka do začetka druge svetovne vojne je bilo znamenito Državno zdravilišče za tuberkulozne v Topolšici.⁵⁷ Poleg vodenja gospodinjstva in ekonomije so tam prevzele nego bolnih, sestra učiteljica pa je na otroškem oddelku poučevala otroke. V zdravstvu so delovale tudi v sanatorijih in bolnišnicah v južnih krajih Kraljevine Jugoslavije.⁵⁸

⁵⁶ Rojs in Zorec, *Šolske sestre*, str. 17–100.

⁵⁷ S 300 posteljami je to bilo največje jugoslovansko zdravilišče za tuberkulozo in je delovalo na evropski ravni. Na njegovem vrhuncu ga je vodil srbski zdravnik dr. Vaso Savić. Namenjeno je bilo tudi otrokom s tuberkulozo, zanje je tam delovala gozdna šola. O tem zdravilišču, osebjem in slavnih bolnikih gl. Poles, »Vasa Savić«, str. 371.

⁵⁸ Janežič, Čez noč, str. 52.

Do leta 1941 se je število sester in postojank nenehno povečevalo. Tega leta je mariborska provinca štela 57 postojank, od tega 16 lastnih hiš s 568 članicami. Ob okupaciji so Nemci sestre pregnali iz postojank in zasedli materno hišo. Sedež province so preselili v Beograd, kamor je odšlo kar nekaj redovnic. Tudi povojne oblasti so sestram zaplenile materno hišo, kljub temu pa se je sestrsko življenje počasi pričelo obnavljati. Največ redovnic je bilo v zdravstvu zaposlenih po drugi svetovni vojni, vendar so vsaj v Sloveniji delovale v civilnih oblekah in so skrivale svojo pripadnost redovništvu.⁵⁹

Zdravstveno varstvo:⁶⁰

Sanatorij za pljučno bolne, Topolšica 1919–1948; Bolnišnica, Kandija – Novo mesto, 1942–1945.

⁵⁹ Rojs in Zorec, *Šolske sestre*, str. 255–260; korespondenca s sr. Polonco Majcenovič. Danes mariborska provinca šteje 108 članic. Provincialna hiša je v Ljubljani, materna v Mariboru. Sestre delujejo v kar nekaj postojankah po Sloveniji. Ukvarjajo se predvsem s poučevanjem verouka in drugo pomočjo župnijam, šivanjem cerkvenih paramentov in molitvijo. V tujini so bolj vpete tudi v šolstvo. V Sloveniji v zdravstvenem varstvu ne deluje nobena sestra več. Nekaj sester v Avstriji, Gorici in Aleksandriji deluje kot oskrbovalke v domovih starejših.

⁶⁰ Rojs in Zorec, *Šolske sestre*, str. 198–231; korespondenca s sr. Polonco Majcenovič.

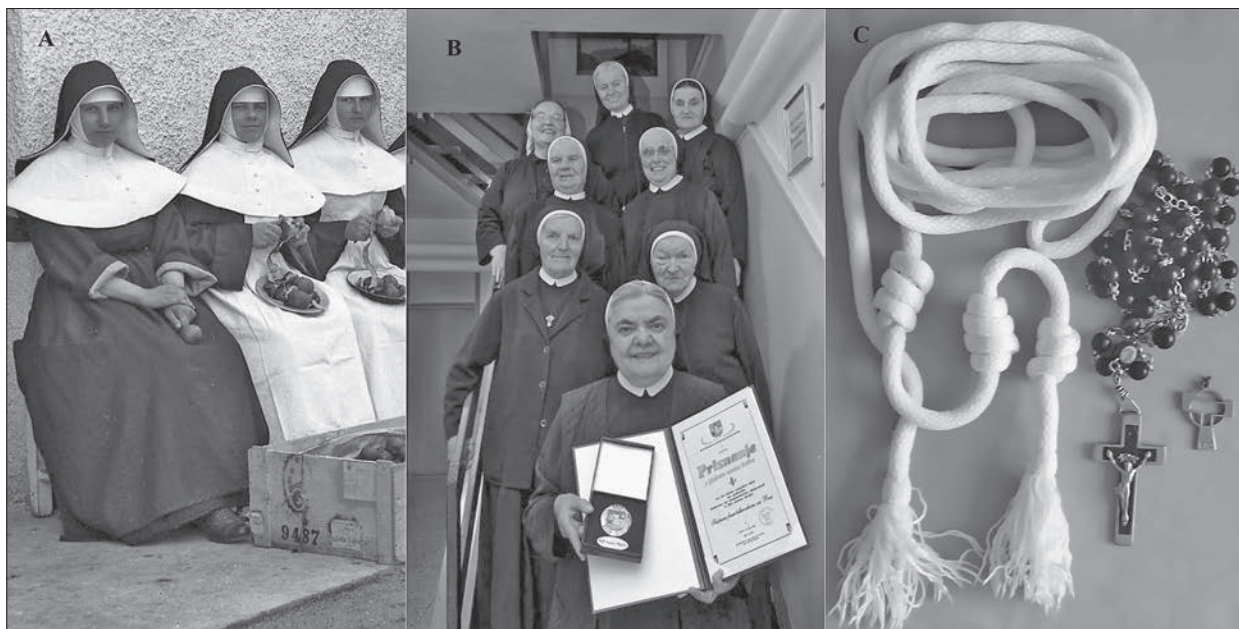
FRANČIŠKANKE BREZMADEŽNEGA SPOČETJA (*SORES FRANCISCANAE IMMACULATAE CONCEPTIONIS*)

Do leta 1954 so bile te sestre znane pod imenom slovenjebistriške šolske sestre oziroma Šolske sestre III. reda sv. Frančiška Asiškega, danes pa delujejo pod imenom sestre Frančiškanke Brezmadežnega spočetja. Red je leta 1843 v Gradcu ustanovila Franziska Antonia Lampel (1807–1851). Njegov prvotni namen je bil vzgajati in izobraževati dekleta iz revnih meščanskih slojev, kasneje tudi na podeželju.⁶¹

Na Slovensko, v Slovensko Bistrico, so prve sestre prišle leta 1869. Njihova predzgodovina je skupna z mariborskimi šolskimi sestrami. Oboje izvirajo iz iste matrne hiše, kasneje pa sta se razvila dva reda šolskih sester. Medtem ko so mariborske šolske sestre pretrgale vezi z materno hišo in ustanovile lastno kongregacijo, so slovenjebistriške sestre ostale povezane z materno hišo v Gradcu (Eggenbergu) do leta 1928, ko je bila ustanovljena Jugoslovanska provinca. Leta 1930 so v Slovenski Bistrici zgradile večji samostan s sirotišnico, ki je kmalu postal središčna ustanova Jugoslovanske province. Slovenjebistriške šolske sestre so bile znane kot »podeželske« šolske sestre in so nadaljevale tradicijo svojega reda, medtem ko so mariborske veljale za »meščanske«, šole so

namreč ustanovljale in vodile v mestih ter razvile nov koncept dela in razvoja svoje dejavnosti. Prve so poučevale v revnejših krajih in manjših šolah ter niso ustanovljale internatov, druge pa so imele več internatov in so poučevale v večjih krajih.⁶²

Na delo v zdravstvenem varstvu je slovenjebistriške sestre pripeljalo naključje. Vodstvo sanatorija Golnik je kmalu po ustanovitvi sanatorija za sodelovanje in delo v tej ustanovi želelo pritegniti mariborske šolske sestre, ki so bile že znane po delu v zdravstvu. Poslalo jim je pismo s prošnjo za pomoč, vendar nanj ni dobilo odgovora. Zato se je upravnik sanatorija osebno podal v Maribor. Ker ni poznal mesta, je povprašal po šolskih sestrah in napotili so ga v Sv. Peter (danes Malečnik pri Mariboru), kjer je bila takrat provincialna hiša slovenjebistriških šolskih sester. Šele med pogovorom, ko so sestre že ponudile pomoč, je upravnik sprevidel pomoto. Kljub temu so se dogovorili za sodelovanje in leta 1922 so slovenjebistriške sestre prevzele skrb za golniški sanatorij in njegove bolnike. Na Golniku jih je do leta 1948 delalo tudi po 84 naenkrat, kar nekaj jih je umrlo zaradi tuberkuloze. Med drugo svetovno vojno, ko je bil sanatorij preoblikovan v splošno bolnišnico, so skrbele za nemške in slovenske bolnike. Ob koncu vojne so jih Nemci celo vabili s seboj v Nemčijo, a so ostale doma in nadaljevale s skrbjo za bolnike. Kljub temu jim nova oblast

A: Slovenjebistriške Šolske sestre pred drugo svetovno vojno v sanatoriju Golnik pri lupljenju hrušk za kompot bolnikov, izsek (hrani: Klinika Golnik). B: Današnje sestre frančiškanke Brezmadežnega spočetja, črnogorske province, Krško, 2020 (hrani: Arhiv Frančiškank Brezmadežnega spočetja, Krško). C: Cingulum in rožni venec (ni od šolskih sester) ter redovni križec sester s kraticami latinskega imena reda (foto in hrani: Bor Zavrl).

61 Rojs in Zorec, *Šolske sestre*, str. 198–231.

62 Šolar in Kadiš, *Kronika Frančiškank*, str. 35–121.

ni bila naklonjena. Skupino redovnic so 24. julija 1945 celo odpeljali v zapor in jo po štirinajstih dneh izpustili, vendar se niso vrnile na delo.⁶³

Kot že omenjeno, so bile redovnice v drugih jugoslovanskih republikah bolj zaželenne. Tako so leta 1946 na specializacijo na Golnik poslali mladega partizanskega zdravnika iz Črne gore, dr. Cvjetka Popovića, ki je bil zadolžen za vzpostavitev in delovanje novonastalega sanatorija za tuberkulozo na Cetinju. Popović je na Golniku spoznal delo redovnic in predstojnico takoj zaprosil, naj v Črno goro pošlje deset sester. To se je tudi zgodilo in tako je nastala nova redovna skupnost, Črnogorska provinca frančiškank Brezmadežnega spočetja, ki obstaja še danes in šteje okrog 130 sester.⁶⁴

Leta 1948 so bile redovnice z Golnika, iz Slovenske Bistrice in drugih skupnosti pregnane, delo v javnih ustanovah so jim prepovedali in jim zaplenili premoženje. Nekaj redovnic je odšlo v tujino, večina pa je »slekla« redovno obleko in se zaposlila v najrazličnejših panogah. Kljub vsemu jih je še kar nekaj ostalo v zdravstvu, predvsem v Ljubljani in Mariboru, vendar so delale v civilni obleki in se niso ločile od drugih medicinskih sester.⁶⁵

Zdravstveno varstvo:⁶⁶

Golnik, sanatorij za tuberkulozne, 1922–1948.

ZAKLJUČEK

Več kot sto let, vse do srede 20. stoletja, so članice različnih katoliških redovnih skupnosti skrbele za strežbo in nego bolnikov na Slovenskem. Kljub temu je pečat, ki so ga redovnice pustile v slovenskem zdravstvenem sistemu, premalo poznan in večkrat po krivici spregledan. V pričujočem članku so predstavljeni le najvidnejši redovi, ki so delovali na področju zdravstvenega varstva. Tudi nekateri drugi redovi so opravljali delo na področju zdravstvenega varstva, socialnega varstva otrok in odraslih ter humanitarnega delovanja, a tu zaradi preobsežnosti niso vključeni. Članek v veliki meri temelji na sekundarnem gradivu, saj je bilo zaradi odnosa do redovništva

po drugi svetovni vojni veliko gradiva uničenega. V prihodnje bi bilo smiselno bolj poglobljeno raziskati odnos povojnih oblasti do redovnic ter vlogo redovnic v zdravstvu v smislu modernizacije in sekularizacije s prihodom medicinskih sester.

Že samo kratek pregled delovanja ženskih karitativnih redov pokaže, da so delovali v številnih postojankah in zdravstvenih ustanovah. Mreža delovanja sester v zdravstvu je bila pri različnih redovih različno gosta, a na splošno lahko rečemo, da so bile v prvi polovici 20. stoletja v slovenskem prostoru močno prisotne. Redovnice so marsikje prevzemale skrb za celotno delovanje določene ustanove, opravljale so od najmanjših in postranskih nalog do vodilnih.

8. marec 1948 je za redovnice v zdravstvenem in socialnem varstvu pomenil veliko prelomnico, saj je prinesel konec njihovega množičnega delovanja v slovenskem zdravstvu. Odločitev povojnih oblasti o odstranitvi redovnic iz zdravstva je pomembno vplivala tako na zdravstvo kot na redovništvo. Redovnice so zamenjale medicinske sestre. Najstrožji odnos do redovnic je bil v Sloveniji, kjer je politika ubrala najradikalnejšo pot, saj je hotela redovnice in Cerkev dosledno izriniti iz javnega življenja. Podobno, vendar v nekoliko blažji obliki, se je zgodilo na Hrvaškem, saj so tam redovnice v zdravstvu še lahko delovale, bodisi v civilnih bodisi redovnih oblekah. V drugih jugoslovanskih republikah pa jim je bilo načeloma dovoljeno delovati v redovnih oblekah, brez zadržkov. Tam so redovnice v zdravstvo sprejeli z odprtimi rokami.⁶⁷

Kljub vsemu so nekatere redovnice tudi po letu 1948 ostale na delu v bolnišnicah, v civilni obleki ter z navidezno pretrganimi stiki z drugimi redovnicami in vodstvi redov. Danes v slovenskem zdravstvu redko vidimo redovnico v redovnem oblačilu. A še vedno so prisotne in opravljajo svoje poslanstvo v zdravstvu. V dobi sprememb in v času, ko redovniško življenje ni več tako pogosta izbira deklet, se še vedno najdejo posameznice, ki se odločajo za to pot – med njimi medicinske sestre, ki svojo službo in odločitev poosebjajo v svoje poslanstvo. Čeprav morda delujejo v drugem redu, se tudi prek njih nadaljujeta in ohranjata tradicija in spomin.⁶⁸

63 Šolar in Kadiš, *Kronika Frančiškank*, str. 9–133.

64 *Pod Zaloško goro*, str. 5–123; korespondenca s sr. Emanuelo Žerdin.

65 Korespondenca s sr. Emanuelo Žerdin; korespondenca s sr. Hermino Nemšak. Leta 1985 je bilo sester še sto, danes jih je v Sloveniji le 17. Živijo v treh skupnostih: v Slovenski Bistrici, Veržetu in Ljubljani. Sestre v Slovenski provinci že dolgo ne delujejo več v zdravstvu. Na Hrvaškem in v Črni gori pa so v zdravstvu še aktivne sestre Črnogorske province. Ena od njih deluje tudi v Sloveniji.

66 Korespondenca s sr. Emanuelo Žerdin; korespondenca s sr. Hermino Nemšak.

67 Korespondenca s sr. Estero Radičević; Vračić et al., *Sestre milosrdnice*, III, str. 25–26, 140, 440.

68 Za pomoč pri nastajanju članka, zbiranju (arhivskega) gradiva, preverjanju podatkov in napisanega ter komentarjih, pa tudi za podarjene predmete in fotografije se najlepše zahvaljujem: sr. Cveti Jost, HKL; sr. Andreji Rihar, MS; sr. Mirjam Ferčak, SSK; sr. Jožefi Ogulin, KR; sr. Polonci Majcenovič, ŠSFKK; sr. Tini Dajčer, ŠSFKK; sr.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv sester sv. Križa

Košir, B. L.: *Vikariat sester sv. Križa v Mali loki pri Ihanu, I–II* (rokopis)

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 728, Šola za medicinske sestre Ljubljana

Zbornica zdravstvene in babiške nege Slovenije – Zveze strokovnih društev medicinskih sester, babic in zdravstvenih tehnikov Slovenije
Zapisniki za leto 1934, 1935, 1937.

OBJAVLJENI VIRI

Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 1938.

Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 1930.

KORESPONDENCA (hrani avtor)

sr. Mirjam Ferčak, Usmiljene sestre sv. Križa (SSK), 2023.

sr. Cveta Jost, Hčere krščanske ljubezni sv. Vincencija Pavelskega (HKL), 2023.

sr. Polonca Majcenovič, šolske sestre sv. Frančiška Kristusa Kralja (ŠSFKK), 2023.

sr. Hermina Nemšak, sestre Frančiškanke Brezmadežnega spočetja (FBS), 2023.

sr. Jožefa Ogulin, sestre križniškega reda (KR), 2023.

sr. Estera Radičević, 2024.

sr. Andreja Rihar, Marijine sestre čudodelne svetinje (MS), 2023.

sr. Emanuela Žerdin, sestre Frančiškanke Brezmadežnega spočetja (FBS), 2023.

LITERATURA

Berkopec, Marjeta in Keršič, Irena: Zamolčana zgodovina slovenske zdravstvene nege. *Utrip* 29, 2021, št. 1, str. 22–7.

Bezjak, Sonja: *Kristusove neveste: žensko redovništvo na Slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2011.

Derganc, Franci: *Okrvavljena roža: spomini partizanskega zdravnika*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.

Draganović, Krunoslav: *Opči šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*. Sarajevo: Akademija »Regina Apostolorum«, 1939.

Emanueli Žerdin, FBS, in sr. Hermine Nemšak, FBS. Za pomoč in pregled napisanega pa gre zahvala g. Janu Dominiku Bogataju, Red manjših bratov, in Katji Špende, dipl. med. sestri.

Griesser Pečar, Tamara: *Cerkev na zatožni klopi: sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina, 2005.

Grosman, Božena: *Partizanska zdravnica*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1985.

Janežič, Špela: Čez noč so morale oditi iz Topolšice. *List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše* 12, 2006, št. 6/7, str. 52.

Kolar, Bogdan: *Redovniki in redovnice na Slovenskem: oris zgodovine redovništva na Slovenskem v 50 slikah*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve na Teološki fakulteti, Salve, 2018.

Križanke (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Srednja šola za oblikovanje in fotografijo, 2018.

Letopis ljubljanske škofije: za leto 1944. Ljubljana: Škofijski ordinariat, 1944.

Makše, Milena: *Zgodovina družbe Marijinih sester* (diplomsko delo). Ljubljana: Teološka fakulteta, 1982.

Montonati, Angelo: *Marija Terezija Scherer: soustanoviteljica Družbe usmiljenih sester sv. Križa*. Mala Loka: Vikariat Družbe usmiljenih sester sv. Križa, 1995.

Ogulin, Jožefa: *Vitezi Svetega križa: nemški viteški in križniški red na Slovenskem*. Ljubljana, Salve, 2024.

Ojnik, Stanko in Šuštar, Alojz: *Zakonik cerkvenega prava*. Ljubljana, Družina, 1999.

Pacek, Karla: *Pot ljubezni skozi čas: zgodovina Slovenske province družbe hčera krščanske ljubezni-usmiljenk 1919–2019*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2019.

Pacek, Karla: Sestre usmiljenke v zdravstvenih ustanovah. *Arhivi* 41, 2018, št. 1, str. 105–16.

Pod Zaloško goro in križem sv. Andreja. Župniji in župljanom ob 170. obletnici posvetitve župnijske cerkve sv. Andreja v Goričah (1852) (ur. Andreja Rakovec). Goriče: Župnija, 2022.

Poles, Rok: »Vasa Savič, veliko dete iz Topolšice in navdušeni delavec«. Ob stoti obletnici prihoda dr. Saviča v Topolšico, 1922–2022. *Šaleški razgledi* 19, 2022, str. 369–430.

Poles, Rok: Kraljevina Jugoslavija je odlikovala šolske sestre v državnem zdravilišču v Topolšici. *List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše* 27, 2023, št. 3, str. 8–9.

Radičević, Marija Estera: Filijale na področju današnje Slovenije. *U znaku križa* 57, 2016, št. 2, str. 61–70.

Rojs, Leonita in Zorec, Avgustina: *Šolske sestre sv. Frančiška, mariborska provinca*. Ljubljana: Mariborska provinca šolskih sester, 1987.

Šolar, Amabilis in Kadiš, Marija: *Kronika Frančiškank Brezmadežne*. Slovenska Bistrica: Provincialno vodstvo FBS, 1994.

Štampar, Janko in Ogulin, Jožefa: *Križniki v Sloveniji*. Ljubljana: Agencija Baribal, 2010.

Šuštar, Branko: Od strežniških tečajev do strežniške in bolničarske šole 1908–1945. *Šola za sestre: zdravstveno šolstvo na Slovenskem 1753–1992; razstavni katalog*

(ur. Branko Šuštar). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1992.

U kontekstu jednog stoljeća (ur. Marija Gazzari in Aleksandra Vitez). Zagreb: Škola za medicinske sestre Mlinarska, 2021.

Vračić, Berislava in Kovačić, Alfonza in Bunčuga, Blaga: *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskog s kućom maticom u Zagrebu 1845–1999: III. Družbine provincije u Europi 1932–1999*. Zagreb: Družba sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskog u Zagrebu.

Vračić, Berislava in Kovačić, Alfonza: *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskog s kućom maticom u Zagrebu 1845–1995*. Zagreb: Družba sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskog u Zagrebu, 1998.

Vuga, Silva: Razkrivamo zgodovino slovenske zdravstvene nege. *Utrip* 27, 2021, št. 2, str. 43–44.

Zaveršnik, Herbert: *Iz mojega sveta: spomini*. Celje: samozaložba, 1996.

Zavrl, Bor: *Partizansko zdravstvo in zdravstvena nega na področju Kočevskega Roga* (diplomsko delo). Ljubljana: Zdravstvena fakulteta, 2017.

Zavrl, Bor: *Slovenske medicinske sestre v osrednji Sloveniji v obdobju 1919–1945* (magistrsko delo). Ljubljana: Zdravstvena fakulteta, 2021.

Zupanič Slavec, Zvonka: *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem: medicina skozi čas, javno zdravstvo, farmacija*. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.

Živiljenjska pravila in določila sester Križniške hiše svete Marije v Jeruzalemu. Ljutomer: Jugoslovanska provinca Križniškega reda, 1978.

SPLETNE STRANI

Marijine sestre:

<https://marijine-sestre.rkc.si/>

SUMMARY

Women's Catholic Orders, Congregations, and Societies in Slovenian Healthcare in the First Half of the Twentieth Century

Until the mid-nineteenth century, sisters of Catholic orders of charity held a strong presence in the health system on Slovenian territory. Members of six religious orders (Daughters of Christian Love of St Vincent de Paul, Marian Sisters of the Miraculous Medal, Sisters of the Teutonic Order, Sisters of Mercy of the Holy Cross, School Sisters of St Francis of Christ the King, and Franciscan Sisters of the Immaculate Conception) provided health and other services at hospitals, clinics, and sanatoriums. After they were initially given additional training to perform healthcare work, many later completed their formal education attending schools and courses. Until the Second World War, religious sisters formed the backbone of workforce in curative healthcare on Slovenian territory. However, after the Second World War and the ensuing change in the political regime, they were sacked from the health system and replaced by civilian personnel, even though some, under certain conditions, continued working in healthcare. Whereas such a course of events was especially characteristic of the Slovenian and partially also Croatian environment, in other Yugoslav republics, rather than being persecuted, religious sisters constituted a welcome addition to healthcare services.

Research on the topic at hand is seriously hindered by the fact that much of relevant material was destroyed during and after the Second World War. As a result, the fates of female religious orders and their individual members remain largely unknown and unexplored, and thus unfamiliar to the wider public. By largely drawing from secondary sources and individual personal memoirs, the article provides the foundation for future research, which will primarily focus on the attitude of the postwar authorities towards religious sisters and their role in healthcare in terms of modernization and secularization on the arrival of nurses.

Transferred to Reich Ownership. Documenting, identifying and restituting Nazi-looted cultural property. Mednarodna konferenca v organizaciji Centra za dokumentacijo prenosov lastništva kulturnih dobrin žrtev druge svetovne vojne (CMDP). Praga, Muzej dekorativne umetnosti, 17. in 18. september 2024.

Na pragu jeseni 2024 je v Muzeju dekorativne umetnosti v Pragi potekala mednarodna konferenca o nacističnem ropu in restituciji kulturnih dobrin z naslovom *Preneseno v lastništvo rajha. Dokumentiranje, identifikacija in restitucija v času nacizma odtujenih kulturnih dobrin*, ki jo je organiziral Center za dokumentacijo prenosov lastništva kulturnih dobrin žrtev druge svetovne vojne (Documentation Centre for Property Transfer of the Cultural Assets of WWII Victims / Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války – CMDP).

CDMP je bil ustanovljen pred skoraj četrst stoletja, 1. novembra 2001, na podlagi sklepa Skupne delovne komisije (ustanovljene s sklepom Vlade Češke republike z dne 25. novembra 1998), ki ji je predsedoval podpredsednik vlade Pavel Rychetský. Ta komisija je prenehala delovati 15. maja 2002, CDMP pa nadaljuje delo njene strokovne skupine, ki se je ukvarjala z razjasnitvijo zgodovinskih in ekonomskih vprašanj prilaščanja judovske lastnine (predvsem umetnostne dediščine). Hkrati CDMP širi obseg svojega dela, ki vključuje zlasti temeljite hevrstične raziskave arhivskega gradiva ter raziskave dokumentacije posameznih muzejev in galerij, ki jih je omogočilo tesno sodelovanje z Ministrstvom za kulturo Češke republike. Obseg dela in dejavnosti CDMP je bil potrjen v Resoluciji Vlade Češke republike z dne 22. januarja 2003. Do konca leta 2011 je deloval kot del Češke akademije znanosti, s sklepom vlade z dne 14. septembra 2011 pa je pridobil status družbe v javnem interesu, ki je bila nato 6. februarja 2012 ustanovljena kot Center za dokumentacijo prenosov lastništva kulturnih dobrin žrtev druge svetovne vojne – CMDP.

V skladu z mednarodno sprejetimi priporočili UNESCO, UNIDROIT in Mednarodnega muzejskega sveta (International Council of Museums – ICOM) ter obveznostmi Češke republike, ki izhajajo iz Washingtonske in Praške deklaracije, je poslanstvo CDMP raziskovanje vprašanja odtujitve kulturnih dobrin žrtev druge svetovne vojne

in posredovanje rezultatov teh raziskav državnim organom in organizacijam Češke republike, ter regionalnim, občinskim in zasebnim muzejem, galerijam in knjižnicam, pa tudi posameznim proslcem za vračilo izropanih kulturnih predmetov. CDMP sodeluje s tujimi ustanovami s podobno usmeritvijo in svetuje pri restituciji posameznikom in pravnim osebam na Češkem in v tujini. To strokovno svetovanje temelji na arhivskih raziskavah v domačih in tujih arhivih, na raziskavah inventarnih in akcesijskih knjig v državnih muzejih in galerijah, na izmenjavi informacij med državnimi organi, državnimi muzeji in galerijami ter na sodelovanju in izmenjavi informacij s tujimi institucijami s podobno usmeritvijo, pa tudi s posameznimi raziskovalci iz Češke republike in tujine. Celovito svetovanje, vključno z morebitnim posredovanjem pri reševanju restitucijskega primera, je proslcem na voljo brezplačno.

Mednarodna konferenca, ki je potekala 17. in 18. septembra 2024, priča o zavzetem delu CDMP, saj je bila že osma po vrsti. Med konferencami CDMP velja omeniti tiste v Brnu (*The Lost Heritage of Cultural Assets*, 2003), v Libercu (*Restitution of Confiscated Art Works – Wish or Reality?*, 2007) in Pragi (*Plundered – But By Whom?*, 2015, in *Terezín Declaration – Ten Years Later*, 2019). Poleg tega CDMP skupaj s partnerji in sodelavci objavlja izsledke raziskav v večinoma obsežnih in preglednih monografskih publikacijah, pogosto tudi v angleškem jeziku. Pripravili so tudi dve razstavi. Prvo z naslovom *Looted Art* (2017) so namenili predstavitvi dejavnosti CDMP, njegovega nastanka in razvoja ter obsežne založniške dejavnosti in jo zasnovali kot potujočo razstavo, ki je doslej gostovala že na 18 lokacijah na Češkem. Drugo razstavo z naslovom *Returning Identity* pa so postavili leta 2019, ob 80-letnici uvedbe nürnberških zakonov v Protektoratu Češka in Moravska.

Od zadnje mednarodne konference CDMP, na kateri so razpravljali o razvoju dogodkov po Terezinski deklaraciji, je minilo že pet let, zato je bilo zanimanje za osmi dogodek v tej seriji veliko. Po pozdravnem nagovoru organizatorke in direktorice CDMP Jane Jiráskove so navzoče na kratko nagovorili češki minister za kulturo Martin Bax, izraelska veleposlanica Anna Azari, posebni odposlanec za vprašanja holokavsta, medverskega dialoga ter svobode veroizpovedi in prepričanja Robert Řehák s češkega ministrstva za zunanje zadeve, ter direktor Muzeja dekorativne umetnosti Radim Vondráček.

Direktorica CDMP Jana Jirásková je pred začetkom konference pozdravila predavatelje in občinstvo (© CDMP).

V prvi od petih sekcij z naslovom *Mednarodne perspektive in razvoj* je najprej nastopil Wesley Fisher, predstavnik Konference o judovskih materialnih zahtevkih proti Nemčiji (Conference on Jewish Material Claims Against Germany – CJMCAG) in Svetovne organizacije za restitucijo judovskega premoženja (World Jewish Restitution Organization – WJRO). Wesley Fisher je predstavil poročilo WJRO in CJMCAG o napredku in najboljših praksah uveljavljanja in spoštovanja načel Washingtonske konference o nacističnem ropu kulturne dediščine. V zadnjih 25 letih je bil dosežen pomemben napredek pri restituciji umetnin in kulturnih dobrin, vendar je treba še veliko postoriti. Raziskave o provenienci so se namreč močno razširile in postale naprednejše, deloma zaradi boljšega dostopa do arhivov in učinka digitalizacije. Vendar pa muzeji v številnih državah še vedno zanemarjajo potrebo po raziskovanju provenience in v večini držav to ne velja za bistveni del muzejske prakse. Zato je v teh državah kljub že vzpostavljenim postopkom za uveljavljanje zahtevkov število obravnavanih primerov in posledičnih restitucij še vedno majhno. Samo pet od 47 držav podpisnic Washingtonskih načel je ustanovilo restitucijske komisije za lažje uveljavljanje zahtevkov. V poročilu so predstavljene ocene posameznih držav glede na to, ali so opravile zgodovinske raziskave

o predmetih, bodisi prek zgodovinske komisije bodisi kako drugače; ali izvajajo raziskave o provenienci svojih zbirk; ali imajo postopek za uveljavljanje zahtevkov, bodisi prek komisije za restitucijo ali kako drugače; ali so izvedle precejšnje število restitucij. Na podlagi teh dejavnikov poročilo ugotavlja, da je sedem držav doseglo velik napredek (Avstrija, Češka, Francija, Nemčija, Nizozemska, Velika Britanija, ZDA), tri države so dosegle znaten napredek (Izrael, Kanada, Švica), 13 držav je doseglo določen napredek, 24 držav pa je doseglo majhen ali nikakršen napredek.

Nato je Agnes Peresztegi iz odvetniške pisarne Peresztegi spregovorila o aktualnem razvoju restitucijskega prava in restitucijske prakse ter praktičnih vidikov vlaganja zahtevkov. V zadnjih petih letih so bila vodilna načela na novo interpretirana, nacionalni zakoni in forumi za reševanje zahtevkov so bili spremenjeni, ustanovljen je bil nov forum ter preoblikovane prakse in smernice raziskav provenience. Ta razvoj je bistveno spremenil način raziskovanja, obdelave, predstavitve in odločanja o restitucijskih zahtevkih. Govornica je omenila težave, kot so »izginotje« spletnih strani o kraji kulturnih dobrin ter pogosto opaženo pomanjkanje strokovnega znanja in profesionalnosti pri obravnavi restitucije izropanih kulturnih dobrin. V svoji predstavitvi je izrazila kritično stališče do načrtovane arbitražne rešitve

Zanimanje za konferenco *Transferred to Reich Ownership* je bilo veliko že v jutranjih urah (© CDMP).

v Nemčiji in se zavzela za pravno rešitev v ZDA.

Zadnja govornica v tej sekciji je bila Deidre Berger iz organizacije Jewish Digital Cultural Recovery Project (JDCRP), ki je predstavila osrednji podatkovni repozitorij (The Central Data Repository). Potreba po osrednjem repozitoriju o kulturnem plenjenju med drugo svetovno vojno je izražena v načelih, oblikovanih na Washingtonski konferenci. Kasneje je bilo ustvarjenih več pomembnih podatkovnih baz, kot je ERR Jeu de Paume Database, vendar še vedno ni osrednje digitalne platforme, ki bi združevala obsežno razpršeno arhivsko gradivo o nacističnem ropu umetnin. Zato je bila leta 2019 ustanovljena fundacija JDCRP, da bi ustvarili prvi celoviti digitalni arhivski repozitorij o nacističnem ropu kulturnih dobrin. Deidre Berger je opisala trenutno stanje projekta, katerega cilj je olajšati in pospešiti iskanje in raziskovanje posameznih primerov, in poudarila, da bodo dokumenti centralnih zbirnih centrov Marburg in Wiesbaden predvidoma postavljeni na splet spomladi leta 2025. Predstavila je tudi uporabo umetne inteligence, ki bo – enako kot že na področju reparacijskih spisov – tudi tukaj zagotovila, da bo ogromno količino dokumentov mogoče smiselno in časovno učinkovito analizirati.

Živahni diskusiji in odmoru je sledila druga sekcija z naslovom *Restitucija in vlada*. Jan Ho-

lovský z Oddelka za muzeje in galerije češkega ministrstva za kulturo je poročal o dolgoročnih prizadevanjih Ministrstva za kulturo na področju muzeologije, ki se osredotočajo na ublažitev premoženjskih krivic, ki jih je povzročil holokavst. Predstavil je zakonodajno problematiko ter dejavnosti ministrstva za kulturo in trenutne razmere v zvezi z registriranimi zahtevki za vračilo izropane kulturne dediščine.

S francoskega ministrstva za kulturo je poročal David Zivie z Oddelka za raziskave in restitucijo kulturnih dobrin, izropanih v letih 1933–1945 (Mission de recherche et de restitution des biens culturels spoliés entre 1933 et 1945). Francija, ki že več kot 25 let izvaja raziskave o izvoru določenih kategorij izropanih dobrin, se je nedavno odločila okrepiti svoja prizadevanja za popravilo krivic, nastalih zaradi nacističnega plenjenja kulturnih dobrin. Francoski organi želijo izboljšati raziskave o provenienci umetnin in knjig iz javnih zbirk, da bi identificirali zaplenjene dobrine in olajšali njihovo vrnitev zakonitim lastnikom. V ta namen so francoske oblasti razvile svojo organizacijo in v okviru ministrstva za kulturo ustanovile poseben oddelek za nadzor in izvajanje raziskav, parlamentu predlagale novi zakon, soglasno sprejet julija 2023, okrepile pooblastila Komisije za vračanje premoženja in odškodnine žrtvam antisemitskega pregona ter začele izvajati raziskovalne

Direktor praškega Muzeja dekorativne umetnosti Radim Vondráček je navzočim predstavil muzejske zbirke (© CDMP).

programe provenience v muzejih na državnem in lokalnem nivoju. Novi pristop postavlja povračilo škode v središče javnega delovanja in razume raziskovanje provenience kot osrednji element raziskovalnega dela muzejev in javnih knjižnic, hkrati pa oblastem omogoča izplačevanje odškodnin. Kot je pojasnil David Zivie, je zakon, sprejet julija 2023, poenostavil prejšnji postopek, saj francoskemu parlamentu ni več treba sprejemati resolucije za vsako posamezno restitucijo državnega premoženja.

Zadnji govornik v tej sekciji Toon van Mierlo, predsednik nizozemske komisije za restitucijo (Adviescommissie Restitutieverzoeken Cultuurogoederen en Tweede Wereldoorlog – RC), je predstavil nizozemsko zakonodajo na področju restitucije premoženja, ki so ga izropali nacisti. Pojasnil je spremembe v sestavi komisije, njene delovne korake, cilje in postopke odločanja. V diskusiji je poudaril, da je ministrstvo za izobraževanje, kulturo in znanost vedno upoštevalo nezavezujoča priporočila RC, ki se posledično na Nizozemskem obravnavajo kot zavezujoča, kar je bilo soglasno označeno za dobro prakso.

Po zaključeni drugi sekciji so si udeleženci konference pod vodstvom direktorja Muzeja dekorativne umetnosti Radima Vondráčka ogledali muzejsko stalno postavitev. Konferenco je sprem-

ljala tudi panojska razstava CDMP o posameznih primerih raziskav in restitucije na Češkem.

Drugi dan se je začel s sekcijo *Raziskovanje provenience v teoriji in praksi*. Najprej je Ondřej Vlk s češkega obrambnega ministrstva spregovoril o zgodovinskem ozadju roba kulturnih dobrin v češkem in moravskem protektoratu. Nemška okupacijska oblast je v začetni fazi plenilskega procesa v protektoratu (od marca 1939 do jeseni 1942) strogo ločevala premoženje, ki je bilo zaseženo v okviru preganjanja, getoizacije in deportacije judovskega prebivalstva, in premoženje, ki ga je zasegel gestapo. Ta razlika je bila še posebej očitna v dvojni naravi mehanizmov zaplembe. Zunanji pritisk osrednje nacistične oblasti v Berlinu, ki je vztrajala, da je treba nemške umetnine repatriirati iz protektorata, je zelo hitro prisilil okupacijske oblasti, da so prevzele pobudo in prevzele nadzor nad celotnim procesom zaplembe v protektoratu. Postopoma so zgradili mehanizme zaplembe birokracije, ki so jim omogočili usklajevanje prejšnjih raznovrstnih pristopov k zaplembam in (zlasti) uporabi zaplenjenih predmetov. Okupacijske oblasti so tako imele pomembno vlogo pri oblikovanju zakonodajnih okvirov, na primer z izdajo prepovedi izvoza kulturnih dobrin iz protektorata oktobra 1940, s čimer so odločilno vplivale na usodo premične kulturne dediščine.

Sledila je Johana Prouzová iz CDMP, ki je slikovito opisala usodo judovske družine Pollák in njene zbirke. Zbirka Josefa Polláka je bila v času pregona Judov deponirana v Muzeju dekorativne umetnosti v Pragi. Sestavlja jo 958 predmetov: miniaturre na porcelanu, porcelanaste figurice in posode, kipi iz biskvita, slike in risbe predvsem čeških slikarjev 19. stoletja ter obsežen nabor grafičnih del. Številni predmeti so bili od takrat vrnjeni dedičem, vendar je še vedno veliko predmetov neidentificiranih. Leta 2023 je bil v češčini objavljen katalog zbirke, ki je dostopen na spletu,¹ v pripravi pa je tudi angleški prevod.

Tretja govornica v tem delu, Antonia Bartoli iz Umetnostne galerije Univerze Yale (Yale University Art Gallery), je govorila o raziskavi izvora zbirke Herberta in Monike Schaefer (47 umetniških del evropskih mojstrov od 16. do zgodnjega 20. stoletja). Pri tem je predstavila posamezna dela in njihovo provenienco ter načine prihoda v Umetnostno galerijo. Opisala je tudi razvoj raziskav provenience na Univerzi Yale, ki je po washingtonski konferenci leta 1998 zavzela precej reaktivno stališče, kar se je spremenilo šele po letu 2019.

Nato je nastopila Katinka Gratzner-Baumgartner iz Avstrijske galerije Belvedere (Österreichische Galerie Belvedere), ki je zelo nazorno predstavila proces identifikacije Roberta Kauderjaja, ki je bil žrtev nacističnega rop – njegovo ime je bilo namreč pred tem napačno dešifrirano kot Kander. Opisala je raziskovanje Kauderjevega dela in družine ter iskanje dedičev, ki jim je bila na podlagi sklepa avstrijske Komisije za raziskovanje provenience (Kommission für Provenienzforschung) vrnjena ena slika iz galerije Belvedere.

Četrta sekcija je bila posvečena usodi izropanih knjig in knjižnic. Michal Bušek iz Judovskega muzeja v Pragi (Židovské muzeum v Praze) je poročal o projektu Knjižnica izgubljenih knjig (Library of Lost Books), katerega cilj je rekonstrukcija knjižnice berlinske Visoke šole za judovsko znanost (Hochschule für die Wissenschaft des Judentums, 1870–1942), ki je obsegala več kot 60.000 zvezkov o judovski zgodovini in kulturi. Govornik je opisal usodo zaplenjene knjižnice, ki je bila deportirana v terezínski geto, in trenutna prizadevanja za identifikacijo ukradenih knjig. Knjige z univerze je danes mogoče najti na številnih lokacijah, med drugim je do zdaj identificiranih več kot 4300 zvezkov v Judovskem muzeju v Pragi. Poziv k sodelovanju na projektu velja pravsem, na voljo je privlačna spletna stran, ki omo-

goča enostaven dostop, pridobivanje informacij in sodelovanje.²

Olivia Kaiser in Gabriela Brudzyńska-Němec sta govorili o identifikaciji ukradenih knjig v Saški državni in univerzitetni knjižnici (Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek – SLUB) v Dresdnu. Predstavili sta raziskave provenience, ki jih v SLUB sistematično izvajajo od leta 2009. SLUB se namreč v primerih nezakonite pridobitve fonda ne postavlja v vlogo zakonitega lastnika. Posledično si prizadeva vrniti identificirane izropane knjige dedičem ali pravnim naslednikom ali vsaj najti pravično in pošteno rešitev v smislu Washingtonskih načel. Na primeru knjige češke Judinje, umorjene v Auschwitzu, ki je bila identificirana v SLUB, sta govornici ponazorili nadnacionalni pristop k raziskovanju plenjenja in potovanja izropanih predmetov.

Sledilo je predavanje Balázsa Tamásija iz Judovskega teološkega semenišča Univerze za judovske študije (Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem) v Budimpešti o projektu zbiranja, digitalizacije in raziskovanja provenience knjig, ki poteka od leta 2021. Predstavil je knjižnico rabskega semenišča v Budimpešti, njeno usodo med drugo svetovno vojno in razvoj po njej, zlasti se je osredotočil na zbirke knjig Judov, umorjenih po letu 1945, in zaplembe knjig s strani socialistične Madžarske. Knjige iz semeniške knjižnice so doslej odkrili v knjižnici berlinske Visoke šole za judovsko znanost (restituirano) in v Judovskem muzeju v Pragi (restitucija načrtovana za 2024). Poudaril je tudi, da knjižnica Judovskega teološkega seminarja pridobiva ukradene knjige z nakupi v antikvariatu in omogoča prost digitalni dostop do hebrejskih rokopisov.

Daniel Soukup iz Centra Kurta in Ursule Schubert za judovske študije na Filozofski fakulteti Univerze Palacký (Centrum judaistických studií Kurta a Ursuly Schubertových) v Olomoucu je pripravil predavanje o marginalijah v knjigah, zaplenjenih judovskim lastnikom, a se ni mogel udeležiti konference, zato je njegov prispevek prebral moderator. Predstavljene so bile najdbe iz zbirke približno 13.000 molitvenikov in druge judovske verske literature, ki jih hrani judovska skupnost v Brnu. Raziskava sicer oblikuje metodologijo za preučevanje teh knjig na presečišču sociološkega pristopa k zgodovini knjižne kulture in študij holokavsta. Družbenozgodovinske raziskave posameznih zvezkov omogočajo razumevanje bralnih praks in vloge knjig v kontekstu identitete nekdanjih lastnikov ter njihovo ovrednotenje v kontekstu kulturno-verskega okolja

¹ Katalog v pdf obliki je dostopen na https://www.lootedart.cz/en/category/publications/#flipbook-df_1569/1 (5. 1. 2025).

² Gl. <https://libraryoflostbooks.com/> (5. 1. 2025).

Publikacije CDMP so bile na voljo brezplačno (© CDMP).

čeških in moravskih Judov. V predavanju je bilo predstavljenih veliko različnih oblik marginalij, najdenih v knjigah, drobnih in na prvi pogled nepomembnih predmetov, kot so napisi z imeni, posvetila, listki z napisi, risbe, fotografije in drugo. Ker so najdene marginalije večinoma močno poškodovane, poteka razprava o njihovi nadaljnji usodi. Toda najprej jih je po mnenju Daniela Soukupa treba zavarovati, kar je naša moralna dolžnost do judovskih družin iz Brna.

Po odmoru za kosilo je sledila zadnja sekcija konference. Pod naslovom *Restitucija – primeri, izživi in omejitve* so se zvrstile štiri predstavitve. Zuzana Löbling s Pravne fakultete Karlove univerze v Pragi (Právnická fakulta, Univerzita Karlova) in iz Narodne galerije v Pragi (Národní galerie Praha) je govorila o pravnem položaju vračanja nacistično izropanega premoženja na Češkem in podala zelo dober pregled dogajanja od leta 1945 do danes. Zlasti je predstavila drugo polovico štiridesetih let prejšnjega stoletja, obdobje po žametni revoluciji leta 1989 in sedanje stanje. Opozorila je tudi na težave, kot sta počasnost procesov restitucije zaradi neupravičeno strogih predpogojev in pomanjkanje svetovalnega odbora strokovnjakov, ter izpostavila možne izboljšave, ki delno temeljijo na »najboljših praksah« drugih držav.

Lucie Němečková s Karlove univerze (Univerzita Karlova) v Pragi in CDMP je pripravila

predstavitve industrialca, zbiralca umetnin in mecena Richarda Morawetza. Njegova pomembna zbirka, ki obsega arhivsko gradivo, stare grafike in umetnine, je bila doslej raziskana le fragmentarno. V študiji primera je osvetlila usodo zbirateljeve družine in njihova prizadevanja, da bi jim Češkoslovaška in Češka republika vrnila kulturne predmete, ki so jih zaplenili nacisti. Richardu Morawetzu in njegovi družini je uspelo pobegniti v Kanado prek Velike Britanije. Po koncu druge svetovne vojne si je prizadeval za vračilo svojega nekdanjega premoženja, vendar ga je komunistična vlada ponovno zaplenila. Končno je bilo leta 1990 njegovo premoženje restituirano njegovim naslednikom.

Predzadnji govornik je bil Jens Hoppe, ki je kot predstavnik CJMCAG spregovoril o svojih izkušnjah z vidika člana svetovalnega odbora za zauplembe kulturnih dobrin v 20. stoletju pri Klassik Stiftung Weimar. Osrednji rezultat desetletnega dela odbora je po njegovem mnenju profesionalizacija raziskav provenience in mediacije oziroma iskanja dedičev pri Klassik Stiftung Weimar, eni največjih nemških kulturnih fundacij. Jens Hoppe je tudi jasno povedal, da je sodelovanje med različnimi deležniki nujno in da se morajo ustanove odkrito in enakopravno srečevati in dogovarjati z (pravnimi) nasledniki nekdanjih lastnikov.

Dogodek se je zaključil s predstavitvijo Agate Modzolewske in Bartłomieja Sierzputowskega s poljskega Ministrstva za kulturo in narodno dediščino, ki sta govorila o restituciji poljske kulturne dediščine. Junija 2017 je na Poljskem začel veljati Zakon o vračanju nacionalnih kulturnih dobrin, ki združuje vse povezane pristojnosti v rokah ministra za kulturo in narodno dediščino. Naloge po zakonu opravlja v okviru dodeljenih vsebinskih in stvarnih pristojnosti Oddelek za vračanje kulturnih dobrin. Pristojnosti oddelka vključujejo (vendar niso omejene na) zbiranje informacij o kulturnih dobrinah, izgubljenih zaradi druge svetovne vojne z ozemlja Poljske in znotraj njenih meja po letu 1945 ter vzdrževanje edine nacionalne baze podatkov o vojnih izgubah in nacionalne Evidence spomenikov, ukradenih ali nezakonito prenesenih v tujino. Poleg tega Oddelek prevzema pobudo, koordinacijo in vodenje iskanja izgubljenih kulturnih dobrin, opravlja dejavnosti restitucije doma in v tujini, vključno z delegiranjem strokovnjakov, koordinacijo pregledov predmetov, vodenjem pogajanj, izvajanjem pravnega zastopanja pred organi pregona, tožilstvom in sodišči ter zagotavljanjem transporta najdenih umetnin in promocijo problematike vojne škode. Kljub izčrpnosti in slikovitosti predstavitve ter impresivnim številkam in stopnji uspešnosti reševanja posameznih primerov restitucije pa mlada predavateljska dvojica ni omenjala dejstva, da hranijo na Poljskem tudi kulturne dobrine, ki so po drugi svetovni vojni postale last poljske države in niso bile vrnjene dedičem nekdanjih lastnikov. Posledično je v razpravi, ki je sledila, več navzočih opozorilo na pristranskost prispevka, a jih sicer elokventen odziv predavateljev ni povsem zadovoljil. Konferenca se je tako zaključila s še eno živahno diskusijo, ki so ji sledile sklepne besede direktorice CDMP Jane Jiráskove.³

Kaj je poleg novih podatkov o stanju na področju restitucije v času nacizma zaplenjenih kulturnih dobrin prinesla mednarodna konferenca CDMP in katere od ugotovitev lahko izpostavimo? Predvsem je bil v ospredju in vedno znova poudarjen pomen transnacionalnega in mednacionalnega sodelovanja, brez katerega so raziskave provenience močno otežene, možnosti za restitucijo pa oslABLJENE. Tudi širok nabor zastopanih držav na konferenci, kot so Češka, Nemčija, Francija, Avstrija, Poljska, Madžarska in ZDA, kaže, da so sodelujoči uspešno ozavestili potrebo po

izmenjavi dobrih praks in raziskovalnih izsledkov med državami in raziskovalnimi skupnostmi. Pravne težave pri restituciji so sicer zaradi različnih pravnih situacij specifične za vsako državo, kar pa ne onemogoča primerjalne analize in ne ovira usvajanja dobrih praks, kadar obstaja konsenz o potrebi po izboljšanju razmer in rezultatov. Jasno pa je, da na področju restitucije kulturnih dobrin in umetnin, ki so jih nacisti zaplenili žrtvam druge svetovne vojne in zlasti Judom, v kar 37 državah podpisnicah washingtonskih načel ostaja še veliko prostora in možnosti za napredek. Odškodninski oziroma restitucijski procesi so po besedah WJRO v mnogih državah zamudni in neuspešni zaradi pomanjkanja usposobljenega osebja, neustreznih lastniških evidenc in posledično pomanjkanja preglednosti ter nedoslednega odločanja. Slovenija se na seznamu, ki ga je predstavil Wesley Fisher, sicer uvršča v skupino 13 držav, ki so v zadnjem času dosegle nekaj napredka pri uveljavljanju Washingtonskih načel, vendar z zakonodajnega vidika obeti za nadaljnjo uspešnost niso najboljše. V Sloveniji je bil velik del judovskega premoženja, ki so ga bili zasegli nacisti, na podlagi odloka predsedstva Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ), ki je bil sprejet 21. novembra 1944, nacionaliziran, saj je bilo to premoženje obravnavano kot »sovražniško imetje«. Čeprav ima Slovenija zakonodajni okvir za vračanje zasebne lastnine, so zahtevki za vračilo premoženja, odvzetega v obdobju holokavsta, v Sloveniji kategorizirani kot zahtevki za vračilo premoženja brez dedičev, za katero v zakonu ni določb o vračanju ali odškodnini. Določbe o restituciji zasebne lastnine, vključene v Zakon o denacionalizaciji iz leta 1991, od upravičencev zahtevajo, da so imeli jugoslovansko državljanstvo 9. maja 1945, in razen nekatere izjem na splošno izključujejo premoženje, zaplenjeno pred letom 1945. Zato slovenski Judje, ki so preživeli holokavst, in potomci tistih, ki so umrli, večinoma niso mogli izkoristiti možnosti vračanja premoženja po tem zakonu. Nadalje so bili Slovenci judovskega rodu, ki so se preselili v Izrael med letoma 1948 in 1950, prisiljeni, da se odrečejo jugoslovanskemu državljanstvu in odstopijo svoje premoženje državi kot predpogoj za odhod iz države. Poleg tega v Sloveniji novih denacionalizacijskih postopkov ni (več) mogoče uvesti, ker je rok za vložitev zahtev potekel konec leta 1993. Judovska skupnost je sicer dolgo vztrajala pri odpravi zakona o državljanstvu odškodninskih upravičencev, a pri tem ni bila uspešna. Slovenska vlada je v preteklosti tudi imenovala dve komisiji za proučitev problematike vračanja komunalnega premoženja in premoženja brez

3 Bogato ilustrirana programska knjižica s povzetki predavanj je dostopna na spletni strani CDMP: https://www.lootedart.cz/en/conference24/#flipbook-df_1654/1 (6. 1. 2025).

dedičev – Odbor za nerešena vprašanja verskih skupnosti (2000) in Sektor za popravilo storjenih krivic (2005), poleg tega sta se judovska skupnost Slovenije in WJRO leta 2006 tudi dogovorili, da ustanovita fundacijo, ki bo prejela in upravljalakršno koli vrnjeno judovsko komunalno lastnino ali s tem povezano odškodnino, vendar znatnega napredka na tem področju ni. Nenazadnje pa navedeni dogovori in načrti le redko nagovarjajo vprašanja premičnin in torej premične kulturne dediščine. Barbara Vodopivec, vodilna poznavalka razmer, ki vladajo na področju restitucije premične kulturne dediščine pri nas, je že pred štirimi leti ugotavljala, da stanje raziskav kaže na velike vrzeli, zaradi česar Slovenija močno zaostaja za drugimi evropskimi državami in ZDA. Ne moremo trditi, da je bil v zadnjih letih storjen »nujni prvi korak, ki mora spremljati prizadevanja za razreševanje vprašanj restitucije umetnin«, saj še niso bile opravljene potrebne »temeljne interdisciplinarne raziskave družboslovnih in humanističnih ved in strok, zlasti zgodovine, umetnostne zgodovine, prava, konservatorstva, muzeologije, heritologije in drugih«. ⁴ Odlična izhodišča za nadaljnje raziskave in razvoj področja sicer postavljajo posamezni prispevki, ⁵ vendar

bo v prihodnosti treba ozvesti in dosledneje posnemati posamezne dobre prakse na področju raziskovanja provenience in restitucije v času nacizma zaplenjenih kulturnih dobrin, ki jih je izpostavila konferenca v Pragi. K temu bodo v naslednjih nekaj letih pripomogle tudi raziskave v okviru dveh raziskovalnih projektov, za katera je Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU nedavno pridobil financiranje na razpisih Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije: podoktorski raziskovalni projekt Anje Milič Iskra *Umetnost med dvema ognjema: Nacistično plenjenje umetnin na zasedenem slovenskem ozemlju v letih 1941–1945 v luči kulturnega genocida* (2024–2026) in temeljni raziskovalni projekt Renate Komić Marn *Nacionalizacija in muzealizacija umetnostnih zbirk na Slovenskem v luči raziskav provenience* (2025–2027). Med pomembne korake bi sodila tudi ustanovitev komisije ali vsaj skupine za dokumentacijo in raziskave o provenienci umetnin in kulturnih dobrin, odvzetih žrtvam druge svetovne vojne, ki je v Sloveniji še nimamo. ⁶

Renata Komić Marn

4 Barbara Vodopivec, Med vojno in mirom, <https://www.alternator.science/sl/daljs/med-vojno-in-mirom-vracanje-umetnin-po-drugi-svetovni-vojni/> (6. 1. 2025). Gl. tudi Barbara Vodopivec, Restitucija predmetov kulturne dediščine iz Avstrije v Jugoslavijo po letu 1945, *Acta historiae artis Slovenica* 24, 2019, št. 1, str. 11–130.

5 Npr. posamezni prispevki v publikacijah *Umetnostna in zgodovinska srečevanja z Judi na Slovenskem* (Ljubljana: Založba ZRC, 2020); *Jewish-Slavic Cultural Horizons. Essays on Jewish History and Art in Slavic Lands* (Ljubljana: Založba ZRC, 2022); in *Transfer of Cultural Objects in the Alpe Adria Region in the 20th Century* (Wien, Köln: Böhlau Verlag, 2022).

6 Prispevek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta *Nacionalizacija in muzealizacija umetnostnih zbirk na Slovenskem v luči raziskav provenience* (J6–60106) in raziskovalnega programa *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6–0061), ki ju iz državnega proračuna financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije. Udeležbo konference je omogočil ZRC SAZU s financiranjem aktivnosti iz sheme UUZ v okviru Razvojnega stebra financiranja ZRC SAZU. Za prijazno dovoljenje za objavo slikovnega gradiva se zahvaljujem direktorici CDMP Jani Jiráskovi.

OCENE IN POROČILA

Boris Golec: Adam Bohorič, Jurij Dalmatin in mesto Krško v 16. stoletju. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2024, 227 strani (Thesaurus memoriae. Opuscula; 11).

Pri Založbi ZRC SAZU je oktobra 2024 izšla monografija Borisa Golca z naslovom *Adam Bohorič, Jurij Dalmatin in mesto Krško v 16. stoletju*. Avtor, znanstveni svetnik na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU in redni profesor, je strokovnjak za zgodovino zgodnjega novega veka in se ukvarja zlasti s primerjalno zgodovino mestnih in trških naselij v slovenskem prostoru, z družbeno mobilnostjo in oblikovanjem kolektivnih identitet ter z nekaterimi vprašanji iz kulturne zgodovine, med drugim z raziskavami in objavami starejših slovenskih uradovnih dokumentov. Čas izida njegove najnovejše monografije se zdi več kot primeren, saj je lani minilo 440 let, odkar sta protagonista študije – Adam Bohorič in Jurij Dalmatin – leta 1584 objavila svoji glavni deli: prvo slovensko slovnico in celotni slovenski prevod Svetega pisma.

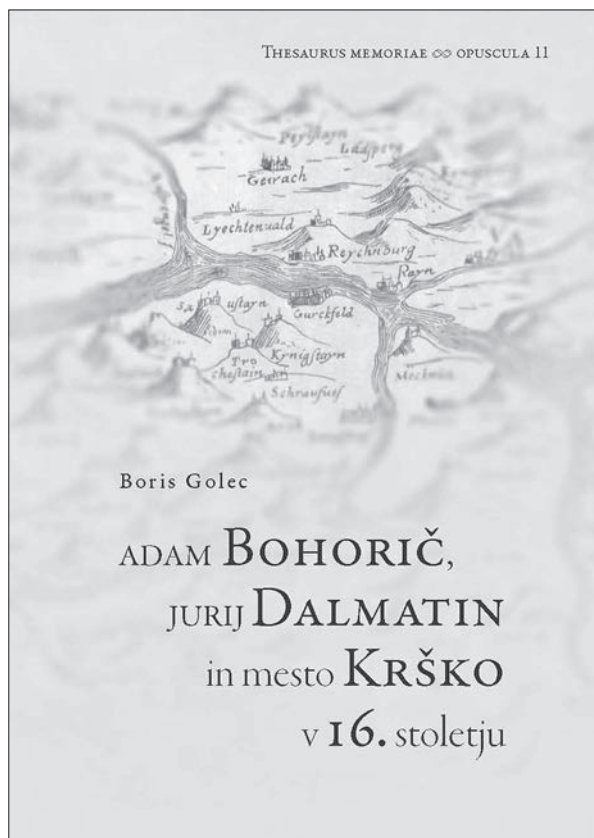
Golčeva monografija je razdeljena na tri glavna poglavja, ki so posvečena Adamu Bohoriču, Juriju Dalmatinu in mestu Krško v 16. stoletju, ter na petnajst podpoglavij. Objava poleg tega

vsebuje tudi tri priloge: *Kronološki seznam mestnih sodnikov in pisarjev*, *Kronološki seznam novospreglatih meščanov po mestni knjigi* in *Posestno stanje v luči popisov dvornega činža leta 1570 in 1575*, seznam virov in literature ter nemški povzetek vsebine. Ugotovitve, predstavljene v knjigi, je avtor pridobil na podlagi preučevanja arhivskega gradiva iz šestih domačih in petih tujih arhivov, kot tudi objavljenih virov in relevantne strokovne literature. Iz bogatega nabora primarnih virov gre izpostaviti zlasti davčno knjigo mesta Ljubljane, ljubljansko protestantsko matično knjigo in t. i. krško mestno knjigo.

V poglavju o Adamu Bohoriču avtor ugotavlja, da smo 500-obljetnico njegovega rojstva praznovali nekaj let prezgodaj, saj se je prvi slovenski slovničar rodil šele okrog leta 1524. Njegovo ime je v vire prvič vstopilo ob vpisu na dunajsko univerzo leta 1543, ko se je za univerzitetno matriko opredelil kot Štajerec iz Krškega (*ex Gurgfelt Styrys*), kar se sliši protislovno, saj je mesto na desnem bregu Save v zgodnjem novem veku v celoti pripadalo Kranjski. Golec vidi dve možni razlagi tega navideznega paradoksa, in sicer bi na štajerskem rojeni Bohorič v kranjskem Krškem lahko dobil elementarno izobrazbo ali pa bi se v krško gospostvo s štajerske strani Save lahko priselila njegova celotna družina. Ne nazadnje bi tudi njegov priimek, ki je izpeljanka iz oronima Bohor, lahko nastal šele na Kranjskem.

Poglavje vsebuje tudi nekaj novih odkritij o Bohoričevem poklicnem življenju, družini ter času in kraju smrti. Protestantski pisec po končanem študiju v Krškem ni vodil lastne šole, temveč mestno oziroma mestno-župnijsko šolo, kar je v nasprotju z doslej uveljavljenim mnenjem trajalo manj kot 12 let. Njegova druga soproga Doroteja Muhič, hči celjskega meščana, je rodila vsaj osem otrok, od katerih so trije dokazano odrasli. Najpomembnejše odkritje se gotovo nanaša na njegovo smrt, saj Bohorič v nasprotju z uveljavljenim prepričanjem ni umrl kot izgnanec neznano kje na Nemškem. To ob drugih okoliščinah prepričljivo demantira davčna knjiga mesta Ljubljane, ki kaže, da je njegovo smrt mogoče postaviti v kranjsko prestolnico, in sicer v čas med marcem 1601 in avgustom 1602.

Drugo poglavje obravnava Bohoričevega najznamenitejšega učenca in avtorja prvega preвода celotnega Svetega pisma v slovenščino Jurija Dalmatina. Za razliko od svojega učitelja se je Dalmatin zelo verjetno že rodil v mestu Krško kot sin očeta Hrvata in matere Slovenke, kot argumentirano sklepa Golec. Njegov rod po očetovi

strani najverjetneje izvira od hrvaških beguncev pred Turki, ki so se okrog leta 1530 naselili na Krškem polju. Poleg tega Jurij v zgodovino ni vstopil s podedovanim priimkom, temveč si je tega, kot ugotavlja avtor, nadel sam in se v humanistični maniri svojega časa podpisoval kot *Dalmatinus*. V obravnavanem času je horonim Dalmacija sicer obsegal bistveno večji geografski prostor kot danes, saj je na severu segal vse do Kolpe.

Dalmatin se je v Ljubljani najpozneje leta 1574 poročil z Barbaro Jauntaler, hčerko tamkajšnjega meščana, ki je rodila vsaj sedem otrok. V nasprotju z uveljavljenim prepričanjem, da so vsi Dalmatinovi otroci pomrli že v otroštvu, avtor razkriva, da sta odrasli vsaj dve njegovi hčerki – Suzana in Barbara, ki sta se omožili, znanih pa je tudi pet Dalmatinovih vnukov. Avtor prvega slovenskega prevoda cele Biblije je preminil 31. avgusta 1589 v Ljubljani in bil naslednjega dne pokopan na pokopališču pri Sv. Petru. V času protireformacije na prelomu 16. in 17. stoletja so njegovi potomci sprejeli katoliško veroizpoved in ostali v domovini.

Tretje, najdaljše poglavje monografije, je posvečeno mestu Krško v Bohoričevem in Dalmatinovem času. Mesto ob kranjsko-štajerski mejni reki Savi sodi med tista slovenska naselja, ki so mestne pravice dobila v poznem srednjem veku zlasti zaradi potrebe po obrambi pred Turki. Krškemu je mestno ustanovno listino z natančnim blazonom mestnega grba 5. marca 1477 na Dunaju izstavil cesar Friderik III. Čeprav je tedanje Krško v celoti ležalo na kranjski strani Save, je njegova mestna samouprava temeljila na svoboščinah in mestnem pravu štajerskih mest, zlasti Celja. Njegov pravni položaj v 16. stoletju je v širšem slovenskem kontekstu dokaj dobro dokumentiran, in sicer predvsem v omenjeni mestni knjigi, ki so jo vodili od okoli leta 1500 do leta 1679.

Kljub neugodnim varnostno-političnim razmeram, ki so jih zaznamovali turški vpadi, kmečki upori in požar leta 1573, je Krško v 16. stoletju, kot ugotavlja Golec, vendarle doživljalo gospodarski in demografski vzpon, k čemur je pripomogla zlasti lega ob plovni reki Savi, ki se je tedaj razvijala v pomembno prometnico. Avtor je na podlagi razpoložljivega gradiva dobro rekonstruiral posestno-demografske razmere mesta v obravnavanem času. Krško se je z okoli 150 hišami po evropskih merilih za velikost srednjeveških mest, ki so v grobem ostala nespremenjena vse do industrijske dobe, uvrščalo v tip majhnih mest z manj kot 2000 prebivalci, vendar je po kranjskih in širših slovenskih kriterijih dejansko že sodilo med srednje velika mesta.

Kot pomemben prispevek Golčeve študije gre

posebej izpostaviti primere nemčenja slovenskih priimkov pri njihovem zapisovanju, kar je bila pogosta praksa zlasti v 16. stoletju, ko so priimki v glavnem šele nastajali in niso bili obvezno prenosljivi na potomce. V monografiji najprej naletimo na primer Lukeža Klinca iz Višnje Gore, Trubarjevega sorodnika, ki je svoj priimek po preselitvi v Ljubljano ponemčil v Zweckl. Več primerov, ko je pisarniški prevod slovenskega priimka v nemščino ali nemška poklicna oznaka nadomestila prvotni priimek, avtor navaja tudi za Krško in poudarja, da nemški priimek za razliko od slovenskega še ne dokazuje nastanka v nemškem jezikovnem okolju, kar zlasti velja za »poklicne« priimke, kot so: Schuster, Schneider, Zimmermann ali Weber.

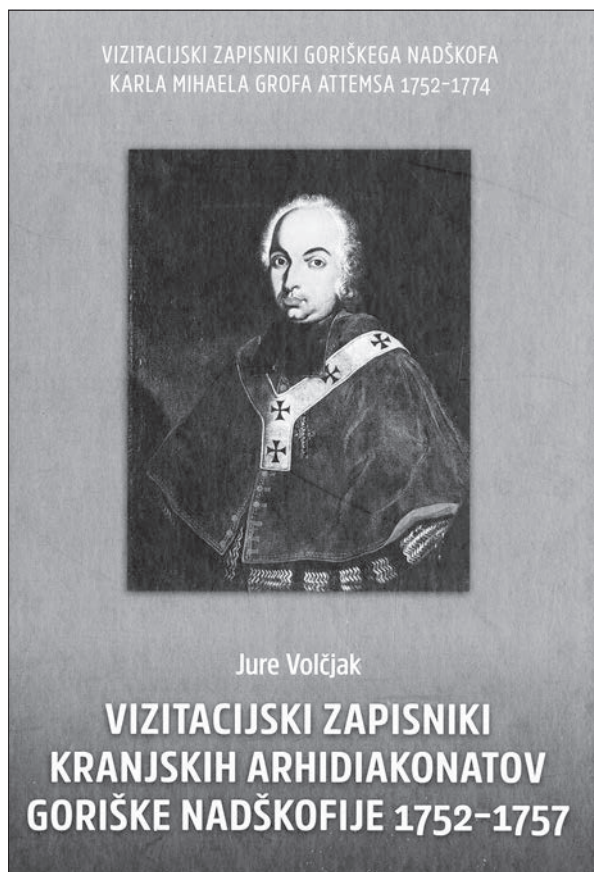
Čeprav avtor v predgovoru zapiše, da »pričujoča knjiga nima ambicij predstaviti celotnega védenja niti vseh novejših ugotovitev o soustreljiteljih knjižne slovenščine Adamu Bohoriču in Juriju Dalmatinu« in da »ne ponuja izčrpnega vpogleda v zgodovino mesta Krško,« predstavlja monografija dragocen prispevek k poznavanju osebnih biografij dveh od najpomembnejših Slovencev 16. stoletja ter pravne, cerkvene, demografske in gospodarske zgodovine mesta, ki je njunima življenjskima zgodbama vtisnilo pomemben pečat. Poleg tega monografija prinaša več dobrih vpogledov v življenje na Slovenskem v 16. stoletju in predstavlja trden temelj za nadaljnje raziskovanje obravnavanih tem.

Vanja Kočever

Jure Volčjak: Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiaconatov goriške nadškofije 1752–1757, 1761–1771. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2022, 2023, 800 strani, 976 strani (Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa 1752–1774; zv. 5, 6).

V začetku januarja 2024 so v Arhivu Republike Slovenije, tedaj še v Gruberjevi palači, predstavili dve obsežni objavi virov, ki obravnavata kranjski del obsežne goriške nadškofije v drugi polovici 18. stoletja, za časa Karla Mihaela grofa Attemsa (1711–1774). Prvi goriški nadškof (od leta 1752, prej apostolski vikar) je bil pomemben tudi za slovenske dežele. V biografskem leksikonu je predstavljen kot del plemiške družine Attems, delujoče na Goriškem in Štajerskem (M. Češcut, PSBL 1974; M. Preinfalk, NSBL 2013), pa tudi kot osebnost (R. Klinec, PSBL 1974; F. M. Dolinar, NSBL 2013).

Nastanek goriške nadškofije je bil rezultat desetletnega razmisleka še iz časov protireformacije

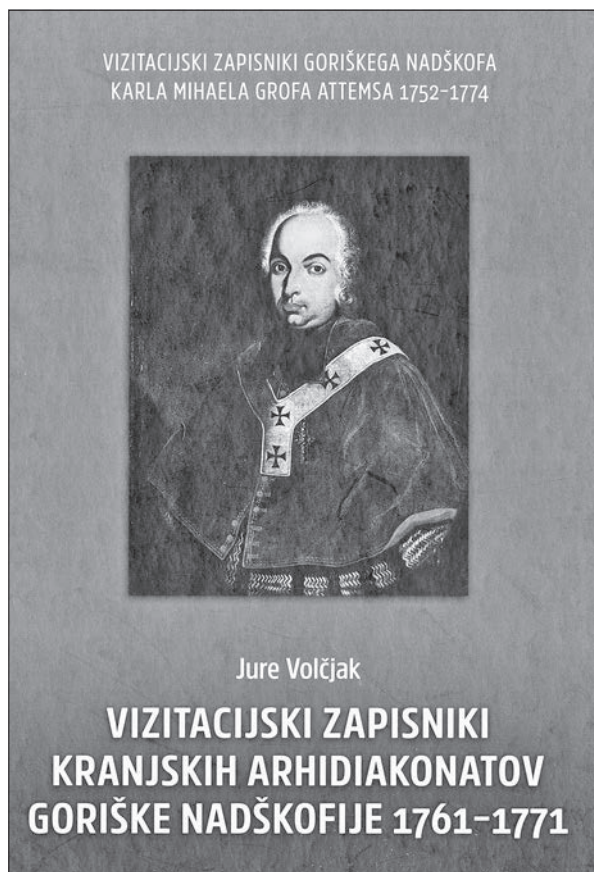
o preoblikovanju cerkvene uprave oglejskega patriarhata, razdeljenega med Beneško republiko in habsburške dežele. Tu je od leta 1461 delovala tudi ljubljanska škofija z razpršenim ozemljem na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem. Od leta 1628 so Habsburžani oglejskemu patriarhu onemogočali vstop na svoje ozemlje, a šele sredi 18. stoletja je bila za habsburški del patriarhata ustanovljena velika nadškofija v Gorici. Gorica je postala tudi metropolija za škofije v Ljubljani, Trstu in Pičnu v Istri, namesto ukinjenega oglejskega patriarhata pa je za beneško ozemlje nastala nadškofija v Vidmu. Na obsežnem ozemlju goriške nadškofije je južno od Drave živelo vsaj 600.000 vernikov, od tega jih je kar tri četrtine govorilo slovensko.

S pastoralno zavzetostjo je Attems takoj po škofovskem posvečenju pričel z vizitacijami, ki jih je opravil sam in s pooblašenci. Skoraj vsako leto je dva ali tri poletne mesece namenil pastoralnim obiskom, spodbujal k verskemu življenju in pridigal v domačem jeziku vernikov: v slovenščini, nemščini, italijanščini in furlanščini. Ugotovitve teh obiskov po končani vizitaciji skupaj z vizitacijskimi odredbami sestavljajo vizitacijske zapisnike, ki »dokumentirajo stanje cerkvenih struktur v materialnem, moralno-etičnem in duhovnem pogledu« (kot v uvodu Volčjak naveda) ugotovitev Ane Lavrič, poznavalke cerkvenih vizitacij in bratovščin (Vizitacijski zapisniki 1752–

1757, zv. 5, str. 27)). Za ponazoritev, kako zahtevno delo je avtor opravil pri transkribiranju kdaj bolj, drugič manj berljivega rokopisa, nam lahko služi že objava ene strani v študiji o goriški nadškofiji na Kranjskem (vizitacijski zapisnik župnije Železniki, 1752; *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 39, 2017, str. 258). Ob tem velik obseg vizitacijskih zapisnikov za četrto stoletja dolgo Attemsovo škofovanje več kot pojasnjuje dolgotrajnost projekta in občudovanja vredno vztrajnost Jureta Volčjaka pri zgodovinskem uvodu s pojasnili, transkribiranjem rokopisne latinščine, opombah in objavi arhivskega vira. Če bi se avtor objave vira zavedal, kako zahtevno in obsežno je to delo, se ga ne bi lotil, kot je odkritosrčno priznal. Volčjak se je kot mlad in perspektiven arhivist dela lotil na pobudo Franceta M. Dolinarja ter v veselje arhivistov, zgodovinarjev in še koga vztrajal do nedavne sklepne objave. V zahvali je predstavil tudi svoje naklonjeno družinsko zaledje, saj takšen projekt presega delo v službenem času. Pomembna je bila tudi uvrstitev dela v arhivsko evidentiranje gradiva v tujini, saj izvirnik hrani Nadškofijski arhiv v Gorici. Prav tako lahko pohvalimo založniško zavzetost Arhiva Republike Slovenije pri obeh obsežnih knjigah, ki pomenita sklep slovenskega dela objave vizitacij nadškofa Attemsa kot vira za tretjo četrtino 18. stoletja.

Serijo objav Attemsovih pastoralnih vizitacij so pred več kot tremi desetletji začele Vizitacije savinjskega arhidiakonata goriške nadškofije 1751–1773 (Anton Ožinger, 1991) ter nadaljevale vizitacije za Koroško (Peter G. Tropper, 1993) ter za arhidiakonate Gorica, Tolmin in Devin (Franc Kralj in Luigi Tavano, 1994 in 2000). Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonotov goriške nadškofije so izšli kot peti in šesti zvezek serije v dveh obsežnih knjigah najprej leta 2022 za obdobje 1752–1757 in leta 2023 za 1761–1771. Kako obsežen projekt je nastajal več kot trideset let, lahko presodimo ob pogledu na šest zajetnih knjig, ki se jim mora za sklenitev serije pridružiti še ena za nekdanj goriško Cortino d'Ampezzo in okolico.

Zvezek 5 prinaša vizitacije nadškofa Attemsa na Kranjskem v letih 1752–1757. Uvod obsega zgodovinski pregled cerkvene uprave (od ravni škofije, arhidiakonotov, ki jih je bilo na Kranjskem ob ustanovitvi škofije osem, do župnij), biografske podatke Karla Mihaela grofa Attemsa, versko življenje, škofijsko duhovščino in redovnike, cerkve in opis posameznih rokopisov (str. II–45), časovno zaporedje vizitacij s krajem, patrocinijem cerkva in vizitatorjem (str. 46–52), vire in literaturo, metodologijo transkripcije z okrajšavami ter kratek angleški povzetek (str. 53–63). Osrednji del knjige so transkripcije vizitacij, pisanih v latinščini 1752

(in 1753), 1752/53 in 1757, ki jih pojasnjuje nekaj več kot 2100 opomb o današnjih imenih krajev in cerkva. Teh seveda ni toliko, saj je vizitator posamezne kraje obiskal večkrat (str. 65–703). Temu sledi še obsežno imensko in krajevno kazalo (str. 705–800), ki olajša uporabo vira.

V zvezku 6 so zbrane Attemsove vizitacije goriških župnij na Kranjskem za leta 1761–1774. Delo uvaja zanimiv predgovor s pojasnili o njegovem nastanku. V uvodu (str. 11–62) si na podoben način kot v prejšnji knjigi sledijo dogodki v razvoju goriške nadškofije od leta 1761 do smrti nadškofa Attemsa s škofijsko sinodo 1768. Sledijo teme o vizitacijah 1761–1771, ustanavljanju novih vikariatov, duhovnikov in njihovem vsakodnevem življenju ter življenju vernikov, zatem pa opis posameznih rokopisov ter preglednice s časovnim in krajevnim zaporedjem vizitacij. To sklenejo še seznam virov in literature, opis metodologije in okrajšave ter angleški povzetek, nato pa sledi (str. 65–873) obsežna transkripcija vizitacij 1761, 1762, 1763, 1767, 1770 in dve iz leta 1771. O tem, kako zavzeto je delo pripravljeno, pričajo tudi opombe s pojasnili o današnjih imenih predstavljenih cerkva in krajev. Koristnih opomb je le v transkripciji vizitacij več kot 2500! Na koncu je še imensko in krajevno kazalo (str. 875–976).

Vizitacije nadškofa Attemsa so pri raziskavah že uporabljali zgodovinarji, največ avtor obja-

ve virov, ki je s tem leta 2014 povezal tudi svojo doktorsko disertacijo o Cerkvi na Kranjskem pod goriško nadškofijo v času Karla Mihaela Attemsa 1750–1774. Svoje ugotovitve je leta 2017 objavil v 39. zvezku *Acta ecclesiastica Sloveniae*. Tako so bile vizitacije uporaben zgodovinski vir pri temah o razvoju posameznih župnij (Ig, Črnuče, Dobrova, Gorenji Mokronog pri Trebelnem) ali območij (Savinjska dolina, Bela Krajina), pa tudi pri umetnostnozgodovinskih raziskavah, saj ponujajo celo vrsto podatkov o cerkvah in cerkveni opreми v tretji četrtini 18. stoletja. Tako pišejo tudi o vizitaciji ter posvetitvi tedaj nove romarske cerkve sv. Kozme in Damijana na Krki na Dolenjskem 4. avgusta 1757. Vse do danes ostaja zanimiv dvovrstični latinski napis nad mogočnimi vhodnimi vrati v cerkev s takšno vsebino: navaja dan posvetitve in ime goriškega nadškofa Karla Mihaela ter priča o tedanji cerkveni povezavi Dolenjske z Gorico, nadškofovi živahni dejavnosti in obnovi cerkve leta 1771.

Tudi iz vizitacijskih zapisnikov vidimo, da se je škof Attems zavedal pomena izobrazbe in spodbujal tako poučevanje vernikov kot šolanje duhovnikov. Na osnovi tega vira je Volčjak ugotovil in v disertaciji predstavil kraj šolanja za 358 svetnih duhovnikov goriške nadškofije na Kranjskem. Čeprav je to le dobra tretjina vseh v vizitacijskih zapisnikih omenjenih delujočih (982) duhovnikov, je rezultat dragocen. Kot mesti izobraževanja izstopata Ljubljana z jezuitskim kolegijem z gimnazijo in višješolskimi študiji, kjer se je šolala skoraj polovica (157 ali več kot 43 %), ter Gradec z gimnazijo in univerzo, na katerih se je šolalo pol manj duhovnikov (69 ali skoraj 20 %). V Gorici in na Dunaju je šolanje zaključilo okoli 10 % duhovnikov, še pol manj v Celovcu, v Rimu deset in v Zagrebu le osem, v ostalih, kar trinajstih omenjenih krajih v širši regiji pa le posamezniki. Vizitacijski zapisniki so omogočili tudi analizo univerzitetnega izobraževanja duhovščine, ki je pokazala skromno sliko: akademski naziv je imelo le 46 duhovnikov, kar ni bilo niti 5 %. Bakalavreat je od duhovnikov goriške nadškofije, ki so delovali na Kranjskem, doseglo 11 (1,12 %), magisterij 18 (1,83 %), doktorat pa 17 (1,73 %). A o teološki razgledanosti tudi brez akademske izobrazbe pričajo knjižnice nekaterih duhovnikov. Posebej od časov Marije Terezije si je tudi država prizadevala za reformo študija in oblikovanje duhovnikov, ki bi bili v korist Cerkvi in državi. Te tematike se loteva tudi objava arhivskega vira *Ordinacijska protokola Goriške nadškofije 1750–1824*, ki jo je isti avtor pripravil v dveh delih v arhivski seriji Viri, najprej leta 2010 za obdobje 1750–1764 in dve leti pozneje še ostalo. V vizitacijskih zapisnikih so

podatki o verskem izobraževanju s pridigami in pouku katekizma, posebej za otroke. Ob začetkih uvajanja osnovnega šolstva pa so župnije državi poročale o šolah in učiteljih tam, kjer so že delovali (AES 39, 2017, str. 115, 159–166). V vizitacijskih zapisnikih tako o osnovnem šolstvu ni veliko zapisanega, saj je to čas pred terezijansko-jožefinsko šolsko reformo. A nekaj se le najde, kot pri župniji Stara Loka, kjer je 53-letni župnik F. L. Kalin, bakalavreat graške univerze, omenjal ugled in lepo življenje učitelja ter obiskovanje šole (Vizitacijski zapisniki 1752–1757, zv. 5, str. 19).

Tudi ob objavah virov se v sodobnem računalniškem času kaže pomen študija latinščine za delo z zgodovinskimi viri do 18., kdaj pa tudi še v 19. stoletju. Takšen primer je nedavno objavljena kronika celjske gimnazije – od začetka 1809 do konca šolskega leta 1826/27 je pisana v latinščini, zatem pa v nemščini (*Historia: zgodovina celjske gimnazije od leta 1809*, Celje: Zgodovinski arhiv 2023). Podobna je tudi rokopisna kronika gimnazije v Novem mestu za čas od 1746 naprej, ko so jo vodili frančiškani. Med raziskavami latinskih (in nemških) rokopisnih kronik Mateja Hriberška in sodelavcev je posebej omenjena res obsežna latinska frančiškanska kronika p. Mavra Fajdige iz leta 1777, ki s svojo vsebino spodbuja k objavi, ter druge, omenjene v reviji *Jezik in slovstvo*, 2022, št. 3–4. Za latiniste med zgodovinarji (in zgodovinarje med latinisti) zlepa ne bo zmanjkalo dela in raziskovalnih izzivov. Sedaj dostopna, s prizadevnostjo in vztrajnostjo Jureta Volčjaka pripravljena objava vizitacijskih zapisnikov goriškega nadškofa Attemsja za kraje na Kranjskem, kar je obsežen del enega izmed zahtevnejših projektov objav virov za slovensko zgodovino, prav vabi k raziskovanju z zbranimi podatki o vrsti krajev in ljudi še v osrednji Sloveniji.

Branko Šuštar

Blaž Otrin: Socialna dejavnost katoliške Cerkve v ljubljanski (nad)škofiji od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri TEOF UL, 2023, 438 strani (Acta Ecclesiastica Sloveniae; 45).

»Resnično, povem vam: Kar koli ste storili enemu od teh mojih najmanjših bratov, ste meni storili.« (Mt 25,40). Merilo, ki sicer izhaja iz končne, vesoljne sodbe, a ga Jezus poosebi in raztegne čez vso zgodovino, tako da postane ena temeljnih nalog Cerkve in njegovih učencev skozi vse čase. Prav tej temeljni dejavnosti, ljubezni do potrebnih in obrobni, kot bi lahko rekli s papežem Franči-

UDK: 272/273-722:364.4(497.12)“1775/1945“ ISSN 0351-2789

**ACTA
ECCLESIASTICA
SLOVENIAE
45**

BLAŽ OTRIN

**SOCIALNA DEJAVNOST KATOLIŠKE CERKVE
V LJUBLJANSKI (NAD)ŠKOFIJI OD KONCA
18. STOLETJA DO DRUGE SVETOVNE VOJNE**

Ljubljana 2023

škom, se v svoji obširni monografiji posveča avtor Blaž Otrin.

Otrin v prvem delu monografije, kamor bi lahko uvrstili prva tri poglavja, obravnava teoretične vidike v obdobju od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne. Najprej predstavi socialni nauk in programe splošno v katoliški Cerkvi, nato pa posebej v ljubljanski škofiji, kjer se podrobneje poglobi v konkretne programe ljubljanskih škofov. Končno predstavi socialno politiko države, najprej v okviru Avstro-Ogrske monarhije in kasneje v okviru Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Država je od srede 18. stoletja naprej »regulirala področje ustanov, tudi tistih, s katerimi je upravljala Cerkev« (str. 115). V tem času državnega cerkvenstva je katoliška Cerkev odigrala pomembno vlogo s socialno mrežo ubožnih inštitutov, ki so celo stoletje, vse do leta 1884, skrbeli za evidentiranje revnih, organizacijo in združevanje dobrodelnosti in pravično razdeljevanje podpore ter preprečevanju beračenja (str. 121). Otrin posebej predstavi delovanje inštitutov v krajih Mekinje, Šentvid pri Stični in v Ljubljani. Poleg inštitutov so predstavljene še nabirke, ki so jih po naročilu in pod nadzorstvom civilnih oblasti preko škofa pobirali po župnijah za razne elementarne nesreče (požari, suše, poplave...).

Tretji sklop razprave obsegajo najdenci ter ustanovitve in organizacija najdenišnic. Po zakonodaji iz let 1864 in 1868 so bile te v celoti prenesene pod pristojnost dežele, kar je pomenilo velik strošek za deželne proračune, zato so bile do 80.

let 19. stoletja ukinjene. Predstavljen je primer na območju župnije Dob, kjer je bilo izredno veliko rejencev iz tržaške najdenišnice.

V zadnjem poglavju pred sklepom Otrin natančno predstavi samoiniciativno dejavnost katoliške Cerkve v ljubljanski škofiji na področju socialnega skrbstva in pomoči, predvsem od 80. let 19. stol. do druge svetovne vojne. Predstavi društva in organizacije za pomoč različnim ranljivim skupinam prebivalstva (pomoč revnim dijakom, služkinjam v Ljubljani, pomoč barakarskim naseljem v Ljubljani...). Pri tej pomoči so pomembno vlogo odigrali tudi posamezni redovi in kongregacije, predvsem usmiljenke, lazaristi in salezijanci.

Avtor predstavi še zavode za različne skupine ljudi, predvsem gre za vrtce, sirotišnice in hiralnice. Končno se dotakne še delovanja stanovskih društev, delavske strokovne organizacije in združenj, kar je do določene mere pripomoglo k izboljšanju razmer delavstva.

V skladu s poslanstvom AES nam Otrin ob koncu razprave postreže še z obilico neobjavljenega in manj poznane gradiva iz fondov Nadškofijskega arhiva Ljubljana in Arhiva Republike Slovenije.

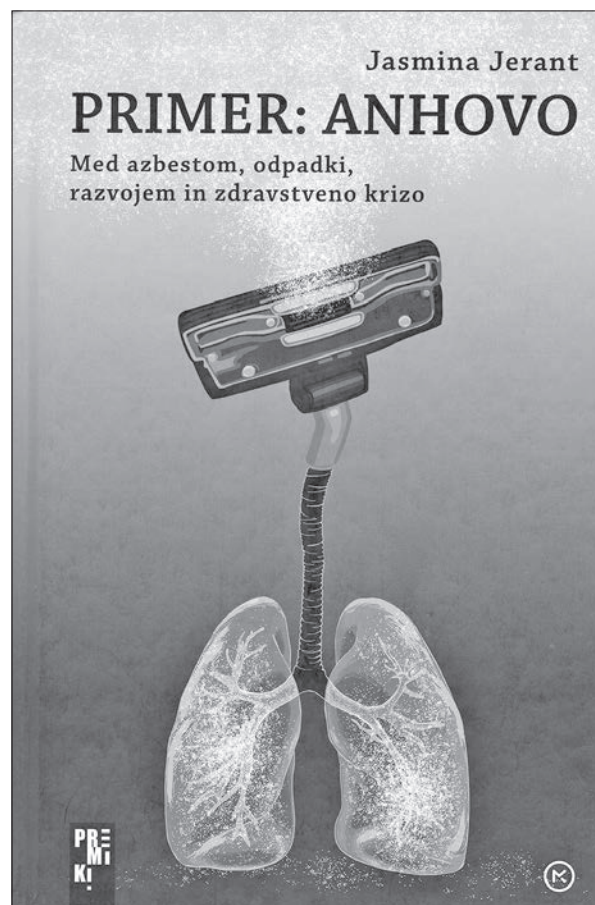
Kot nakazuje že naslov, monografija predstavlja bogato dejavnost na področju socialno-karitativne oskrbe predvsem ranljivih in obrobni skupin obravnavanega časa. Žal se vidi tudi pozen odgovor katoliške Cerkve na sodobne probleme, ki so se začeli pojavljati po industrijski revoluciji. Odgovor na probleme delavstva je Cerkev dala šele štiri desetletja po pojavu problematike. Ob problematiki delavstva in delavskih strokovnih organizacij Otrin predstavi trud škofa Rožmana in včasih tudi premalo odločnosti za reševanje sporov znotraj katoliškega tabora na področju delavskih organizacij JZS in ZZD ter v ozadju SLS. V takšnih razmerah je razcepljeni katoliški tabor dočkal drugo svetovno vojno.

Monografija je sistematična in celovita predstavitev karitativno-socialne dejavnosti katoliške Cerkve na območju ljubljanske škofije od jožefinizma do druge svetovne vojne. Z monografijo je avtor Blaž Otrin zapolnil vrzel celostne predstavitve problematike v slovenskem zgodovinoisju, obenem pa prinesel veliko obogatitev zbirke AES pri katedri za Zgodovino Cerkve TEOF UL.

Boštjan Guček

Jasmina Jerant: Primer: Anhovo. Med azbestom, odpadki, razvojem in zdravstveno krizo. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2024, 357 strani.

Srednja soška dolina je širši slovenski javnosti poznana predvsem po svojih naravnih danostih. Gre za hriboviti območje Kanalskega Kolovrata in Banjšic, ki ju deli ena impozantnejših evropskih rek – Soča. Območje je bilo v začetku 20. stoletja tudi eno od ključnih bojišč prve svetovne vojne. V zadnjih letih in desetletjih se pozornost osredotoča predvsem na prakse enega od največjih industrijskih podjetij v zahodni Sloveniji – Salonita Anhovo oziroma Alpecem, kot se imenuje danes. V preteklosti je bil poudarek predvsem na uporabi azbesta v proizvodnji, danes pa je pod drobnogledom sosežigalnica oziroma gorivo za proizvodnjo cementa, kjer se uporablja različne in kot opozarjajo številni deležniki, posebej iz medicinskih vrst, tudi nekatere nevarne odpadke. Na problematiko opozarjajo številne civilne iniciative, nevladne in zdravniške organizacije ter politične stranke, ki so v letu 2024 uspele po več letih prizadevanj doseči sprejetje nove zakonodaje, v obliki novele zakona o varstvu okolja. Ta je določila strožje zahteve glede izpustov iz naprav za sosežig, parlament pa jo je sprejel z veliko večino.

Ključna oseba pri vzpostavitvi proizvodnje cementa in azbestno-cementnih izdelkov v soški dolini je bil industrialec Emil Stock, ki je v začetku 20. stoletja ustanovil tovrstno tovarno v Solinu pri Splitu, kasneje pa je podoben projekt vzpostavil še na Goriškem. Gradnja se je v manjši vasi Anhovo pričela leta 1919, dve leti kasneje pa je podjetje *Cementi Isonzo, Società Anonima* pričelo z delovanjem. Lokacija je bila strateško izbrana zaradi bližine laporja, ki je predstavljal ključno surovino za proizvodnjo cementa, in železniške proge, po kateri je bilo mogoče izdelke prevažati v Gorico, Trst ter drugod po državi. Poleg ugodnih naravnih in transportnih pogojev je na uspešen razvoj tovarne vplivala tudi velika potreba po cementu in različnem gradbenem materialu, za obnovo razrušenih naselij ter infrastrukture po prvi svetovni vojni. Skupaj z izgradnjo tovarne je prišlo tudi do preimenovanja Anhovega v *Salona d' Isonzo*, po že omenjenem kraju Solin pri Splitu. Od tukaj izvira tudi dolgoletno poimenovanje podjetja – Salonit Anhovo in njegovega najbolj izpostavljenega izdelka, valovite kritine, znane tudi kot *salonitka*. Podjetje se je razvijalo v več državnih in ideoloških sistemih – od fašistične Italije, nemške okupacije med drugo svetovno vojno, anglo-ameriške uprave v letih 1945 do 1947, socialistične Jugoslavije in samostojne Slovenije, ki je danes del Evropske unije. Podjetje, ki je večkrat zamenjalo lastništvo in šlo skozi več razvojnih krogov ter kriz, se je predvsem po drugi svetovni vojni postopoma razvilo v enega pomembnejših slovenskih in jugoslovanskih industrijskih kompleksov. Z azbestno-cementnimi ploščami in cevmi je zalagalo notranji trg pa tudi tuje gradbene trge. Na vrhuncu proizvodnje, v 80. letih prejšnjega stoletja, je v Salonitu delalo več kot 2600 oseb. Stoletje delovanja je bilo zaznamovano s številnimi družbenimi spremembami, ekonomskim napredkom, infrastrukturnimi in drugimi vlaganji, pa tudi okoljskim onesnaženjem ter predvsem negativnim vplivom na zdravje ljudi, k čemur je pripomogla predvsem uporaba azbesta, ki je bil prepovedan in ukinjen šele leta 1996. S slednjim so bile, so in še bodo povezane številne tragične zgodbe, obolenja in smrti, predvsem zaradi azbestoze, pljučnega raka in mezotelioma.

Kljub različnim vlogam in posledicam, ki jih je industrijska proizvodnja cementa imela na ljudi ter prostor, ki presega srednjo soško dolino, je širša in poglobljena predstavitev, predvsem družbenih ter zdravstvenih dejavnikov, vezanih na anhovsko industrijo, do današnjih dni izostala. Z zahtevnim izzivom, povezanim tako z zgodovinskim kot tudi aktualnim dogajanjem okoli teh dejavnikov, se je soočila politologinja Jasmina

Jerant, ki je na Srednjeevropski univerzi (*Central European University*) magistrirala iz političnih ved. Trenutno pripravlja doktorat o družbenih učinkih univerzalnega temeljnega dohodka na finski Univerzi Tampere. Jerant je hkrati tudi zelo družbeno aktivna – sodelovala je pri ustanovitvi stranke Vesna, pri kateri je bila tudi sopodpredsednica, in kot aktivistka z društvom EKO Anhovo in dolina Soče.

Rezultat njenega večletnega raziskovalnega dela in angažmaja je pričujoča knjiga z naslovom *Primer: Anhovo. Med azbestom, odpadki, razvojem in zdravstveno krizo*, ki je izšla leta 2024 pri Mladinski knjigi. Avtorica se je s terenskim delom in pregledom različnih virov ter literature poglobila v številne prostorske, tehnične, zgodovinske, okoljske, zdravstvene in druge značilnosti anhovske industrije ter prostora. Knjiga je razdeljena na dvanajst osrednjih poglavij, ki si sledijo kronološko. V prvem poglavju se avtorica posveti predstavitvi območja, kjer se je industrija razvila. Šlo je za izrazito ruralno okolje, ki so ga v začetku 20. stoletja zaznamovali nizek socialni standard, izseljevanje, prihod bohinske železnice in krut spopad na soški fronti. Drugo in tretje poglavje se posvetita obdobju med obema svetovnima vojnama. Srednjo soško dolino so zaznamovali prehod iz Avstro-Ogrske pod Kraljevino Italijo, povojna obnova, fašizem in raznarodovalna politika. Gre tudi za čas začetkov in umestitve novega industrijskega kompleksa v okolje, avtorica pa na tem mestu podrobneje predstavi tudi družbene ter zdravstvene vidike uporabe azbesta ter poskuse zaničanja njegove nevarnosti v mednarodnem prostoru. Sledi krajše poglavje o delovanju tovarne med drugo svetovno vojno ter njenem prehodu iz italijanskega v socialistični jugoslovanski državni okvir. Med petim in osim poglavjem je poudarek namenjen delovanju tovarne v času Federativne ljudske republike Jugoslavije oziroma Socialistične federativne republike Jugoslavije, ko je postopoma prišlo do velikih investicij in s tem do povečanja proizvodnih zmoglosti podjetja. Slednje se je leta 1967 preimenovalo v Salonit Anhovo in postalo z različnimi sponzorstvi, investicijami v lokalno infrastrukturo ter drugimi oblikami podpiranja iniciativ aktivno prisotno v lokalnem in regionalnem okolju. Začetek 80. let 20. stoletja je predstavljal vrhunec za podjetje, ki je preseglo proizvodnjo milijona ton cementa letno. Hkrati so se v tem obdobju začele pojavljati vse pogostejša zdravstvena opozorila o škodljivosti uporabe azbesta v proizvodnji in boleznih ter smrti med lokalnim prebivalstvom. Posledice težke industrije in pogosto sprenevedanje deležnikov, ki so izhajale tako iz industrije kot oblas-

ti, so bile vse bolj vidne v okolju, kar je sprožilo prve civilne akcije, ki so strmele k ukrepanju ter spremembam. Zadnja štiri poglavja se posvečajo dogajanju v času samostojne Slovenije oziroma obdobju med letoma 1991 in 2023, ki predstavlja za podjetje krizo in prestrukturiranje, ukinitev azbesta leta 1996 in hkrati prehod na nove oblike goriva v proizvodnji. Poglavja opisujejo tudi negativne učinke za zdravje ljudi in dolgotrajne boje posameznikov in posameznikov ter iniciativ, društev ter nekaterih političnih strank, da bi se zakonsko prepovedalo, uredilo ali omejilo škodljive posledice, ki so povezane s proizvodnjo.

Knjigo zaznamuje bogat in zelo berljiv jezik, ki kompleksno tematiko približa tudi laičnemu bralstvu, za lažjo predstavo pa je besedilu dodano raznoliko slikovno gradivo. Jerant podrobno razloži različne družbene, zdravstvene, politične in druge vidike na podlagi zanimivih, povednih primerov, ki pridodajo k predstavitvi ter razumevanju osrednje vsebinske niti. Avtorica, ki se je aktivno zavzemala za zakonske spremembe, povezane z sosežigalnicami, zavzame jasno pozicijo pri interpretaciji in odnosu do glavne tematike, a interpretacija temelji na relevantni domači in tuji literaturi ter virih. Knjiga je po izidu doživela velik odmev tako v medijih kot splošni javnosti po celi Sloveniji, Jerant pa je bila za svoje delo, ob koncu leta 2024, nominirana za nagrado *Slovenka leta*, ki jo organizira in podeljuje revija *Jana*.

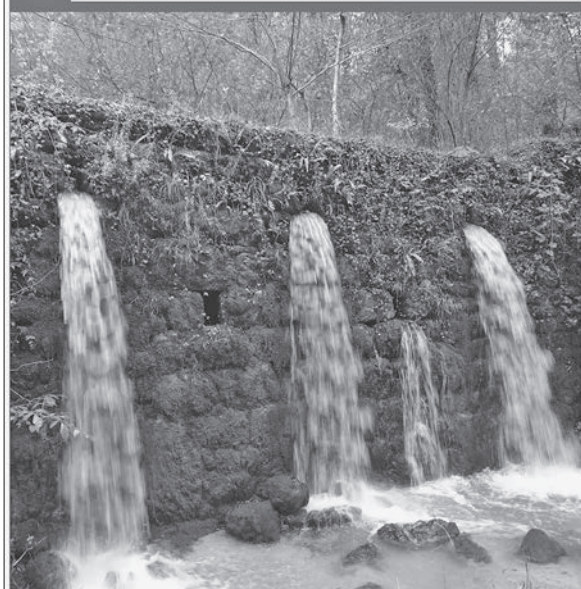
Robert Devetak

Potenciali in upravljanje vodá: med preteklostjo in sedanjostjo (ur. Marta Rendla). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024, 374 strani (Vpogledi; 27).

Okoljskozgodovinska vsebinska usmeritev, ki se je v zbirki *Vpogledi* prvič pojavila s 26. izdajo leta 2023, opredeljuje tudi najnovejšo 27. znanstveno monografijo, ki jo je Inštitut za novejšo zgodovino izdal leta 2024. Medtem ko se je njena »predhodnica« ukvarjala s problematiko razmerij med gozdovi in ljudmi,¹ je v ospredju zanimanja najnovejše številke »pomen vodnih virov, predvsem pomen njihovih potencialov (pozitivnih in negativnih) za potrebe človeka in razvijanje njegove dejavnosti«, kot je v uvodu zapisala urednica dr. Marta Rendla (str. 5). Sodelujoče avtorice in avtorji se analize vodnih virov niso lotili zgolj z antropocentričnega vidika, pač pa tudi z vidika

¹ *Gozd in ljudje: razmerja in zgodovina* (ur. Meta Remec). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2023 (Vpogledi 26).

POTENCIALI IN UPRAVLJANJE VODÁ MED PRETEKLOSTJO IN SEDANJOSTJO

»človekovega zavedanja pomena vode kot naravnega bogastva, biološke in strateške dobrine[.]« kot tudi z vidika »antropogenih učinkov na njeno naravno podobo in kakovost ter prizadevanj za ohranjanje te naravne dobrine« (ibid.).

Kot osnovni kronološki okvir za monografijo je sicer opredeljeno obdobje »od konca 19. stoletja do sodobnosti« (ibid.), a velja omeniti, da številne avtorice in avtorji o svojih temah spregovorijo v širšem časovnem loku in pri podajanju zgodovine neredko posegajo v zgodnji novi vek, občasno pa tudi v starejša obdobja. Velika večina prispevkov se ukvarja s sladkimi vodami na ozemlju današnje Slovenije, dve študiji – obe napisani v angleščini – pa sta umeščeni v Švico (Sebastian De Pretto) oziroma v Avstrijsko Primorje (Petra Kavrečič Božeglav). Posamezne študije primerov se razlikujejo tudi glede na geografski prostor. Tako se raziskave ukvarjajo z zgodovino posameznih ekosistemov (Nataša Henig Mišič in Lev Centrih z Ljubljanskim barjem, Marta Rendla s Šaleškimi jezeri), s širšimi območji vodotokov (Filip Čuček s Pesnico, Sara Šifrar Krajnik s Selško Soro na območju Škofje Loke, Meta Remec s Posočjem, Monika Rogelj z reko Savo v Kranju), pa tudi s širšimi regijami (Blaž Štangelj s hudourniki pod Gorjanci, Karla Oder s Koroško) kot tudi s slovenskim ozemljem nasploh (Igor Milčič s sladkovodnim ribištvom, Ivan Smiljanić s komemorativnimi praksami pri odpiranju vodo-

vodov in vodnjakov, Janja Sedlaček, Viktor Pál in Marta Rendla z okoljevarstvom pod socializmom in Dunja Dobaja z obvladovanjem poplavnega tveganja v samostojni Sloveniji).

Urednica v uvodnem tekstu poudarja interdisciplinarno zasnovo monografije, ki se skozi petnajst raznolikih in informativnih študij primerov vsekakor potrjuje tudi v praksi. Medtem ko vode vselej predstavljajo rdečo nit posameznih prispevkov, nam ti razodevajo večdimenzionalnost problematike vodá, predvsem pa širok razpon raziskovalnih tem in vprašanj, ki se porajajo ob razmišljanju o njej. Avtorice in avtorji nam tako ne prinašajo zgolj novih spoznanj, pač pa ponujajo tudi vzorne in spodbudne primere, kako razmišljati o manj očitnih vidikih okolijske zgodovine. V tem pogledu bi kot še posebej kreativnega bržkone veljalo izpostaviti prispevek Ivana Smiljanića, ki je tematsko zasnovo monografije uporabil kot izhodišče za obsežno in zanimivo razpravo o komemorativnih praksah, ki so spremljale odpiranje vodovodov in vodnjakov od pozne habsburške dobe pa do današnjih dni. Na prvi pogled manj samoumevni (nacionalno)politični vidiki prihajajo do izraza tudi v nekaterih drugih prispevkih. Študija Filipa Čučka nam tako kaže, da je regulacija spodnjega toka Pesnice predstavljala eno od redkih zahtev, ki je politično poenotila sicer tako zelo konfliktne nemške in slovenske poslance v Štajerskem deželnem zboru (str. 39). V prispevku Mete Remec pa tudi izvemo, da je italijansko hidroenergetsko politiko v Posočju deloma zaznamovala ideja italijanske civilizacijske misije, usmerjene proti zaostalemu in »manjvrednemu« kmečkemu prebivalstvu (str. 60–61).

Večina prispevkov temelji na arhivskih ali časopisnih virih in tako prinaša nova empirična spoznanja. Kot rečeno, so raziskovalke in raziskovalci svojo problematiko obravnavali iz različnih metodoloških izhodišč. Medtem ko so se nekateri osredotočali predvsem na državno politiko in za-

konodajne vidike upravljanja z vodami, so drugi v ospredje postavljali izkušnje širšega prebivalstva, naseljenega ob vodnih telesih. Tudi v tem pogledu lahko izpostavimo metodološko kreativnost posameznih avtorjev. Meta Remec se denimo dotika postopka izdajanja koncesij za hidroenergetske obrate in nam tako nudi vpogled v italijansko hidroenergetsko politiko v Posočju »od spodaj«. Glasovi lokalnih akterjev pa so prav tako močno prisotni v razpravi Leva Centriha o uvajanju socialističnega kmetijstva, ki slikovito opisuje družbene transformacije na »terenu« v kontekstu samosvojega ekosistema Ljubljanskega barja.

Naposled velja izpostaviti, da bodo posamezni prispevki bralkam in bralcem uporabni tudi kot prvi viri informacij o specifičnih podtemah, ki jih obravnavajo. Študije tako ne vsebujejo zgolj pregledov obstoječih raziskav, pač pa svojo tematiko praviloma tudi umeščajo v širši slovenski, habsburški, jugoslovanski, občasno pa tudi globalni kontekst. V tem oziru so posebej dragoceni pregledi relevantne zakonodaje o najrazličnejših vidikih upravljanja vodá, ki nam omogočajo vpogled v spreminjajočo se državno politiko pod različnimi režimi. Zainteresiranim bralkam in bralcem bi sicer zagotovo prišel prav tudi kakšen pregledni članek, ki bi sintetično povzemal obstoječe stanje raziskav o zgodovini upravljanja z vodami na Slovenskem. Po drugi strani pa odsotnost tovrstnega prispevka morda ne sme presenečati glede na dejstvo, da je slovensko okolijsko zgodovinopisje šele v najzgodnejših fazah svojega razvoja. V tem oziru lahko izid pričujoče monografije samo pozdravimo in izrazimo upanje, da bo še več podobnih znanstvenih del prispevalo k širjenju znanja o slovenski okolijski zgodovini in njenih specifičnih metodah tako v zgodovinopisni stroki kot tudi v širši bralski javnosti.

Oliver Pejić

NAVODILA AVTORJEM

- * **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- * **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:
 - članek** – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;
 - podatke o avtorju** – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, naslov elektronske pošte, kjer je avtor dosegljiv;
 - povzetek** – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);
 - izvleček** – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);
 - ključne besede**;
 - spisek uporabljenih virov in literature**;
 - priloge** – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.
- * **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratiko fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.
- * **Poglavje Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature. Če ima citirano delo določen DOI, se navede tudi to.
Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.
Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.
Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.
Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika* 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41. DOI: [https:// ...](https://...)
Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.
- * Prispevke naj avtorji pošljejo po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice (barbara.svetina@zrc-sazu.si).
- * Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.
- * Za lektoriranje prevodov povzetkov in izvlečkov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.
- * Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo *Kronike*

KRONIKA

NAROČILNICA

- ☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
- ☐ naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 €

za upokoјence 18,00 €

za študente 18,00 €

za ustanove 30,00 €

Ime _____

Priimek _____

Naslov _____

Pošta _____

Status ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokoјenec ☐ ustanova

Telefon _____

e-pošta _____

Datum _____

Podpis _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

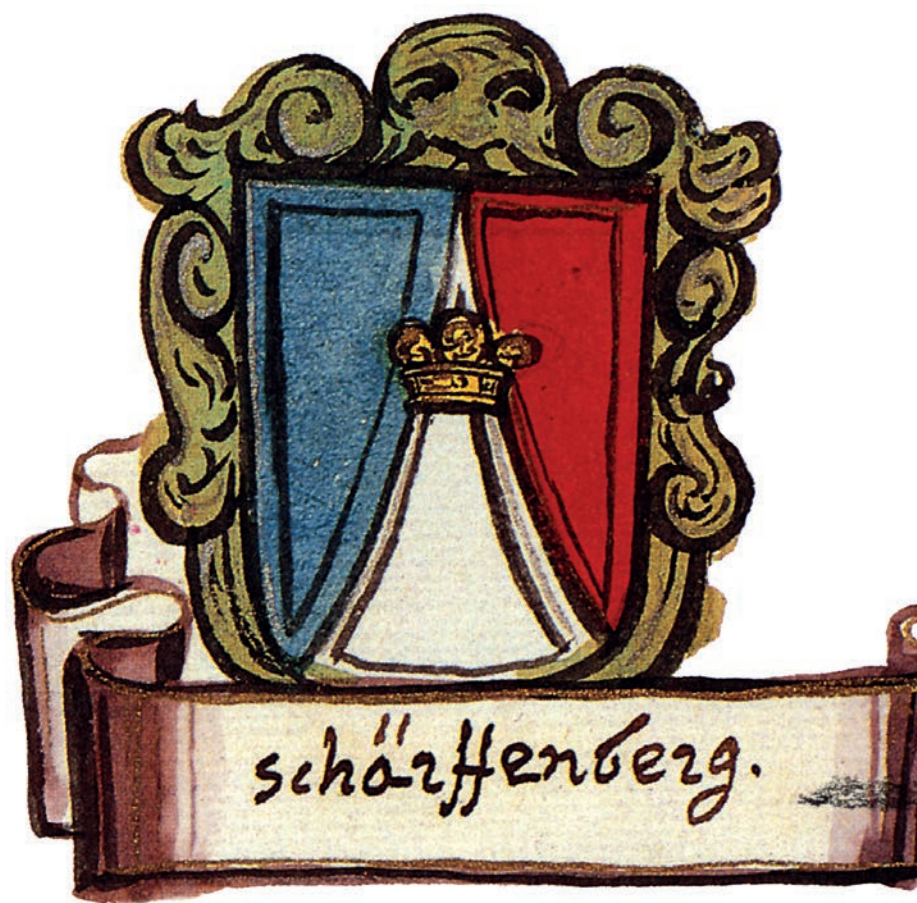
1000 LJUBLJANA

barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odјave od naročnine sprejemamo za naslednje koledarsko leto na zgoraj navedene naslove.

TINKARA STARČEK | ANDREJ GASPARI | BORIS GOLEC | URŠKA BRATOŽ | SIMONA KERMAVNAR |
NIKE DUH | BLAŽ OTRIN | RENATA KOMIĆ MARN | DAMJAN HANČIČ | BOR ZAVRL |

ISSN 0023-4923 TISKANA IZDAJA | ISSN 2670-6865 SPLETNA IZDAJA | UDK 94(497.4) |

| CENA 12 EUR |